

Doktori disszertációk
a Magyar Nemzeti Levéltárból

2.

Pál Zoltán

TÁRSADALOMTUDOMÁNY A DIKTATÚRÁBAN

Pál Zoltán
Társadalomtudomány a diktatúrában

Doktori disszertációk a Magyar Nemzeti Levéltárból
2.

Sorozatszerkesztő: Ö. Kovács József és Rácz György

Acta Historica Societatis de Alexandro Mika nominatae
Series III. Nr. 2.

Sorozatszerkesztő: Tevelj Arató György

Pál Zoltán

**Társadalomtudomány
a diktatúrában**

**Az MSZMP KB
Társadalomtudományi Intézete
(1966–1989)**

Budapest, 2021

A megjelenést támogatta:

© Magyar Nemzeti Levéltár, 2021

© Mika Sándor Egyesület, 2021

© Pál Zoltán, 2021

ISSN 2786-3824 (Doktori disszertációk)

ISSN 2732-0367 (Acta Historica)

ISBN 978-963-631-311-1

Kiadja a Magyar Nemzeti Levéltár és a Mika Sándor Egyesület

A kiadásért felel dr. habil. Szabó Csaba főigazgató és Arató György elnök

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát is

Olvasószerkesztő: Kovács Eleonóra

Lektorálta: Kalmár Melinda, L. Balogh Béni

Borítóterv: Nagy Attila, Simonkay Márton (védőborító)

Nyomdai előkészítés: Máté István és Simonkay Márton

Nyomdai kivitelezés: Vareg Hungary Kft. 1117 Budapest, Kondorosi út 2/a

Felelős vezető: Egyed Márton

TARTALOM

BEVEZETÉS	7

A FELHASZNÁLT SZAKIRODALOMRÓL ÉS FORRÁSOKRÓL	17

I. FEJEZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK A SZOCIALIZMUSBAN

I/1. A politikai döntések tudományos megalapozása - Elmélet és gyakorlat	25
I/2. A hatalom és a társadalomtudományok kapcsolata Magyarországon az államszocializmusban	38
I/3. Társadalomtudományi reformműhelyek a Kádár-korszakban	53
I/4. Az MSZMP Központi Bizottságának pártintézményei	70
I/5. A társadalomtudományi kutatások finanszírozása a Kádár- korszakban	86

II. FEJEZET

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK TÖRTÉNETE

II/1. A magyarországi szociológia és a politika viszonya	93
II/2. Lakos Sándor szerepe a Társadalomtudományi Intézet megalapításában	107
II/3. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének létrehozása és első évei (1966–1972)	114
II/4. A „konzervatív félfordulat” (1972–1974) hatása az Intézetre	128
II/5. A Társadalomtudományi Intézet 1974 és 1980 között	137
II/6. Huszár István igazgatósága (1980–1985)	160
II/7. Aczél György igazgatósága (1985–1989)	172
II/8. A Társadalomtudományi Intézet külkapcsolatai	178
II/9. A Társadalomtudományi Intézet megszűnése (1989–1991)	192

III. FEJEZET

AZ INTÉZET RÉSZVÉTELE AZ IDEOLÓGIAI ÉS PROPAGANDAMUNKÁBAN

III/1. Az új gazdasági mechanizmus propagálása	197
III/2. Kísérlet az ideológiai oktatás korszerűsítésére	205

IV. FEJEZET
KUTATÁSI PROGRAMOK
ÉS A DÖNTÉS-ELŐKÉSZÍTÉS GYAKORLATA

IV/1. A munkás-kutatás	231
IV/2. Az ifjúsággal kapcsolatos kutatások	273
IV/3. A szociáldemokráciával kapcsolatos kutatások	300
ÖSSZEFOGLALÁS	315

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források	333
Kéziratok	334
Kiadott források	335
Sajtó	336
Interjúk	342
Szakirodalom	343
SZEMÉLYNÉVMUTATÓ	377

BEVEZETÉS

Az 1945 és 1990 közötti magyar történelemmel foglalkozó kutatások már részletesen vizsgálták a hazai társadalomtudományi élet szovjet mintájú átalakítását és tudományos intézményeink 1956 utáni történetét, elsősorban az ideológiai kötöttségek lazulására és az ezzel együtt járó szakszerűsödésre helyezve a hangsúlyt.¹ Ugyanakkor a hazai történetírás eddig keveset foglalkozott a tudományos kutatóműhelyek és a kommunista hatalmi szféra közti interakciókkal.² A megjelent publikációk jóformán csak egy-egy tudós vagy intézmény és a politikusok konfliktusos/ellentmondásos viszonyát mutatták be, döntően állambiztonsági és jogtörténeti forrásokra támaszkodva.³ Ennek oka az, hogy a jelenkori magyar történetírás hagyományosan a politikai és a gazdasági szféra kutatását részesíti előnyben, a tudománypolitika és a tudományos élet történetének elemzése kisebb hangsúlyt kap.⁴ Más tudományágak képviselői között viszont már találhatunk olyan kutatókat, akik kísérletet tettek az 1989 előtti tudományos műhelyek és a hatalmi szféra kapcsolatainak differenciált elemzésére.

¹ Lásd ehhez többek között Balogh 2000a; Bíró – Székelyi 1996; Fülöp – Szabó 2012; Glatz 2002; Huszár 1995; Kalmár 2014; Péteri 1998; Romsics 2011, 356–480.; Szántó 1998; Valuch 2005, 139–141.

² A kivételek közül érdemes kiemelni Péteri György tanulmányát az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 1956 utáni éveiről (Péteri 2006), Pogány Ágnes írását a Pénzügykutatási (később Pénzügykutató) Intézetről (Pogány 1998) és Varga Zsuzsanna tanulmányát (Varga 2017), amely többek között foglalkozott az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetével is.

³ A teljesség igénye nélkül lásd például Gál 2013; Őze 2014; Pajkossy 2013; Pál 2015; Rainer M. 2008; Ungváry 2011.

⁴ Vö. Péteri 2006, 194.

A politológus Csizmadia Ervin 2001-ben megjelent könyvében (*Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*) az alapján vizsgálta ezeket az intézményeket, hogy azok mennyire járultak hozzá a Nyugat-kép formálásához. Csoportosította a tudományos műhelyeket (akadémiai intézetek, a Magyar Szocialista Munkáspárt, azaz az MSZMP intézményei, államigazgatási szervekhez tartozó kutatóhelyek),⁵ és felvázolta az 1956 utáni tudománypolitika változásait is. Korábbi műveihez (például az 1995-ben megjelent, *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988* című monográfiához) hasonlóan Csizmadia a 2001-es kötetében is hangsúlyt helyezett annak bemutatására, hogy a Kádár-kori társadalomtudományi műhelyek informális hálózataikkal, félnyilvános vitákkal hogyan segítették a hazai ellenzékot rendszerbomlasztó tevékenységeikben.

A politológia mellett a szociológia az a tudomány, amelynek képviselői foglalkoztak azzal, hogy milyen hatást gyakoroltak a társadalomtudósok a kommunista politikusokra. Farkas János több tanulmányt is szentelt a kérdésnek, sőt 1992-ben könyvet is írt a témában, amely *A „szürke zóna.” (Szakértők az államszocializmusban)* címet viselte. Ebben interjúk, esettanulmányok alapján mutatta be, hogy a tudósoknak milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük ahhoz, hogy egyáltalán megismertethessék véleményüket a politikusokkal. Farkas arra a következtetésre jutott, miszerint az államszocializmus évtizedei során a hatalom alig hasznosította a tudományos eredményeket, annak ellenére, hogy a hatvanas évektől kialakult a pártvezetés igénye a szakértői munkákra, és támogatta is a hazai tudományos intézményszféra bővítését.⁶

E munkában a szocialista Magyarország⁷ egyik sajátos kutatóműhelyének, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének (KB TTI) törté-

⁵ Csizmadia 2001, 107., 132.

⁶ Farkas 1992b.

⁷ Összetett kérdés, hogy ez a fajta „szocializmus” megfelelt-e a 19. században leírt ideáltipikus szocializmus-elméletek bármelyikének. Én azért használom ezt a kifejezést a korabeli Magyarországra, mert az államot irányító pártvezetés hivatalosan olyan erőként határozta meg önmagát, amely a „szocializmus” megvalósítására törekszik. Az MSZMP által elfogadott leninista értelmezés szerint az 1948 és 1990 közötti rendszer Magyarországon szocialista volt (elutasította a parlamentáris demokráciát, a „proletariátus diktatúráját” hirdette, a párt teljes politikai monopóliummal rendelkezett, a termelőeszközök döntő többsége közös tulajdonban volt, a piac meghatározó szerepe helyett a gazdaságirányításban a központi tervezés dominált). Oscar Lange modelljébe is beleillik az 1990 előtti magyarországi rendszer, hiszen tulajdonképpen a *köztulajdon* meghatározó szerepet játszott a gazdaságban, még akkor is, ha a kádárista vezetés többször is jelentős engedelményeket tett a magángazdaság híveinek. Lásd Gamble 2001, 614.; Kornai 2007, 54–56. Amennyiben a szocializmust úgy értelmezzük, mint azt a formációt, ami magasabb rendű a kapitalizmusnál, mert képes feloldani annak társadalmi ellentmondásait, akkor Magyarország nem volt „szocialista”. (Vajda 2015, 570., 709–710.)

netét, illetve a politikai döntések előkészítésében játszott szerepét fogom elemezni. Fontos hangsúlyozni, hogy ez az intézmény azért is volt nehéz helyzetben, mert alapvetően (de nem kizárólagosan!) a szociológia tudományát művelte, amely ambivalens viszonyban volt a politikai vezetéssel. Ez a viszony nemcsak a diktatúrákban, hanem a demokratikus berendezkedésű államokban is igen problémás, hiszen a szociológia (akárcsak a többi társadalomtudomány) olyan autonómiával rendelkezik, amely folyamatos külső nyomásnak van kitéve, mert sokakat érdekel, sokan szeretnék a szolgálatukba állítani, főleg a hatalommal rendelkező csoportok. A szociológia tárgya ugyanis maga a társadalom, és ez túlságosan kitüntetett terület ahhoz, hogy felruházzák a társadalmi viszonyok feltárásának előjogával.⁸ A kommunista diktatúrában a külső nyomás lényegében folyamatosan veszélyeztette a szociológiai mező autonómiáját, hiszen az állampárt nyíltan kisajátította az objektív társadalmi igazság kimondásának monopóliumát.

Az elemzés arra keresi a választ, hogy azok a tudósok, akik a Társadalomtudományi Intézetben dolgoztak, képesek voltak-e befolyásolni a politikai döntések előkészítését, s ha igen, akkor hogyan. Tudtak-e hatni a magyar állam vezetőinek valóságképére, világlátására egy olyan diktatúrában, ahol a társadalomtudományi kutatások jelentős részét a hatalmi szervek korlátozták? Bár elsősorban maga a döntés-előkészítés érdekel, vázlatosan arra is kitérek, hogy a kutatók által javasolt megoldásokat hogyan ültették át a hatalmi szervek a gyakorlatba. S nem utolsósorban arra keresem a választ, hogy hozzájárult-e az Intézet a rendszer professzionálisabb működéséhez, vagy éppen ellenkezőleg, a rezsím hivatalos ideológiájának bomlását segítette elő. Beletartozik-e a Társadalomtudományi Intézet a Kádár-kori reformműhelyek sorába, vagy azoktól eltérő fejlődési utat járt be?

A kutatás során feltárt jelenségek megvilágítására kézenfekvően adódó *totalitárius paradigma* alkalmazása nem tűnt kielégítő módszernek. A hidegháború alatt népszerű magyarázat elsősorban a sztálinista politikai gyakorlat leírására alkalmas, és még azokra sem kielégítően, ugyanis sokszor figyelmen kívül hagyja a keleti blokk államainak realitásait, és nehezen tudja értelmezni a sztálini politika ingadozásait. A kádári konszolidáció *után* létrehozott Társadalomtudományi Intézet szerepét nem lehet értelmezni a totalitárius paradigma leegyszerűsített, duális szerkezetében. Nem lehet állítani, hogy ez az intézmény a „mindenható”, elnyomó „totalis

⁸ Bourdieu 2005, 102., 124.

állam” szerveként kizárólag a diktatúra érdekeit szolgálta, sőt, amint a későbbiekben látni fogjuk, éppen annak bomlásához járult hozzá indirekt módon. Hozzám jóval közelebb állnak a *revizionista felfogások*, amelyek árnyaltabban kívánják bemutatni az államszocialista rezsimek működését. A heterogén összetételű „revizionista iskolához” sorolt kutatók sokszor azt igyekeztek bizonyítani, hogy a kommunista rendszerrel szemben a társadalom bizonyos egyedei vagy csoportjai képesek voltak saját érdekeiket érvényesíteni. A szocialista országok élén álló pártállami⁹ apparátust nem monolit tömbként jellemzik, hanem olyan entitásként, ahol megjelenhettek különféle érdekcsoportok, nézetek, s ezek bizonyos szintig befolyással lehettek a legfelsőbb döntéshozókra is. A posztsztálini rezsimek között ugyanis voltak olyanok (a konszolidált Kádár-rendszer feltétlenül idesorolható), ahol a hatalom tudatosan nyitva hagyta a társadalom felé irányuló csatornákat. Ez lehetővé tett némi interakciót, s létrehozta az informális hálózatok széleskörű rendszerét.¹⁰

Munkámban három tematikus egységben mutatom be, hogyan működött ez az interakció a tudósközösség és a politikai szféra között az államszocialista időszakban. A Társadalomtudományi Intézet azért is tűnt ehhez ideális választásnak, mert nem volt sem klasszikus akadémiai intézmény, sem klasszikus „politikai agytröszt,” viszont mindkét funkciónak igyekezett eleget tenni.¹¹ Ahhoz, hogy ezt jól mutassam be, írásomat három nagyobb tematikus egységre osztottam. Az I. fejezet a modern társadalomtudományok és a politika közötti kapcsolatokról szól: milyen kapcsolatok alakultak ki, mi az elméleti háttere a tudományos döntés-előkészítésnek? Emellett felvázolom a magyarországi szocialista rendszer vezetői és a tár-

⁹ Tudatosan használom a „pártállam” kifejezést az 1948 és 1989 közötti magyarországi uralmi rendszer leírására, mert ebben az időszakban végig egyetlen párt, az MDP, illetve MSZMP gyakorolta a hatalmat, szervezetei átszőtték az egész országot, beépültek az állami struktúrába is. Bár vannak, akik a „pártállam” kifejezést kizárólag a Rákosi-korszak totális diktatúrájának leírására használják, és vitatják, hogy az érvényes lenne a Kádár-korszakra is (például Földes 2018, 109.), magam Rainer M. Jánossal értek egyet, aki szerint 1956 előtt és után is pártállamról kell beszélnünk, hiszen a rezsimek alapelemei (a párt vezető szerepe, tulajdonviszonyok stb.) alapvetően nem változtak meg (Rainer M. 2011, 144.), és a „társadalmi” nevezett szervezetek (KISZ, Hazafias Népfront stb.) is a párt közvetlen felügyelete alatt maradtak (Majtényi 2018, 45.). Ezen nem változtatott az sem, hogy a kádári vezetés tudatosan törekedett az állami és a pártfeladatok részleges szétválasztására (Takács 2012, 15.). A párt és az állam közti folyamatosan módosuló munkamegosztást Kalmár Melinda szekularizációs folyamatként jellemzi: Kalmár 1998, 141–146.; Kalmár 2014, 88–89, 119–122.

¹⁰ A kommunista diktatúrák leírására létrehozott paradigmák jellemzéséhez lásd Bartha 2003, 16., 18., 25–27., 37.; Hoffmann 2003, 2–6.; Rainer M. 2011, 67–68., 142., 147–148. A revizionizmushoz lásd még Majtényi 2018, 281.

¹¹ Csizmadia 2001, 107., 132.

sadalomkutatók közti kapcsolatok alakulását, valamint a pártállami rendszer néhány tudományos háttérintézménye és az MSZMP Központi Bizottsága alá tartozó intézmények (Párttörténeti Intézet, Politikai Főiskola) történetét. Ezt azért tartom fontosnak, mert érzékeltetni fogom azt az intézményi erőteret, amelyben a Társadalomtudományi Intézet is működött. A II. fejezetben ismerheti meg az olvasó magának a Társadalomtudományi Intézetnek a történetét, az alapítás előzményeit, a kutatási programokat, illetve az Intézet nemzetközi kapcsolatainak alakulását is. Az intézmény történetét alapvetően a vezetők (az igazgatók) hivatali ideje szerint tagoltam, mert mindhárman (Lakos Sándor, Huszár István, Aczél György) hoztak valami újat az Intézet életébe, mondhatni mindhárom időszak külön korszaknak tekinthető. Természetesen másfajta periodizációt is lehet használni, a kutatás jelen állása szerint azonban ezt az erősen intézménytörténeti/hivaltörténeti strukturálást tartottam ideálisnak. A III. fejezetben három konkrét kutatási program alapján fogom bemutatni, hogy tudtak-e hatni a tudósok a döntés-előkészítőkre. A három kutatási program időben lefedi az Intézet történetét (1966–1991). Az első, az ipari munkások rétegével kapcsolatos vizsgálatok már a KB TTI első éveiben, az 1960-as évek második felében megindultak. A másodikat, az ifjúsággal kapcsolatos kutatást később, a hetvenes években indították, de az 1980-as évekre kristályosodtak ki igazán az elemzések. Ez a harmadik kutatási témáról, a szociáldemokráciát érintő programról is elmondható. (A szociáldemokráciát középpontba állító kutatások ugyanis elsősorban politikatudományi jellegű vizsgálatok voltak, a munkássággal és az ifjúsággal kapcsolatos programokba viszont főleg szociológusokat vontak be.)

Azért választottam ezt a három kutatási programot, mert mindegyik jelentősen érintette a szocialista Magyarország politikáját. A rezsim hivatalosan a „munkásosztály nevében” gyakorolta a hatalmat, ezért – egy rövid voluntarista, fundamentalista korszakot leszámítva – kulcsfontosságú volt a pártállami vezetők számára, hogy reális képet kaphassanak a nagyiparban dolgozó személyek hangulatáról, helyzetéről. Az ifjúsággal kapcsolatos vizsgálatoknak többek között demográfiai, családtervezési, munkaerő-gazdálkodási vonatkozásai voltak. A társadalompolitika távlati tervezéséhez kellett ezeknek az elemzéseknek adatokat szolgáltatniuk. A nemzetközi szociáldemokráciát érintő kutatásoknak pedig az volt a feladatuk, hogy tájékoztassák a szovjet tömb államainak vezetőit a nyugat-európai szocialista-szociáldemokrata pártok, politikusok stratégiájáról. Ez a Nyugat felé nyitó kádári külpolitika számára nagy jelentőséggel bírt.

A Társadalomtudományi Intézet történetének feltárása kihívást jelentett számomra. Nemcsak azért, mert az intézményről még nem született feldolgozás, ami miatt levéltári alaputatást kellett végezni, hanem azért is, mert szükség volt a korabeli források, illetve az 1945 és 1990 között született társadalomtudományi írások nyelvezetének dekódolására. Ez a jelenkor-kutatások egyik nagy nehézsége egyébként, hiszen a modern diktatúrák alapvető fontosságúnak tartották a beszélt és az írott nyelv uralását, hogy az alattvalók „nyelvi bebörtönzésével” megteremtsék a gondolkodás megváltoztatásának feltételeit.¹² Ezt nem is titkolták, Majakovszkij ki is jelentette, hogy az új társadalomban új ember fog születni, számára tehát új nyelvet kell teremteni.¹³ A kommunista diktatúra a társadalommal szemben az erőszak különféle eszközeit alkalmazta, s a szovjetizált, de legalábbis ideologikus nyelvhasználat segítségével is próbálta átalakítani a társadalmat. Az állampárt fogalmi-nyelvi diktatúrájával monopolizálni tudta saját értelmezését, ebből következően a szocialista korszak forrásai *önmagukban* sokszor egy alapvetően hamis valóság lenyomatai.¹⁴ Csak egyetlen példa: amikor a pártkáderek arról írtak jelentéseket, hogy bizonyos kutatóintézetekben „tudományosan kifogásolható” munkát végeznek, az valójában azt jelenthette, hogy nem voltak megelégedve az ott dolgozó kutatók „politikai hozzáállásával”, vagyis kevésnek tartották a párttagok számát, illetve azt feltételezték, hogy bizonyos kutatók szoros kapcsolatban állnak az ellenzéki mozgalmakkal.¹⁵

Ez a könyv a doktori disszertációból „fejlődött ki”. Abban a munkában makroszinten mutattam be azt a döntés-előkészítési struktúrát, amelyben a pártállami vezetés elhelyezte az Intézetet. A döntés-előkészítést a KB TTI szemszögéből vizsgáltam. A Társadalomtudományi Intézettel témavezetőm, Varga Zsuzsanna javaslatára kezdtem el foglalkozni, ezért először neki kell köszönetet mondanom. Köszönetemet szeretném kifejezni továbbá Erdődy Gábornak, aki akkor volt az ELTE BTK Modernkori Magyar Történelem Doktori Iskola vezetője, amikor PhD-képzésre felvételiztem. Hálával tartozom neki, amiért érdemesnek tartotta kutatási tervemet arra, hogy azt befogadja az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék doktori programja. Köszönöm az értékes hozzászólásokat, tanácsokat mindazon történészek-

¹² Aniszi 1991; Jobst 2004; Klemperer 1984; Ö. Kovács 2015, 35–39.

¹³ Harangozó 1994.

¹⁴ Majtényi 2005, 38., 50.; Ö. Kovács 2015, 36., 42., 49.

¹⁵ Pl. HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1980-11. A Tudománypolitikai Bizottság ideiglenes Munkabizottságának megállapításai a Szövetkezeti Kutató Intézetéről (1980. július 11.).

nek, levéltárosoknak is, akik részt vettek disszertációm műhelyvitáján, így Izsák Lajosnak, a vita vezetőjének, továbbá Bartha Eszternek, Földes Györgynek, Gecsényi Lajosnak és Takács Róbertnek. Külön köszönöm Simon István történész-levéltárosnak a vitán való részvételét, segítségét. Ő jelentősen hozzájárult doktori munkám véglegesítéséhez, sajnos a könyv megjelenését már nem érthette meg. Emléke előtt tisztelettel adózom, és csak remélni tudom, hogy ha olvasná, akkor tetszene neki ez az írás.

Tanácsaival jelentősen hozzájárult disszertációm elkészüléséhez Horváth Sándor is. Ötleteikkel, megjegyzéseikkel, javaslataikkal Apor Péter, Stefano Bottoni, Pritz Pál is segítette a munkámat. Meg kell itt emlékezni doktori csoporttársaim, barátaim segítségéről is, akik egy-egy hasznos tanáccsal, kiegészítéssel vagy bátorító szóval járultak hozzá a disszertációhoz. Köszönöm tehát Huhák Helénának, Káli Anitának, Képiró Ágnesnek, Lengyel Eszternek, valamint Galambos Péternek, Nagy Gábornak és Rigó Baláznak azt, hogy szövegem egy-egy részét elolvasták és véleményezték.

A disszertációból sosem lett volna könyv, ha nem kapok segítséget szellemi háttországomtól, az Eötvös Collegium Történész Műhelyéből alakult Mika Sándor Egyesülettől. Különösen hálás vagyok Tevely Arató Györgynek, egyesületünk jelenlegi, továbbá Simonkay Mártonnak, egyesületünk volt elnökének, Bojtos Anitának, alelnök-társamnak, valamint Isó Gergelynek és Isó M. Emesének. Az alapos szakmai lektorálásért őszinte hálámat szeretném kifejezni Kalmár Melindának. Elismeréssel adózom a *Nemzedékek – beszélgetés levéltári forrásokról és elemzésekről* című programnak, az ebben résztvevő személyek (Főcze János, Germuska Pál, L. Balogh Béni, Ö. Kovács József, Pintér Tamás, Reisz T. Csaba, Tamáska Máté) ugyanis nagyon sok hasznos javaslattal és tanáccsal láttak el a kézirat átdolgozása során. Szeretném megköszöni Fazekasné Toma Katalinnak és L. Balogh Béninek, hogy alapos átnézői és javítói volt a kéziratomnak.

Köszönöm a Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadási Kollégiumának, különösen Szögi Lászlónak, egykori tanáromnak a kötet kiadásához nyújtott segítségét. Köszönettel tartozom Szabó Csabának, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára főigazgatójának, amiért hozzájárult ahhoz, hogy a mű társkiadója – a Mika Sándor Egyesület mellett – a levéltár lehessen. Ehhez döntő fontosságú segítséget nyújtott Ö. Kovács József, a Magyar Nemzeti Levéltár tudományos igazgatója is, akinek nem lehetek ezért eléggé hálás. Végül, de nem utolsósorban Édesanyámnak, Schmidt Ilonának szeretném megköszönni, hogy mindig támogatta tanulmányaimat, és nyugalmas családi háttérrel biztosított könyvem megírásához.

A FELHASZNÁLT SZAKIRODALOMRÓL ÉS FORRÁSOKRÓL

Szakirodalom

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetéről eddig nem született önálló feldolgozás. A történettudományi munkák a legtöbb esetben csak megemlégették, hogy létezett egy ilyen nevű kutatóhely, esetleg röviden utaltak egy-egy intézeti csoport vagy személy tudományos kutatására¹ – időnként téves adatokat felhasználva.² Van azonban néhány kivétel. Meg kell említenem Kalmár Melinda 2014-ben megjelent szintézisét a szovjetrendszerű országokról (*Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*). A szerző ebben a munkában viszonylag részletesen bemutatta az Intézet alapításának körülményeit, külön kiemelve az első igazgató, Lakos Sándor szerepét, s egy kicsit kitért néhány intézeti kutatásra is.³ Kiemelendőnek tartom Csizmadia Ervin már említett 2001-es művét, a *Diskurzus és diktatúrát*. Ebben az írásban a Társadalomtudományi Intézetet a többi Kádárkori kutatóműhellyel együtt, más intézményekkel összehasonlítva mutatta be a szerző.⁴ Mivel a KB TTI utolsó vezetője Aczél György volt, a kultúrpolitikus biográfusának, Révész Sándornak is ki kellett térnie az intézmény vázlatos bemutatására.⁵ Majtényi György 2018-ban megjelent kötetében (*Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma*) alaposan bemutatta a Társadalomtudományi Intézet megbízásából dolgozó Kemény István munkás-kutatását.⁶ Takács Róbert *Politikai újságírás a Kádár-korban* című könyvében ismertette az egyik intézeti kiadványt (Fodor Gábor újságíró *Nyilvánosság, közvélemény, tömegkommunikáció* című műhelytanulmányát), emellett foglalkozott a KB TTI 1974-es felmérésével, mely a tömegkommunikációs eszközök agitációs és propagandatevékenységének hatékonyságát vizsgálta.⁷

¹ Anderle 1997, 287.; Anderle 2016, 14., 16., 20.; Antal 2018, 198., 204–205.; Bartha 2019, 107.; Bárdi 2004, 93–95.; Csizmadia 1995, 34., 42.; Dobos 2008, 391., 393.; Feitl 2011, 381.; Földes 2015, 351.; Földes 2018, 235.; Győri Szabó 1998, 245.; Kaszás 2015, 19.; Lilón 2016, 131.; Majtényi 2005, 39.; Papp 2017, 359.; Tóth 2017, 18–20.

² Sipos 2015, 36. A szerző tévesen állítja, hogy az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét 1950-ben hozták létre, az alapítás éve 1966.

³ Kalmár 2014, 314–318., 437., 501., 528., 666–667., 721.

⁴ Csizmadia 2001, 15., 131.

⁵ Révész 1997, 355–357.

⁶ Majtényi 2018, 214–218.

⁷ Takács 2012, 28., 225., 335., 343–345.

Más tudományágakhoz (jogtudomány, közgazdaságtan, politikatudomány, szociológia stb.) sorolandó munkák is általában csak említés szinten foglalkoztak a KB Társadalomtudományi Intézetével,⁸ olykor röviden ismertettek egy-egy kutatást. Így pl. Csillag István 2013-ban kiadott művében (*DEFICIT = a szándékon túli eredmény. Jövedelemegyenlőtlenség, újraelosztás, államháztartási hiány*) kitért arra, hogy a KB TTI társadalmi rétegződést vizsgáló tevékenysége – finoman szólva – nem nyerte el az MSZMP konzervatív vezetőinek tetszését.⁹ Hasonló megállapításra jutott Fleck Zoltán is a *Szociológia jogászoknak* címet viselő könyvében.¹⁰

Levéltári források

A Társadalomtudományi Intézet története – lévén, hogy az MSZMP egyik központi szervéről, kutatóhelyéről van szó – meglehetősen jól dokumentált, igaz, a kezdeti időszakról kevesebb irat maradt fenn jelenlegi tudásunk szerint, mint az 1970-es évek második feléből vagy a jelentős forrásmennyiséggel bíró 1980-as évekből. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által keletkeztetett iratanyagot ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M szekciójában őrzik, a 904. fondon belül két csoportba rendezve. Az 1. csoporton belül az intézmény működését tükröző iratok találhatóak 110 őrzési egységbe rendezve, míg a 2. számúban a KB TTI kutatásaival kapcsolatos dokumentumokat tárolják 140 egységben.¹¹ Az 1. csoportban találhatóak az intézet költségvetésével kapcsolatos iratok, sajnos nem egy év anyaga hiányzik a gyűjteményből. Ebben a csoportban helyezték el a kutatóhely honorárium-rendszerével kapcsolatos 1970-es dokumentációt is.¹² A Társadalomtudományi Intézet alapításával kapcsolatos dokumentumokat is itt találjuk, akárcsak a korai ügyrendeket (1968–1972), az intézet feladatának kialakításával kapcsolatos anyagokat, a Dokumentációs Osztály megszervezését tükröző iratokat és a *Társadalomtudományi Közlemények* szerkesztőbizottságához köthető forrásokat, valamint a külügyi terveket, a társintézetekkel való kapcsolatokat illusztráló iratokat és az egyes kutatók, illetve kutatócsoportok külföldi programjait, továbbá az egyéni kiutazások tapasztalatairól írott beszámolókat is.¹³ A KB TTI munkájáról szóló

⁸ Szabó 2014, 279.

⁹ Csillag 2013, 138.

¹⁰ Fleck 2004, 171–172.

¹¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1. és 2.

¹² HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-8., 23., 58–59., 101.

¹³ Uo. 9-14., 28-29., 46., 51-54., 56-57., 84-89., 92-93., 96., 100., 103–106.

jelentések, emlékeztetők, csoportvezetői üléseken vagy igazgatói értekezleteken elhangzottak iratait külön őrzési egységekben, vagy szétszórva több dossziében helyezték el.¹⁴ Az 1970-es évtized második felétől már az ügykezelés dokumentumait is igyekeztek összegyűjteni, ezért több olyan őrzési egység akad, amely a TTI adminisztratív apparátusának feladatokról, az iratkezelésről, a könyvtárról, az intézeti titkárságról, munkarendről, iratkezelésről informálhatja a kutatókat, sőt az 59. őrzési egységben a zúzdába küldött anyagokról is olvashatunk.¹⁵ Mindemellett az MSZMP KB Titkárságának és Agitációs és Propaganda Bizottságának készített, az intézet fejlesztésével kapcsolatos javaslatok, előterjesztések is itt találhatóak.¹⁶

Bár a kutatásokkal kapcsolatos anyagok nagyrészt a 2. csoportban vannak, az 1. csoport is megkerülhetetlen azok számára, akik az intézménytörténeten túl a KB TTI tudományos tevékenységét akarják feltérképezni. Az első kutatási programok részanyagai a tanácsok működéséről, az ipari munkásokkal, valamint az ifjúsággal, Kínával, a politikai mechanizmussal vagy a „burzsoá ideológia kérdéseivel” kapcsolatos vizsgálatok munkaterveit is itt találhatóak, nem is beszélve a kutatási főirányok anyagairól és a KB Adminisztratív és Propaganda Bizottsága által „megrendelt” témák iratairól.¹⁷ Az intézet által vagy az intézetben szervezett kerekasztal-megbeszélések, nemzetközi szimpóziumok, tanácskozások, rendezvények, ülések (például az 1976-os magyar–amerikai kerekasztal-tanácskozás, a „Békés egymás mellett élés és ideológiai harc” című konferencia stb.) anyagait, továbbá a más kutatóhelyekkel (például Magyar Politikatudományi Társaság, Szociológiai Társaság stb.) való megállapodások iratait is az 1. csoportban helyezték el.¹⁸

A 904. fond 2. csoportja alatt őrzik a konkrét kutatásokkal kapcsolatos anyagokat, de nemcsak a szigorúan a TTI történetéhez köthető dokumentumok, hanem a kutatóhely 1966-os megalapítása előtt készült feljegyzések, iratok is itt találhatóak. Így az intézet egyik első nagy kutatási programjának, a tanácsrendszer és a „szocialista demokrácia” továbbfejlesztésének kérdéseivel foglalkozó elemzéseket is itt helyezték el. A legkorábbi iratanyag például 1958. március 4-i keltezésű, és az államigazgatási apparátus

¹⁴ Uo. 20., 26., 60–61.

¹⁵ Uo. 25., 58–59.

¹⁶ Uo. 58., 71.

¹⁷ Uo. 1., 3., 15–19., 21–22., 30., 56., 59., 65–74.

¹⁸ Uo. 4–6., 29., 34–45., 52–54., 57., 59., 76–83., 91., 94–95., 97–100., 107–110.

összetételével, valamint a tanácsokban működő kommunista pártszervezetekkel foglalkozik. A 2. csoportban helyezték el az alkotmány, a tanács- és a választójogi törvény módosításával kapcsolatos feljegyzéseket, a tanácsok irányító munkáját taglaló dokumentumokat vagy a járások megszüntetésével, városok szervezésével foglalkozó javaslatokat, vázlatokat, a községi tanácstörvény téziseinek kimunkálásához használt előterjesztéseket is. A településhálózat fejlesztésével, a tanácsok gazdasági irányító szerepével, a termelészövetkezeti vállalatok tanácsi irányításával kapcsolatos dokumentációt szintén itt lelhetik meg a kutatók, ahogyan a szocialista országokban és Olaszországban járt tanácsi delegációk által készített feljegyzéseket is.¹⁹

Különösnek tűnhet, hogy az említett iratok csak részben kapcsolódnak a Társadalomtudományi Intézethez, de hasonlóan furcsa, hogy az új gazdasági mechanizmust elemző kutatások anyagait, más szervektől begyűjtött dokumentumait is a TTI fondjában őrzik. Olyan anyagokról van szó, amelyekben olvashatunk az 1968-as reform propagandájáról, a Gazdasági Mechanizmus Bizottságok különféle munkacsoportjainak tevékenységéről, a reform irányelveinek vitáiról.²⁰ Ezek vélhetően azért kerültek a TTI iratai közé, mert az Intézet maga is részt vett a reform propagandájának előkészítésében, lebonyolításában, Lakos Sándor, az intézmény főigazgatója pedig egyben a Mechanizmus Propaganda Bizottság első, illetve a KB Agitációs és Propaganda Osztályának második embere volt. Hozzá futottak be az új gazdaságirányítási rendszert propagáló anyagok tervei, ő volt az összekötő személy, logikusnak tűnhetett, hogy az általa alapított intézethez kerültek az említett anyagok. Az ipari munkássággal kapcsolatos felmérések, tanulmányok vázolatainak egy része is korábbi keltezésű, mint az intézet megalapítása, hiszen vannak itt 1960-ban írt jelentések a dolgozók munkakörülményeiről, egészségügyi ellátásáról, üzemeltetéséről, de itt fedezhetünk fel sok olyan tervezetet, felmérést, amelyek a dolgozók bérhelyzetével, a munkaerővándorlással, a női munkavállalókkal vagy éppen az ifjú dolgozókkal foglalkoznak. Ezek az anyagok már a következő, 1970-es évtizedhez is köthetők. Itt őrzik a munkásság eszmei-politikai helyzetét feltáró tanulmányok, feljegyzések tömegét, a Csepel Művek és a Ganz MÁVAG dolgozói körében végzett felméréseket, vizsgálatokat, a vasutasok rétegződését kutató elemzéseket vagy éppen a belkereskedelmi alkalmazottakat vizsgáló jelentéseket is.²¹ Szintén a 2. csoportban találhatóak

¹⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-1-23.

²⁰ Uo. 24–50.

²¹ Uo. 51–117.

Polonyi Péter írásai a maoizmusról, a kínai rendszerről és a Kerekes György által koordinált, a kubai forradalommal foglalkozó kutatások anyagai.²² Az 1985. évi választások értékeléseit, a cigánykutatás részanyagait, továbbá számos záró tanulmányt (például a párttagság szocializmus-képéről, a nemzeti tudatról stb.) is itt őriznek.²³

Mindezen anyagok kiemelkedően fontos dokumentumai az Intézetben folyt kutatásoknak. Segítségükkel megismerhetjük, hogy a pártvezetés által megbízott témákat hogyan vizsgálták meg a szakértők. Érdeemes a kéziratot anyagokat, feljegyzéseket, részeredményeket összevetni a TTI által publikált kiadványokkal, tanulmányokkal, ugyanis korántsem elhanyagolható különbségek lehetnek a megjelenés előtti és utáni szövegek között, attól függően, hogy a hatalom mit tartott kiadásra érdemesnek, és mit szánt „zárt, belső” használatra összeállított anyagnak. Intézeti környezetben szabadon lehetett vitázni gyakorlatilag mindenről, de a publikálást mindig szigorúan ellenőrizték.

A Társadalomtudományi Intézet létrehozásáról, státuszhelyzetéről, személyi állományáról és szervezetéről a pártállam legfelső szintjén születtek döntések, ezek dokumentációját az MSZMP KB Titkársága (HU-MNL-OL-M-KS 288-7. cs.) és Politikai Bizottsága (HU-MNL-OL-M-KS 288-5. cs.), illetve a szocialista rezsim legutolsó időszakában az MSZMP Elnöksége (HU-MNL-OL-M-KS 288-59. cs.) hozta létre. Ezek a dokumentumok a szervezeti keretek, az intézeti archontológia készítéséhez nélkülözhetetlenek. A részletes intézménytörténeti információkat azonban az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának (HU-MNL-OL-M-KS 288-41. cs.) anyagai között találhatjuk, többek között az intézet felállításával kapcsolatos 1966-os javaslat²⁴ is itt kapott helyet. Munkatervet, kutatási megbízások anyagait is itt tárolják. Ezek azért jelentősek, mert kiderül belőlük, hogy a pártállam vezetői milyen társadalmi kérdések, problémák iránt érdeklődtek, amikor kijelölték a témákat, kutatási programokat. A beszámoló egy része az Intézet mindennapi életéről (a kezdeti szociológiai tanfolyamokról, a kádereképzésről, a marxizmus–leninizmus oktatásának fejlesztéséről, más országok társadalomtudományi kutatóhelyeivel ápolt kapcsolatokról, közös konferenciákról), tevékenységéről (könyvkiadásról, a

²² Uo. 118–120. és 135.

²³ Uo. 132–140.

²⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-54. Javaslat az Agit. Prop. Bizottság részére egy elméleti kérdésekkel foglalkozó pártintézmény felállítására (1966. március 2.), 2-3., 16–26.

kutatási nehézségekről, munkabizottságok alakulásáról stb.) nyújt információkat. A KB TTI-t érintő javaslatok, utasítások, tervezetek találhatóak a KB Agitációs és Propaganda Osztályának (HU-MNL-OL-M-KS 288-22. cs.), és kisebb mennyiségben a Párt-és Tömegszervezetek Osztályának (HU-MNL-OL-M-KS 288-21. cs.) anyagai között is.

Budapest Főváros Levéltára is őrzi a Társadalomtudományi Intézettel kapcsolatos iratokat, hiszen a fővárosi pártszervek gyakran igen szoros kapcsolatban álltak az MSZMP különböző, helyileg Budapesten található intézményeivel. A kapcsolatot igazoló dokumentumok a XXXV. fondőcsoport 1. fondjának „a” állagában, vagyis az MSZMP Budapesti Bizottsága pártértekezletének, pártbizottsági és végrehajtó bizottsági üléseinek jegyzőkönyvi anyagában vannak. Ezek között találhatóak beszámolók, jelentések a KB TTI tevékenységéről, a pártértekezletre meghívott KB TTI-s kutatók (például Szpirulisz Ildikó) felszólalásai, javaslatok a Társadalomtudományi Intézettel való szorosabb együttműködésre, sőt még különböző kutatási témajavaslatokat (például a nagy lakótelepek társadalmának vizsgálata) is találhatunk itt.²⁵ Hasonló iratokat őrizz néhány megyei archívum (a Magyar Nemzeti Levéltár Heves, Nógrád, Pest és Somogy Megyei Levéltárai) gyűjteménye is.

Az egyes kutatók szakmai előrehaladását a kommunista hatalombirtosok aktuális érdekeiknek megfelelően tudták befolyásolni. Nemegetszer volt rá példa, hogy bizonyos tudósok nem, vagy csak évekig tartó huzavona után szerezhettek kandidátusi fokozatot. Az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága (TMB) dönthette el, hogy ki, mikor szerezheti meg a kandidátusi címet, természetesen a Társadalomtudományi Intézet munkatársainak jelentős része karrierje során kénytelen volt kapcsolatba kerülni ezzel a tetsülettel. Az MTA Levéltárában²⁶ őrzött TMB-s iratok ezért fontos forrásokat tartalmazhatnak az egyes kutatók tudományos működéséről, a politikusok és a tudósok közötti viszonyról is.

²⁵ HU-BFL-XXXV-1-a-2-8. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának előzetes jelentése a XIII. kongresszus küldötteinek (1985. március 1.), 361-365.; HU-BFL-XXXV-1-a-3-105. Péter et. szóbeli beszámolója, IX. 27-i PB. ü. B/PB/26. (1971. szeptember 27.), 131.; HU-BFL-XXXV-1-a-3-139. A Budapesti Pártbizottság 1976. november 1-i ülésének határozata a Pártbizottság – Végrehajtó Bizottság és apparátus munkastílusának, munkamódszerének fejlesztésére (1976. november 29.), 62.; HU-BFL-XXXV-1-a-3-142. Az MSZMP Budapesti Bizottságának feladatterve az MSZMP KB 1976. X. 26-án – „A párt-propaganda soron levő feladatairól, továbbfejlesztéséről” – hozott határozatának végrehajtására (1977. március 25.), 101.; HU-BFL-XXXV-1-a-4. 483. Jegyzőkönyv. A Budapesti Párt Végrehajtó Bizottság 1976. június 2-án tartott üléséről (1976. június 2.), 6.

²⁶ Háy 2004, 136.

A korszak társadalomtudományi közéletének, a tudománypolitikai háttér megértéséhez rendkívül hasznosnak bizonyultak az ún. Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság Országos Levéltárban őrzött iratai.²⁷ Ezt a szervezetet a Minisztertanács mellett működő Tudománypolitikai Bizottság hozta létre 1970-ben, és 1975-től majdnem egy évtizeden át rendszeresen ülésezett. Tagjai politikusok és vezető kutatók voltak, akik többször is áttekintették a magyar tudományos intézményhálózat történetét, fejlődését, és igyekeztek javaslataikkal hozzájárulni a kutatóhelyek korszerű működéséhez. A Bizottság egyike volt azon fórumoknak, ahol mind az uralmi, mind a kutatói szféra rendszeresen találkozhatott egymással, és megismerhette egymás álláspontját.

Publikálatlan kutatási anyagok

Amikor az államszocializmus megszűntével hirtelen eltűnt a Társadalomtudományi Intézet feje fölül az addig hegemon szerepet betöltő kommunista állampárt, az ott dolgozók és a politikusok válaszút elé kerültek: megszüntessék-e a pártállami időszak egyik legsikeresebb, ám végső soron a rezsimet kiszolgáló intézményét, vagy átalakítva őrizték meg, más szervezeti egység alá besorolva. Végül ez utóbbi mellett döntöttek, így az 1990-es évek elején a KB TTI beolvadt a Magyar Tudományos Akadémia intézményrendszerébe, és Politikatudományi Intézet néven működött tovább, immáron a politológiai kutatásokat helyezve a középpontba. Jelenleg számos kéziratban maradt, publikálatlan kutatási anyag az Intézet Tóth Kálmán utcai könyvtárának őrzetében található, amely az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Könyvtárának része.

Sajnos a kéziratok időbeli eloszlása rendkívül aránytalan. Míg az utolsó évekből, az 1985 utáni időszakból hatalmas mennyiségű anyag áll rendelkezésre, addig az alapítás idejéből, a hatvanas évek második feléből meglehetősen kevés, legalábbis a kutatás jelenlegi állása szerint. Az itt lévő kéziratok között feljegyzések, levélváltások, átiratok is találhatóak, valamint a kéziratokról tartott viták anyagai is. Ezen dokumentumok a kutatóhely belső életéről, a munkatársak egymáshoz való viszonyáról, kapcsolatrendszeréről, adott esetben a politikusok és a KB TTI közötti viszony alakulásáról tájékoztatnak bennünket. A kéziratok és az esetleg belőlük publikált anyagok összevetése fontos információkat szolgáltat a cenzúra működéséről, a kényesebb témák vagy megfogalmazások mennyiségéről.

²⁷ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b.

Bizonyos elemzéseket, javaslatokat még a pártállam korlátozott belső nyilvánossága elől is igyekeztek elrejteni. Kerekes György 1981-es tanulmánya például az MSZMP szerepéről, a szocialista rendszer működésének ellentmondásairól és lehetséges megújításáról²⁸ oly mértékben döntögette a tabukat, hogy még „belső anyagnak” sem minősítették, nem tették be a titkos ügykezelési iratok közé. Ez utóbbiak ugyanis közvetlenül a Politikai Bizottság számára anyagokat előkészítő testület asztalára kerültek (rosszabb esetben a politikai rendőrséghez). Lakos Sándor igazgató viszont a különösen „kényes” témákat boncolgató írásműveket magánál tartotta, hogy kedvező politikai széljárás esetén adhassa oda a reformpárti, általa megbízhatónak tartott politikusoknak. Ezt a gyakorlatot vitte tovább később Huszár István igazgató is.²⁹ Ezen anyagok különösen érdekesek, de sorsuk nyomon követése az említett körülmények között rendkívül nehezen rekonstruálható.

Interjúk, oral history

A jelenkor iránt érdeklődő kutatók régóta használják a szóbeli forrásokat. Kutatásaim során magam is nagy hasznát vehetem a Társadalomtudományi Intézet egykori munkatársaival készített beszélgetéseknek. Az interjúk során nem volt elsődleges cél az életút-interjú készítése, inkább konkrét, a KB TTI-t érintő munkahelyi élmények, kutatási tapasztalatok álltak érdeklődésem középpontjában, valamint a politikusok és a kutatók viszonya. Különösen nehéz ugyanis annak feltárása, hogy a társadalomtudósok mennyiben tudták befolyásolni a döntéshozókat, tudtak-e rájuk hatni az általuk feltárt adatokkal, részletesen kidolgozott elemzésekkel. Noha Farkas János kutatásai alapján régóta tudjuk, hogy a társadalomtudósoknak nem az a feladatuk, hogy pontos recepteket adjanak a politikai vezetőknek, hiszen a politikai tevékenységnek más a természete, mint a kutatóinak, és meglehetősen ritkán látható az a konkrét eset, amikor a társadalomtudományi eredményeket a hatalmi elit felhasználja.³⁰ Mégis arra törekszem, hogy választ adhassak arra a kérdésre: volt-e lehetősége a KB TTI munkatársainak arra, hogy eredményeikkel reálisabb világképet adjanak az MSZMP irányítóinak? Kérdés az is, hogy a különböző korszakokban mennyire volt erre igény a pártvezetés részéről. Mindezt a pártállami informalitás világában talán az interjúk során könnyebb megragadni, mint

²⁸ Kerekes 1981.

²⁹ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2015. február 21. (A szerző tulajdonában).

³⁰ Farkas 1992b, 8., 10. és 24.

a nagy mennyiségű, de erre a kérdésre kevés választ adó levéltári dokumentumok elemzése során. Igaz, ehhez elsősorban az egykori vezetőket kellene meginterjúvolni, ám a TTI mindhárom igazgatója (Lakos Sándor, Huszár István és Aczél György) már elhunyt. Szerencsére Huszár István életútinterjúja rendelkezésre áll az 1956-os Intézet Oral History Archívumában.³¹ Továbbá a KB TTI még életben lévő csoportvezetőivel készíthető interjúk is segíthetnek kérdésem megválaszolásában. Természetesen hasznosak lehetnek a KB TTI „egyszerű”, nem vezető beosztású munkatársainak az emlékei is, bár ők nyilvánvalóan kevésbé láthattak rá arra, hogy mi érdekelhette a hatalmon lévőket, hiszen a vezetőkkel alapvetően nem ők tartották a kapcsolatot.

Fontos információkat tartalmaznak azok a szociológusokkal készített interjúk is, amelyeket 2009-től rögzítettek az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet munkatársai a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely számára.³² A Társadalomtudományi Intézet egykori munkatársai közül fontos volt munkám szempontjából a Csáki Mihállyal készített interjú, de fel tudtam használni a más intézményeknél dolgozó társadalomkutatókkal (Dávid Jánossal, Losonczy Ágnessel, Havas Gáborral, Nagy Endrével, Törzsök Erikával) folytatott beszélgetéseket is.

Visszaemlékezések

A szóban elmondott visszaemlékezéseket érdemes lenne összevetni a csekély számú nyomtatásban megjelent memoárral is. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetéről eddig nagyon kevés visszaemlékezés jelent meg nyomtatásban. A ritka kivételek közé tartozik Gombár Csaba írása, mely először 2012-ben jelent meg a *2000* című lapban, majd 2013-ban, a szerző egyik gyűjteményes kötetében (*Személyes írások*), és jó áttekintést ad az intézeten belüli szabad, kreatív légkörről, a mindennapi életről, a külföldi utazásokról és a kutatásokról.³³ Huszár Tibor, aki részt vett a KB TTI első kutatói szociológiai képzésének megszervezésében, említést tesz az Intézetről. Huszár visszaemlékezésében (*Metszetek nyolc évtized magántörténelméből*) röviden ír az intézmény első éveiről, Lakos Sándor igazgatóról, valamint sikeres tanítványairól, Papp Zsoltról, Gombár Csabáról és Kolosi Tamásról is.³⁴ A választási rendszerek ismert kutatója, Tóth Zoltán szintén

³¹ Huszár István interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz.

³² 20szazadhangja.tk.mta.hu.

³³ Gombár 2012; Gombár 2013.

³⁴ Huszár 2010, 164–166.

beszélt az Intézetben töltött éveiről a vele készített életútinterjúban, ahogyan Bihari Mihály és Schmidt Péter politológusok is.³⁵ Az egykori munkatársak közül Kéri László többször felidézte emlékeit a Társadalomtudományi Intézetről, például 1991-ben Seleszt Ferencnek.³⁶

³⁵ Tóth 2013, 58–67.; Schmidt 2008, 48–56.; Sereg 2010, 113–114.

³⁶ Seleszt 1991.

I. FEJEZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK A SZOCIALIZMUSBAN

I/1. A politikai döntések tudományos megalapozása - Elmélet és gyakorlat

Ez a fejezet áttekinti a tudomány és a politika kapcsolatának elméleti kérdéseit, továbbá kiemeli a később részletesen kifejtett történeti érvelés kulcsfogalmait, mindenekelőtt a döntés-előkészítés és a valóságismeret sajátos, a korszakra jellemző összefüggéseit, kontextusait. A „döntés-előkészítést” a politikatudományban leírt fogalomként használom, vagyis a politikai döntési folyamat első lépcsőfokának tekintem, melyet a *döntéshozatal* (szervezeti hatalmi pozíciókhoz kapcsolódó akarat-elhatározás), majd a *végrehajtás* és az esetleges *korrekció* követ.¹ *Jon Elster* szerint a racionális cselekvéshez három optimális döntés vezet. Először, a személy vélekedése szerint a cselekvésnek a legmegfelelőbb eszköznek kell lennie célja elérésére. Másodsor, a birtokában lévő információkhoz mérten e vélekedésnek optimálisnak kell lennie. Végezetül az is szükséges, hogy ideális mennyiségű (nem túl sok, de nem is túl kevés) információval rendelkezzen.² A jó döntés-előkészítő kompromisszumkész, előre számol döntése várható következményeivel, az eredeti elhatározás módosításának lehetőségével, adott esetben képes gyorsan és helyesen a váratlan jelenségek nyomán megváltozó szituációra reagálni. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a politikai döntések következményeit nem lehet teljesen előre kiszámítani, azok csak részben tervezhetők. A döntés-előkészítő folyamat során a döntési probléma alapjául szolgáló információk rendezése megy végbe. Ez a szelekciós folyamat olyan döntési információs bázist eredményez, mely az alapinformációhoz képest új minőséget jelent.³ A döntés-előkészítés egyben a modern társadalomtudományok egyik alapfunkciója a valóságfeltárás és a tudatformálás

¹ Bihari 1979, 106.; Szabó 1999a, 239.

² Elster 1995, 38. Angelusz Róbert szerint a „hivatásos döntéshozók racionális cselekedeteit, az optimális megoldáshoz való közelítést természetesen segíti, ha csökken az ismeretlen és nő az ismert tényezők száma. Egyéni szinten azonban a véleményáramlatok sokasága rontja az áttekinthetőség feltételeit.” Angelusz 1996, 164. Hálás vagyok Bartha Eszternek, hogy figyelmembe ajánlotta Angelusz hivatkozott művét.

³ Afanaszjev 1975. Köszönöm Földes Györgynek, hogy felhívta figyelmem erre a tanulmányra!

mellett,⁴ noha ezt az államszocialista rezsimekben – mint majd később látni fogjuk –, sokáig vitatták, vagy nem vettek róla tudomást.

A szocialista Magyarországon a párt- és állami szervek szervesen összefonódtak, egymással bonyolult hatalmi alá-fölérendeltségi és munkamegosztási viszonyban voltak.⁵ Ebben a túlcentralizált rendszerben a döntést meghozók és a döntéseik által érintettek között túl nagy volt a távolság, a döntések három-négy, vagy akár még több szinttel feljebb születtek, mint ahol a döntés meghozatalához szükséges adatok, tények rendelkezésre álltak. A döntéshozók egyrészt ki voltak szolgáltatva a döntés-előkészítést végző szakapparátusok hivatali pozícióból eredő „szolgálati tudásának”, másrészt annak az információt formáló, blokkoló mechanizmusnak, ami szükségszerűen kialakul a túlhierarchizált szervezetekben. A hatáskörök 1948 és 1989 között végig erősen centralizálva voltak, ezért minden probléma, illetve igény kénytelen volt beépülni a hierarchikus döntési láncolatba és végigjárni több áttételt a döntés létrejöttéig, majd a meghozott döntés újra átment ugyanazon a vertikális intézményi láncon.⁶ Ennek következtében a pártállamban a döntés-előkészítés és a döntéshozási gyakorlat rendkívül lassú volt,⁷ ami tág teret adott számos testületnek az információáramlás fékezésére és az információk módosítására, holott az alapinformációk még ideális esetben is szükségszerűen csökkennek az adatgyűjtés helyeitől a döntési fórumok felé haladva.⁸ Változást jelentett ebben a rendszerben, hogy az 1950-es éveket jellemző irracionális centralizáció a hatvanas évektől jelentősen módosult, az 1970–1980-as években pedig mondhatni racionális centralizációvá alakult át. Különbféle szakracionálisok épültek be a döntéshozási folyamatokba, amelyek lehetővé tették, hogy a vezetői szintek politikai szempontok mellett közgazdaságtani, jogi, igazgatási, kulturális, szakmai stb. érveket is figyelembe vehessenek

⁴ Bihari 2005, 12.; Forgács 1980, 308.; Gregorovicz 1985, 932.; Kozma 1985, 16.

⁵ Bihari 1979, 105.; Csanádi 1995, 254.

⁶ Bihari 2005, 255–256.; Forgács 1980, 308. Egy ügy például végigmehetett az illetékes minisztérium fő- és alosztályain, a miniszterhelyettesi értekezleten, a minisztériumhoz tartozó tudományos intézményen, a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottságon, a Tudománypolitikai Bizottságon, s akkor még a pártszervek szóba se kerültek. Lásd HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1980-13. Problémagyűjtemény.

⁷ Farkas 1986, 70.; Sárközy 1986, 284., 287.; Valuch 2005, 359.

⁸ Forgács 1980, 307.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-5. Bognár József – Nyers Rezső – Kulcsár Kálmán: A társadalomtudományok eredményeinek gyakorlati felhasználásával összefüggő problémák (1977. március). A közgazdász és filozófus Friedrich August von Hayek szerint még elméletileg is lehetetlen minden információ összegyűjtése egyetlen központba vagy egy központba és az azt kiegészítő néhány alközpontba. A tudás szükségképpen decentralizált. Kornai 2005, 166.

a döntések során. A központ mellett a helyi szervek is éltek az „ésszerűsítés” lehetőségeivel, így a központi mintára felállított munkabizottságokba idővel nemcsak a helyi pártapparátus képviselői, hanem szakemberek is bekerülhettek, akik nem is voltak feltétlenül az ottani pártszervezet vezetőtestületeinek tagjai. Ezek a formális hierarchiák mögött működő többrétegű információs hálók teremtették meg idővel az alkuk, lobbizások lehetőségét. Ugyanakkor a rendszer fennállásáig végig fennmaradt a hatáskörök vertikális és horizontális centralizációja, a felelősség ebből következő elmosása és a döntési mechanizmus azon jellegzetessége is, hogy csupán azon érdekek figyelembevételére kerülhetett sor, amelyek átjutottak az apparátusok szűrőjén.⁹

Valóságismeret a döntés-előkészítésben

A valóság, a valóság érzékelésének problematikája Immanuel Kant óta foglalkoztatja a filozófusokat. Számos gondolkodó vélte úgy, hogy a valóság, mint olyan, megismerési-tapasztalati formák kifejeződése. A *Világirodalmi lexikon* meghatározása szerint a valóságismeret „a valóság és az ember gyakorlati kapcsolatai révén az emberi tudatban kialakuló képzetek összessége”.¹⁰ Ám a valóság érzékelését, megismerését, a tények, információk felismerését és tudatosítását számos tényező befolyásolhatja és befolyásolja. Az egyik alapvető kérdés az lehet, hogy mely tényekről szerezhetünk tapasztalatot? Ruzsányi Tivadar és Kindler József magát a megismerhető „információt” is kettéosztja, és megkülönböztet objektív vagy tényinformációt, valamint szubjektív vagy értékinformációt, melyet *a priori* (azaz tapasztalást, tényeket megelőző) módon lehet nyerni. A két szerző arra a következtetésre jut, hogy csak akkor lehet valóság-hű képet alkotni egy jelenségről, ha az objektív tényeket és a szubjektív értékinformációkat együttesen vesszük figyelembe, tehát pusztán a tények ismerete nem elegendő a hiteles valóságismerethez.¹¹

A valóság megismerésében segítségünkre lehetnek a művészetek, az irodalom, az oktatás, a média és kiemelkedő jelentőséggel a tudomány. Utóbbi, függetlenül attól, hogy természet- vagy társadalomtudományról van-e szó, mindig az embereket körülvevő világ, a valóság felfedezésére, törvényszerűségeinek elemzésére törekszik. A modern, hatékonyan működő

⁹ Bihari 1979, 110.; Bihari 2005, 255–256., 259.; Csanádi 2005, 270.; Sárközy 1986, 287.

¹⁰ VL 1994, 359.

¹¹ Ruzsányi – Kindler 1986, 48–49., 51., 56. A szerzők ugyan írásukban a szakértők *a priori* információinak jelentősége mellett érvelnek, de a szubjektív információk szerepe szerintem a politikusoknál is legalább olyan fontos, mint a kutatóknál.

államok léte ma már elválaszthatatlan a tudományoktól, az erős államnak létérdeke, hogy megfelelő utánpótlási szisztémával rendelkező tudományos intézményrendszere legyen. A 20. században ugyan hosszú ideig úgy tűnt, mintha inkább a természettudományok élveznék a politikusok figyelmét,¹² a hetvenes évek közepétől viszont többen, köztük Erich Fromm felhívták a figyelmet arra, hogy a társadalom- és humántudományok háttérbe szorítása katasztrofális következményekkel járhat.¹³ Ma a fejlett, modern államok nemcsak a természet-, hanem a többi tudományágot is igyekeznek megfelelően támogatni.¹⁴

A tudomány és az állam kapcsolata természetesen többször is változott a történelem során, a mai szoros együttműködés alapjai jórészt a 18. század utolsó harmadában formálódtak ki, majd erősödtek meg egyre inkább a 19. században. A felvilágosodás gondolkodói számára a tudomány jelentette azt az eszközt, amellyel képes lehet az ember megváltoztatni, megjavítani a társadalmat, és biztosítani az állandó fejlődést. Ugyan a francia forradalomig általában még az a hagyományos kép uralkodott, amely szerint az egyén és a közösségi szféra között csak átvitt, szimbolikus kapcsolat lehetséges, az új felfogás azt állította, hogy valódi összefüggés van a két világ között, azaz a tudomány képes befolyásolni az egyének életét is. Kialakultak a modern társadalomtudományok, amelyek jelentős állami támogatásban részesültek, a 19. századi európai kormányok ugyanis úgy vélték, a tudomány segítségével elháríthatják az állampolgárokat fenyegető szociális problémákat. A francia forradalom azonban nemcsak a modern tudományok fejlődésére gyakorolt nagy hatást, hanem megteremtette az „ideológus” szerepét is. Az ideológusnak lett a feladata, hogy következetesen képviselje – a felvilágosodás eszméinek hatására – a társadalom racionális kialakításának elveit.¹⁵ Sokáig úgy tűnt, hogy a „tudós” és az „ideológus” képes együttműködni, s a világról alkotott felfogásuk alapvetően megegyezik. Idővel azonban eltérő irányt vett az ideológiai és a tudományos gondolkodás fejlődése, amiről később még részletesebben is lesz szó.

¹² Ami valahol érthető is, hiszen a természettudományok látványos/tárgyszerűbb eredményekkel kecsegtetnek, mint a társadalomtudományok, ráadásul előbbiek könnyebben és hatékonyabban igazolhatnak egy-egy teóriát. Kornai 2005, 93.

¹³ Berényi 2009, 220–221.; Füzeséri 1989, 488.; Stehr 2010, 27.

¹⁴ Természetesen a társadalomtudományok „veszélyeztetett helyzete” nem szűnt meg egyszer s mindenkorra, csak ma már a régi veszélyforrások (gazdasági érdekek, a tudósközösségek belső problémái) újjakkal (például a média által közvetített kép) egészültek ki, melyek képesek bármikor megingatni a kutatók iránti bizalmat. Bourdieu 2005, 7.

¹⁵ Kotkin 2003, 111.; Holquist 2003, 135–136., Szabó 1998, 172.

A 18. században a legtöbb tudós a társadalmat még mechanikusan szemlélte, később inkább a biológiai-orvostudományi nézőpont vált dominánssá: eszerint a társadalom olyan organizmus, amelynek egyes részei ugyan megbetegedhetnek, de a tudós képes „meggyógyítani” a sérült részeket. A 19. század közepére a tudós közösségek már képesek voltak a társadalmi valóságot olyan rendszerként látni, amely ugyan állandóan változik, mégis több eleme biztosítja a folyamatosságot, a csoportok és az egyes egyének pedig tudatosan, racionálisan viselkednek. Az Auguste Comte által megalapozott pozitivista társadalomtudományok még optimistán bíztak az ésszerűség növekvő hatásában, a társadalom elméleti megismerhetőségében.¹⁶ Az új- és jelenkori történelemben többször is felbukkantak olyan nézetek, amelyek a politika küszöbönálló kihalását vizionálták a racionálisan, tudományos alapon szervezett társadalmi rendszerek eljöveteleivel,¹⁷ de legalábbis komolyan hittek abban, hogy a tudomány meghatározó módon tudja befolyásolni a politikai gyakorlatot. A 19. századi kutatók tudásukat a társadalmi reformok szolgálatába állították, kidolgozták a „társadalmi mérnökség” néven ismert modellt, hogy a kormányokat, a közigazgatást empirikus adatok tömegeivel segíthessék.¹⁸ Ekkor még feltételezték, hogy a kutatók tetteit, a tudományos paradigmák fejlődését egyedül a „dolgok természete” vagy a „tiszta logikai lehetőségek” határozzák meg.¹⁹ A 20. században, a két világháború közötti időszakban már jóval pesszimistábban kezdték szemlélni a kutatási rendszereket, az esszéisták, köztük az egzisztencialista filozófus, Ortega Y Gasset is. Komoly tudománybírálatot fogalmaztak meg, és újfajta tudományos világkép megkonstruálását követelték.²⁰

A második világháborút követően jelentősen megváltozott a tudomány és a politika, illetve a tudomány és a társadalom viszonya, ahogyan a tudományról való gondolkodás is. Míg az 1940-es évek előtt (az Alvin M. Weinberg által bevezetett és a Derek de Solla Price által ismertté tett fogalmakat használva) a „kistudomány,” tehát az egyes kutatók vagy kisebb csoportok által végzett tudományos munka volt a jellemző, 1945 után az államilag dotált, interdiszciplináris, nagy külső nyomás mellett működő

¹⁶ Farkas 1993, 6.; Kolos 1977, 325.

¹⁷ Farkas 1992a, 6., Stehr 2017, 218.; Szorcsik 1982, 207.

¹⁸ Farkas 1992a, 7.

¹⁹ Mannheim is így vélekedett erről, lásd Bourdieu 2005, 34.

²⁰ Csizmadia 2008, 40–41.; Palló 2008, 62–63.

„nagy tudomány” vált uralkodóvá.²¹ Az ötvenes évek közepére alakult ki a mai értelemben vett modern tudománypolitika,²² amelyet az a remény táplált, hogy az új kutatási eredmények segítségével növelni lehet az ipari termelést. Figyelemreméltó, hogy 1953 és 1968 között az Egyesült Államok kutatási ráfordításai folyamatosan emelkedtek.²³ Az 1950-es évek végétől pedig sorra jelentek meg azok az írások, amelyek végleges csapást kívántak mérni a különféle, pozitivistá eredetű felfogásokra: Polányi Mihály, N. R. Hanson, Stephen Toulmin, Karl Popper, Lakatos Imre, Paul Feyerabend, Thomas Kuhn egymással is vitázva megalkották a „konstruktivista modelleket”. Amellett érveltek, hogy a teória és a valóság közötti kapcsolat nem bizonyítható, vagyis nincs olyan, hogy „igazság”, a tudományt folytonosan változó, megújuló paradigmák, programok vezérlik, a tudósközösségek tagjait minden egyes döntésüknél befolyásolják ideológiai, társadalmi elkötelezettségeik.²⁴

Kuhn és híveinek „történelmi relativizmusával” és az abból kifejlődő nihilista elméletekkel szemben számos ellenteória született,²⁵ ugyanis a tudósok és filozófusok igen jelentős része nem volt hajlandó feladni hitét a tudományos felfedezések logikájában. László Ervin az ún. rendszer-közélettel kívánt választ adni a kihívásra, amikor a tudományt olyan stabil dinamikával rendelkező nyílt rendszernek írta le, amely külső zavarás ellenére is képes a fennmaradásra. Úgy gondolta, hogy a „tudomány fejlődése olyan elméletek szerkesztésében rejlik, amelyek minden eszményt kielégítve, ismételten szorosan kapcsolódnak a kísérletekhez.” Emellett feltételezte, hogy a tudomány akkor is racionálisan fejlődik, ha maguk a tudósok sem mindig tudják meghatározni tevékenységük célját.²⁶ Mások inkább a nyelvi fordulat erejében bíztak. Rudolf Carnap szerint a tudomány logikája megegyezik a nyelv logikájával, csakis a nyelv segítségével lehet

²¹ Füzesséri 1989, 479.; Németh 1973, 307.

²² Ennek feladata J. J. Salomon szerint, hogy segítse a tudomány és a technika fejlődését, másfelől, hogy előmozdítsa a kutatási eredmények társadalmi szintű felhasználását. Mosoniné Fried 2008, 15.

²³ Futala 1974, 123.

²⁴ Palló 2008, 62–64.; Vierzner 1974, 113. Vekerdi László felhívta arra a figyelmet, hogy Popper, Kuhn, Lakatos és a többi „konstruktivista” modelljei, bár rendkívül figyelemreméltóak, óvatosan használhatóak a múltira vonatkozóan, pont azért, mert nemcsak a tudomány, hanem a tudományról való gondolkodás is változékony, hiszen a tudomány „mindig nyílt világ, nem zárkozhat el tartósan a valódi világtól s követelményeitől. S így aztán nem foglalható azonos »modellbe« napjaink tudománya még az újkor elveivel sem.” Vekerdi 1971, 106.

²⁵ Bourdieu 2005, 13.

²⁶ Vierzner 1974, 113–115.

megismerni a valóság titkait. Jaakko Hintikka szintén a nyelvet (pontosabban a „mondatot”) használta fel, amikor kidolgozta a „modellhalmazokat”, amelyekkel szerinte részlegesen leírható a „lehetséges világ”, a valóság mindig végtelen sok „igaz” mondattal reprezentálható.²⁷ Hasonlóan gondolkodott Hans Reichenbach, aki szerint a tudományos leírás „nem a valódi gondolat másolata, hanem a megfelelőjének létrehozása”.²⁸

A nyelvi fordulat (*linguistic turn*) máig érezhető hatást tudott gyakorolni a legtöbb társadalomtudományra. (Igaz, eltérő mértékben. A történettudományban például a „fordulat” mai napig inkább az elmélet területén hat, és kevés empirikus kutatáson alapuló írást inspirált.) A kutatók jelentős része innentől kezdve úgy gondolta, hogy a tényt nem a tudattól független objektív struktúrák jelentik, hanem a tudatban, a nyelvben (szövegben) értelmezett objektív valóság. Az egyének tehát különböző szövegekben hozták létre saját létezésüket. A valóság ebben a megközelítésben viszonylagos, és előfeltevései határozzák meg, a tudomány pedig már nem egzakt, hanem az egyik választható beszédmód, mégis érdemes rá figyelni, már csak kulturális teljesítménye okán is. Feladata többek között az ember „megértése”, nem feltétlenül „önmagától való megmentése”.²⁹

Ennek a könyvnek nem az a célja, hogy részletes áttekintést adjon a valóság megismerésével, megismerhetőségével kapcsolatos filozófiai vitákról, mégis jelezni szeretné, hogy a modern tudományos gondolkodás számos elméletet dolgozott ki a valóságismeret problémájával kapcsolatban. Úgy gondolom, hogy létezik tőlünk független, objektíven megismerhető társadalmi valóság, melyet a múltra vonatkozóan a történettudomány, a jelent illetően a szociológia, a jövőre tekintve pedig a futuroológia tudománya képes leírni, feltéve, ha a teóriák alkotói betartják az adott tudományok fejlődése során kialakult szabályrendszerüket.

Popper, Kuhn, Lakatos, Feyerabend és a többi filozófus új elméletei azért is jelentősek, mert – a fellendülő mesterséges intelligencia-kutatásokkal együtt – kifejlesztették az ún. kognitív tudományszemléletet. Amíg a régi világbkép azt az illúziót hirdette, hogy a társadalomtudományok közvetlenül is meg tudják oldani a problémákat, az új szemlélet ennél sokkal óvatosabb. A kognitív hozzáállás a tudás társadalmi összefüggéseire (kontextusára) irányítja a kutatók figyelmét. Eszerint a megismerő egyén érdekei, neveltetése, világnézete döntő szerepet játszik a tudás értelmezésében.

²⁷ Vekerdi 1975a, 291–292.; Vekerdi 1975b, 467–468.

²⁸ Bourdieu 2005, 12.

²⁹ Kisantal – Szeberényi 2006, 420.; Szabó 1998, 282–283.

Jean Piaget pszichológus modelljét felhasználva Marc De Mey az „akciókutatás” mellett érvel, mondván, hogy a tudás és az akció belsőleg függ össze, a létrehozott tudás pedig öntudás.³⁰

A tudományelmélet történetében végbement változásoknak köszönhetően ma már utópisztikusnak tűnik az a gondolat, hogy a tudomány képes állandóan, közvetlenül segíteni a politikai döntés-előkészítést. Ez gyakorlatilag lehetetlen, politikusok és tudósok kiindulópontja más a megismerésben, ezért alapvetően más a politika és a tudomány természete. Az előbbi elmélet-, az utóbbi gyakorlatorientált. A kutatók célja, hogy megértsek a társadalmat, a politikusoknak ezzel szemben cselekedniük kell. A tudománynak rugalmasnak, kísérletező jellegűnek kell lennie, a politika csak egy bizonyos szintig engedheti meg magának a kísérletezést.³¹ A politikai döntéshozók elsősorban a célokat szeretik kijelölni, a tudósok többsége viszont inkább jobban meghatározott, ellenőrizhetőbb célokat szeretne látni. Más fogalmakat, más nyelvet használnak, eltérő tudásra és képességekre van szükségük.³² Időnként ugyan előfordul, hogy a politikusok azt hangoztatják, miszerint hatalomra kerülésük esetén „szakértői kormányt” hoznak létre és a pártpolitika helyett szakértőkre, tudósokra bízák az irányítást, de ez rendszerint nem több, mint egyszerű kampányfogás.³³

Valójában a kutatók és a politikusok soha nem vehetik át egymás funkcióit, így a tudománynak aligha lehet célja, hogy a politika helyett egyeztesse a különféle társadalmi csoportok érdekeit, bár ez lehet vizsgálódásnak tárgya.³⁴ Ahogyan Gombár Csaba, a magyarországi politikatudomány egyik legfontosabb szerzője megfogalmazta 1993-ban a Szilágyi Sándornak adott interjújában: „A politikusoknak [...] a normális, hétköznapi körülményeket figyelembe véve, teljességgel kár és fölösleges bármit is mondani vagy írni. A politikus azért lesz politikus, mert kitűnő taktikai érzéke van, ezekben a kérdésekben tehát nincs szüksége tanácsra; a stratégia kérdése-

³⁰ Farkas 1992a, 6.; Farkas 1992b, 15.

³¹ Baló 1988, 66.; Farkas 1992b, 8.; Mannheim 1996, 50.; Németh 1990, 311. A különbségekből adódóan gyakran előfordul az, hogy a politika és a tudomány emberei gyanakodva tekintenek egymásra. Ilyenkor jelennek meg azok az állítások a politika részéről, hogy a tudomány nem jól készítette elő a döntéseket, nem számolt egy döntés társadalmi következményeivel. A társadalomtudósok erre azt szokták felelni, hogy ők kimutatták a problémákat, és nem ők tehetnek arról, hogy a politika nem kezelte azokat súlyuknak megfelelően. Baló 1988, 65.

³² HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-5. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.); Gázsó 1993, 22.; Tamás 2005, 1385.

³³ Bozóki 2004, 114.

³⁴ Herczeg 1972, 79.; Héthy – Makó 1973, 22.; Szorcik 1982, 207.

iben meg pláne nincsen, mert megvan a saját meggyőződése. Nagyon ritka az olyan politikus, akire tanácsokat érdemes pazarolni [...]. Egy kutatónak a tudományos nyilvánosság számára kell munkálkodnia, nem pedig a politikusok fülébe sugdosni.”³⁵ S hiába sugdosna bármit – tehetjük hozzá –, ha már maga a nyelv is más: Cseh-Szombathy László szerint a tudósok és a politikusok füle máshogy van „beállítva”, és ezért „egy bizonyos együttműködés nélkül süketek vitája folyik, mert másképpen teszik föl a kérdést, mint ahogyan elhangzik a válasz.”³⁶ Egy másik szociológus, Kolosi Tamás úgy vélte, lényegesen különbözik egymástól a politika és a tudomány értékorientáltsága: „a tudományt mozgató alapérték mindig az igazság kell legyen: a politika számára azonban – ha jó politika akar lenni – az igazságnál is sokkal fontosabb kell legyen, hogy kinek az érdeke.”³⁷ A közgazdász Friedrich August von Hayek 1974-ben, a Nobel-díj átvételekor pedig kijelentette: a tudósnak le kell mondania arról az illúzióról, hogy képes irányítani vagy felügyelni a társadalom életét.³⁸

Meggyőződésem, hogy korunk társadalomtudósai tisztában vannak azzal, miszerint a politikacsinálókat nem, vagy kevéssé érdekli a munkásságuk. Nem is szeretnék ezen változtatni, ugyanis teljesen máshogy gondolkodnak. A tudományos gondolkodás alapvetően racionális, Mannheim Károly szerint viszont a politikából nem lehet teljesen kiiktatni az irracionálisitást, hiszen a politikai cselekvés során különböző akaratok feszülnek egymásnak, s mivel egyik sem tud totális győzelmet aratni a másik felett, ezért a politika tulajdonképpen egy vég nélküli, megoldás nélküli folyamat.³⁹ Mindez természetesen nem zárja ki a politikusok és a tudósok közti jó együttműködést, sem azt, hogy a politikai szférát közelítsék a tudományok világához. Ám a gyakorlatban ez sokszor komoly nehézségekbe ütközött, s a politika és a tudomány viszonyát érintő kérdések jelentős részére még ma sincs megnyugtató válasz.

Az egyik legfontosabb alapprobléma az, hogy a politikai döntéshozás folyamata sokkal kevesebb időt igényel, mint ahogy a tudósközösség konszenzusra jut egy-egy vizsgálat során. A politikusoknak egyszerűen nincs idejük arra, hogy éveket várjanak a tudományos eredmények

³⁵ Szilágyi 1993, 25.

³⁶ Farkas 1992, 46–47.

³⁷ Kolosi Tamás ezt a Magyar Szociológiai Társaság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1988. április 5–6-án Kecskeméten rendezett „Társadalmi változás és szociológia” nevet viselő vándorgyűlésén fejtette ki. Böhm 1988, 430.

³⁸ Földes 2018, 337.

³⁹ Csizmadia 2008, 37.

megszületéséig.⁴⁰ Az önmagában nem baj, ha a politika fáziskéséssel figyel fel a kutatási eredményekre. Az alapos tudományos munka szükségszerűen lassú, ahogyan az is, amíg az eredmény eljut a döntéshozókhoz, miközben maga is formálódik, alakul.⁴¹ A politika felelőssége elsősorban abban van, hogy mennyire tud megfelelő anyagi, infrastrukturális és szellemi feltételeket biztosítani a tudományos kutatás számára. Amennyiben olyan problémákra vár megoldást, amelyekre még nem született meg a konszenzuális válasz, akkor gyakran szembe találkozhat egymásnak is elmentmondó szakértői véleményekkel. S ez gyakran megesik, mert a politikusok sokszor türelmetlenek a tudósokkal szemben.⁴²

A politikai és a tudományos döntés üteme közti különbségnél nagyobb problémának tűnik, hogy általában véve a tudós és a politikus alkata és gondolkodása között jelentős eltérések vannak. A vezetők ugyanis nemcsak a gyorsan megszülető eredményekben, hanem a rövidtávú programokban érdekeltek elsősorban, míg a kutatók inkább hosszútávon gondolkodnak.⁴³ A pártállami vezetők operatív, taktikai jellegű döntéseket hoztak, hiszen meggyőződésük volt, hogy a legigazságosabb társadalmi rendszert építik, a létező problémákat pedig „majd megoldja a történelem”. (Igaz, itt is elkülöníthetők szakaszhatárok, például Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben a politikai döntéshozók számos távlati stratégiai kérdéssel is foglalkoztak. A KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1981-ben első alkalommal határozta el olyan kérdések tudományos kidolgozását, melyek megvitatásával főleg saját tevékenységét kívánta „sokoldalúan” megalapozni.)⁴⁴ Ha a szűklátókörű pragmatizmus miatt a politika túlságosan az egyoldalú, „gyakorlatorientált” kutatások eredményeit hajszolja, azzal sokat árthat a tudománynak, szétforgácsolhatja az erőket és visszafejlesztheti az alap kutatásokat, a szintetizálásra, elméletalkotásra való törekvése-

⁴⁰ Baló 1988, 60.; Kutrovátz 2010, 156–157.; Szorcik 1982, 207.; Tamás 2005, 1386–1387.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-5. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.).

⁴¹ Baló 1988, 67–68.; Haraszthy 1973, 708.; Kutrovátz 2010, 148.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-14. Beszámoló az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kijelölt kutatási és vitatémák helyzetéről, eredményeiről, végrehajtásuk rendjéről.

⁴² Lásd például HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1979-9. A TKB 1979. október 24-i és december 18-i ülésének vitája „A társadalomtudományi kutatások gyakorlati alkalmazásának néhány kérdéséről” (Előadó: Köpeczi Béla).

⁴³ Farkas 1992b, 18., 20.

⁴⁴ Baló 1988, 58.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-14. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási témák, szakértői elemzések tapasztalatairól, javaslatok az eredmények hasznosítására, valamint a XIII. Kongresszust követő újabb kiemelt tudományos kutatási feladatokra.

ket – a magyarországi államszocializmus története során ez többször is előfordult bizonyos tudományágaknál.⁴⁵

A kutatóknak is van felelősségük abban, hogy a politika mennyire tudja felhasználni az eredményeiket. Rajtuk is múlik, hogy mennyire képesek kompromisszumokat kötni a politikusokkal. Akarják-e és képesek-e folytatni a kutatásaikat, akár diktatórikus rendszerben is, amivel esetleg nem értenek egyet. Az is lényeges, hogy a szakértők javaslataikat, a szakértői anyagokat hogyan fogalmazzák meg: túlságosan „lezserül”, zavart okozva, vagy – ami jóval gyakoribb – tudományosan pontosan, de túlságosan is részletezően, bonyolult szaknyelven,⁴⁶ amit a politikusok alig tudnak megérteni?⁴⁷ Nehéz a túlságosan általánosító és a tudományon kívül mozgó személyek számára érthetetlen szöveg között meglelni az arany középutat.⁴⁸ A cél mégiscsak az, hogy a kutatók által elemzett probléma eljusson azokhoz, akik döntéseikkel tudnak változtatni a kialakult helyzeten, elsődleges fontosságú, hogy a politikus megérthesse a problémát. Szükséges egyfajta konszenzus és szintézis megteremtése a kutatás során, hiszen a részletkutatások eredményeivel a döntéshozók gyakran „még” nem, a túlzott elvontsággal pedig „már” nem tudnak mit kezdeni.⁴⁹ Elképzelhető az is, hogy a társadalomkutató helytelen információval látja el az állam vezetőit, de gyakoribb az az eset, amikor túl sok adatot szállít a politikusoknak,⁵⁰ márpedig a jó döntéshozatalhoz optimális mennyiségű információra van szükség, a túl sok adat legalább olyan rossz, mint a túl kevés.⁵¹ A többletinformáció ugyanis növelheti a bizonytalanságot. A döntés jellegéhez idomuló, megfelelően kiválogatott információra van szükség a jó döntéshozatalhoz.⁵² Minél több az adat, annál jobban növekszik a politikusok előtt a választási lehetőségek száma, minél több az ismeret, annál nagyobb a bizonytalanság, és annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a gyakorlat

⁴⁵ Szorcsik 1982, 208.

⁴⁶ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1982-16. A TKB 1982. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Leányfalu (nyers magnó-átirat).

⁴⁷ Sárközy Tamás szerint például 1983–1984-ben, a vállalatok szervezeteiben végrehajtandó reform tervezésekor a Tervhivatal és a Pénzügyminisztérium szakértői olyan sokszor voltak a fogalmaikkal következtelenek javaslataik megfogalmazásakor, hogy azt a reformellenes ágazati minisztériumok képviselői fel is tudták használni saját érdekeik érvényesítésekor. Sárközy 1986, 157.

⁴⁸ Mód 1970, 96.

⁴⁹ Szorcsik 1982, 204.

⁵⁰ Példát hoz erre Hegedüs 2001, 13.

⁵¹ Elster 1996, 38.

⁵² Farkas 1986, 69.

emberei eltávolodnak a tudósközösségektől.⁵³ Bár a megfelelő mennyiségű hasznos információ kiválogatása nem egyszerű,⁵⁴ a tudósközösségeknek mégis meg kell tenniük azt, ha érdemben szeretnék befolyásolni a politikusokat. S a „helyes” információ sem jelent önmagában garanciát a jó döntés megszületéséhez, hiszen a döntést szubjektív tényezők is befolyásolják – elsősorban az, hogy a döntéshozó hogyan értékeli mindezt.⁵⁵

Annyit mindenképpen el kell mondanom a döntéshozó politikusok „védelmében,” hogy egyáltalán nincsenek könnyű helyzetben. A modern korban az államok vezetőinek összetett, komplex problémákat kell megoldaniuk. Döntéseik előkészítéséhez sokszor nagyon nehéz a szükséges információkat megszerezni, és gyakran nem is jut el a politikusokhoz az összes mérlegelendő szempont. A problémát az jelenti, hogy a politikai vezetők sokszor a könnyebbik utat választják, vagyis nem is törekednek optimális megoldásra, megelégszenek a *kielégítő* eredményt hozó döntésekkel.⁵⁶

Ha a kutatási eredmény nem jut el a politikai vezetőkhez, annak oka lehet a tudóstársadalom belső megosztottsága is. Ez társadalmi berendezkedésektől függetlenül szinte állandóan jelen van a tudomány világában. Bourdieu szerint különféle, egymással is versengő tudományos mezők léteznek. Ezek a tudományos javak legitim manipulációjának monopóliumáért küzdenek. A mezők zártak, az egy tudományos mezőhöz tartozók képesek közösségként fellépni, működésüket csakis a mező logikájának függvényében lehet értelmezni.⁵⁷

Logikus, s mind a szakirodalom, mind a történelmi tapasztalatok arra mutatnak, hogy a politika fogadókészsége akkor növekszik meg a tudomány irányába, amikor súlyos problémák vannak, amikor társadalmi, de főleg amikor gazdasági válság fenyeget.⁵⁸ Ilyenkor a tudósok szakértelme mindig felértékelődik.⁵⁹ Ez igaz mind a polgári, mind a szocialista országokra:⁶⁰ a kommunista vezetők is akkor fordultak Magyarországon a szak-

⁵³ Stehr 2010, 33.

⁵⁴ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1979-9. A TKB 1979. október 24-i és december 18-i ülésének vi-tája „A társadalomtudományi kutatások gyakorlati alkalmazásának néhány kérdéséről” (Előadó: Köpeczi Béla).

⁵⁵ Afanaszjev 1975, 91.

⁵⁶ Zoltayné 2005, 80–81.

⁵⁷ Bourdieu 2005, 68–70., 100–101.

⁵⁸ Balogh 2000, 12.; Baló 1988, 68.; Farkas 1992b, 20., 52.; Németh 1990, 311.

⁵⁹ Kovács János 1984, 43.

⁶⁰ Németh 1990, 312.

értőkhöz, amikor kezdtek érezhetővé válni a különféle (elsősorban gazdasági) problémák (1953–1956, 1962–1963, 1978–1980, 1988–1989).⁶¹

Úgy tűnik tehát, hogy alapvető eltérések vannak a politikusok és a kutatók habitusa között, időnként mégis van arra esély, hogy a tudósok hatással legyenek a vezetőkre, még ha ez a hatás erősen közvetett is. Az írásom tárgyául választott kutatóhely, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete többek között azért jött létre 1966-ban, hogy aktívan részt vegyen az MSZMP „gyakorlata, s különösen propagandája számára szükséges elméleti témák” kidolgozásában, megvitatásában és az „igényeknek megfelelő” felhasználásában.⁶² Az évek alatt a propagandát segítő funkció elhalványult, szinte el is halt, maga az Intézet viszont a rendszer bukásáig folyamatosan és jelentős apparátussal működött. Bár maga a kutatóhely nem rendelkezett „intézkedési hatáskörrel, operatív funkciókkal,”⁶³ elvileg az volt a feladata, hogy segítse a döntéshozókat, ezért is hozták létre. Az Intézet vezetősége is rendre kiemelte, hogy a KB TTI feladata „átfogóbb jellegű döntések előkészítésének segítése,” illetve az, hogy „nyújtson segítséget a párt vezető testületeinek, szerveinek átfogó, stratégiai jellegű döntések előkészítéséhez [...]”⁶⁴ A pártközpontban is elismerték és respektálták ezt a funkciót, hivatalos dokumentumokban az szerepelt, hogy a kutatóhely eredményeit *ténylegesen* is hasznosítani kívánják.⁶⁵ Indokoltnak tartom ezért azt, hogy összevessem: miket kutathattak a KB TTI munkatársai, és ebből felhasználtak-e bármit is az MSZMP vezetői a döntéselőkészítés során? Megjelent-e a párthatározatokban vagy a pártállami szervek hivatalos dokumentumaiban a tudósok javaslata, vagy egészen más célokat szolgált a Társadalomtudományi Intézet?

⁶¹ Farkas 1992b, 52.

⁶² HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-390. (1966. március 22.) Javaslat a Politikai Bizottság részére Társadalomtudományi Kutatóintézet felállítására (1966. március 16.), 216.

⁶³ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-54. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1966. március 2.-i üléséről, 2.

⁶⁴ Lakos 1972, 35.; Vass 1989, 193.

⁶⁵ Lásd többek között HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-238. (1975. január 21.) Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére az Agit.-Prop. Bizottság által ajánlott társadalomtudományi témák feldolgozásának tapasztalatairól (1975. január 13.), 6.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-250. (1975. szeptember 30.) Javaslat az Agit.-Prop. Bizottság által ajánlott újabb társadalomtudományi kutatási témákra (1975. szeptember 24.), 24.

I/2. A hatalom és a társadalomtudományok kapcsolata Magyarországon az államszocializmusban

Palló Gábor 2008-ban megjelent tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a demokratikus és a szocialista rendszerek vezetőinek felfogása a tudományról lényegében ugyanaz: mindkét rezsimben egyaránt pozitívista módon tekintenek a tudományra, vagyis olyan eszköznek tartják, amely elvileg képes a természetről, az egyes emberekről és a közösségekről valódi ismeretet nyújtani.⁶⁶ Ám hogy mit tekintettek „valódi” ismeretnek, egyáltalán miként gondolkodtak a valóságról, már korántsem volt egyértelmű a kommunista diktatúrákban. A tudományos élet és a tudományirányítás terén pedig már radikális különbségek is kimutathatóak a polgári és a szocialista államok között.

A bolsevik gondolkodású forradalmárok az ideológiai tudatnak világteremtő szerepet tulajdonítottak. Hittek abban, hogy minden társadalmi jelenség politikai értelemmel rendelkezik, s hogy az emberek összes problémája megoldódna, ha mindenki úgy gondolkodna, mint ők. A messianisztikus hevületű kisebbség hatalomra kerülése csakhamar eszmei terrorhoz és szellemi elsivárosodáshoz vezetett. Az államszocializmusok „klasszikus”, sztálinista korszakában gyakorlatilag az összes társadalomtudomány fejlődése törést szenvedett, vagy éppen eltorzult, és határozottan növekedett az eredetileg is meglévő lemaradás az ellenségnek tekintett nyugati demokráciáktól.⁶⁷ Igaz, Sztálin uralmának első időszakában, a szovjet fejlődést elősegítendő, még jelentős kulturális (s nem kevésbé jelentős technológiai) transzfert bonyolítottak le a fejlett országokkal, százával alkalmaztak amerikai szakértőket, és nagy számban rendeltek nyugati tudományos könyveket és folyóiratokat a modernizáció érdekében. Maga a szovjet diktátor is rugalmasabb volt még ekkor (például közgazdaságtani kérdésekben). Az évek múlásával azonban Sztálin zárkózottabb, számos tekintetben beszűkültebb lett. 1945 után a szovjetrendszer ideológiájába ugyan beemeltette a tudományos-technikai forradalomhoz tartozó diskurzus némely elemét, de ezt nem követte egyetlen gyakorlati intézkedés sem. Habár a Szovjetunióban (és a szatellitállamokban, így Magyarországon is) deklarálták a „tudomány növekvő szerepének” jelentőségét, ez a hivatalos ideológiát nem tudta formálni.⁶⁸ Bizonyos tudományokat (kibernetika,

⁶⁶ Palló 2008, 61.

⁶⁷ Kulcsár 1972, 180.; Szabó 1998, 182.

⁶⁸ Kalmár 2014, 70., 75.

pszichológia, szociológia stb.) egyszerűen „áltudománynak” deklaráltak és gyakorlatilag betiltottak, a többit pedig „elnyomta” a vulgármarxizmus ideológiája.⁶⁹ Az 1950-es évek első harmadában a valóság empirikus elemzésével foglalkozó tevékenységeket az államideológia szintjére emelt vulgármarxizmus Magyarországon is gyakorlatilag érvénytelenítette, a tudományt a politika „szolgálóleányává” degradálta, lényegében agitációs feladatokkal látta el. A társadalomtudományok legfeljebb annyit tehettek, hogy legitimálták az eltorzult politikai gyakorlatot, de a már egyszer meghozott döntést tilos volt kritizálni.⁷⁰ Mindez tulajdonképpen logikusan következett a sztálinista vezetők felfogásából: mivel a politika a szocializmus rövid időn belüli megvalósítását hirdette, az idealizált, leegyszerűsített jövőképe nem illő társadalmi nehézségeket, a valódi állapotokat feltáró és analizáló társadalomtudományokat ki kellett iktatnia. A mindenkor racionális tudomány helyett a hiperracionális pártapparátus sajátította ki a jogot a „társadalmi tervezésre”. A Magyar Dolgozók Párta (MDP) határozatait nem alapozta meg szakértői elemzés, sokszor azoknak az intencióknak megfelelően fogalmazták meg, amit a Kremlben mondtak a szovjet vezetők,⁷¹ ennek esetleges helytelensége a moszkovita vezetői garnitúrában fel sem merült.

A kommunista diktatúrát irányító pártvezetők ugyanis teljes mértékben meg voltak győződve arról, hogy ők jobban tudják, mint az egyes személyek vagy társadalmi rétegek, mit kíván azok valódi érdeke. A totális diktatúra alatt az MDP élén álló politikusok magukat mindentudónak, mindenhez értőnek mutatták be.⁷² A tévedhetetlenség mítosza magából a vulgármarxista ideológiából, a tudományos szocializmusból fakadt. Marx, Engels, Lenin, Sztálin, Rákosi útmutatásai, „tanításai” az összes társadalmi alrendszerre nézve érvényesek voltak. Ez az utópikus hit az eljövendő „tökéletesen igazságos társadalomról” a legfanatikusabb vallásossággal állt rokonságban – transzcendens tartalom nélkül. Mivel csak egyetlen lehetséges, homogén valóságmagyarázat létezhetett, a totalitárius ideológia meghatározott társadalmi ideálokat tüntetett fel valóságosként, s megszabadult minden tényről, tapasztalattól, ami nem illett bele a világképebe.⁷³

⁶⁹ Balogh 1982, 216.; Füzeséri 1989, 486.

⁷⁰ Dzsibrailné 1992, 367.; Farkas 1992b, 50.; Huszár 1987, 529.; Szabó 1998, 40., 107., 111.

⁷¹ Balogh 1982, 216.; Ferber – Rejtő 1988, 64.; Löffler 1987, 61.

⁷² Hegedüs 2001, 17.; Szabó 1998, 104.; Varga 2013, 7.

⁷³ Bihari 2005, 94–95., 110., 112.; Kuczsi 1992, 28–29.; Kulcsár 1972, 201.; Löffler 1987, 53.; Mannheim 1996, 52–53.

A sztálinista megismerés előfeltétele nem a tapasztalás, hanem az objektív valósággal szembeállított *a priori* eszmei-kép. Az eszmét a dolgok helyébe, a tudatot a lét helyébe állítják. A szocializmus léte a materiális valóságtól függetlenített lét lesz. Végeredményben csak egyetlen igaz „tudomány” van, a marxizmus–leninizmus–sztálinizmus ideológiája, egyedül vele juthat el bárki a „végső igazsághoz”, sőt az ideológia szerint a pártvezetők már el is jutottak hozzá, s a pártiskolákban ezt a messianisztikus magabiztosságot és fölényérzetet táplálták a leendő káderekbe. A „Párt” ugyanis azt a képet sugallta, hogy az arra „méltóakat” beavatja a titkaiba, magát nyitottnak állította be, olyan szervezetnek, amelyhez bárki csatlakozhat, ha bizonyítja rátermettségét: alázatosan teljesíti a vezetők utasításait, hűséges az eszméhez és növeli munkateljesítményét. Máshogy nem lehet megismerni az „igazi tudást”, azzal csak az MDP rendelkezhet. Ez döntően befolyásolta a korabeli politikusok és ideológusok valóságlátását, az eszmei realitások olyan sémákat adtak nekik, amelyek megszabták a társadalmi valóság konstruálását. Ők egy sajátos világot láttak, amely független volt a tényektől vagy a tényleges cselekvésektől. Aki elsajátította az egységes, univerzális és totális ideológiát, annak világszemléletében összesződött egymással a nyelv és a világ, a szubjektív és objektív valóság.⁷⁴

A sztálinista tudománypolitika tulajdonképpen rendelkezik mindazokkal a sajátosságokkal, amiket D. V. Nikolajenko a scientofób, vagyis tudományellenes attitűd ismérveinek tekint: a scientofób nem érdekelt a tudomány fejlődésében; szerinte a kutatói tevékenység önmagában nem hordoz értéket, egyetlen értelme a gyakorlati problémák megoldása, nincs kutatás „csak úgy az igazság megismeréséért”;⁷⁵ a túlideologizáltság következtében bármely kutatási eredmény ideológiai értelmezést kaphat, megítélésükre kizárólag a pártvezetésnek van joga; a tudományt erős felügyelet alatt kell tartani. A scientofób közegben a tudományos eredményeket az aktuális ideológiai, esetleg a pragmatikus normatívákhoz igazítják.⁷⁶ Ebben a közegben nincs helye valódi vitának. Részkérdésekről lehetett vitatkozgatni, de a kommunista uralom lényegét érintő kérdéseket még csak feltenni sem lehetett, nemhogy megvitatni. A scientofób közeg jellemzői – ha

⁷⁴ Löffler 1987, 54.; Hegedüs 1988, 126–127.; Szabó 1998, 53., 60., 120.

⁷⁵ Palló 2008, 61.

⁷⁶ Dzsibrailné 1992, 365–368. Ezzel szemben a scientofil (tudománybarát) közeg aktívan támogatja a tudományok önfejlődését; a tudományos működést önmagában is értékesnek tekinti; egyértelmű határvonalat húz az ideológia és a tudomány közé; nem törekszik a tudomány erős kontrolljára. Világos, hogy Nyugat-Európában hagyományosan ezek az elemek voltak meghatározóak.

enyhébb formában is –, Sztálin halála után is érvényesültek a szovjetrendszertől elszakadó államokban. A kommunista vezetők jelentős része legfeljebb társadalomtudományi szereppel ruházta volna fel a tudományt, a francia forradalomtól eredő eszméktől vezérelve úgy gondolta, hogy annak egyedüli szerepe „az ember felemelése” lehet, ha képes segíteni a tudomány felett álló, minden problémára megoldást találó ideológiát. Az, hogy a nyelvi fordulat után a társadalomtudósok inkább megérteni kívánták az embert a formálás helyett, értelmezhetetlen volt a kommunista pártvezetők számára. Meg voltak győződve arról, hogy ők alapvetően értik az embereket.⁷⁷ A kelet-közép-európai térség szocialista országait irányító vezetői garnitúra döntő többségét ez a mentalitás jellemezte, a náluk racionálisabban gondolkodó kommunista vezetők pedig 1949 és 1953 között nem kaptak lehetőséget arra, hogy az 1930-as évekre kialakult szovjet modellen változtathassanak.

Sztálin 1953-as halála azonban jelentős változást hozott a szocialista országokban. A következő években a Szovjetunió vezetői felismerték, hogy ha nem változtatnak az addig követett politikán, akkor az olyan folyamatokat indíthat el, amelyek veszélyeztethetik a keleti blokk stabilitását. A reformkényszer, a kapitalista országok legyőzésének vágya arra készítette az államszocialista országok irányítóit, hogy hatékonyabbá tegyék kormányzásukat, s ehhez igénybe akarták venni a tudósok segítségét is, akiknek igyekeztek megfelelő munkakörülményeket teremteni. Ez nem jelentette azt, hogy egyik napról a másikra eltörölték volna a cenzúrát. A publikációs korlátozások a nyolcvanas évek végéig megmaradtak,⁷⁸ de 1953 után a kutatók már nagyobb mozgásteret kaptak témaválasztásaikhoz, külföldi kapcsolatépítéseikhez.⁷⁹ Magyarországon – hasonlóan a térség többi országához – az akadémiai autonómia részleges visszaállítása, új intézmények alapítása (például az MTA Közgazdaságtudományi Intézet⁸⁰ 1954-es létrehozása), új empirikus kutatások indítása, a társadalmi valóság feltárásának

⁷⁷ Szabó 1998, 116., 171–172., 178., 282–283.

⁷⁸ Jellemző, hogy az MSZMP KB Párttörténeti Intézetében dolgozó, MSZMP-tag Földes György második gazdasággal kapcsolatos írásának kiadását még 1982-ben is megtagadták, az csak négy évvel később kerülhetett publikálásra. Földes 2018, 130.

⁷⁹ Mitrovits 2015, 109–111.; Takács 2016, 41.

⁸⁰ A heterogén összetételű kutatóintézetben olyan fiatal kutatók (Ausch Sándor, Bródy András, Hoch Róbert, Kornai János, Molnár Ferenc, Nagy András stb.) is állást kaptak, akik később jelentős szerepet játszottak a közgazdaságtudomány fejlődésében. Összekötötte őket a sztálinizmusból való mélyesleges kiábrándulás, s az, hogy mindegyikük „viszolygott a korábbi politikai gazdaságtan hideg és üres sémáitól”. Ők ekkor már a *valóságot* kívánták tanulmányozni. Kornai 2005, 88.

igénye és élénk tudományos viták jellemezték ezt az időszakot. A pártállami testületekben a hangsúly kezdett áttevődni a lojalitásról a szakértelemre. Több egykori lelkes párttag ekkor kezdte el átértékelni világnézetét, s szembesítette a marxista-leninista elméletet a valósággal.⁸¹ Ekkor már néhány vezető politikus annak is hangot adott, miszerint nem biztos, hogy pontosak-e a párt információi a társadalom helyzetéről, mert „nem biztos, hogy jók a jelentések”.⁸²

Magyarországon a társadalomtudományok fejlődésének Nagy Imre 1955-ös elmozdítása sem tudott gátat szabni, sőt, egy ideig még az 1956-os események sem. A forradalom leverése után rövid ideig úgy tűnt, hogy a politika a korábbi időszakhoz képest nagyobb szerepet szán a társadalomkutatóknak a döntés-előkészítésben. 1957. június 5-én létrehozták a Minisztertanácsnak közvetlenül alárendelt Tudományos és Felsőoktatási Tanácsot (TFT), amelynek feladata a kutatások egységes elvi irányítása, a tudományos kutatás és a felsőoktatási munka összehangolása volt.⁸³ 1956–1957 fordulóján több szakértői bizottságot hoztak létre a kormány gazdasági programjának kidolgozására⁸⁴ (a leghíresebb a pártonkívüli Varga István közgazdász professzor által vezetett testület volt), de a represszió következtében beálló ideológiai szigorodás, a pártállami rendszer újraépítése és a feszült nemzetközi helyzet következtében a tudósok javaslatait végül nem használták fel, a szakmai testületeket pedig csakhamar fel is oszlatták.⁸⁵ Valódi reformokra tehát ekkor még nem kerülhetett sor, ahogyan a többi szocialista országban sem: az 1953-ban meginduló „új szakasz” sehol sem vezetett tudományosan megalapozott, átfogó reformok bevezetéséhez.⁸⁶

Ugyanakkor a térség országaiban nem tértek vissza teljesen az 1949 és 1953 közötti gyakorlathoz sem. Sőt, a magyarországi pártvezetésben helyet kaptak olyan vezetők is, akik a tudománynak a korábbiakhoz képest sokkal

⁸¹ Kornai 2005, 59., 92.; Péteri 2006, 187. Az MDP Politikai Bizottsága 1953 szeptemberében például bizottságot hozott létre a „munkásosztály helyzetének” felmérésére: Majtényi 2018, 76.

⁸² Majtényi 2018, 25.

⁸³ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1976-1. Tervezet. A társadalomtudományok koordinációjának állami feladatai (1975. október 13.).

⁸⁴ Sőt már 1956 tavaszán is felállítottak egy munkacsoportot, amelynek az volt a feladata, hogy összefoglalja a pártvezetés és a Minisztertanács számára az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében kialakított reformjavaslatokat. Kornai 2005, 105.

⁸⁵ Berend T. 1983, 25–26.; Farkas 1992b, 52.; Huszár 1987, 529.; Kornai 2005, 124.; Péteri 2006, 190.; Varga 2013, 56.

⁸⁶ Mitrovits 2015, 111–112.

nagyobb szerepet szántak. A kulcskérdésnek számító kollektivizálás során például az MSZMP irányítói sokszor kikérték Erdei Ferenc és az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudósainak véleményét.⁸⁷ Az 1958-as munkáshatározat előtt 45 ezer dolgozót és munkásszámazású értelmiségit érintő vizsgálatokat folytattak le.⁸⁸ A kádári konszolidáció után pedig újabb intézetek és újabb tudományágak képviselői is lehetőséget kaptak arra, hogy a tudósközösségeket bekapcsolhassák a politika formálásába: a hatvanas években alakultak ki a politika és a társadalomtudományok kapcsolatainak azon vonásai, amelyek nagyjából változatlanul megmaradtak a létező szocializmus utolsó éveigiig. Az 1960-as évtized elején merült fel először az alapvetően rövidtávon gondolkodó, taktikai döntéseket hozó magyar vezetőkben néhány társadalmi összefüggés (például munkaerő, életszínvonal) távlati tervezésének igénye (igaz, ez akkor még csak elképzelés maradt). 1962-től az MSZMP apparátusa már rendszeresen foglalkoztatott szakembereket, a KB elméleti munkaközösségei is igyekeztek felhasználni a kutatók munkáját.⁸⁹ 1962-től már a tudományágak képviselői is bekerülhettek a Tudományos és Felsőoktatási Tanácsba.⁹⁰ A forradalom után meghurcolt társadalomkutatókat fokozatosan visszaengedték a tudományos intézetekbe, de az egyetemektől – kevés kivételtől eltekintve – még igyekeztek távol tartani a „renitens” tudósokat, nem ajánlottak fel nekik tanári állásokat.⁹¹

A tudomány növekvő szerepének igen kedvező nemzetközi feltételeket teremtett Hruscsov, aki az 1960-as évek elején meghirdette a kapitalista államok fejlettségi szintjét megcélzó, sőt, azt túl is haladó grandiózus tervét. Hruscsov hitt abban, hogy a szocialista rendszer többet tud adni az embereknek, mint a tőkés világ, és a tudományos-technikai forradalom segítségével képes fejlettebb tudományt és gyorsabban növekvő gazdaságot teremteni. A tudományhoz másképpen álltak hozzá, mint 1953 előtt, s ez végső soron arra vezetett, hogy mind a Szovjetunióban, mind Magyarországon is többet áldoztak műszaki és természettudományi kutatásokra, s idővel a társadalomtudományi kutatásokra is.⁹²

⁸⁷ Varga 2013, 64–65., 97., 106., 113.

⁸⁸ Földes 2018, 127.

⁸⁹ Balogh 1982, 218.; Balogh 2000, 11.; Kalmár 2014, 206.; Szorcsik 1977, 172.

⁹⁰ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1976-1. Tervezet. A társadalomtudományok koordinációjának állami feladatai (1975. október 13.).

⁹¹ Ferge 2016, 193.; Kornai 2005, 219.

⁹² Kalmár 2014, 182–188., 197–203. Lásd még Földes 2018, 114.; Rainer M. 2011, 196.

A tudomány és a politika leglátványosabb, legnagyobb hatású együttműködésére Magyarországon az új gazdasági mechanizmus előkészítése során került sor,⁹³ amikor a vezető társadalomkutatók „krémje” (Bognár József, Csikós-Nagy Béla, Erdei Ferenc, Friss István, Hegedüs András, Péter György, Vajda Imre, Wilcsek Jenő stb.) dolgozott együtt a politikusokkal a gazdaságirányítás átalakításának előkészítésén. Ekkor a politika és a közgazdaságtudomány „összedolgozása” mintaszerű volt, más kérdés, hogy a reform gyakorlati megvalósítása során ismét bizonytalanabbá vált a politikai és a tudományos szféra közötti viszony.⁹⁴ A gazdaságirányítás mellett más témákban is úgy tűnt, hogy a politikusokat érdekli a tudósok véleménye, például a tanácsrendszer átalakítása, a közoktatás és közművelődés fejlesztési koncepciója, a „szocialista hazafiságról” szóló állásfoglalás kapcsán.⁹⁵ Mint már szó volt róla, a pártvezetés alapvetően azért kezdett el közeledni a társadalomtudományi szféra felé, mert szembesültek az 1962 után jelentkező gazdasági nehézségekkel. A válságtudat csírái még csak néhány politikusnál jelentek meg, de ez elég volt ahhoz, hogy a politika a reform irányába tájékozódjon, ehhez azonban nélkülözhetetlenek tűnt a társadalomtudósok segítsége.

A kiemelt társadalomtudományi kutatási témákat 1969-től háromféle rendszerben lehetett vizsgálni: a tárcaszintű főirányok, a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Bizottsága (KB APB) által kiemelt középtávú tervek, valamint az 1969-ben létrehozott Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv (OTTKT) keretében.⁹⁶ Az utóbbi szélesebb területű kutatási programokat fogott össze, míg az APB-s témák szűkebb célt jelöltek ki olyan vizsgálatokra, melyektől inkább elvárták, hogy közvetlenül hasznosítható eredményekre vezessenek.⁹⁷ 1967. május 28-án megszüntették a Tudományos és Felsőoktatási Tanácsot, innentől kezdve a társadalomtudományi kutatások koordinálását az MTA elnöke látta el. 1969. július elsején

⁹³ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1979-8. Friss István: A szocialista társadalom irányítása és a tudomány (1978. augusztus 4.).

⁹⁴ Balogh 1982, 218.; Huszár 1987, 529.; Huszár 2004, 289.; Szántó 2008, 106.; Szorcsik 1982, 207.

⁹⁵ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-5. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.).

⁹⁶ Balogh 2000, 62.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1976-1. Beszámoló a társadalomtudományok ötéves fejlődéséről és koordinálásáról (1971–1975) (1976. február hó); HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-4. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1979. január 19-i üléséről (1979. február 26.).

⁹⁷ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-5. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1978. május 29-i üléséről (1978. július 5.).

a 2020/1969. sz. kormányhatározat létrehozta a Minisztertanács mellett működő Tudománypolitikai Bizottságot (TPB) a tudományos kutatás egységes állami irányítására, melynek határozatai az állami szervekre kötelezőek voltak. 1970. június 5-én a TPB létrehozta a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottságot (TKB) „a társadalomtudományi kutatások pártirányításának állami vonalon való érvényesítésére, illetőleg hatékony állami irányításának és koordinálásának elősegítésére.”⁹⁸ (Ennek létrehozásáig a társadalomtudományok közvetlen felügyeletét a KB Tudományos, Kulturális és Közoktatási Osztálya látta el.) A testületet Köpeczi Béla, majd 1981-től Huszár István vezette, tagjai közt a társadalomtudományi szféra elismert kutatói voltak (így Berend T. Iván, Cseh-Szombathy László, Hankiss Elemér, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Pach Zsigmond Pál, Pataki Ferenc), s kezdetől alapvetően szakmai, s nem politikai alapon igyekezett menedzselni a társadalomtudományi kutatásokat.⁹⁹

A hatvanas évek végére tehát szakszerűbbé vált Magyarországon a tudományirányítás rendszere. Ugyanakkor sokatmondó, hogy az 1969-ben kiadott Tudománypolitikai Irányelvekben a társadalomtudományok feladatai között nem szerepelt a döntés-előkészítés, csak a valóság feltárása, megváltoztatása és az ideológiai funkció.¹⁰⁰

A Kádár-rendszer konszolidációját követően a hivatalos ideológia is változott, közeledni kezdett a társadalmi hasznosság felé, az ideológiai dokumentumokban új témák jelentek meg, melyek már a gazdasági hatékonysággal és a tömegtársadalom új problémáival foglalkoztak. A marxista-leninista világnézet uralma is sokat enyhült, az ideológia tudatátalakító funkciója is lecsökkent. Hegemón helyzete és a magyar társadalom számára egyetlen fejlődési utat felvázoló szerepe azonban a rendszerváltásig megmaradt. A szocializmus továbbra is pozitív valóságként konstruálta meg önmagát, és minden olyan állítás, ami ezt vitatta, megkérdőjelezte, szükségképpen ellenséges, de legalábbis gyanús tevékenységnek számított a hatalom szemében. Bár a rezsim egy idő után már nem zárta ki, sőt, támogatta a szakmai hozzáértés növekedését a különféle vezetői testületekben,

⁹⁸ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1976-1. Tervezet. A társadalomtudományok koordinációjának állami feladatai (1975. október 13.).

⁹⁹ Bakos 1994, 202–203.; Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 390–392.

¹⁰⁰ Csöndes – Szántó – Vas 1971, 208.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1979-8. Köpeczi Béla: A társadalomtudományi kutatás, a gyakorlat és a politika (Szervezeti kérdések) (1979. augusztus 10.).

azt mindig alárendelte a hatalom iránti engedelmességnek.¹⁰¹ Ez továbbra is erősen rányomta bélyegét a politikai szféra és a társadalomtudományok viszonyára. Kolosi Tamás szerint az antidemokratikusan működő rendszer a legitimitációjához igényelte a tudományt, ezért folyamatosan örködött azon, hogy saját ideológiája és a legális tudományosság szinkronban legyen egymással. A kutatásokat nem az alapján ítélte meg, hogy azok mennyiben tárták fel a valóságot, hanem, hogy mennyiben igazodtak az ideológiai elvárásokhoz.¹⁰²

A kelet-európai államszocializmusok történetében ezért végig jellemző volt, hogy az egyetlen „üdvösnek” tartott ideológia keretein belül gondolkodó politikai vezető garnitúra többsége nem értette, vagy legalábbis nem kezelte kellő komolysággal a tudományos érveket. Nem támogatta a vitákat, az ún. „ideológiai viták” ugyanis nem voltak tudományos elvek és módszerek közti disputák. Viszont furcsa módon a rendszer vezetőinek és ideológusainak jelentős része úgy gondolta, hogy a szocialista társadalomban a tudósok egyéni, kreatív munkája és ennek a munkának párt általi ellenőrzése nem zárja ki egymást, a tudósok tudnak kreatívan dolgozni az állam felügyelete alatt. Ez a nyilvánvaló ellentmondás ahhoz vezetett, hogy „párhuzamos valóságok” alakultak ki egymás mellett: a tudósok idővel rájöttek, miként „adhatják el” kutatási eredményeiket a kommunista politikusoknak, miközben folyamatosan küzdöttek azért, hogy nyugodtan dolgozhassanak, kikerülve az állami kontrollt.¹⁰³ A tudósok „saját világukban” nemegyszer máshogyan írtak és máshogyan gondolkodtak, mint amit hivatalosan elvártak tőlük.

A tudóstársadalom igyekezett megőrizni a kreativitását, de ez nem mondható el a pártállami vezetésről, amely túlzottan erős hatalmi pozíciója miatt nem is volt feltétlenül rákényszerítve a tanulásra, számára kizárólag az eredmény volt a fontos. (Igaz, a 20. század közepe óta a nyugati országokban sem volt már jellemző, hogy a politikai vezetők többsége művelt, nyitott ember legyen. Amíg a 19. században bizonyos országokban – például az Egyesült Államokban – magától értetődő volt, hogy a kulturális elit részben azonos a politikai elittel, ez az 1950-es évekre teljesen megszűnt.)¹⁰⁴ Természetesen nem gondolom, hogy önmagában az a tény, mi-

¹⁰¹ Bihari 2005, 112., 149., 251., 275. 282., 284.; Kalmár 2014, 230.; Szabó 1998, 101.; Szabó 2007, 169.

¹⁰² Bóhm 1988, 430.

¹⁰³ Yurchak 2005, 22. Köszönöm Horváth Sándornak, hogy felhívta figyelmemet erre a műre!

¹⁰⁴ Bihari 2005, 262.; Stehr 2017, 228–229.; Szabó 1998, 168.

szerint egy vezető politikus művelt, elegendő ahhoz, hogy tudományosan megalapozott, jó döntéseket hozzon. A szakértői anyagok, az időnként egymásnak is ellentmondó vélemények közötti tájékozódás ugyanis nem tudományos olvasottság kérdése,¹⁰⁵ hanem szociális készségeké. A szociális intelligencia az alpműveltséghez hasonlóan fejleszthető, ugyanakkor a szociális ítélőképesség általában megbízhatatlan, mert túl nagy teret enged a sztereotip viselkedésnek.¹⁰⁶

Mivel a politikusok és a tudósok teljesen másként gondolkodnak, szükség van olyan közvetítő mechanizmusokra, amelyek mintegy „tolmácsolnak” a két szféra képviselői között. A közvetítőknek ehhez rendelkezniük kell egy olyan szaktudással, amely lehetővé teszi az eltérő „világok” közti utazást. A gondolatok ugyanis – ahogyan Nico Stehr kultúratudós írja – nem „szállnak át” egyetlen „csomagként” az egyik embertől a másikhoz, terjedésük személyekhez, illetve a személyek hálózataihoz kötődik. A különféle magyarázatoknak egyetlen közös „végeredményre” kell vezetniük, ekkor válhatnak a filozófus Wittgenstein által leírt „cselekvési képességgé”.¹⁰⁷ A közvetítők lehetnek olyan kutatók, akik értenek a „politika nyelvén”, vagyis intelligensek annyira, hogy úgy fogalmazzák meg javaslataikat, hogy az elfogadható legyen a vezetőknek is. A Kádár-korban különböző stratégiákat alakítottak ki a kutatók, és akadtak olyanok (például a reformközgazdászok), akiknek meggyőződésük volt, hogy érdemes és hasznos az, ha megkísérlik befolyásolni a döntéshozókat. Mások – például Kornai János – inkább elzárkóztak ettől, és szigorúan az elméleti munkának szentelték idejüket, de olyanok is voltak, akik a kétféle hivatást nem határolták el élesen egymástól.¹⁰⁸

A döntéshozók befolyásolását természetesen csak azok a tudósok tehetik meg, akiknek már van akkora tekintélyük, vagy a tudományos intézményrendszer hierarchiájában olyan helyet foglalnak el, hogy egyáltalán megkérdezzék őket. Ha ez egyszer megtörtént, onnantól kezdve nagyon sok múlik a szakértő ethoszán és politikai manőverezési képességein. Ezek fontos szerepet játszanak a meggyőzésben, bár kérdéses, hogy mennyire

¹⁰⁵ Igaz azonban, hogy minél kevésbé művelt valaki, annál nehezebb egy-egy tudomány kifejezéseit, fogalmait megértenie, annál nehezebb a formai jellegzetességeket elkülönítenie a tartalmiaktól. Kutrovácz 2010, 161. Farkas János erre a következő példát hozta: „... például egy demográfiai kérdésben való állásfoglalást megkönnyíti, ha a vezető ismeri a demográfia tudományának olyan alapfogalmait, mint például »korfa«, a nők »propagatív kora«, a »differenciális termékenység«, életciklus stb.” Farkas 1986, 69.

¹⁰⁶ Kutrovácz 2010, 148., 159.; Németh 1990, 312–313.

¹⁰⁷ Stehr 2010, 30–31.

¹⁰⁸ Kornai 2005, 285., 289–290.

tudatosíthatóak. A tudományos állításokat természetesen nemcsak kutatók, hanem írók is képviselhetik. Példa erre Fekete Gyula, aki ugyan szépíró volt, mégis szinte már tudományos alaposággal elemezte a magyarországi demográfiai problémákat, és a népesedéssel kapcsolatos aggodalmainak rendszeresen hangot is adott írásaiban. A média is lehet közvetítő láncszem a tudomány és a politika között.¹⁰⁹ Különálló (például államigazgatási vagy más tudományos) intézmények is segíthetik a döntéshozók és a szakértők közötti kommunikációt, számos nyugati országban működtek és működnek olyan szervezetek, amelyek ellátták ezt a „fordítói munkát”. A szocialista Magyarországon azonban nem tudunk ilyen intézetekről, és ez volt a társadalomkutatási eredmények gyenge felhasználásának egyik legfőbb oka.¹¹⁰ Ugyanakkor a problémával tisztában voltak a kormánnyal kapcsolatban álló kutatók: a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság egyik 1978-as ülésén el is hangzott, hogy a tudósok és a politikusok közötti mindennapi kapcsolatok a döntés-előkészítésnél legfeljebb alkalmoszerűek, ugyanis hiányzik egy olyan közvetítő láncszem, „amely a politikai igényt a tudományos kutatás számára alkalmazhatóan fogalmazná meg, a kutatási eredményeket pedig a politika (a gyakorlat) számára használható következtetésekig vinné el”, s emellett „nem kellően tisztázott, hogy a különböző döntési fázisokban és szinteken milyen szerepet kell adni a tudománynak, illetve az egyes szinteken mit és hogyan kell az eredmények integrálásán érteni.”¹¹¹

Az államszocializmus időszakában azonban nem alakulhattak ki olyan önálló intézmények, melyek a tudomány és a politika között közvetíthettek volna. Ennek ugyanis hiányzott a legfontosabb alapfeltétele: a tudomány legalább részleges autonómiája. Ugyanis csak a politika és a tudomány autonóm működésének alapján formálódhat ki olyan szakértői infrastruktúra, amely ténylegesen képes lehet a két szféra közti kétoldalú közvetítésre.¹¹² Ennek hiányában 1989 előtt a tudomány és a politika világa között befolyásos tudósok vagy egyes nyitottabb, reformer gondolkodású politikusok vállalták a „tolmács” szerepét. Igaz, ez utóbbiak is ambivalensen viszonyultak a kutatókhoz, hiszen egyrészt érdekükben állt a tudósokra hall-

¹⁰⁹ Kutrovácz 2010, 152.; Stehr 2017, 132–139.; Tóth – Murai 2014, 16.

¹¹⁰ Farkas 1992b, 45–46., 70.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-5. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.).

¹¹¹ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-5. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1978. május 29-i üléséről (1978. július).

¹¹² Böhm 1988, 430–431.

gatniuk konzervatív ellenfeikkel vívott küzdelmeikben, másrészt folyamatosan jelezniük kellett, hogy a végső döntés mindig a politikusok kezében van, a tudomány csak egy jól kijelölt határig folyhat bele a döntés-előkészítésbe.¹¹³

Az MSZMP apparátusának tudomány iránti érdeklődése az eltelt évtizedek alatt azonban valamelyest növekedett. Ennek egyik oka az lehetett, hogy az 1980-as évekre jelentős fiatalítást hajtottak végre a párt központi szerveiben. Az ifjabb generációkhoz tartozók már részesültek olyan, például szociológiai képzésben, amelyhez hasonlóak a korábbi időszak kádereinek műveltségi köréből teljesen hiányoztak, s ez jelentősen befolyásolta a szemléletüket. Az 1980-as évek első felére a pártbürokrácia kétharmada már olyan személyekből állt, akik 1945 után fejezték be tanulmányaikat. (Igaz, a vezető káderállományban a negyven év alattiak 35% körüli aránya 1973 és 1983 között szinte végig stagnált.) A fiatalítás mellett a káderpolitikára hosszútávon jótékony hatást gyakorolt az 1968-as gazdasági reform, mely az 1972–1974-es „konzervatív félfordulat” ellenére tovább tudott gyűrűzni más társadalmi alrendszerbe. A reform és általában a gazdasági kérdések, a kormányzati feladatok bonyolultsága egyre felkészültebb vezetőket kívánt. Az 1973-as káderpolitikai határozat számos fontos vezetői pozíció betöltéséhez kötelezővé tette a felsőfokú végzettséget. Mindezek hatására 1983-ra a hatalmat közvetlenül gyakorló káderbürokrácia tagjainak 77,3%-a rendelkezett diplomával (tíz évvel korábban még csak 41,2%-a), igaz, jelentős részük a rezsim saját, alacsonyabb képzési színvonalú intézményeiben (Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem, Politikai Főiskola) tanult, a káderek ötöde ezekben a tanintézetekben szerezte meg felsőfokú végzettségét. Összességében véve mégis professzionálisabb lett a párt-, de főleg az állami vezetés,¹¹⁴ folyamatosan apadt a csak a politikai elkötelezettségnek megfelelő vezetők aránya és növekedett a képzetesebb személyek száma, ami – igaz – még így is messze elmaradt az amerikai vagy nyugat-európai átlagtól. Magyarországon a közgazdász végzettséggel bírók az átlagnál nagyobb mértékben kerültek az állami és gazdasági vezető posztokra a hetvenes évektől, de az átlag alatt vállaltak hivatalt a párt- és tömegszervezetek apparátusaiban. (Érdekes, hogy a párthierarchia csúcsán lévő szervezetekben viszont kifejezetten magas lett a közgazdász végzettségűek aránya a nyolcvanas évekre – 22,7%). Az állami- és pártvezetők között

¹¹³ Kovács János 1984, 43–44.

¹¹⁴ Földes 2018, 132.; Kalmár 1998, 276.; Kalmár 2014, 85–86., 99–107., 296–297., 389.; Rác 2013, 183. (Köszönöm Kalmár Melindának, hogy erre az utóbbi írásra felhívta a figyelmemet!)

ráadásul a nyugati demokratikus országokhoz képest rendkívül alacsony volt a jogászok, szociológusok és más társadalomtudományi szakemberek száma, és túl magas a tanári végzettséggel rendelkezőké. Ugyanakkor a pártapparátus és a legfelsőbb pártvezetés professzionalizálódását nem szabad túlértékelnünk: az 1980-as években a nómenklatúra csúcsán lévő vezetés (melynek egy része kifejezetten előregedett) továbbra sem mutatott túl nagy nyitottságot új gondolatok, új megoldások irányába. Emiatt volt is némi feszültség, ellentét a hierarchia csúcsán lévők és az apparátus között.¹¹⁵ A gerontokrácia uralma, befolyása azonban az 1988-as pártértekezletig alapvetően stabil maradt. A politikai vezető szférában is nőtt a szakértelmiség aránya, de nem alakult ki értelmiségi túlsúly. A pártvezetés „kiválasztását olyan elvek és mechanizmusok uralták, amelyek inkább gátolták, mint segítették az értelmiség beáramlását” – írta Gázsó Ferenc. Mire azonban a gerontokráciát sikerült kiszorítani a hatalomból, már nem a szocialista rendszer átalakítása, hanem annak leváltása került napirendre.¹¹⁶

Reformokra, a társadalomtudományi eredmények *egyes elemeinek* hasznosítására tehát csak akkor volt némi esély, amikor a kutatókkal jó viszonyt ápoló reformer MSZMP-vezetők képesek voltak az innovatív gondolatokat a hivatalos ideológia nyelvén úgy bemutatni Kádárnak és legmegbízhatóbb munkatársainak, hogy az végeredményben megfelelt a klasszikus szocialista célkitűzéseknek. (Ezt Berend T. Iván úgy fogalmazta meg 1982-ben, hogy „itt mindenki azzal a tudattal megy bele a vitákba, hogy csak a részleges reformok részleges lépéseinek van sansza”).¹¹⁷ A múlttal való folytonosság biztosított, az „új” gondolat valójában „réginek”, tehát kipróbáltak, megbízhatónak számít, a teljesen „új” gondolat viszont a scientofób közegben tradícióellenes merényletként interpretálódik.¹¹⁸ (A helyzet súlyosságával tisztában voltak a pártállam vezető pozícióban lévő szakértői is. Bognár József, Nyers Rezső és Kulcsár Kálmán 1977 márciusában így írt a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság számára készített anyagban: „az apparátus (a bürokrácia) az újításokat rendkívüli bizalmatlansággal fogadja. [...] Vezetőrétegünk jelentős része a stabilitást az eredményesség fölé helyezi és még a külvilágból (világgazdaságból) érkező, elementáris erejű kutatóso-

¹¹⁵ Bihari 2005, 282–285.; Gázsó 1993, 16–17., 19–20.; Ripp 2004a, 39.; Vida 1992, 7–12., 19–20., 23., 25.

¹¹⁶ Gázsó 1993, 18., 21.

¹¹⁷ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1982-16. A TKB 1982. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Leányfalu (nyers magnó-átírat).

¹¹⁸ Bihari 2005, 315–316.; Dzsibrailné 1992, 368. A folytonosság hangsúlyozására lásd például Berend T. 1983, 19–20., 22–23.

kat is alig akarja adaptálni.”¹¹⁹ Ráadásul – idézve Farkas Jánost – pszichológiai tény, hogy „általában mindenki nyitottabb a korábbi nézeteit megerősítő s elutasítóbb az azt gyengítő álláspontokkal szemben. Ez különösen gyakori jelenség olyan esetekben, amikor korábbi értékek újragondolására van szükség.”¹²⁰ A megszokott módszereknek hatalmas erejük van, főleg, ha befolyásos személyeknek érdekükben áll a „régit” fenntartani.¹²¹ A politikusok többsége pedig – akár demokratikus,¹²² akár antidemokratikus berendezkedésű országokról beszélünk – jobbra az általa már korábban meghatározott problémák megoldására keres tudást, és nem szereti azokat a kutatókat, akik pontosabb, de céljai elérése szempontjából nehezebben értelmezhető ismeret hoznak létre.¹²³ Az emberek általában nagyon nehezen képesek csak szembenézni a régi és az új közti ellentmondásokkal,¹²⁴ viszont a tudósoknak kötelessége elméleti síkra terelni és analizálni ezt a problémát is.¹²⁵

Az államszocialista korszakban külön gondot jelentett, hogy bizonyos kiemelt kutatási témák vizsgálati idejét, például az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott programokat a pártkongresszusok által lehatárolt tervciklusokra határozták meg, vagyis nagyjából 4–5 évre. Ez bizonyos témák esetében vagy túl rövid volt, vagy túl hosszú. Utóbbi esetben ez a kutatók elkényelmesedését, az anyagi eszközök nem kellő koncentrációját okozhatta. Ráadásul általánossá vált az a gyakorlat, hogy a kongresszusok előkészítése alatt „futottak be” a kutatók által készített zárótanulmányok, s a szinte egyszerre beáramló információtömeget képtelenség volt a döntéshozóknak áttanulmányozni.¹²⁶

¹¹⁹ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-5. Bognár József – Nyers Rezső – Kulcsár Kálmán: A társadalomtudományok eredményeinek gyakorlati felhasználásával összefüggő problémák (1977. március).

¹²⁰ Farkas 1986, 69.

¹²¹ Mód 1970, 96.

¹²² James Curlin, az amerikai Technika Értékelési Hivatal egyik programvezetője például egyszer azt mondta: „Nem tudok elképzelni olyan amerikai elnököt, aki órákat tölt a tudományos szempontok tanulmányozásával, s ezekre alapozva hozza meg döntéseit. Silány dokumentumokra támaszkodnak, a döntéseket pedig mindig politikai alapon hozzák. Mindig van olyan tudós a kéznél, aki bármilyen döntést igazol.” Németh 1990, 312.

¹²³ Forgács 1980, 309.; Tamás 2005, 1394.

¹²⁴ „Az emberek kerülnek a kognitív disszonancia pszichológiailag kényelmetlen helyzetét, s ezért rendszerint elsiklanak a nézeteiknek ellentmondó vélemények felett, miközben fokozottan figyelnek az olyan információkra, amelyek erősítik attitűdjeiket” – írta erről Angelusz Róbert. Angelusz 1996, 155.

¹²⁵ Mód 1970, 96.

¹²⁶ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-14. Beszámoló az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kijelölt kutatási és vitatémák helyzetéről, eredményeiről, végrehajtásuk rendjéről.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a tudomány sem érdekmentes, a tudósközösségek saját céljaikért, ha van rá lehetőségük és eszközük, képesek harcba szállni s nem „a” politikát, hanem egyes csoportokat támogatni. Erre a szocialista Magyarországon is találhatunk példát. Érdekérvényesítésre ugyanis a Kádár-korszakban is volt lehetőség, főleg az MSZMP döntés-előkészítő apparátusában, ahol különböző érdekek ütköztek meg egymással. Az érdekérvényesítő törekvések azonban általában nem „tiszta formájukban”, hanem látenszen, gyakran tudományos köntösben jelentkeztek, ami a végső döntéshozókat akár meg is zavarhatta. A tudomány gyakorlati eredményességét pedig a kutatói szféra belső érdekviszonyai, törekvései korlátozhatták. Cseh-Szombathy László szerint például a hetvenes évek elején gyakran előfordult, hogy a megrendelendő kutatási témákat a tudósok javasolták a politikusoknak, a már elnyert pénzhez kerestek legitimáló témát, s végső soron pedig majdnem minden tudósközösség azon munkálkodott, hogy intézetei fennmaradjanak.¹²⁷

A diktatúra végső bomlása alatt már kifejezetten nagy számban hívták segítségül a politikusok a társadalomkutatókat, akik egy idő után már nem is a rendszer javításáért, hanem a rendszerváltás sikeres lebonyolításáért dolgoztak. (Például 1988. decemberben Papp Zsolt a Társadalomtudományi Intézettől az MSZMP KB Tanácsadó Testületébe került, de helyet kaptak benne olyan pártonkívüli tudósok is, mint Andorka Rudolf szociológus, Asztalos László György közgazdász vagy Kukorelly István jogász. 1989. március 20-án pedig Németh Miklós miniszterelnök állított fel Berend T. Iván vezetésével tanácsadó testületet, amely magában foglalta többek között Bihari Mihályt, Gázsó Ferencet, Kolosi Tamást, Pataki Ferencet és Pokol Bélát.) A szakértői tudás tehát jelentősen fölértékelődött a hazai államszocializmus utolsó éveire, különösen a reformközgazdászok presztízse ugrott meg. Ugyanakkor a politika még ekkor is ambivalensen viszonyult a társadalomtudósokhoz: igényelték javaslataikat a teljes gazdasági összeomlás elkerülése érdekében, ugyanakkor tudták, hogy javaslataik a politikájukra nézve veszélyesek is lehetnek.¹²⁸

¹²⁷ Bihari 2005, 259.; Farkas 1986, 68.; Farkas 1992b, 31., 70.; Forgács 1980, 304.

¹²⁸ Bozóki 2004, 105.; Népszabadság, 1988. december 17. 1.; Ripp 2006, 349.; Sereg 2010, 141.

I/3. Társadalomtudományi reformműhelyek a Kádár-korszakban

Az alábbiakban bemutatom, melyek voltak azok a társadalomtudományi kutatóhelyek a Kádár-kori Magyarországon, ahol tudósok sora dolgozott azon, hogy a szocialista rendszer elméleti reformálhatóságát tudományos eszközökkel alátámassza. A KB Társadalomtudományi Intézete mint *reformműhely* ugyanis nem volt egyedülálló intézmény az 1989 előtti Magyarországon, más kutatóhelyeken is keletkeztek jelentős tudományos produktumok a létező szocializmus átalakítására – más kérdés, hogy ebből a politikai vezetőréteg mit értett meg, vagy mit fogadott el. Fontos megjegyezni, hogy a politikai szféra végig felemás viszonyban volt a társadalomtudományi intézmények hálózatával, egyszer támogatta, máskor kifejezetten korlátozta őket, de legalábbis gyanakodva szemlélte a működésüket, hiszen nem egy helyen gyökeret tudott verni bennük számos ellenzéki gondolkodó is.¹²⁹ Az ő szerepüket azért érdemes külön is vizsgálni az egyes intézmények ismertetésénél, mert a „másként gondolkodók” történetei segíthetnek megérteni, hogy a pártvezetés mennyire tudta és akarta korlátozni az egyes kutatásokat. Emellett bemutatják azokat a stratégiákat is, amelyek segítségével az ellenzékiek képesek voltak dolgozni a diktatúra körülményei között is. Az ideológiai élet irányítóit bizonyára az is zavarhatta, hogy a társadalomtudományi kutatóhelyeken kifejezetten kevés volt a párttagok száma, a hetvenes évek elején például az intézetek összlétszámának 25%-a, a kutatói létszámnak 36%-a rendelkezett MSZMP-tagsági könyvvel.¹³⁰

E kötetben az általában vett humántudományi kutatóhelyekkel tudatosan nem foglalkozom, csak a KB TTI-hez *hasonló profilú*, döntően társadalom-, illetve gazdaságtudományi kutatóműhelyeket mutatom be, alapvetően a Társadalomtudományi Intézethez viszonyítva működésüket.¹³¹ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy nemcsak a szűken vett kutatóintézetekben folytak a társadalommal kapcsolatos vizsgálatok, hanem bizonyos egyetemek és főiskolák tanszékein is. Az elemzés azonban most csak

¹²⁹ Lásd Csizmadia 1995, 164–172.

¹³⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-151. Tájékoztató jelentés az Agit. Prop. Bizottság részére a KB Tudománypolitikai irányelvei megvalósításának kezdeti tapasztalatairól (1971. január 11.), 25.

¹³¹ A KB TTI-hez hasonló kutatásokat folytató akadémiai reformműhelyre, az MTA Szociológiai Intézetére itt azért nem térek ki, mert a kutatóhely vázlatos történetét, a KB TTI-hez fűződő kapcsolatait más alfejezetekben mutatom be.

azokra az intézményekre tér ki, amelyek túlnyomórészt a szocialista rendszer megreformálására, átalakítására irányuló kutatásokat folytattak, szemben azokkal az intézményekkel, amelyek inkább a fennálló helyzetet kívánták konzerválni, illetve amelyek a dogmatikusabban gondolkodó pártállami vezetők háttérintézményének számítottak (például a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete). Természetesen ezekben az intézményekben is lehettek olyan kutatók, akik vitatták a pártvezetés döntéseit és kritizálták a fennálló rendszer működését, de alapvetően nem ez volt a jellemző. A reformműhelyekben pedig dolgozhattak olyan kutatók, akik konzervatívabb álláspontot képviseltek, de általában nem ők határozták meg az intézeti kollektíva gondolkodását.

MTA Agrárgazdasági Kutató Intézet

Az intézmény egyik jogelődje már 1954-ben megalakult. 1957 elején az előző évben felállított Üzemtanulmányi Csoportból az MTA létrehozta a Mezőgazdasági Üzemtani Intézetet Erdei Ferenc vezetésével, mely 1962-ben alakult Agrárgazdasági Kutató Intézetté (AKI). Ez az akadémiai műhely volt a magyar agráriumban végrehajtott jelentős reformok egyik szülőhelye.¹³² Az intézet feladata a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, továbbá a hozzájuk kapcsolódó ipari, kereskedelmi és szolgáltató tevékenységek főbb közgazdasági összefüggéseinek feltárása volt, hogy segíthessék a gazdaságpolitika tudományos megalapozását. Úgy tűnik, hogy az Intézet bizonyos időszakokban valóban érdemben tudta befolyásolni az agrárpolitikai stratégia kialakítását. Az AKI munkatársai jelentősen hozzájárultak olyan fontos gazdaságpolitikai kérdések elemzéséhez, illetőleg tisztázásához, mint az anyagi érdekeltség és az ösztönzés szerepe, a kistermelői tevékenység, az árrendszer és a piac működése, az önálló vállalati gazdálkodás adottságai stb.¹³³ Természetesen ehhez az is kellett, hogy olyan karizmatikus, befolyásos személy álljon az Intézet élén, mint Erdei Ferenc.

Az Agrárgazdasági Kutató Intézet sokszínű tudós gárdája a legkülönbözőbb háttérű emberekből tevődött össze: itt dolgozott több, 1956-os szerepvállalása miatt meghurcolt személy (Donáth Ferenc, Fekete Ferenc, Márton János, Újhegyi Gyula stb.), az 1945 előtti rendszer számos kedvezményezettje (Balogh Ferenc egykori földbirtokos, Kállay Miklós, az azonos nevű miniszterelnök fia), de az 1956 előtti szerepét átértékelő Hegedüs

¹³² Varga 2013, 57. és 63.

¹³³ Vass 1989, 21–22., 24., 26., 30.

András is.¹³⁴ Nem tudjuk annak mértékét, hogy a pártközpont mennyire tartotta „gyanúsnak” az AKI-t (ahol a kutatók 33%-a – 32 fő – tagja volt az MSZMP-nek, ez a hasonló profilú kutatóhelyekhez viszonyítva nem számított rossz aránynak akkoriban),¹³⁵ mindenestre tény, hogy az Erdei Ferencet követő igazgató, Márton János igen szoros kapcsolatban volt a népi-nemzeti ellenzékkel, olyannyira, hogy tevékenyen küzdött a határontúli magyarok érdekvédelmére szerveződött Bethlen Gábor Alapítvány (BGA) bejegyeztetéséért is. Nem véletlen, hogy 1985 júniusában, amikor több évnyi halogatás után a kormány engedélyezte a BGA-t mint „közérdekű kötelezettségvállalást,” ő lett a szervezet kuratóriumának elnöke, melynek első ülése éppen az Agrárgazdasági Kutató Intézetben volt.¹³⁶

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete

Az AKI-vel szemben ez az intézmény inkább a „demokratikus ellenzékhez”¹³⁷ kötődött: itt dolgozott az MSZMP-ből kizárt Bauer Tamás, valamint Soós Károly Attila. Őket, és a rendszerrel egyre kritikusabb reformközgazdászok intézetbeli csoportját főnökük, az 1968-as új gazdasági mechanizmus „atyja”, Nyers Rezső igyekezett megvédeni. (Ahogyan elődje, Friss István is.) Az 1974-ben az akadémiai szférába száműzött Nyers 1981-ig tartó vezetése alatt a Közgazdaságtudományi Intézet mint reformműhely nagyon sokat fejlődött, noha már korábban is számoltak vele a gazdasági szakemberek. Az 1954-ben felállított kutatóhely, mely Magyarország

¹³⁴ Varga 2010, 338.

¹³⁵ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-223. (1974. május 2.), 63. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. A közgazdaságtudományi kutatóhálózat struktúrájáról, a kutatások fő irányairól és koordinálásuk kérdéseiről (1974. április 24.). 3. sz. melléklet. Közgazdasági kutatóhelyek, 63.

¹³⁶ Bakos 1994, 276–277.; Szécsi 2005, 112–113.

¹³⁷ Szándékosan teszem idézőjelbe az 1970–1980-as években önmagát „demokratikusnak” tituláló politikai ellenálló mozgalom nevét. Egyrészt úgy gondolom, hogy az ő esetükben nem célszerű egyetlen homogén ellenzéki társaságról beszélni. Az egykori urbánusok örökségét felvállaló másként gondolkodók több, egymással is vitázó, különböző politikai eszméket (kritikai marxizmus, liberális szocializmus, polgári demokrata felfogások stb.) magukénak valló csoportosulásból tevődtek össze, hatásuk 1987-ig igencsak szűk körre terjedt ki. Bár kétségtelen érdemük, hogy sikerült megteremteniük az illegális térben a kritikai nyilvánosságot, átfogó politikai programmal nem álltak elő az 1980-as évek végéig. Másrészt az a véleményem, hogy a „demokratikus” jelző kisajátítása indokolatlan, hiszen a másik jelentős értelmiségi ellenálló törekvés, a népi-nemzeti mozgalom is alapvetően a demokratikus politikai berendezkedés mellett tett hitet. (Körösi 1988, 114., 116–117.) Ezért talán szerencsésebb lenne a „demokratikus ellenzék” felcserélni „radikális demokratákra”. (Salamon 2002, 327–328.)

legnagyobb, tisztán közgazdasági profilú műhelye volt, részt vett a Kádár-kor szinte valamennyi gazdasági döntésének megalapozásában, a tervgazdaság elméletének vizsgálatában és továbbfejlesztésében. Az intézet munkatársai közreműködtek olyan jelentős pártdokumentumok előkészítésében, mint az 1968-as reformot megalapozó 1966. májusi KB-határozat, vagy a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével foglalkozó 1984. áprilisi KB-állásfoglalás.¹³⁸ A döntés-előkészítőkre gyakorolt befolyással azonban korántsem volt megelégedve az intézmény vezetése.¹³⁹ Sipos Aladár, a Nyers Rezsőt 1981-ben váltó igazgató meglehetősen nyíltan fogalmazott 1987 nyarán: „Tapasztalataink a hasznosítás tekintetében vegyesek. Egyes esetekben javaslataink csaknem közvetlenül átmennek a gyakorlatba, más esetekben csak részlegesen vagy jelentős késéssel. Javaslataink egy része egyáltalán nem hasznosul.”¹⁴⁰ Mindez elgondolkodtató, hiszen a Kádár-korban a gazdaságpolitika végig kiemelt terepnek számított a hatalmon lévők körében.

Bár a párttagok száma kifejezetten magasnak számított (1974-ben a kutatók 56%-a, vagyis 39 fő MSZMP-tag volt),¹⁴¹ ez nem gátolta abban a munkatársi gárdát, hogy időnként szembe menjen a politikusok elképzeléseivel. 1973-ban például pártfegyelmi vizsgálatot kellett lefolytatni, mert több kutató tiltakozott a szakértők megállapításait figyelmen kívül hagyó¹⁴² népedéspolitikai határozat ellen.¹⁴³

A Közgazdaságtudományi Intézet – az AKI-hez hasonlóan – rendkívül színvonalas tudományos munkák megszületéséhez járult hozzá. Az intézeten kívüli közgazdászok általában kedvelték kiadványaikat, részt vettek tanácskozásaikon. A politikusok megengedték nekik, hogy olyan „kényes” kérdésekkel foglalkozzanak, mint az infláció, az életszínvonal és a szociálpolitika összefüggései, az egyre nyilvánvalóbb válság kérdései stb. Igaz, számos írásuk csak kis példányszámban, az intézeten belül jelenhetett

¹³⁸ Csizmadia 1995, 165–166.; Kornai 2005, 216.; Péteri 2006; Vass 1989, 78. és 82.

¹³⁹ Ehhez lásd például HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-262. (1976. április 27.). Előterjesztés az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága részére a közgazdaságtudományi kutatások helyzetéről (1976. április 16.), 16.

¹⁴⁰ Vass 1989, 80.

¹⁴¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-223. (1974. május 2.), 63. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. A közgazdaságtudományi kutatóhálózat struktúrájáról, a kutatások fő irányairól és koordinálásuk kérdéseiről (1974. április 24.). 3. sz. melléklet. Közgazdasági kutatóhelyek, 61.

¹⁴² Farkas 1992b, 60.; Ferber – Rejtő 1988, 163.

¹⁴³ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-216. (1973. december 11.). Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1973. december 11-i üléséről, 2.

meg.¹⁴⁴ A Társadalomtudományi Intézettel jó munkakapcsolatot alakítottak ki: „A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait” vizsgáló csoporttal működtek együtt az Akadémia közgazdász munkatársai.¹⁴⁵

Pénzügykutató Intézet

A reformközgazdászok első számú bázisa azonban minden kétséget kizáróan a Pénzügykutató Intézet volt. A hatvanas évekbeli reformidőszaknak, „intézetalapítási hullámnak” köszönheti létét, amikor az új gazdasági mechanizmus előkészítése során rövid idő alatt több komoly intézményt is felállítottak. 1966-ban kezdte meg működését az Országos Tervhivatalt segítő Tervgazdasági Intézet, 1967-ben alakult meg a KSH mellett működő Gazdaságkutató Intézet, 1968-ban indult a Kohó- és Gépipargazdasági Szervezési és Számítástechnikai Intézet, valamint a Szövetkezeti Kutató Intézet is.¹⁴⁶ A Pénzügykutató Intézetet 1968-ban alakították meg a Pénzügyminisztérium háttérintézeteként. Feladata a „gyakorlati gazdaságpolitikai intézkedések megalapozását szolgáló pénzügyi problémák kutatása, a szocialista államok pénzügyi intézeteivel való szervezett együttműködés” volt.¹⁴⁷ A „Pénzügykutató” szinte már alapításától jelentős kapcsolatban állt az ún. „demokratikus ellenzékkel”, itt dolgozott például Szalai Erzsébet vagy Hegedűs Zsuzsa.¹⁴⁸

Hasonlóan más reformműhelyekhez, itt is különböző szocializációjú emberek jöttek össze, de a heterogén összetételű munkatársi gárda itt nem segítette elő a jó intézeti légkör kialakítását. Néhány év elteltével túlságosan elmélyült a gazdasági reform mellett kardoskodók és a konzervatívabb felfogásúak közti szakadék. Az utóbbi csoportnak kedvezett az 1972-től érezhető ideológiai szigorodás, az új gazdasági mechanizmus leállítása. 1973-ban a párt vizsgálatot kezdeményezett a Pénzügykutatón belül, ahol a személyes konfliktusok szinte már mindennaposak voltak. Természetesen ez nem tett jót a kutatómunkának, ráadásul több munkatársról kiderült, hogy alkalmatlan a közgazdasági kérdések elmélyült tanulmányozására. Az 1970-es évek közepén ezért átalakították az intézetet,¹⁴⁹ de korántsem a dogmatikus

¹⁴⁴ Csizmadia 2001, 120–121.; Vass 1989, 81.

¹⁴⁵ Balogh 1978, 138.; Petrina 1980, 103.

¹⁴⁶ Pogány 1998, 11. és HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-6. A társadalomtudományi kutatóhálózat szerkezeti vizsgálata és a továbbfejlesztés lehetőségeinek kérdései (1978).

¹⁴⁷ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1980-11. A Tudománypolitikai Bizottság ideiglenes Munkabizottságának megállapítása a Pénzügykutató Intézetről (1980. július 10.).

¹⁴⁸ Csizmadia 1995, 169.

¹⁴⁹ Pogány 1998, 25., 30., 35.

pártemberek tetszése szerint. Hagelmayer István lett az új igazgató, aki szinte teljesen lecserélte az addigi kutatói gárdát, s fiatal munkatársakkal töltötte meg a megüresedett helyeket.¹⁵⁰ Ez kétségtelenül jót tett a tudományos teljesítménynek és az intézeti atmoszférának. Új közgazdász generáció jelent meg, élükön a jó kapcsolatteremtő képességekkel bíró Lengyel Lászlóval, aki a hetvenes évek végére társaival „megszállta” a Pénzügyminisztérium KISZ-szervezetét is. Rendkívül igényes tudományos munkákban fejtették ki nézeteiket, és sürgették a tervgazdaság minél radikálisabb megreformálását.¹⁵¹

Az ellenzékkel (elsősorban a „demokratikus ellenzékkel”) való kapcsolat is megmaradt. Az átszervezés után is az Intézetben maradó Szalai Erzsébet volt az elsőszámú közvetítő a pénzügyesek és a „másként gondolkodók” között. Rendszeresen írt a szamizdat kiadványokba több kollégájával, Bokros Lajossal, Lengyel Lászlóval együtt. Kemény kritikát fogalmazott meg „nyilvánosan publikált” könyvében is, az 1981-ben megjelent *Kiemelt vállalat – beruházási érdek* című munkában, amelyet az ellenzék egyértelműen üdvözölt, a politikai vezetés egy része viszont megvetett. Nem véletlenül ugyanis Szalai kimutatta, hogy a nagyvállalati vezetők – a magukról alkotott kép ellenére – a reformok fő kerékkötői.¹⁵² A reformközgazdászok megjelent munkái közül a híres, nyilvánosan 1987-ben publikált *Fordulat és reform* című művet érdemes még kiemelni, amelynek megalkotásában a Pénzügykutató több szakértője is részt vett. Ez a könyv mintegy szimbolikusan megkoronázta Lengyel Lászlóék addigi tudományos teljesítményét, de a politikai vezetés türelme is minden bizonnyal ekkor fogyott el: 1987 nyarán megszüntették a Pénzügyminisztérium épületében szinte már külön zárványként működő Intézetet, Magyarország egyik legfontosabb gazdaságelméleti reformműhelyét. A munkatársak egy része azonban nem került ki a tudományos életből, néhányan (például Csanádi Mária) a Társadalomtudományi Intézetben találtak új munkahelyet.¹⁵³

Konjunktúra- és Piackutató Intézet (Kopint-Datorg)

A reformközgazdászok számára az 1964-ben alapított intézmény is rendkívül fontos bázis volt. A Külkereskedelmi Minisztérium háttérintézetében a magyar és a világgazdaság különböző kérdéseivel foglalkoztak,¹⁵⁴ az in-

¹⁵⁰ Csizmadia 1995, 169.

¹⁵¹ Lengyel 2015, 321., 344., 394., 370., 408.; Péteri 1998, 219.

¹⁵² Csizmadia 1995, 169.; Lengyel 2015, 365., 417.

¹⁵³ Csizmadia 1995, 170.; Lengyel 2015, 376.; Pogány 1998, 49–50., 66.

¹⁵⁴ Csizmadia 1995, 167.; Csizmadia 2001, 120.

tézmény kiemelkedő szerepet játszott a kormányzati szervek belső tájékoztatásában. Az MSZMP-tagok száma a többi említett intézményhez képest viszonylag alacsony volt, a hetvenes évek közepén mindössze kilenc fő (24%) volt párttag.¹⁵⁵ Ellenben itt dolgozott a magát „demokratikus ellenzéknek” tituláló csoport tágabb holdudvarához tartozó Tardos Márton és Kemény István szociológus egyik tanítványa, Laki Mihály, de több „ötvenhatos” is.¹⁵⁶ Az intézet életében különösen Tardos Márton szerepét szokták kiemelni, aki Péter György veje volt, s részben a meghurcolt KSH-elnök hatására vált radikális rendszerkritikussá. Az új gazdasági mechanizmust még a háttérben előkészítő egyik szakértő, de a prágai tavasz leverése végleg meggyőzi arról, hogy szakítani kell a marxista gazdasági elmélettel. Írásai népszerűek lettek tudományos körökben, a *Közgazdasági Szemle* egyik legtöbbször idézett szerzőjévé vált, a pártvezetés részéről pedig többször is kemény ideológiai bírálatban részesült publikációi miatt.¹⁵⁷

Más reform-intézményekkel szemben a Kopintban viszonylag homogén származású munkatársi gárda jött össze, domináns befolyásra az értelmiségi, asszimilálódott pesti zsidó polgárcsaládból származók tettek szert¹⁵⁸ (maga Tardos Márton is Neuschlosz néven született, nagyapja volt az Országos Társadalombiztosító Intézet egyik megteremtője, szüleit a holokauszt alatt gyilkolták meg).¹⁵⁹ Ez a tudós társaság jelentős szerepet játszott a fejlett kapitalista országok gazdaságainak bemutatásában, a nyugati modellek népszerűsítésében. Az olajválságból kilábaló tőkés gazdaságokkal kapcsolatos esettanulmányokat rendszeresen olvashatták az érdeklődők a *Külgazdaság* című intézeti folyóiratban. A Nyugat felé tájékozódó MSZMP-vezetés szemében ezzel még nem is lett volna baj, azzal viszont igen, hogy Laki Mihály szamizdat kiadványban is publikált, ezért 1977-ben öt évre megvonták tőle a nyugati utazás lehetőségét; a kirúgástól csak Tardos Márton osztályvezető mentette meg. (Tardos azonban 1980-ban a Közgazdaságtudományi Intézetbe távozott, és az 1985-ös monori találkozó egyik előkészítője lett, Laki pedig a Szövetkezeti Kutatóban talált új munkahelyre).¹⁶⁰

¹⁵⁵ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-223. (1974. május 2.), 63. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. A közgazdaságtudományi kutatóhálózat struktúrájáról, a kutatások fő irányairól és koordinálásuk kérdéseiről (1974. április 24.). 3. sz. melléklet. Közgazdasági kutatóhelyek, 64.

¹⁵⁶ Csizmadia 1995, 167–168.; Bossányi 1997, 30.; Kovács 1999, 4.

¹⁵⁷ Bossányi 1997, 29.; Péteri 1998, 218.; Sárközy 1986, 66.

¹⁵⁸ Csizmadia 1995, 169.

¹⁵⁹ Kovács 1999, 8.

¹⁶⁰ Csizmadia 1995, 168.; Csizmadia 2001, 120., 131.; Lengyel 2015, 418.

Világgazdasági Kutatóintézet

A Magyar Tudományos Akadémia ezen műhelye úgyszintén a reformközgazdászok egyik otthona volt. Az intézet feladata a világgazdasági folyamatok elemzése és előrejelzése volt azzal a céllal, hogy segíthesse a politikai döntéshozókat a magyar külgazdasági stratégia kialakításában.¹⁶¹ A Világgazdasági Kutatóintézet végleges formájában 1973-ban jött létre, elődjét még tíz évvel korábban állították fel, de akkor csak akadémiai kutatócsoportként működhetett. 1965-ben ebből a csoportból teremtették meg az MTA Afro-ázsiai kutatócsoportját, amelyet aztán 1967-ben átszerveztek Afro-Ázsiai Kutató Központtá, s ebben a formában működött 1973-ig.¹⁶² A kezdeti időszakban a fejlődő országok gazdaságfejlesztési stratégiáinak, növekedésük ágazati és funkcionális kérdéseinek kutatására koncentráltak – összhangban a Szovjetunió külpolitikai érdekeivel. Moszkva – és nyomában a kelet-európai szocialista országok – ugyanis éppen a hatvanas években kezdett el határozottan foglalkozni a harmadik világ országaival.¹⁶³ A Világgazdasági Kutatóintézetben természetesen elemezték emellett a KGST-integráció problémáit, a fejlett tőkés országok külgazdasági politikáját, az európai biztonsági rendszer gazdaságpolitikai aspektusait, a nemzetközi munkamegosztás új motívumait is.¹⁶⁴ Mindezek a témák megmaradtak később is, csak kiegészültek a világgazdaságban végbement új jelenségek vizsgálatával. A kutatási területek közt voltak például az alábbi témák is: a keleti blokk országai energiaellátásának feszültségei, a világgazdaság szerkezeti átalakulása, a tudományos-műszaki fejlődés hatásai az ember és a természet viszonyában, a tömegpusztító fegyverek veszélyei, a környezetszennyezés várható hatásai, a fegyverkezési verseny következményei stb.¹⁶⁵ A Társadalomtudományi Intézettel is volt közös vizsgálatuk, a „fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait” kutató csoporttal álltak kapcsolatban, hasonlóan az MTA Közgazdaságtudományi Intézetéhez.¹⁶⁶

¹⁶¹ Vass 1989, 224.

¹⁶² HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-6. 1. sz. melléklet: Társadalomtudományi kutatóintézetek. „A” rész. A Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi kutatóintézetei.

¹⁶³ Kalmár 2014, 451. A magyar intézet évekig közös projekteken dolgozott a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Afrika Intézetével, különösen az afrikai országok nyersanyagkincseivel kapcsolatos kutatások álltak érdeklődésük középpontjában. HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-6. 1. sz. melléklet: Társadalomtudományi kutatóintézetek. „A” rész. A Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi kutatóintézetei.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ Vass 1989, 214., 216., 222.

¹⁶⁶ Balogh 1978, 138.

A Világgazdasági Kutatóintézet is jelentős tudományos eredményeket ért el Bognár József (egykori FKGP-s miniszter) és Simai Mihály közgazdász irányítása alatt. Magyarország helyét a világgazdaságban döntően az intézet publikációiból ismerhette meg az uralmi rend és az érdeklődő közvélemény.¹⁶⁷ A sorok között olvasni tudók ezen kiadványokból nemcsak a fejlett tőkés termelés előnyeit, hanem a KGST-tagállamok ehhez képest egyre rosszabbul teljesítő gazdaságait is megismerhették. Megérthették, hogy a piaci verseny hogy működik, mekkora jelentőséggel bír a gazdaságújító képességének fejlesztése, levonhatták a következtetéseket a fegyverkezési verseny várható következményeiről, vagy szembesülhettek azzal, hogy Magyarország műszaki importja mennyire alacsony.¹⁶⁸ S aki ennél is tovább ment, s nemcsak írásban szállt szembe a rezsim visszásságaival, az csakhamar szembekerülhetett a politikai vezetéssel. Így járt Magyar Bálint is, akit 1981-ben kiutasítottak Lengyelországból azzal az ürüggyel, hogy illegális szervezetekkel vette fel a kapcsolatot. A hazatérő kutatót az intézet fegyelmi bizottsága elé citálták, majd elbocsátották állásából, hiába tiltakozott ez ellen az MTA elnökénél levélben kb. 30-35 kollégája más gazdasági intézetekből is, többek között a Közgazdaságtudományi Kutató Intézetből, a Szövetkezeti Kutatóból, illetve a Pénzügykutatóból. Annyit azonban sikerült elérni, hogy Magyar a pályán maradjon: hamarosan a Művelődéskutató, majd a Szövetkezeti Kutatóintézetben helyezkedett el.¹⁶⁹

Népművelési Intézet/Művelődéskutató Intézet

A kutatóhely elődjét még 1951-ben hozták létre Népművészeti Intézet néven a Népművelődési Minisztérium felügyelete alatt, s kezdetben inkább kultúraszervező tevékenységet látott el, kutatási feladatokat sokkal kevésbé. Ez némileg megváltozott 1957-ben, amikor a Művelődésügyi Minisztérium az intézmény nevét Népművelési Intézetre változtatta és hatáskörét kibővítette. Az iskolán kívüli népművelés szervezése és az új tehetségek felkutatása mellett már jelentősebb szerepet kapott a tudományos munka is, a népművelési-szociográfiai kutatás, „a társadalom művelődési igényeinek és szükségleteinek vizsgálata, elemzése, bizonyított következtetéseinek felhasználása, a népművelő tevékenység hatásának sokoldalú vizsgálata a társadalom különböző rétegeiben.”¹⁷⁰

¹⁶⁷ Csizmadia 1995, 170.; Csizmadia 2001, 119-120.

¹⁶⁸ Vass 1989, 217-218., 222.

¹⁶⁹ Csizmadia 1995, 170.; Magyar 1990, 362., 364.

¹⁷⁰ MÁSZ 1993, 376. és 380.

1972-ben került a *Valóság* köréhez tartozó Vitányi Iván az intézmény élére, s ő következetesen ragaszkodott a *laissez faire* elvhez: hagyta, hogy munkatársai szabadon dolgozzanak, szabadidejükben pedig írjanak a szamizdat kiadványokba. Toleranciájának, nyitottságának köszönhetően a Népművelési (1980-tól Művelődéskutató) Intézet mind a két nagy ellenzéki mozgalom, a nép-nemzeti és az urbánus, magát „demokratikusnak” nevező csoportosulásnak is az egyik bázisa lett. 1986-ban részben ebből az Intézetből hozták létre az Országos Művelődéskutató Központot, amelyet szintén Vitányi igazgatott, s továbbra is igyekezett a többféle ellenzéki irányzatokat patronálni: segítette a későbbi SZDSZ-es politikusok egy részét, köztük a korábban itt dolgozó Magyar Bálintot, de az MDF irodájának és a *Hitel* szerkesztőségének is helyet adott. Vitányi tisztában volt azzal, hogy komoly kockázatot vállal, az egyik intézeti munkatárs egyszer föl is jelentette az igazgatót az I. kerületi pártbizottságon a „másként gondolkodók” támogatása miatt, ő azonban ha nehezen is, de megvédte magát és kollégáit. Az ellenzék körében elért tekintélyének köszönhetően a Népművelési Intézetben tartották 1989. június 16-án, Nagy Imre és társai újratemetésének napján a Történelmi Igazságtétel Bizottságának fogadását, ahol számos emigráns mellett megjelent Adam Michnik is, a lengyel ellenzék egyik kulcsembere.¹⁷¹

Vitányinak elvülhetetlen szerepe volt abban, hogy idővel a Népművelési (Művelődéskutató) Intézet az „ellenzéki” szociológia egyik színvonalas bázisává vált. A marginalizálódó szociológusok-szociográfusok egy részének (többek közt Kemény István tanítványainak, Márkus Istvánnak és másoknak) rendszeresen biztosított munkalehetőséget az igazgató;¹⁷² igaz, hogy a munkák egy részéből nem lett publikáció, csak belső használatra szánt, asztalfiókba kerülő írásmű egy-egy társadalmilag kevésbé releváns témáról.¹⁷³ Többek között itt dolgozott Havas Gábor, Hegedüs József, Kertesi Gábor és Lengyel György szociológus is.¹⁷⁴ A Művelődéskutató Intézet elsősorban a KB TTI Rétegződéskutató csoportjával alakított ki szoros kapcsolatot, ami lehetővé tette több nagyobb adatfelvétel intézetközi összekapcsolását is.¹⁷⁵

¹⁷¹ Csizmadia 1995, 170.; Pünkösti 2005, 482–483.; Varsányi 1992, 8–9.

¹⁷² Csizmadia 1995, 171.; Huszár 2015, 186–187.; Nagy J. 2016, 218.; Szelényi 1992, 580.

¹⁷³ Pünkösti 2005, 238.

¹⁷⁴ Csizmadia 1995, 171.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-15. „A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon” c. OTTKT főirány kerete terhére 1981-ben foglalkoztatottak névsora intézményenként (1981).

¹⁷⁵ Kolosi 1981, 287.

Szövetkezeti Kutatóintézet

A Népművelési Intézethez hasonlóan az 1968-ban létrehozott Szövetkezeti Kutató és Üzemszervezési Irodából kifejlődött¹⁷⁶ Szövetkezeti Kutatóintézet is tudott idővel munkahelyet biztosítani az ellenzék mindkét nagy táborának. A színvonalas tudományos teljesítményhez itt is hozzájárult a Kutatóintézet jó légköre, az, hogy a különböző álláspontú, eltérő szocializációjú emberek képesek voltak együttműködni, egymás szellemi fejlődésére pozitív befolyást gyakorolni. Az Országos Szövetkezeti Tanács, illetve az agrárlobbi eme háttérintézményében dolgozott többek között Hegedüs András két tanítványa, Zsille Zoltán és Földvári Tamás, a későbbi liberális-polgári ellenzék tágabb köréhez sorolható Juhász Pál, Tellér Gyula, Gaál Gyula, az „urbánusok” csoportjához tartozó Magyar Bálint, valamint számos reformkommunista,¹⁷⁷ köztük Donáth Ferenc, a baloldali reformerek jelképes vezéralakja is, és itt tevékenykedett Balajthy Anna, a „repülő egyetem” egyik kezdeményezője, több szamizdat kiadvány (*Profil, Napló*) szerzője.¹⁷⁸ Az intézet igazgatója szintén fontos szereplő volt: Gyenes Antal agrárközgazdász, egykori népi kollégista, Nagy Imre híve, az 1956-os forradalom napjaiban begyűjtési miniszter (s a kötelező beszolgáltatás eltolója), az agrárlobbi egyik jelentős alakja.¹⁷⁹

A Szövetkezeti és a Társadalomtudományi Intézet kifejezetten jól tudott együttműködni, közös kutatásokra is sor került a szövetkezeti elnökök mobilitásáról, a TSZ-ek érdekérvényesítéséről, vagy éppen a szőlő- és gyümölcsstermelő szövetkezetek új modelljeiről. Ebben Simó Tibor játszotta a főszerepet, aki ugyan a KB TTI-ben dolgozott, de több művét is a Szövetkezeti Kutatóintézet adta ki.¹⁸⁰

A Szövetkezeti Kutatóintézet 1972-től az Országos Szövetkezeti Tanács három ágazatának (a fogyasztási, az ipari, a mezőgazdasági)¹⁸¹ tudományos intézményeként működött. Munkatársai szövetkezetpolitikai,

¹⁷⁶ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-6. 1. sz. melléklet: Társadalomtudományi Kutatóintézetek. „B” rész. Minisztériumok, főhatóságok felügyelete alá tartozó társadalomtudományi kutatóintézetek.

¹⁷⁷ Csizmadia 1995, 168–169.; ZSILLE 1988, 248. A „reformkommunista” későbbi fogalom, a dogmatikusokkal ellentétes gondolatokat vallók magukat nem így nevezték. Bartha 2017b, 9.

¹⁷⁸ Szőnyi 2012, 799–800.; Tamás 2014, 13.; Zsille 1988, 239.

¹⁷⁹ Varga 2013, 262–263.

¹⁸⁰ Bognár – Simó 1973; Simó 1977, 83.; Simó 1981; Simó 1983.

¹⁸¹ Az intézet a három szövetkezeti típusnak megfelelően tagozódott három kutatói csoportra: Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26. 63.

a szövetkezetekkel kapcsolatos elméleti, történeti, szociológiai, közgazdasági és jogi kutatásokat folytattak, s kifejezetten „kényes” témákhoz is eljutottak, mint például az első kollektivizálási hullám alatt történt tömeges törvényteleniségek kérdése.¹⁸² Nem véletlen, hogy a konzervatív pártvezetők szemében az intézet kifejezetten „ellenzék-gyanússá” vált, s ennek volt is némi alapja: a Szövetkezeti Kutató volt az egyik legliberálisabb tudományos intézmény a Kádár-korban, mivel a „nagy öregek,” Gyenes és Donáth meg tudták védeni munkatársaikat a felsőbb szervek támadásaitól. A kutatók mintegy fele rendszeresen aláírta az ellenzékiek tiltakozó íveit, ami felett Gyenes igazgató szemet hunyt (sőt, a bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer építése ellen tiltakozó nyilatkozatot ő is szignálta). A hétfői kutatónapokon pedig a *Beszélt* nyíltan lehetett az intézet épületében árusítani.¹⁸³ Így a hetvenes évek második felére a „Szövkut” az ellenzéki társadalomtudósok egyik jelentős bázisává vált, csöndesen a kezükbe vették a műhely szellemi-politikai, s részben gazdasági irányítását is, még Bibó Istvánt is sikerült majdnem meghívniuk előadni.¹⁸⁴ A kutatóhely „egy olyan zöld sziget volt a társadalomtudomány egén, ami szinte elképzelhetetlen, hogy ilyen volt. [...] a Szövetkezeti Kutatóintézetben igazából az volt a fantasztikus, hogy egy héten egyszer kellett bemenni, hétfőn. Ilyen hosszú asztalok voltak egymás mellett, és igazából két óra hosszan keresztül beszélgettünk egymással. [...] És hát, itt eszmecsere volt, információcsere volt, főleg politizálás volt. És ugyanakkor mindenki azt csinálta, amit szeretett volna. [...] nagyon jó szakmai megbeszélések voltak, ahova bárkit meghívhattunk. Így hívtam meg ide például Bokros Lajost, Lengyel Lacit [...]” – emlékezett Törzsök Erika.¹⁸⁵

A nehézipari lobbik képviselői között számos ellenségre tett szert a Szövetkezeti Kutató, hiszen az ott dolgozók egy része tudományosan igyekezett bebizonyítani, hogy az ipar gyakorlatilag kizsákmányolja a jól teljesítő agrárszférát, a csőd közelében lévő ipari vállalatok jelentős részét a mezőgazdaság nyereségéből tartják életben.¹⁸⁶ A fentebb említett okok miatt a párt- és állami vezetés sem volt maradéktalanul megelégedve a reformműhellyel. A Tudománypolitikai Bizottság Ideiglenes Munkabizottsága 1980-

¹⁸² Vass 1989, 182–183.

¹⁸³ Csizmadia 1993, 20–21.; Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26. 62.

¹⁸⁴ Zsille 1988, 239., 269.

¹⁸⁵ Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26. 62–63

¹⁸⁶ Ennek a gondolatnak Juhász Pál volt az első számú hirdetője. Szabó 2013, 127.

ban azt írta, hogy a Szövetkezeti Kutató „tevékenysége [...] széteső, a rendelkezésre álló kutatási kapacitást kevésbé hasznosítja.” Ezért javasolták, hogy az Intézetet „arra alkalmas akadémiai bizottság irányítsa,” és hogy cseréljék le a munkatársi gárda egy részét.¹⁸⁷ Ez azonban csak részben történt meg. Néhányan (Balajthy Anna, Zsille Zoltán) ugyan elhagyták az intézetet (és az országot), de Gyenes 1985-ös nyugdíjazásáig a többség státusban maradhatott. Jelentős változásra csak az új igazgató, Zsarnóczai Sándor alatt került sor, ő ugyanis igyekezett megszabadulni a rendszert határozottan kritizáló munkatársaktól, ezért több kutató (Juhász Pál, Magyar Bálint, Gaál Gyula, Laki Mihály, Törzsök Erika) inkább munkahelyet váltott 1987–1988-ban.¹⁸⁸

MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja

A magyar szociológiai kutatások szempontjából igen jelentős intézmény volt a Magyar Rádió Tömegkommunikációs Kutatóintézete, amelyből később megalakul a Rádiótól független Magyar Közvéleménykutató Intézet. A hatvanas évek reformhangelében felállított műhelyt a Társadalomtudományi Intézet munkatársai (és más társadalomtudósok is) kezdetben kissé lenézték.¹⁸⁹ Később azonban kiderült, hogy az 1969-ben létrehozott¹⁹⁰ intézmény nemcsak „a köz véleményét” méri, hanem igen komoly interdiszciplináris jellegű kutatómunkákat is folytat. Az Intézetben többek között foglalkoztak a kommunikáció elméleti kérdéseivel, a közvélemény szerveződésének konkrét formáival, a tömegkommunikációs eszközök agitációs és propagandatevékenységének hatékonyságával, az egyes rétegek szabadidő-felhasználásával, az üzemi értelmiség véleményformáló szerepével, a helyi politikai döntések és a lakóhelyi közvélemény vizsgálatával. Olyan kérdésekre keresték a választ, hogy ki a sikeres médiaszemélyiség, hogyan lehetne megjavítani a hírszerkesztést, milyen sztereotípiák élnek a magyar társadalomban. A szűken vett, gyors lefolyású, közvetlen gyakorlati igényeket kielégítő közvélemény-kutatások mellett tehát már a Kutatóközpont kezdeti időszakában évente 10–12 adatfelvételt bonyolítottak le

¹⁸⁷ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1980-11. A Tudománypolitikai Bizottság ideiglenes Munkabizottságának megállapításai a Szövetkezeti Kutató Intézetéről (1980. július 11.).

¹⁸⁸ Csizmadia 1995, 169.; Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26. 63.

¹⁸⁹ Papp Zsolt a közvélemény-kutatásokat folytató intézet tevékenységét például felületesenek tartotta, mondván, azok csak „mélyfúrások a napi politika futóhomokjában.” Gombár 2009.

¹⁹⁰ Terestyéni 2010, 15.

egy-egy aktuális probléma társadalmi visszhangjáról.¹⁹¹ Nem csoda, hogy idővel már a KB TTI is kereste a kapcsolatot a Tömegkommunikációs Kutatóintézettel,¹⁹² ahol olyan elismert szociológusok dolgoztak, mint Angelusz Róbert, Jakab Zoltán, Tardos Róbert vagy Tomka Miklós. Az együttműködés az 1980-as évek első felében a Társadalomtudományi Intézet, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és a Politikai Főiskola közös kutatási programjában öltött testet, amelynek során a három műhely a párttagság szocializmusképét vizsgálta.¹⁹³ A rezsim bomlásával párhuzamosan ennél „izgalmasabb”, sőt „provokatívabb” témákat is vizsgáltak, mint például bundabotrányok a futballban, az 1986-os csernobili katasztrófa megjelenése a médiában, vagy a legnagyobb tabu, 1956 a közgondolkodásban (amelyről 1989-ig természetesen csak nagyon óvatosan lehetett írni). A nyolcvanas évekre a Kutatóközpont a legnagyobb empirikus társadalomtudományi kutatóhelyé fejlődött: évente 8–10 nagyobb és 30–40 kisebb kutatást készített.¹⁹⁴

Bár a keleti blokk többi országában is idővel létrehozták a kormányok saját közvélemény-kutató intézeteiket, a magyarországi kutatóhely nagyságában megelőzte a többit. Nyugaton is elismerték, s úgy tekintettek rá, mint a szocialista országok legfontosabb kommunikációs és közvélemény-kutató intézetére.¹⁹⁵ Ehhez Szecskő Tamás igazgató vezetése nagyban hozzájárult, aki a nehezebb időszakokban is meg tudta tartani a műhelyt. A szocialista rendszer elvárásainak való állandó megfelelés sokszor kifejezetten nehéz feladatnak bizonyult, hiszen a műhely az MSZMP KB kifejezetten konzervatív Agitációs és Propaganda Osztályának felügyelete alatt állt, az osztály vezetője tagja volt az intézet tématanácsának, Szecskőnek tehát nagyon óvatosan kellett irányítania az intézetet.¹⁹⁶ A Tömegkommunikációs Kutatóközpont (1988-tól Magyar Közvéleménykutató Intézet) jól felkészült, különböző tudományterületekről érkező¹⁹⁷ kutatói gárdája

¹⁹¹ Hunyadi 1972, 573–576.; Takács 2012, 337.; Terestyéni 2010, 17.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1977-3. Kulcsár Kálmán: A szociológia helyzete és feladatai (1977).

¹⁹² Bóhm 1977, 133.; Terestyéni 2010, 18.

¹⁹³ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1982-16. A párttagság szocializmus-képe és a társadalmi valóság (A szocializmussal kapcsolatos vélemények és értékek, s az ezeket alakító társadalmi folyamatok néhány eleme). Tervezet az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt kutatási téma feldolgozására (1982. február 12.).

¹⁹⁴ Terestyéni 2010, 17.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-423. (1984. március 6.) Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkájáról, továbbfejlesztésének feladatairól (1984. február 21.), 35.

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ Terestyéni 2010, 15–16.; Huszár 2015, 250.

képes volt kiváló elemzéseket készíteni a kádári korlátozott nyilvánosságról;¹⁹⁸ kutatásai és tevékenysége miatt senkit sem bocsátottak el az intézetből, pedig a munkatársak jelentős része segítette az ellenzékieket, terjesztette a szamizdat kiadványokat.¹⁹⁹ A rezsim különös kétarcúságáról árulkodik az, hogy mindezt egy olyan intézményben tehették, amelyet kifejezetten jól támogattak anyagilag a szocialista Magyarországon: 1975-ben a Tömegkommunikációs Kutató Központ költhette a legtöbbet vizsgálatokra a szociológiai vagy szociológiai kutatásokat is végző műhelyek közül, több mint 4 millió forintot, miközben a Társadalomtudományi Intézet csak az ötödik volt ezen a listán 715 700 forintos kutatási ráfordításával.²⁰⁰ 1978-ban már több mint nyolcmillió, 1982-ben pedig több mint 12 millió forintból gazdálkodhatott a 83 fős, saját könyvtárral rendelkező kutatóhely.²⁰¹ Az intézmény saját kutatásai mellett elismert nyugati szerzők (például Pierre Bourdieu) fontos írásait is kiadta magyar nyelven.²⁰²

Központi Statisztikai Hivatal

A reformer gondolkodók, a szocialista társadalmi valóságot minél pontosabban és reálisabban feltárni igyekvő társadalomtudósok egyik legfontosabb műhelye a KSH volt már az 1950-es években is, és az is maradt, példásan felszerelt könyvtárába a kor kiváló szociológusai jártak.²⁰³ Természetesen az intézmény történetében voltak hullámvölgyek is attól függően, hogyan alakult a politikai felállás a pártközpontban. Korábban már szó volt róla, hogy a reformkommunista Péter György igazgatósága alatt a Statisztikai Hivatal milyen fontos szerepet játszott a szociológusok

¹⁹⁷ A kutatók között voltak bölcsészek, jogászok, de természettudományos előképzettséggel rendelkező fiatalok is: Terestyéni 2010, 18.

¹⁹⁸ Általában meg voltak vele elégedve a pártközpontban, bár 1986-ban megjegyezték, hogy az intézetben írott „kutatási jelentések – stílusukban, szerkezetükben, következtetéseik visszafogottságában – nem mindig veszik figyelembe a felhasználás gyakorlati lehetőségeit.” Lásd HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-423. (1984. március 6.) Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkájáról, továbbfejlesztésének feladatairól (1984. február 21.), 37.

¹⁹⁹ Terestyéni 2010, 19–20.

²⁰⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-281. (1977. március 29.) Tájékoztató jelentés az Agit. Prop. Bizottság részére a szociológia helyzetéről és feladatairól (1977. március 22.). I. számú melléklet. A szociológiai kutatóbázis főbb adatai (1975. évi adatok), 28.

²⁰¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-423. (1984. március 6.) Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkájáról, továbbfejlesztésének feladatairól (1984. február 21.). Melléklet. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont pénzügyi keretének alakulása az 1978–83 években, 41.

²⁰² Takács 2012, 335.

²⁰³ Némedi – Róbert 1995, 70.; Szelényi 2015a, 80–81.; Szelényi 2015b, 4.

bázissteremtésében. A korszerű szociológiai kutatások újult erővel folytatódtak a hatvanas években: 1962-ben például a KSH-ban helyezkedhetett el Andorka Rudolf is, börtönévei után itt kapott újra munkalehetőséget Kemény István és Lócsei Pál. Ezzel párhuzamosan maga a statisztikai adatfelvétel is korszerűsödött, és megközelítette a nyugat-európai színvonalat.²⁰⁴ Bár Pétert mondvacsinált ürüggyel halálba kergették a belügyi szervek (1969-ben vámsértés gyanújával bevitték a Gyorskocsi utcai börtönbe, ahol öngyilkos lett),²⁰⁵ az intézet „aranykora” töretlenül folytatódott a következő igazgató, Huszár István alatt is – ő 1980-ban a Társadalomtudományi Intézet élére került. Az új igazgató Péter Györgyhöz hasonlóan támogatta a korszerű tudományos kutatást, igazgatósága alatt hozták létre a Számítástechnikai Oktatási és Tájékoztatási Központot (SZÁMOK)²⁰⁶ és a KSH Társadalomstatisztikai Főosztályát, ahol Andorka Rudolf és Cseh-Szombathy László vezetésével a hazai rétegződés- és mobilitásvizsgálatok korszerű kutatóműhelye alakult ki.²⁰⁷ „A Huszár István-korszak bizonyos fókig a hivatal aranykorának tekinthető, mert ő mindenféle jó törekvést, a valóság feltárását, az igényes, tudományos munkát támogatta, és politikai kérdésekben ugyanolyan felvilágosult volt, mint Péter” – emlékezett Andorka Rudolf.²⁰⁸

Az „aranykor” még Huszár István 1973-as távozása után is folytatódott egy ideig, annak ellenére, hogy az új igazgató, Bálint József konzervatív felfogású kommunista volt, aki több ponton is vitatta Kádár János politikáját (valószínűleg ezért is „bukttatták le” a KB Gazdaságpolitikai Osztályáról a KSH élére), s nem nézte jó szemmel a Statisztikai Hivatal valóságfeltáró munkáját, nem egy fontosnak ígérkező kutatást idő előtt le is állított. Cseh-Szombathy László 1975-ben át is ment a Szociológiai Intézetbe, a Társadalomstatisztikai Főosztályt pedig 1978-ban feloszlatták. Bár Bálint 1980-as távozásával valamelyest enyhült a nyomás, az intézeti kutatási programok jelentős része továbbra is a „túrt” kategóriában maradt.²⁰⁹

Az, hogy a KSH-nak mégis sikerült igényes tudományos munkát folytatnia, jelentős részben a KB TTI-vel való kooperációnak volt köszönhető. A hetvenes évek második felétől alakult ki intenzív együttműködés a két

²⁰⁴ Gábor 1992b, 38.; Huszár 2015, 203.; Pajkossy 2013, 191.; Szabari 2001, 119–120.

²⁰⁵ Kalmár 2014, 688.; Kornai 1992, 43.; Szelényi 2015a, 81.

²⁰⁶ Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2017. október 27. 22–23.

²⁰⁷ Cseh-Szombathy 1992, 573.; Harcsa 2016, 65–66.; Nyitrai 1987, 557.

²⁰⁸ Javorniczky 2006, 142.

²⁰⁹ Cseh-Szombathy 1992, 574.; Harcsa 2016, 67.; Losonczy 2016, 204.

műhely között, előbb a rétegződéskutatásokban, amelynek keretében a KSH, a Társadalomtudományi és a Szociológiai Kutatóintézet egy egyeztetett, nemzetközileg is egyedülálló adatfelvételsorozatát bonyolította le,²¹⁰ majd a nyolcvanas években az ifjúságkutatások terén is kooperáltak az említett kutatóhelyek. A Statisztikai Hivatal egykori vezetője, a KB TTI-t 1980 és 1985 között irányító Huszár István nem felejtkezett el egykori munkahelyéről, és sok segítséget nyújtott a közös kutatások végzésében, ahogyan a kutatási programot vezető Gázsó Ferenc is.²¹¹

Országos Vezetőképző Központ

Sok más reformműhelyhez hasonlóan az új gazdasági mechanizmus előkészítése hívta életre az Országos Vezetőképző Központot (OVK) is 1967-ben, hogy korszerű ismeretekkel lássa el a gazdasági szervezetek felsőszintű vezetőit. A Munkaügyi Minisztérium háttérintézeteként működő szervezet ezért évente tanfolyamokat szervezett vállalatvezetők, gazdaságirányítók és a vezetőképzésben dolgozó oktatók részére. Az elsőre 1969-ben került sor. Az oktató tevékenység mellett a Központ vállalatvezetési tanácsadó szolgálatot is ellátott, továbbá a vezetéstudománnyal kapcsolatos kutatásokat is folytatott.²¹² Már a kezdetektől kialakult egy meglehetősen kritikus munkatársi gárda az intézetben, akiknek az egyik hangadója a Hegedüs-tanítvány Zsille Zoltán volt. Zsillét és három kollégáját mélyen érintette, hogy 1972-ben betiltották a III. szociológiai konferenciát, ezért az oda szánt előadásai tanulmány-változatait végül szamizdatkiadványban jelentették meg.²¹³ Innentől kezdve a pártvezetés az OVK-t „ellenzéki bázisként” tartotta számon.²¹⁴ Az 1973-as „filozófusper” kapcsán Bérci Gyula, a Központ igazgatója hivatalosan arra kérte Zsillét és kollégáit, hogy fejtsek ki véleményüket az *Állásfoglalás néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről* című pártdokumentumról, azaz ítélik el a Lukács-tanítványokat és Hegedüs Andrást. Zsille erre nem volt hajlandó, válaszul 1974 januárjában kizárták az MSZMP-ből, eltiltották tervezett franciaországi utazásától, záróakkordként pedig 1975 nyarán elbocsátották a Vezetőképző Központból.²¹⁵

²¹⁰ Böhm 1977, 133.; Huszár 1989, 179.; Kolosi 1981, 287.

²¹¹ Békés 1986, 422.; Harcsa 2016, 67.

²¹² Magyar 1983, 1433.; MÁSZ 1993, 482.; Virágh 1985, 615.

²¹³ Zsille 1988, 99.

²¹⁴ Csizmadia 1995, 171.

²¹⁵ Uo. és Zsille 1988, 119., 156.

Zsille kirúgása, a többi kutatót sújtó felső nyomásgyakorlás nem tett jót az intézeti dolgozók teljesítményének. A „reformer kurzus” során alapított Vezetőképzőnek megvoltak a lehetőségei arra, hogy jó eredményeket elérő kutatóműhelyé fejlődjön, többek között azért is, mert eredetileg zárt könyvtára, amelyben számos vezetéstudományi, számítástechnikai és szociológiai munka volt, 1974 júliusától nyilvános közgyűjteménnyé vált. Az 1972-ben kezdődő ideológiai szigorodás azonban gátat vetett a fejlődésnek. Az 1980-as évekre már nyilvánvalóvá váltak az OVK működési hiányosságai: a tárgyak oktatása nem a valódi igényekhez, hanem a tanárok érdeklődéséhez igazodott; alig alakult ki a vezetőképzés önálló arculata; a gyakorlati ismeretek helyett túlságosan elméletorientálttá vált a képzés; nem alakult ki a tanfolyam típusok egységes követelményrendszere; elmaradtak a mikroökonómiai nehézségek feldolgozásában, a vállalati menedzsmentben, a vállalati kultúra vizsgálatában – általában az egész szervezés- és vezetéstudományban.²¹⁶ A helyzet a nyolcvanas években – hasonlóan a többi állami vezetőképző szervezethez – tovább romlott.²¹⁷

I/4. Az MSZMP Központi Bizottságának pártintézményei

A magyarországi államszocializmus időszakában az MSZMP-nek három olyan intézménye volt, amelyek közvetlenül a Központi Bizottság alá tartoztak a szervezeti hierarchiában: a Politikai Főiskola, a Párttörténeti Intézet és a Társadalomtudományi Intézet. Ezeket gyakorlatilag a KB osztályaiként kezelték.²¹⁸ Közülük kettőt még a Rákosi-korból „örökölt meg” a kádári pártvezetés: a Párttörténeti Intézetet a kommunista diktatúra kezdetén, 1948 őszén hozták létre Munkásmozgalmi Intézet néven,²¹⁹ a Politikai Főiskola elődjét, a Pártfőiskolát pedig (az MKP/MDP korábbi egy- és kétéves pártiskoláinak egyesítésével) 1950-ben.²²⁰ Mindkét intézmény nagy szerepet vállalt a kiépülő totális diktatúra hivatalos ideológiájának terjesztésében, illetve az új kommunista hatalmi elit kinevelésében. Funkciójuk alapvetően 1956 után sem változott, viszont szakszerűbbé vált a bennük

²¹⁶ Arató – Vágh 1973, 300.; Farkas 1992b, 33.; Magyar 1983, 1435–1437., 1440.

²¹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-474. (1986. szeptember 30.) Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a közép- és felsőszintű vezetők politikai továbbképzésének helyetéről. Javaslat a fejlesztésre (1986. szeptember 22.), 78–79.

²¹⁸ Németh 1995, 10.; Némethné Vágyi – T. Varga 1997, 19.

²¹⁹ Vass 1989, 119.

²²⁰ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-112. (1950. augusztus 9.) Javaslat a pártfőiskolák közös szervezeti felépítésére (1950. augusztus 7.), 11–12.

zajló munka. Két jellegzetes pártállami intézményről van tehát szó, amelyek a rendszer alapításától kezdve annak bukásáig folyamatosan működtek, és természetesen olykor együttműködtek a Társadalomtudományi Intézettel is.

Párttörténeti Intézet

A „magyar munkásmozgalom történetének kutatására és feldolgozására, forrásainak összegyűjtésére és szakszerű megőrzésére létrehozott tudományos pártintézményt” 1948 novemberében állították fel a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) létrejöttének 30. évfordulóján. Az akkor még Magyar Munkásmozgalmi Intézetként működő kutató- és kiállítóhely tervszerűen gyűjtötte a nemzetközi munkásmozgalomra vonatkozó forrásokat, valamint a marxizmus–leninizmus klasszikusainak kiadványait és azok magyar fordításait.²²¹ Első igazgatója Rákosi Mátyás egykori börtöntársa, a textilmunkásból lett kommunista mozgalmár Réti László lett. Kiválasztása mögött politikai ok húzódott meg, párthű káder volt, a történettudományi kutatásokhoz nem értett, és nem is törekedett arra, hogy valódi történész legyen.²²²

Az Intézet, amely hivatalosan a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartozott és az Oktatási Tanács közvetlen irányítása alatt állt,²²³ önálló archívummal és szakkönyvtárral rendelkezett,²²⁴ valamint külön Tudományos Osztállyal is. 1948-ban összesen 21 személyt foglalkoztattak, közülük mindössze hárman voltak tudományos munkatársak. Az intézmény a Fő utca 1. sz. alatt működött, ahol 1948-ig a Legfelsőbb Bíróság székháza volt. 1952-ben az Intézet új, reprezentatív otthont kapott, és átköltözött a Kúria egykori épületébe a Kossuth térre.²²⁵ 1950-re a munkatársak száma már megközelítette a félszázat, akik közül kilencen dolgoztak a tudományos osztályon, s nagy részük az igazgatóhoz hasonlóan egykori illegális kommunista múltjának köszönhette státusát. Szakirányú történészi végzettséggel csak ketten rendelkeztek: Györffy Sándor és Erényi Tibor. Az Intézet összesen öt osztályból állt, amelyek közül egy a tudományos

²²¹ HU-MNL-OL-M-KS 276-53.-11. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet célkitűzései, szervezete és feladatai (1948. október 4.), 73.; Vass 1989, 119.

²²² Kerekasztal 1999, 207.; Pütkösti 2004, 52.; Romsics 2011, 370–371.

²²³ HU-MNL-OL-M-KS 276-53.-11. Jegyzőkönyv a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának 1948. október 7-i üléséről, 4.

²²⁴ Vass 1989, 119.

²²⁵ B. Kádár 2019, 11., 14.; Pütkösti 2004, 306.; HU-MNL-OL-M-KS 276-53.-11. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet célkitűzései, szervezete és feladatai (1948. október 4.), 74.

kutatásokkal, egy a kiállítások rendezésével foglalkozott, a maradék három pedig a könyvtárat és a levéltárat működtette.²²⁶

A Magyar Munkásmozgalmi Intézet első éveit egyáltalán nem lehet tudományos mércével mérni. Az Intézet alapvetően a totális diktatúra önképeinek egyik formálója, az állami propaganda egyik műhelye volt, az MDP legitimációját kellett „történeti érvekkel” alátámasztania. 1951-től jelentek meg *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*, továbbá a *Magyar munkásmozgalmi sajtó bibliográfiája* nevű sorozat kiadványai; az 1951-ben publikált három munka után jelentősebb szünet következett, a negyedik kötet csak 1959-ben hagyta el a nyomdát. A pártintézmény jelentősebb vállalkozása volt a *Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához* című forráskiadvány-sorozat, amelynek öt kötete 1954–1955-ben került a boltokba. Nem adták ki viszont végül azt az írást, amelyet Réti László és Györffy Sándor készített Rákosi Mátyás életéről, mert az olyan sok kitalált elemet tartalmazott, hogy maga a főtítkár tiltotta meg a megjelenését.²²⁷

Az Intézet viszont más módon is tudta építeni Rákosi Mátyás személyi kultuszát. 1952-ben nyílt meg például a főtítkár 60. születésnapjához kötődő nagy reprezentatív kiállításuk *Rákosi Mátyás harcos élete* címmel, ahol a látogatók megtekinthették a diktátornak küldött ajándékokat (ezek két terem és két emelet körfolyosóját töltötték meg), valamint a szegedi Csillagbörtön egyik rekonstruált celláját is. Elkezdték gyűjteni a „Sztálin legjobb magyar tanítványa” életével kapcsolatos visszaemlékezéseket is.²²⁸ A „munkásmozgalmi archívum” kialakítása is jól haladt, olykor arra is volt példa, hogy a forrásokat kiválogató munkatársak segíteni tudták a koncepciók elkészítését. Az Intézet szolgáltatta például azt az 1935-ös dokumentumot, amelyben Szakasits Árpád, az építőmunkás szakszervezet elnökeként bejelentette a rendőrségnek egy tüntetésüket. Rákosi ezt „bizonyítékként” használta az egykori szociáldemokrata vezető ellen 1950-ben indított büntetőeljárás során.²²⁹

²²⁶ Romsics 2011, 370–371.

²²⁷ Erényi 1968, 107.; Kerekasztal 1999, 203.; Romsics 2011, 389.

²²⁸ Pünkösti 2004, 300., 306.

²²⁹ Uo. 263–264. Az intézmény levéltárosai kétségkívül alapos munkát végeztek, hiszen az Intézet alapítása utáni hónapokban, 1949 márciusáig már átnézték és kiválogatták „a fasiszta belügyminisztérium és különböző törvényszékek, ügyészségek és fogházak irattárának munkásmozgalmi vonatkozású anyagát”, továbbá kiemelték 12 000 aktát, ezzel párhuzamosan átnézték az SZDP 1945 utáni iratait is. HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-88. Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Beszámoló az 1949. évi munkáról és Munkaterv az 1950. évre, 50.

Pénzügyileg az Intézet először az MDP Központi Vezetőségének Pártgazdasági Osztályához tartozott, de 1952. március 19-én a Titkárság úgy határozott, hogy a jövőben a finanszírozását az állami költségvetés terhére kell megoldani.²³⁰ A pártvezetés egyébként nem sajnálta a pénzt az önreprezentációja szempontjából igen fontos kutató- és kiállítóhely támogatására: 1952-ben 4,5 millió forintot kapott, annyit, amennyit az előző évben a levéltári területre *összesen* szántak a költségvetésből.²³¹ 1954-ben már 6 076 000 forintot utaltak ki az Intézetnek.²³²

A Rákosi-korban tehát a Magyar Munkásmozgalmi Intézet inkább volt az állami propaganda egyik eszköze, mint önálló profilú kutatóhely. A munkatársak kizárólag az ideológiai szempontok alapján meghatározott „munkásmozgalm-történettel” foglalkoztak, azt kiszakították a magyar história összefüggéseiből, és ezáltal egy meglehetősen egyoldalú képet sugalló szakgyűjteményt hoztak létre. Kiadványaikat pedig az MDP vezetésének aktuális igényeihez szabták, ha kellett, akkor megcsonkítottak vagy átírtak forrásokat,²³³ írásaikban pedig a magyar munkásmozgalmat gyakorlatilag a kommunisták „győzelmeinek” sorozataként mutatták be.²³⁴

A lassú professzionalizálódás Sztálin 1953-as halála után indult meg. 1955-től a Munkásmozgalmi Intézet Párttörténeti Intézet néven folytatta működését. A forradalom után az Intézet kommunista pártszervezete nagy többséggel javasolta az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának Réti László igazgató leváltását, mondván, hogy „szektariánus”. December 23-án Réti meg is kapta felmondólevelét, utódjának Kálmán Endrét nevezték ki.²³⁵ Az év végének másik jelentős eseménye az 1956. novemberi szervezeti módosulás volt, amelynek révén a kiállításokat rendező részleg átkerült a múzeumi hálózatba. 1957 tavaszán el is költözött a Legújabbkori Történeti Múzeumnak átkeresztelt Munkásmozgalmi Múzeum, a volt Kúria épületének

²³⁰ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-185. Jegyzőkönyv a Titkárság 1952. március 19-én d. u. 5 órakor megtartott üléséről, 10.; Uo. A Munkásmozgalmi Intézet pénzügyeinek állami költségvetésbe utalása, 116.

²³¹ Balázs 1970, 70.; HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-225. Előterjesztés a Titkárság részére a Magyar Munkásmozgalmi Intézet 1953. évi költségvetéséről (1952. december 27.), 40.

²³² HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-319. Javaslat a Munkásmozgalmi Intézet pótköltségvetésére (1954. június 1.), 62.

²³³ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-88. Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Beszámoló az 1949. évi munkáról és Munkaterv az 1950. évre, 54–55.; Kerekasztal 1999, 210.; Romsics 2011, 389.

²³⁴ Párttörténeti 1978, 70.

²³⁵ MSZMP IVT 1998, 21. Az 1956. november 4. utáni hetekben az IIB kétszer is foglalkozott az Intézet vezetésének ügyével.

kétharmadát az előcsarnokkal együtt az újonnan létrehozott Magyar Nemzeti Galériának utalták ki, az Alkotmány utcai szárnyban viszont megmaradhatott a Párttörténeti Intézet.²³⁶ Ezt követően az Intézet három részlegből állt: a tudományos osztályból, a könyvtárból és a levéltárból.²³⁷ Ez utóbbi állománya az évek során szépen gyarapodott: míg 1948 végén csupán néhány ezerben,²³⁸ addig az 1980-as évek második felében már milliós nagyságrendben számolták az 1600 folyóméternyi hazai és külföldi eredetű forrásanyagot az archívumban, mely 1958 óta az MSZMP KB levéltára is volt. A könyvtár viszont teljes egészében az Intézet hatáskörébe tartozott, a kezdetben néhány ezer kötetes gyűjtemény a szocializmus utolsó éveire mintegy 135 000 könyvvel és 40 000 egységnyi periodikummal bíró szakkönyvtár lett.²³⁹ Az Intézet természetesen igyekezett kiszolgálni a kádári pártvezetést is, és részt vett az 1956-os események „ellenforradalomként” való bemutatásában: már a szabadságharc leverését követő hónapban, 1956 decemberében hozzákezdtek az intézeti munkatársak az október 23. és november 4. közötti iratok begyűjtéséhez. A felkutatott dokumentumok, röplapok, újságok, fényképek, később pedig a visszaemlékezések az intézet könyvtárába és levéltárába kerültek, ahol a rendszerváltásig azt zárt anyagként kezelték.²⁴⁰ A „Nagy Imre-féle ellenforradalmi mozgalmat leleplező” *Fehér Könyv*höz összegyűjtött anyagokat is az Intézet őrizte meg.²⁴¹

A személyi kultusz évei után lassan lehetőséget kaptak az intézeti dolgozók újabb témák kutatására is. Megkezdődött a magyarországi szociáldemokrata és szakszervezeti mozgalom feltárása, a hazai és a külföldi baloldali csoportok kapcsolatának elemzése, s idővel megjelent az igény arra, hogy a „munkásmozgalmat” társadalomtörténeti aspektusból (is) kutassák, struktúra-vizsgálatokat végezzenek.²⁴² 1978-ban még „a párt- és munkásmozgalom-történetírás módszertani kérdéseit” boncolgató ülésre is sor került.²⁴³ A „kommunista hagiográfiák” gyártása helyett egyre árnyaltabb,

²³⁶ Cs. Lengyel 2008, 6.; Gábor 1974, 16.

²³⁷ Párttörténeti 1978, 405.

²³⁸ Az 1948-ban létrejövő MDP-ben nemcsak az SZDP és az MKP, hanem a két párt addig külön fenntartott archívuma is egyesült. 1948 nyarán az MKP Akadémia u. 17. alatt tárolt gyűjteménye 3259 db iratból, plakátból, röpcédulából, emléktárgyból, fotóból stb. és kb. ugyanannyi feldolgozatlan anyagból állt. A Dohány u. 76. alatt tárolt SZDP-s levéltár kb. 5000-6000 iratot, fényképet, emléktárgyat, újságot stb. őrzött, többnyire feldolgozatlan állapotban. Párttörténeti 1978, 45.

²³⁹ Párttörténeti 1978, 46.; Petri 1982, 216.; Vass 1989, 126-127.

²⁴⁰ Jalsovszky 2008, 216.

²⁴¹ Cs. Lengyel 2008, 6.

²⁴² Gábor 1974, 17.; Párttörténeti 1978, 68.; Vass 1989, 128.

kritikusabb szellemű feldolgozások születtek a magyarországi baloldali mozgalmak történetéről, s a forráskritika is kezdett előtérbe kerülni a történeti munka során.²⁴⁴ A megjelent intézeti kiadványok azonban még így is erősen magukon viselték a korszak ideológiai-politikai jellegzetességeit, s az is nyilvánvaló, hogy a tagadhatatlanul lezajlott professzionalizáció ellenére a tudományos színvonal messze elmaradt az MTA Történettudományi Intézetétől. Sokatmondó adat, hogy 1974-ben a Párttörténeti Intézet 66 fős állományából 42-en nem rendelkeztek tudományos fokozattal, s akadémikus vagy nagydoktor sem dolgozott ott. Bár az Intézet vezetői között nem elhanyagolható műveltségbeli különbségek voltak, az igazgatók (Kálmán Endre, Orosz Nándor, Vass Henrik, Nemes Dezső és a Társadalomtudományi Intézet éléről 1985-ben idekerült Huszár István) inkább voltak pártkáderek, mint szaktudósok. Csak a rendszerváltás hajnalán kinevezett utolsó igazgató, Balogh Sándor számított hivatásos történésznek.²⁴⁵

Az intézet 1956 után is folytatta a reprezentatív forrásközlések publikálását, 1968-ban befejezték *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai* című sorozatot a nyolcadik kötet kiadásával. Megkezdődött a szelektált párthatározatok kiadása is, *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai* című sorozat első kötete, mely az 1956 és 1962 közötti időszak fontosabb anyagait adta közre, 1964-ben jelent meg. A legproblémásabb, legtöbb kérdést felvető időszakról (1948–1953) viszont ekkor még nem jelent meg forráskiadvány, és alig néhány gyűjtemény foglalkozhatott az 1953 és 1956 közötti idősakkal (például *A DISZ és a KISZ, 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből*, 1987). Természetesen ez érthető, a Rákosi-féle berendezkedést sok tekintetben elődjének tekintő kádári vezetés legitimációját kérdőjelezte volna meg, ha objektíven feltárják a magyarországi sztálinizmus történetét.²⁴⁶

A kutatóhely egyik nagy vállalkozása *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* című, Nemes Dezső irányításával megalkotott munka volt, amelynek első két kötete 1966-ban, a harmadik kötete pedig 1970-ben jelent meg. A torzításoktól sem mentes, elfogult szintézis tudományos értéke meglehetősen csekély, már a korszak hasonló típusú összegzéseinek átlagos színvonalát sem érte el. Hasonló állítható a Vass Henrik vezetésével

²⁴³ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-4. A társadalomtudományok nemzetközi rendezvényeinek hároméves (1978–1980.) terve. MSZMP KB Párttörténeti Intézete.

²⁴⁴ Erényi 1968, 106.; Kerekasztal 1999, 203.; Vass 1989, 121–122.

²⁴⁵ B. Kádár 2019, 64.; Romsics 2011, 405.

²⁴⁶ Erényi 1968, 111–112.; Gábor 1974, 17.

szerkesztett *Munkásmozgalomtörténeti Lexikon* (1972) nevet viselő kiadványról is.²⁴⁷ Ismeretterjesztő kiadványok (*Tanúságtevők* című visszaemlékezés-kötetek, *Küzdelmes évszázad* stb.) mellett²⁴⁸ 1955-től saját folyóirata is volt az Intézetnek, mely először a *Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője*, majd 1956-tól *Párttörténeti Közlemények* címmel jelent meg negyedévenként.²⁴⁹

A Párttörténeti Intézetben számos vitát rendeztek a munkásmozgalom különböző kérdéseiről, általában egy-egy jelentősebb évfordulóhoz igazítva azokat.²⁵⁰ A hatvanas években már a nemzeti-nemzetiségi kérdés és a magyarországi baloldali mozgalmak viszonyáról is rendeztek vitauléseket, de inkább csak a téma egy-egy részkérdéséről, a szociáldemokrata, illetve a kommunista mozgalom és a magyar nemzettudat meglehetősen problémás kapcsolatáról nem születtek, nem is születhettek szakszerű analízisek a Párttörténeti Intézetben.²⁵¹ Számos megemlékezés az 1945-ös szovjet megszállás kerek évfordulójához kötődött, az ekkor rendezett tudományos tanácskozásokat az Intézet gyakran a Politikai Főiskolával és a Társadalomtudományi Intézettel közösen szervezte.²⁵² A KB TTI-vel közös kutatása is volt az Intézetnek az 1976 és 1980 közötti időszakban, amikor más kutatóhelyeket is bevonva foglalkoztak „a fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásaival.”²⁵³

Politikai Főiskola

A kommunista pártállami időszakban a Politikai Főiskola (1967 előtt Pártfőiskola) kiemelt jelentőségű intézmény volt, hiszen az állampárt itt képezte ki a középszintű párt-, állami és gazdasági területen tevékenykedő vezetőit.²⁵⁴ A beiratkozott hallgatók kezdetben főleg magyar és szovjet kommunista párttörténetet, politikai gazdaságtant, dialektikus és törté-

²⁴⁷ Erényi 1968, 113.; Romsics 2011, 406.

²⁴⁸ Vass 1989, 127.

²⁴⁹ Romsics 2011, 406.

²⁵⁰ Erényi 1968, 112.

²⁵¹ Uo. 116.; Vass 1989, 123.

²⁵² HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-364. (1981. március 24.). Nemes Dezső: Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság számára az MSZMP Párttörténeti Intézet 1976–1980-as tevének végrehajtásáról és az 1981–1985. évi tervéről (1980. február 24.), 12.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-398. (1982. november 16.). Melléklet. Az 1983-as Marx-évfordulóra tervezett rendezvények, megemlékezések, kiadványok, 47–48.

²⁵³ Petrina 1980, 103.

²⁵⁴ Szalai 1972, 107.

nelmi materializmust tanultak, másodsorban történelmet, gazdasági-politikai földrajzot, illetve magyar nyelvet és irodalmat.²⁵⁵ A Kommunista Párt mindig is fontosnak tartotta, hogy megfelelő képzésben részesíthesse leendő vezetőit; az első féléves pártfőiskolai tanfolyam megszervezésére még 1946. március–augusztus között került sor a XI. kerületi Karolina úti bentlakásos iskolában, e tanfolyamot többek között elvégezte Hegedüs András későbbi miniszterelnök is.²⁵⁶ Az 1948-as politikai fordulat után jelentősen megnövekedett az igény a nagy létszámú MDP-s káderállomány képzésére, ezért új, nagyobb befogadóképességű intézményt kellett találni a hallgatóknak és tanáraiknak.

A Párttörténeti Intézethez hasonlóan, az MSZMP KB Politikai Főiskolája is reprezentatív térben, a Városliget melletti Ajtósi Dürer sorra néző egyik hatalmas telken kapott helyet, egy 1906-ban befejezett épületben.²⁵⁷ A mai Ajtósi Dürer sor (korábban István út) 19–21. szám alatti területén eredetileg egy villa állt, ahol Deák Ferenc lakott élete vége felé. A hozzá tartozó telket az 1890-es évek elején megvette az 1883-tól Magyarországon is megtelepedő Szent Szív Társaság nevű apácarend, amely 1895-re neoromán templomot építtetett fel itt.²⁵⁸ A neveléssel foglalkozó nővérek még az 1880-as években ingyenes elemi iskolát nyitottak az István útra néző telken, amelyet fokozatosan bővítettek, a 19. század utolsó éveiben már polgári iskolává alakult az intézmény; 1932-ben megindulhatott a gimnáziumi képzés, a gimnázium 1940-ben felvette a Philippineum nevet, Rose Philippine Duchesne, a rend első misszióvezetőjére emlékezve ezzel. Az oktatást az iskolák 1948-as államosításával be kellett fejezniük, 1950-ben pedig a feloszlott rend tagjainak az Ajtósi Dürer sort is el kellett hagyniuk, mert az MDP ide helyezte a Pártfőiskoláját.²⁵⁹ Az intézmény vezetője, Andics Erzsébet azonban sok egyéb elfoglaltsága mellett alig tudott a főiskola irányításával foglalkozni.²⁶⁰ (1946-tól az MDP KV pót-, majd rendes tagja, 1950-től az Országos Béketanács elnöke, akadémikus, 1949-től a Magyar Történelmi Társulat főtítkára, a *Századok* főszerkesztője, s az Eötvös Loránd

²⁵⁵ HU-MNL-OL-M-KS 276-53.-128. (1953. július 29.). Jelentés a Pártfőiskola munkájáról az 1952–53-as tanévben (1953. július 27.), 26.

²⁵⁶ Hegedüs 1988, 124.

²⁵⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1. (1989. július 3.). Kimutatás az intézmények kezelésében lévő épületekről és főbb jellemzőiről (1989. május 29.), 31.

²⁵⁸ Zeke 2009, 37–38.

²⁵⁹ Puskely 1998, 1210–1212.; Zeke 2009, 38.

²⁶⁰ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-202. (1952. július 16.). „Javaslat a Pártfőiskola munkájának átszervezésére” című anyaghoz (1952. július 15.), 13.

Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történelem Tanszékének vezető tanára volt.)²⁶¹

A kommunista állampárt szükségesnek tartotta, hogy növelje az MDP munkásainak ideológiai (s általános) műveltségi színvonalát, mert azzal korántsem voltak megelégedve Rákosiék.²⁶² Ezért előírták, hogy 1951 végéig a megfelelő végzettséggel nem rendelkező vezető párt- és tömegszervezeti, állami és gazdasági funkcionáriusok közül 500-an végezzék el az egyéves pártiskolát.²⁶³

A hivatalos dokumentumok szerint tehát a káderutánpótlás biztosítása elvileg kulcskérdésnek számított a pártállami időszakban, ennek ellenére magát a pártfőiskolai képzést a kezdeti időszakban kapkodva, hanyagul szervezték meg, és ez csakhamar komoly következményekkel járt. Az új, 1949. szeptemberben bevezetett kétéves és egyéves tanfolyamok²⁶⁴ értékelésekor, 1951 nyarán nagyon sok problémára rávilágítottak. Az egyébként is alacsony létszámú tanári kar egy részéről kiderült, hogy alkalmatlan oktatási feladatok ellátására, az orosz nyelv tanítása különösen siralmas volt. A tanszékek nem végeztek önálló elméleti munkát, a főiskola tanári pártalapszervezete és az intézmény vezetősége között pedig nem volt felhőtlen a viszony. A túlerhelt hallgatók nem igazán tűntek ki tanulmányi eredményeikkel. Csak a fél évig tartó katonai kiképzést tekinthette sikeresnek az iskola vezetősége,²⁶⁵ de mivel az is a tanítási év közben zajlott, újabb energiákat vont el a többi tantárgy elsajátításától.

Nem véletlen, hogy a hallgatók rosszul teljesítettek, éveken át komoly probléma volt, hogy a pártszervek kifejezetten gyenge képességű káderek tucatjait küldték a főiskolára, akik nemhogy a marxista–leninista–sztálinista ideológia terén nem rendelkeztek tudással, de még a helyesírással is gondjaik voltak.²⁶⁶ A problémára végül már az MDP KV Titkársága is felfigyelt.²⁶⁷ 1952. július 16-i határozatában ezért a főiskolára való beiratkozás minimális feltételeként nyolc iskolai osztály elvégzését jelölte meg. Előírta

²⁶¹ Romsics 2011, 574.

²⁶² MDP 1998, 84.

²⁶³ Uo. 85.

²⁶⁴ Szabad Nép, 1951. július 22. 10.

²⁶⁵ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-153. (1951. július 25.). Jelentés a Pártfőiskola munkájáról (1950. szept.-1951. július, 1951. július 23.), 8–11.

²⁶⁶ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-202. (1952. július 16.). Javaslat a pártfőiskola munkájának átszervezésére (1952. július 12.), 16.

²⁶⁷ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-202. (1952. július 16.). Jegyzőkönyv a Titkárság 1952. július 16-án d. u. 5 órákor megtartott üléséről, 1–2.

azt is, hogy minden egyes hallgató számára évi 24–25 óra egyéni konzultációt kell biztosítani. Elméleti szemináriumokat vezettek be, és a tanuló egész napi munkájának pontos szabályozása helyett „csak” az előadásokon és az osztályfoglalkozásokon való részvételt tették kötelezővé. Megszabták azt is, hogy a honvédelmi kiképzést a jövőben a nyári szünetben kell folytatni, s hogy 1952 szeptemberétől csak a kétéves képzést nevezzék „Pártfőiskolának”.²⁶⁸ A pártvezetők a hallgatói létszám dinamikus növelésével számoltak, ezért már ekkor szóba került a főiskola épületének bővítése.²⁶⁹ Erre azonban majdnem másfél évtizedet várni kellett.

Várni kellett a remélt színvonal-emelkedésre is. Bár 1952-ben új tanszékeket állítottak fel („Nemzetközi kérdések”, „Gazdasági és politikai földrajz”, „Magyar nyelv és irodalom” stb.) és egyesítették a Pártfőiskolát a Központi Előadói Iroda²⁷⁰ marxizmus–leninizmus, magyar párttörténeti, pártépítési munkaközösségeivel,²⁷¹ az elméleti oktatás mégis meglehetősen sematikus (vagy ahogy a korban nevezték: „betűragó”) maradt, nem az írások önálló elemzésére, inkább azok szó szerinti bemagolására ösztönözte a hallgatót.²⁷² 1950 és 1953 között lényegében a kommunista klasszikusokat, a pártvezetők beszédeit és írásait, vagy a párthatározatokat magyarázták, illetve népszerűsítették önálló, kritikai gondolatok hozzáadása nélkül. Számos „problémás” témakört (például a munkás-paraszt viszonyt) elhanyagoltak vagy átugrottak. Gyenge eredményeik miatt több hallgatót el kellett bocsátani mind az egy-, mind a kétéves tanfolyamokról, s ennek következtében 1953-ban a végzősök legfeljebb egyharmadát lehetett vezető pártfunkcióra javasolni. Nem kell csodálkoznunk a siralmas eredmény látán, a tanári kar ugyanis továbbra sem volt képes kielégítően ellátni a feladatát: 1952-ben az oktatók 37%-a alacsonyabb képzésben részesült, mint amilyen fokon tanítania kellett. Több tanszéknek nem volt vezetője, a főiskola nem rendelkezett saját tanulmányi osztállyal.²⁷³

²⁶⁸ Uo. A Titkárság 1952. július 16-i ülésének határozata a Pártfőiskola munkájának átszervezésére (1952. július 24.), 23–25.

²⁶⁹ Uo. Javaslat a pártfőiskola munkájának átszervezésére (1952. július 12.), 19.

²⁷⁰ Ezt a szervezetet még 1949-ben állították fel a KV Oktatási Osztálya mellett, hogy „magas színvonalú előadásokat” tartson a káderek számára. Lásd MDP 1998, 84.

²⁷¹ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-202. (1952. július 16.). A Titkárság 1952. július 16-i ülésének határozata a Pártfőiskola munkájának átszervezésére (1952. július 24.), 24.

²⁷² Hegedüs 1988, 129.

²⁷³ HU-MNL-OL-M-KS 276-53.-128. (1953. július 29.) Jelentés a Pártfőiskola munkájáról az 1952–53-as tanévben (1953. július 27.), 22–25.

A hallgatók hangulata, hozzáállása a későbbi években sem javult. Bár a Pártfőiskolára – mely 1956-tól egyetemi szintű tanintézmény volt²⁷⁴ – a rendszer kedvezményezettjei, leendő vezetői jártak, a Nagy Imre első miniszterelnöksége alatti „új szakasz” alatt felerősödött körükben is a kritikai hangulat. Hiába tömték tele a fejüket állami propagandával, hiába sulykolták beléjük, hogy a szocialista berendezkedésnél nincs jobb rendszer, még a pártfőiskolai hallgatók körében is megjelent a kételkedés, ami az 1953-at követő években csak erősödött. Néhányan már a tanárokat is bíráltni kezdték, önvizsgálatra szólítva fel őket. A tanárok egy része nem is mert vitába szállni a diákokkal, sőt ők maguk is elbizonytalanodtak.²⁷⁵ A Rákosi-féle vezetéssel szembeni kritikák egyik összefoglalójának tekinthető az a javaslat, amelyet Simon Péter, a főiskola Magyar Történelem Tan-székének oktatója ismertetett az intézmény kétnapos, összevont taggyűlésén 1956 júniusában (amit eredetileg azért hívtak össze, hogy megvitassák a második ötéves terv irányelveit). Simon javaslata számos hasonlóságot mutatott a korabeli egyetemi-főiskolai diákkörök követeléseivel. Többek között szorgalmazta, hogy az MDP Politikai Bizottsága legyen valóban kollektív testület; a Központi Ellenőrző Bizottság ne csak a párttagok erkölcsi felett őrkdjön, hanem ellenőrizze a PB-t, a fővárosi, megyei jogú és járási végrehajtó bizottságokat is; szüntessék meg a kádervélemények titkosságát. Javasolta még emellett, hogy a felelős tisztviselők mindenütt választás útján kerülhessenek pozícióba, decentralizálják a közigazgatási, gazdasági, kulturális, egészségügyi hivatali apparátust, sőt még a rendőrséget is (!), a rendeletek tömege helyett inkább törvényeket alkossanak. Kitért még arra, hogy az üzemek ellenőrzésére munkástanácsokat állítsanak fel, a termelőszövetkezetek szervezésénél szüntessék meg az agrárnépességgel szembeni kényszerek alkalmazását, a terménybeszolgáltatási kötelezettséget pedig csak a feltétlenül szükséges cikkekre (kenyérgabona, kukorica, hús) korlátozzák.²⁷⁶ Ezek a javaslatok bizonyítják, hogy még a diktatúra egyik jelentősebb pártintézményében is voltak olyanok, akik hozzájárultak a sztálinista politika hazai erjedéséhez.

A forradalom kitörése után a Pártfőiskola gyakorlatilag néhány nap alatt működésképtelenné vált az események sodrában, sőt több egykori hallgató

²⁷⁴ HU-MNL-OL-M-KS 276-53.-278. (1956. március 29.). Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. március 29-i üléséről, 9.

²⁷⁵ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-346. (1954. december 13.) Szóbeli beszámoló a pártfőiskola hallgatóinak politikai hangulatáról (1954. december 10.), 109–112., 114.

²⁷⁶ Simon 1989, 31–32.

csatlakozott a forradalmárokhoz.²⁷⁷ 1956. október 23. után ideiglenesen megszüntették a tanítást, ezért a Kádár-csoport hatalomra kerülése után többen csak levelező szakon tudták befejezni tanulmányaikat.²⁷⁸ A zűrzavarban az intézmény iratainak jelentékeny része – például a személyi nyilvántartások – megsemmisültek.²⁷⁹ Nehezen haladt a legfelsőbb szintű hazai kádereképző újjászervezése, a tervezett hároméves képzés bevezetését el kellett halasztani megfelelő előadók és hallgatók hiányában, így 1957. szeptemberben kb. 150 tanulóval egyéves képzés indult csak az Ajtói Dürer soron.²⁸⁰

A Kádár-korszak első évtizedében a Pártfőiskola továbbra sem számított elismert, önálló kutatásokat folytató oktatási vagy tudományos intézménynek. A hazai államszocializmus egyik legmerevebb, leginkább dogmatikus felfogású iskolája volt, tanárainak elsődleges célja 1956 után is a marxizmus–leninizmus megfelelő tételeinek sulykolása maradt. A Párttörténeti Intézethez hasonlóan azonban idővel a Politikai Főiskolán is lezajlott egyfajta professzionalizálódás. Új tantárgyak jelentek meg, például az ötvenes években még tiltott szociológia is. Már 1963 októberében körvonalazódott egy szociológiai kurzus tématerve a Pártfőiskola tanulói számára,²⁸¹ 1965-ben pedig a filozófiai képzésen belül már volt néhány szociológiai előadás is az Ajtói Dürer sori intézményben.²⁸² Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1966. február 23-i állásfoglalása mondta ki végül, hogy induljon meg a „marxista szociológia” oktatásának bevezetése a kádereképzőben, s hogy a Pártfőiskola váljon a „politikai szociológia fő alkotóműhelyévé.”²⁸³

1967 nyarán a Politikai Bizottság úgy döntött, hogy továbbfejleszti a felsőszintű kádereképző iskoláját. Az 1968–1969-es tanévtől a Pártfőiskola már az MSZMP KB Politikai Főiskolája nevet viselte, a képzés időtartamát és tematikáját a megváltoztatott követelményekhez igazították. A végzett tanulók főiskolai oklevelet kaptak, amely előre meghatározott funkciók betöltésénél az állami képzéssel azonos értékű volt.²⁸⁴ Újírtottak a felvételi rendszeren is: a PB 1968. januári határozata alapján szeptembertől a Főiskola

²⁷⁷ Hegedüs 1988, 131.

²⁷⁸ MSZMP IVT 1994, 98.

²⁷⁹ MSZMP IVT 1998, 76., 259., 281.

²⁸⁰ MSZMP IVT 1994, 98., 108.

²⁸¹ Szántó 1998, 180.

²⁸² Molnár 1970, 249.; Szalai 1972, 107.

²⁸³ Gábor 1992a, 53.

²⁸⁴ Népszabadság, 1967. július 29. 6.

nappali és levelező tagozatára már nemcsak a pártszervek javaslatai, hanem pályázat útján is be lehetett kerülni.²⁸⁵ A tanulmányi idő az addigi két évről háromra emelkedett. Új tantárgyként bevezették a szociológia mellett a vezetési, pszichológiai és retorikai ismereteket, továbbá „a nemzetközi élet és a nemzetközi munkásmozgalom aktuális problémái” nevű tárgyat.²⁸⁶ Az intézmény oktatói innentől kezdve rendszeresen publikáltak tanulmányokat többek között az intézmény 1971-től megjelenő folyóiratában (*A Politikai Főiskola Közleményei*) vagy a Párttörténeti Intézettel közösen kiadott *Nemzetközi Munkásmozgalom-történeti Évkönyv* számaiban a szocialista országok történetéről, a külföldi kommunista mozgalmak fejlődéséről vagy a hidegháború aktuális eseményeiről, természetesen mindig a „béke-tábor” érdekeit figyelembevéve.²⁸⁷

Az államszocialista korszak végére a három KB-intézmény közül a Politikai Főiskola létesült a legnagyobb támogatásban,²⁸⁸ igaz, az 1980-as évekre a Főiskola rendelkezett a legtöbb épülettel is – kilencel –, míg a Párttörténeti Intézet és a Társadalomtudományi Intézet csak egy-egy ingatlant foglalt el. A Főiskolán többen dolgoztak, mint a másik két intézményben összesen, a Párttörténeti Intézetnek viszont saját levéltárat is fenn kellett tartania. A régóta igényelt épületbővítésre 1966-ban került sor: a központi épület mellé külön éttermet építettek, valamint egy 60 lakószobából álló kollégiumot is, amely 12 irodával is rendelkezett, s ezekben kapott helyet 1966 és 1974 között a Társadalomtudományi Intézet is.²⁸⁹ Ám a KB-határozatok a későbbiekben a hallgatói létszám emelését irányozták elő, ezért idővel szűknek bizonyultak ezek az ingatlanok is.²⁹⁰ Így újabb fejlesztésekre került sor: 1981-re sportlétesítményeket kapott az intézmény, köztük egy uszodát is, amit a Társadalomtudományi Intézet munkatársai is használhattak,²⁹¹ 1983-ban pedig átadták a „vízkezelőt”, egy 53 szobás

²⁸⁵ Népszabadság, 1968. február 7. 4.

²⁸⁶ Népszabadság, 1968. június 6. 5.

²⁸⁷ Vass 1989, 128.

²⁸⁸ 1989-ben például a Központi Bizottság 115,2 millió forintot biztosított a Főiskolának, míg a Társadalomtudományi Intézet 47 milliót, a Párttörténeti Intézet pedig 34,9 milliót kapott. HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1. (1989. július 3.). Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.). 1. sz. melléklet. Tájékoztató a központi intézmények főbb költségvetési adatairól, 29.

²⁸⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1. (1989. július 3.). Kimutatás az intézmények kezelésében lévő épületekről és főbb jellemzőiről (1989. május 29.), 31.

²⁹⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-746. (1978. május 16.). Jelentés a Politikai Bizottságnak a Politikai Főiskola tevékenységéről; javaslat a továbbfejlesztés irányaira (1978. április 18.), 24–29.

újabb kollégiumi épületet, és külön ingatlanba került a könyvtár is az Ajtósi Dürer soron.²⁹² A szocialista időszak utolsó évére a Főiskola épületállománya már kb. bruttó 411 millió forint értéket képviselt.²⁹³

A Társadalomtudományi Intézet korai története elválaszthatatlan a Politikai Főiskolától, s később is végig szoros kapcsolat maradt a két intézmény között, annak ellenére, hogy a KB TTI idővel reformműhely lett, a Főiskola pedig többé-kevésbé megmaradt a konzervatív kommunisták egyik fellegvárának, amivel a reformer gondolkodású párttagok kénytelenek voltak rendszeresen szembesülni.²⁹⁴ A hatvanas évek második felében ugyan volt egy kisebb, reformer csoportosulás a Főiskola oktatói karában, de az 1967-ben hivatalba lépő Nemes Dezső igazgató gyakorlatilag ellehetetlenítette őket. Például a tanárokat a szabad előadás helyett arra kényszerítették, hogy előzetesen jóváhagyott szövegeiket felolvassák a hallgatóknak, a reformgondolkodásúaknak nem adtak szabadságot disszertációjuk megírására stb.²⁹⁵ 1966 és 1974 között a Főiskola új épületében két emeleten helyezték el az Intézetet,²⁹⁶ amíg 1974-ben át nem költözhetett a közeli Benczúr utcába.²⁹⁷ Közös kutatásokat folytatott a két intézmény *A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai* című témában,²⁹⁸ később közös kiadványt is publikáltak (*Felelősség és érdekeltség a szocialista országok gazdaságirányítási rendszerében*, 1986), de az Intézet adta ki a Főiskola egyik tanszékvezetője, Blaskovits János könyvét is 1968-ban a munkásságról.²⁹⁹ Bár a Főiskola 1966-ban felállított Szociológia Csoportjában (1968 szeptemberétől a Szociológia Tanszékén) sok egyéb kutatást is folytattak, elsősorban a „politikai szociológia” témakörében (a tanszék munkatársai részt vettek

²⁹¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. A meghatározott időre szóló szerződéses és kikért munkatársak munkaviszonyának kérdései (1982. augusztus 2.).

²⁹² HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1. (1989. július 3.). Kimutatás az intézmények kezelésében lévő épületekről és főbb jellemzőiről (1989. május 29.), 31.

²⁹³ Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.), 23.

²⁹⁴ Lásd például Huszár 2004, 301-302.

²⁹⁵ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2015. február 12. (A szerző tulajdonában).

²⁹⁶ Huszár 2010, 165.

²⁹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-8. Halay Tibor levele dr. Farkas Gyulának (1974. július 24.), 72. Az Intézet és a Főiskola közötti szoros kapcsolat nemcsak a tudományos munkában, hanem a mindennapi étkezések során is fejlődhetett, a KB TTI legtöbb munkatársa ugyanis a Főiskolára járt ebédelni. HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. Jelentés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet pártgazdasági, iratkezelési és ügyviteli munkája ellenőrzésének megállapításairól (1982. augusztus 25.).

²⁹⁸ Balogh 1978, 138.

²⁹⁹ Blaskovits 1968. Blaskovits egyébként korábban a KB TTI-ben is dolgozott.

a politikai aktivitással, magatartással, tudattal, a politikai intézmények működésével, illetve az értelmiséggel kapcsolatos szociológiai vizsgálatokban),³⁰⁰ a politikatudományi, politológiai kutatások súlypontja idővel a Társadalomtudományi Intézetbe helyeződött át. A Politikai Főiskola tudományos teljesítménye – a tagadhatatlan fejlődés ellenére, mely főleg a létező szocializmus utolsó éveit jellemezte³⁰¹ – eltörpült nemcsak a KB TTI, de a többi kutatóhely mellett is. A kutatásokat nem tervezték meg kellő körültekintéssel, a tanárok túlterheltek voltak, és hiányoztak a tudományos segédedzők is.³⁰²

Mindez érthető, hiszen a Politikai Főiskola az államszocializmus alatt végig elsősorban oktatási és nem kutatóintézmény volt. Hallgatóinak jó része olyan felnőtt pártmunkások közül került ki, akik tovább akarták képezni magukat, hogy saját MSZMP-szervezetük ranglétráján feljebb emelkedhessenek, vagy, hogy jobban el tudják látni vezetői feladataikat. A hallgatók elsődleges célja a kanonizált munkásmozgalom-történet és a kötelező ideológiai tárgyak elsajátítása volt, a legtöbben nem kívántak önálló tudományos munkát folytatni. Az intézmény dogmatikus vezetői, oktatói (például az 1967-től tíz éven át a Főiskolát igazgató Nemes Dezső, a történetírás egyik befolyásos ideológiai „cenzora”, Wirth Ádám filozófus, az aczéli kultúrpolitika baloldali kritikusja vagy a szintén filozófus Gedő András)³⁰³ nem is támogatták volna, hogy hallgatóik olyan kutatásokat folytassanak, amelyek során eljuthatnak a hivatalos marxizmus–leninizmus alternatív olvasataihoz vagy akár megkérdőjelezéséhez, mint ahogyan az történt az MTA Filozófiai vagy Szociológiai Intézeteiben, vagy éppen a KB Társadalomtudományi Intézetében. Igaz, voltak olyan időszakok is az intézmény történetében, amikor kiváló, a rendszert kritikus szemüvegen át vizsgáló szakemberek tanították a hallgatókat (például egy ideig Szelényi Iván vezette be a tanulókat a szociológia módszertanába). Nemcsak a tudományos, hanem az oktatói munkában is számos probléma jelentkezett. A hetvenes évek végén a hagyományos ideológiai tárgyak (marxista–leninista filozófia, politikai gazdaságtan, magyar és nemzetközi munkásmozgalom-történet, pártépítés) mellett már vezetési és államszervezeti ismereteket, szociológiát, magyar és nemzetközi politikát is kellett tanulni az Ajtósi Dürer soron,

³⁰⁰ Molnár 1970, 252–253.; Szalai 1972, 107.

³⁰¹ Gábor 1990, 123.; Stumpf 1993, 16.

³⁰² HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-746. (1978. május 16.). Jelentés a Politikai Bizottságnak a Politikai Főiskola tevékenységéről; javaslat a továbbfejlesztés irányaira (1978. április 18.), 24–29.

³⁰³ Huszár 2004, 301.; Huszár 2010, 197.; Romsics 2011, 358.; Szántó 2008, 20.

ezt egészítette ki a pedagógiai, retorikai képzés, valamint az orosz nyelv-órák. A tanmenet zsúfoltságán azonban az eltelt évtizedek alatt nem igazán sikerült enyhíteni.³⁰⁴ A Főiskola nem adott igazi szaktudást, a társadalomtudományi ismereteket általában alacsony színvonalon oktatták.³⁰⁵ Mindenesetre 1973 után már doktori címet is lehetett szerezni az iskolában. A legtöbben természetesen az MSZMP szerveiből iratkoztak be, az államigazgatást, a gazdasági és kulturális életet irányító intézményekben dolgozók közül viszont sokkal kevesebben folytattak itt tanulmányokat.³⁰⁶

A pozitív irányú változások csak nagyon lassan kaptak teret a káderképzőben. Ezt jól példázza az a tény is, hogy a politológia első egyetemi szintű oktatása sem itt indult meg, hanem az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Politológia Csoportjában 1985 őszén, ráadásul olyan nyitott, kritikus szellemben, amely a Politikai Főiskolán elképzelhetetlen volt. Az Ajtósi Dürer soron csak a nyolcvanas évek második felében kezdődött meg a politológia tanítása.³⁰⁷ A rendszerváltás azonban kérlelhetetlenül elsodorta a pártállamnak ezt az egyik tipikus intézményét. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1989. május 16-i ülésén úgy döntött, hogy az állami diplomát adó képzés fokozatos megszüntetését kell előírni, és a Főiskolát át kell alakítani a párt Politikai Intézetévé, esetleg a Párttörténeti és a Társadalomtudományi Intézet integrálásával, ám ez nem valósult meg – erről a későbbiekben még lesz szó.³⁰⁸ 1989. szeptemberben még elindulhatott a tanév, de a következő évben már megszűnt a Politikai Főiskola, a politológusképzés pedig teljes egészében állami irányítás alá került.³⁰⁹ Az Ajtósi Dürer sori épületeket, a kollégiummal együtt évekre az ELTE vehette birtokba.³¹⁰

³⁰⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-746. (1978. május 16.). Jelentés a Politikai Bizottságnak a Politikai Főiskola tevékenységéről; javaslat a továbbfejlesztés irányaira (1978. április 18.), 24–29.

³⁰⁵ Vida 1992, 10.

³⁰⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-746. (1978. május 16.). Jelentés a Politikai Bizottságnak a Politikai Főiskola tevékenységéről; javaslat a továbbfejlesztés irányaira (1978. április 18.), 24–29.

³⁰⁷ Bozóki 1985, 109.; Püskösti 2005, 66–67.; Vida 1992, 10.

³⁰⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1. (1989. július 3.). Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.), 22.

³⁰⁹ Baranyai 1989, 4.

³¹⁰ Borsodi 2003, 376.

I/5. A társadalomtudományi kutatások finanszírozása a Kádár-korszakban

A szakirodalom eddig nemigen vizsgálta, hogy a szociológiai kutatásokhoz mekkora anyagi háttérrel biztosított az állampárt. Ebben az alfejezetben a szociológiai vizsgálatok finanszírozásáról kívánok képet adni, külön kiemelve a Társadalomtudományi Intézet szerepét.

Az 1960-as évtized végére a tudományos gondolkodás sok tekintetben felfrissült Magyarországon. Megerősödött a társadalomtudomány valóságfeltáró tevékenysége, amelyhez az 1970-es évtized elejétől egyre merészebb, a szocialista rendszer működését kritizáló elméleti munka is társult. A pártvezetés ellentmondásosan viszonyult ehhez: egyfelől támogatta a társadalomtudományi kutatásokat, másfelől gyanakodott is a sok tekintetben „kényelmetlen” valóság feltárására. Az 1972–1973-as „konzervatív félfordulat” aztán fokozatosan vissza is vetette a szociológiai (filozófiai, közgazdaságtani) kutatásokat, az innovatív társadalmi gondolkodás fejlődését pedig legalább egy évtizedre megakasztotta.³¹¹ A kutatók tovább folytatták vizsgálataikat, ám sokszor nehezen értelmezhető köntösbe csomagolták mondanivalójukat, vagy a retorzióktól tartva ódzkodtak a következtések levonásától. Ennek hátrányos voltára azonban csakhamar felhívták a pártközpont illetékeseinek figyelmét: „A kutatások során esetenként szem elől tévesztették, hogy az elemzéseknek a társadalomirányítás számára használható következtetésekhez kell jutniuk” – írta Köpeczi Béla akadémiai főtitkár 1973 februárjában a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának.³¹² A testület ezért úgy foglalt állást, hogy a jövőben a kutatások törekedjenek az erősen „történeti” megközelítés helyett kifejezetten a mai valóság legfőbb kérdéseire a gyakorlat nyelvére is lefordítható, közérthető választ adni.³¹³

A társadalomtudományok finanszírozásával még a pártvezetés sem volt megelégedve, amiről a hivatalos dokumentumok is tanúskodnak. Bár a társadalomtudományok részesedése a kutatási-fejlesztési ráfordításokból emelkedett (az 1968-as 4,5-ről 5,6%-ra 1972-re), annak megoszlása igencsak aránytalan volt. A ráfordításoknak ugyanis 72,8%-a (a kutatók 57,1%-a) jutott a közgazdaságtudományi kutatásokra 1973-ban.³¹⁴ A helyzet a későbbi

³¹¹ Kalmár 2014, 394., 398.

³¹² HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-189. (1973. február 20.). Tájékoztató jelentés a X. kongresszus határozatai alapján folyó társadalomtudományi kutatások állásáról (1973. február 20.), 6.

³¹³ Uo.

³¹⁴ MSZMP 1978, 639.

években sem javult sokat: 1977-ben még mindig arról panaszkodtak a pártközpontban, hogy nem sikerült megfelelően összpontosítani az anyagi erőforrásokat a legfontosabb feladatokra, a kutatási ráfordítások felhasználása nem volt eléggé koncentrált. Bár létrejöttek a kutatásirányító főhatóságok központi pénzalapjai, az átszervezett finanszírozási rendszer eltérő érdekeltégi viszonyokat teremtett a vállaltszerűen működő, saját költségvetésből gazdálkodó önálló intézetek és az egyetemi kutatóhelyek számára. Mindemellett a tematikai és a pénzügyi tervek sem voltak kellően összehangolva,³¹⁵ ami jelentősen megnehezítette az elkövetkező évek kutatásait.

1975 szeptemberében kijelölték az újabb kiemelt kutatási témákat, állami irányításukért, pénzügyi támogatásukért a még 1969-ben megalakított, majd 1975-ben újjászervezett³¹⁶ Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság felelt. (A Társadalomtudományi Intézet szempontjából korántsem lényegtelen, hogy az intézmény 1980 és 1985 közötti vezetője, Huszár István volt a Bizottság vezetője 1981 ősztől.)³¹⁷ A kutatások tartalmi irányítására tématanácsokat hoztak létre a kutatóhelyek, az érdekelt társadalmi szervek, az illetékes KB osztályok, a Társadalomtudományi Intézet, valamint a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának képviselőiből.³¹⁸ Az APB által ajánlott nyolc kiemelt téma kutatásában a társadalomtudományi kutatók és kutatóhelyek kb. egyötöde vett részt. A kutatási témák zárótanulmányait minden esetben az Agitációs és Propaganda Bizottság ülésein vitatták meg, ami igen sok pluszfeladatot adott az egyébként is elfoglalt testületnek.³¹⁹

³¹⁵ MSZMP 1983, 502. és 505.

³¹⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-136. (1970. április 28.). Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1970. április 28-i üléséről, 3–4.; Uo. M-KS 288-41.-290. (1977. szeptember 13.). Köpeczi Béla: Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság által elfogadott középtávú társadalomtudomány kutatási témákban folyó munka helyzetéről (1977. szeptember 6.), 6.; Uo. M-KS 288-41.-332. (1979. október 9.). Az Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalása az újjászervezett Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság tevékenységének tapasztalatairól (1978. január 18.), 34. A Bizottságot az 1969-es „Tudománypolitikai irányelvek” alapján hozták létre a társadalomtudományi kutatások irányításának elősegítésére. A kutatásokban érdekelt pártintézmények, az MTA és a Művelődésügyi Minisztérium „kellő hatáskörrel rendelkező” képviselőiből állt. Munkáját közvetlen pártirányítás mellett végezte, állami vonalon a Tudománypolitikai Bizottság felügyelte. Első éveiben (1969 és 1975 között) „nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket”.

³¹⁷ Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990, OHA 250. sz. 390–391.

³¹⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-250. (1975. szeptember 30.). Lakos Sándor – Kornidesz Mihály – Márta Ferenc: Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott újabb társadalomtudományi kutatási témákra (1975. szeptember 24.), 28.

³¹⁹ Uo. M-KS 288-41.-319. (1979. január 16.). Kornidesz Mihály – Lakos Sándor: Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a kiemelt társadalomtudományi témák kutatásának helyzetéről (1979. január 8.), 20., 23–24.

Az Agitációs és Propaganda Bizottság által elfogadott középtávú társadalomtudományi kutatások alapvetően két nagyobb csoportra tagolhatók: az ún. valóságfeltáró, valamint az ideológiai jellegű témákra. Az első csoportba tartoztak például *A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei és fejlődési tendenciái* és *A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete* című témák, illetve részben *A szocialista demokrácia és közéletiség* c. tematika is (az utóbbi kettő bázisintézménye a Társadalomtudományi Intézet volt). Ezeknek az eredményei közvetlen segítséget nyújthattak a politikai vezetés számára, és valamennyire befolyásolhatták a közvéleményt is. Az ideológiai jellegű témák csupán áttételesen kapcsolódtak a gyakorlathoz. Ilyen volt *A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai* című, szintén a Társadalomtudományi Intézet által koordinált kutatás. Ezen vizsgálatok eredményei általában a hosszabb távra szóló döntések előkészítését szolgálhatták.³²⁰ (A KB TTI jelentős szerepére utal az, hogy a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályával együtt azoknak a témáknak is ellátta a pártirányítását, amelyeket nem ez az intézet koordinált, így például az MTA vagy az ELTE által folytatott kutatások esetében.)³²¹

Az Agitációs és Propaganda Bizottság által rendelt kutatások finanszírozása az 1970-es évek második felében három forrásból történt. A fő (vagy alap-) forrás az intézetek vagy tanszékek saját évi költségvetéséből volt elkülönítve, a kiegészítő forrást pedig a kutatóhelyek felügyeleti szerveitől (például az Oktatásügyi Minisztériumtól vagy az MTA-tól) igényelhették. Létrehoztak mindemellett egy tartalékforrás-csoportot, a központi kutatási alapból elkülönítve. Ebből tervezték finanszírozni a záró- és résztanulmányokat, a lektorálást, a pályázatokat és mindazt, amit az első két forráscsoportból nem lehetett támogatni. Az 1977., 1978. és 1979. évekre a nyolc APB-s téma³²² kutatásához a kiegészítő és tartalékforrásokból összesen 14 millió 848 ezer Ft-ra volt szükség. Ebből kiegészítő forrás 7 910 000, tartalékforrás 6 938 000 Ft volt. A Társadalomtudományi Intézet által koordinált témák költségigényei ezen belül a következőképpen alakultak: *Mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete*: 4 573 000 Ft; *A fejlett szocialista társadalom*

³²⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-290. (1977. szeptember 13.). Köpeczi Béla: Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság által elfogadott középtávú társadalomtudományi kutatási témákban folyó munka helyzetéről (1977. szeptember 6.), 7.

³²¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-250. (1975. szeptember 30.). Lakos Sándor – Kornidesz Mihály – Márta Ferenc: Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott újabb társadalomtudományi kutatási témákra (1975. szeptember 24.), 27.

³²² Megjegyzendő, hogy ezek között nemcsak szociológiai kutatások voltak, hanem egyéb társadalomtudományi témák is (például: „A világgazdaságban végbemenő folyamatok és hatásuk a magyar népgazdaságra,” vagy „A pártosság, népiség, realizmus kérdései”).

főbb jellemző vonásai: 3 732 000 Ft; *Szocialista demokrácia*: 1 196 000 Ft, tehát összesen 9 501 000 Ft állt rendelkezésre. A rétegszerkezettel kapcsolatos kutatás több mint négy és fél milliós igénye tekintélyes összegnek számított a korszakban, ezt a nagy számú empirikus vizsgálattal indokolták. A legtöbb pénzt nem is a bázisintézmény, vagyis a TTI kapta, hanem az ELTE BTK Szociológiai Tanszéke (1 393 000 Ft-ot), valamint az MTA Szociológiai Intézete (1 255 000 Ft-ot). A Társadalomtudományi Intézet ehhez a kutatáshoz 930 000 Ft-ot igényelt, míg az MTA Történettudományi Intézetének meg kellett elégednie 72 000 forinttal. Viszont *A szocialista demokrácia* téma vizsgálatakor a Társadalomtudományi Intézet saját magának igényelte a legtöbb pénzt, összesen 545 000 Ft-ot.³²³ Ugyanez volt a helyzet *A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai* című témánál is, ahol a TTI mint bázisintézmény kétmillió forintot kért és kapott, ezzel szemben a Munkaügyi Kutató Intézet 897 000 Ft-ot, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete pedig 615 000 forintból gazdálkodhatott. A fennmaradó pénz a szegedi tudományegyetem és az MTA Világgazdasági Kutató Intézete között oszlott meg. A nyolc kiemelt téma kutatását nagyjából minden csoport befejezte 1978 őszére, 1979 júniusára pedig az utolsó zárótanulmány is elkészült.³²⁴

Habár az 1975 és 1980 közötti időszakban bizonyos szempontból csökkent a tudósokra nehezedő politikai nyomás, sőt az évtized végére ismét a reformpárti vezetők felé billent a mérleg, a szociológiai és egyéb vizsgálatokkal továbbra is sok probléma volt. 1979 januárjában a pártközpont kénytelen volt tudomásul venni, hogy „a pártmegrendelések alapvetően ismeretfelhalmozó és problémafeltáró kutatások voltak, amelyek kevésbé jutottak el a konkrét megoldásokig, alternatív javaslatok kidolgozásáig.” Az Agitációs és Propaganda Bizottság ezért szükségesnek tartotta „a pártmegrendelések és a középtávú kutatási tervek összhangjának megteremtését, a kiemelt kutatási feladatok erőteljesebb gyakorlati orientáltságát”. Úgy vélték, hogy nem lenne célszerű, ha továbbra is minden téma zárótanulmányát az APB vitatná meg, a közvetlenül is felhasználható eredményeket produkáló kutatások zárótanulmányait így az APB mellett más politikai fórumok (az MSZMP Kultúrpolitikai vagy Közgazdasági Munkaközössége stb.) is megtárgyalhatták 1979 után. Döntöttek arról is, hogy azon kutatások összegzései, amelyeknek a fő célja elsősorban az elméleti megalapozás volt,

³²³ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-23. Havas Péter: Feljegyzés az agit. prop. témák finanszírozásával kapcsolatban (1977. március 9.).

³²⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-319. (1979. január 16.). Kornidesz Mihály – Lakos Sándor: Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a kiemelt társadalomtudományi témák kutatásának helyzetéről (1979. január 8.), 24–28.

ne is kerüljenek feltétlenül a pártközpontba, helyette azokat a bázisintézetek vitassák meg konferenciákon, tanácskozásokon.³²⁵

A Társadalomtudományi Intézet költségvetéséből látható, hogy több helyről is igényelhetett pénzt a kutatásokhoz. Az éves költségvetést az MSZMP KB Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya biztosította számukra. A kiemelt kutatások fedezését a Pénzügyminisztérium, az MTA, vagy az Oktatási Minisztérium vállalta magára.³²⁶ Az APB-s témák finanszírozásához a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottságtól lehetett még közvetlenül anyagi forrásokat igényelni.³²⁷ Az intézet költségvetésének közel felét a bérek és bérköltségek tették ki.³²⁸ 1978-ban a „politikai állománycsoportba” sorolt kutatók havi átlag alapbére 6431 Ft volt³²⁹ – viszonyításul ugyanezen évben az egy keresőre jutó bruttó átlagbér 3687 Ft volt.³³⁰ Az intézet költségvetése folyamatosan emelkedett: 1977-ben 12 600 000, 1978-ban 13 500 000, 1979-ben 16 400 000, 1980-ban 17 550 000 Ft-ot kapott a pártközponttól.³³¹

Kérdés, hogy ez a jelentős összeg mire volt elég. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársai számos, a mai napig használható, igényes tudományos művet, folyóiratot állítottak össze. Az intézeti kutatók rendszeresen jártak külföldre előadni, nyelvet tanulni, kapcsolatokat építeni. Ehhez nagyjából megfelelő összeget biztosított számukra a párt, de korántsem eleget. Több ezer forintot költöttek el nyelvtanfolyamokra, nemzetközi konferenciákra a tolmácsok díjára, szociológiai felmérésekre, folyóiratok előfizetésére stb. Csak 1976-ban például 120 000 Ft-ot költöttek a könyvtár gyarapítására.³³² A gépi adatfeldolgozás szintén jelentős összegeket emésztett fel, ezért 1979-ben szerződést kötött az intézet az

³²⁵ Uo. 21-22.

³²⁶ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-23. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.).

³²⁷ Uo. Szocialista Demokrácia Témacsoport: Költségvetés az 1980-as évre (1979).

³²⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-23. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.).

³²⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-23. Karakas László levele Lakos Sándornak a Társadalomtudományi Intézet költségvetéséről, (1977. december 27.)

³³⁰ Valuch 2005, 138.

³³¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-23. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1977. évi költségvetési javaslata; Uo. Karakas László levele Lakos Sándornak a Társadalomtudományi Intézet költségvetéséről (1977. december 27.); Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. évi költségvetésére (1978. november 8.); Halay Tibor: Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1980. évi költségvetésére (1979. október 19.)

³³² Uo. A témacsoportok 1977. évi költségvetési javaslata; Uo. 1979. évi költségek alakulása; Uo. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet 1980. évi költségvetési javaslata.

MTA Számítástechnikai Intézetével 80 gépórára, amivel egynegyedére csökkentették a felmerült költségeket.³³³ (A teljes, 800 000 Ft-os számítógépes terminál 1981-es beszerzéséig az intézet egy telefonvonal segítségével rácsatlakozhatott az akadémiai nagy számítógépre.)³³⁴ 1980-ban pedig mintegy 200 000 Ft-ot igényeltek „televíziós képrögzítő berendezés” beszerzésére, hogy a kutatásokhoz lehetővé váljon adások felvétele és visszajátvása.³³⁵ Mindezekre nagy szükség volt, ugyanis az intézmény hiába volt az állampárt egyik szerve, technikai felszereltsége messze elmaradt a követelményektől és más intézményekétől.³³⁶ Ráadásul komoly költségeket igényelt az intézmény Benczúr utcai épületének felújítása, amelynek állapota a hetvenes évek végére igencsak leromlott: szükségessé vált a nyílászárók cseréje, a folyosók festése, a technológiai hibák miatt megrongálódott homlokzati fal felújítása, a tetőszerkezet javítása, a könyvtár átépítése. Mindezeket tetetözte, hogy a szakemberek véleménye szerint a korábban hibásan felújított erkélyt le kellett bontani. Évekig komoly problémát okozott az is, hogy a városi gáz alacsony nyomása miatt az intézet három kazánja közül csak egy működött, így a munkaszobákban csak éjszakai és hajnali előfűtés segítségével tudták biztosítani a 20 fokot, ezért a radiátorok bővítése is indokoltá vált.³³⁷ A növekvő gazdasági problémák okozta ár-emelések is megviselték a kutatókat, 1979-ben több mint 29%-kal emelkedtek a működési és fenntartási költségek.³³⁸ Persze amennyire lehetett, az intézet próbált takarékoskodni: minimálisra csökkentették például a munkatársak utaztatását és a külföldi vendégek fogadását, a kevésbé használt folyóiratok rendeléséről lemondtak, a mennyezetvilágítás helyett az asztali lámpák használatát javasolták, a belföldi értekezleteken a kávé mellett

³³³ Uo. Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. évi költségvetésére (1978. november 8.).

³³⁴ Uo. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.).

³³⁵ Uo.

³³⁶ Uo. Halay Tibor: Emlékeztető az 1978. november 10-i igazgatósági ülésről (1978. november 13.).

³³⁷ Uo. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1978. évi költségvetési előirányzatok teljesítéséről; Uo. Halay Tibor: Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1980. évi költségvetésére (1979. október 19.); Uo. Guba László: Javaslat az Intézet ésszerű takarékos gazdálkodásával kapcsolatban (1979. október 29.); Uo. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.); Uo. Halay Tibor: Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1980. I. félévi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. július 18.).

³³⁸ Uo. Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. évi költségvetésére (1978. november 8.).

alkalmanként teát, üdítő helyett kristályvizet adtak, s felhívták a dolgozók figyelmét, hogy az irodaszerekkel takarékosabban, a műszaki eszközökkel óvatosabban bánjanak. Nyilvánvaló, hogy ezekkel jelentős költségcsökkenést nem tudtak elérni. A KB Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya az 1980. évre 50%-os megtakarítást írt elő, de ezt egész egyszerűen lehetetlen volt elérni.³³⁹ Innen nézve már korántsem tűnik olyan jelentősnek az intézet támogatása.

³³⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-23. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.); Uo. Guba László: Javaslat az Intézet ésszerű takarékos gazdálkodásával kapcsolatban (1979. október 29.).

II. FEJEZET

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK TÖRTÉNETE

II/1. A magyarországi szociológia és a politika viszonya

A hatvanas években a szociológia kifejezetten népszerű tudománnyá vált Magyarországon, s nemcsak a szűken vett tudományos szférában.¹ 1970 körül az ifjú egyetemisták igen jelentős százaléka szeretett volna szociológus lenni.² Vajon hogyan lett ez a 19–20. század fordulójára kifejlődött tudomány *ennyire* „divatos” a magyar társadalom életében?

Szociológiatörténeti áttekintésemben a tudomány történetét elsősorban a politikai vezetőréteg és a kutatói szféra viszonyán keresztül fogom bemutatni, annak ellenére, hogy a szociológiában történt folyamatokat nem lehet kizárólag külső, politikai okokkal magyarázni. Az viszont tagadhatatlan, hogy a szociológia fejlődésére döntő hatással volt a mindenkori uralmi rendhez való viszonya.³ Hazánkban ennek a tudománynak szinte már a kezdetektől, a századfordulótól voltak befolyásos ellenségei.⁴ A szakmájuk történetével foglalkozó szociológusok (például Andorka Rudolf, Héthy Lajos, Huszár Tibor, Makó Csaba, Szántó Miklós, Szabari Vera stb.) egyaránt a tudomány megalapításának–felszámolásának–újraszervezésének ciklikusságában, Huszár Tibor kifejezésével élve „töredezett folytonosságként” írják le a honi szociológia történetét.⁵ A periodizációt tekintve a legtöbb szerző a hazai szociológia három korszakáról beszél, korszakhatárokként azokat az időpontokat kijelölve, amikor a politika hatalmi eszközeivel megakadályozta a tudomány művelését. Az első korszak kb. a századfordulótól a Tanácsköztársaság 1919-es bukásáig tartott, mivel a berendezkedő ellenforradalmi kurzusban megszakadt a szociológia művelése, az azt művelő baloldali gondolkodók nagy része emigrációba kényszerült vagy ellehetetlenült. A második korszak a harmincas évek elejétől

¹ Kulcsár 1972, 182.; Szántó 2008, 7.; Szelényi 1992, 580.

² Kéri 2012, 14.

³ Szabari 2010, 113.

⁴ Litván 1996, 27–28.

⁵ Andorka 2006, 90.; Gábor 1992b, 33.; Héthy – Makó 1974, 59.; Huszár 1993, 39.; Lénárt 2010, 155.; Szabari 2001a, 118–119.

indult, ez a népi szociográfiák ideje, a periódus végén már a budapesti tudományegyetemen is megjelent a szociológia, először a Dékány István vezette Társadalomelméleti Tanszéken 1942-től, majd a Szalai Sándor fémjelzte Társadalomtudományi Intézetben 1946-tól. A szociológiának ezúttal a kommunista hatalom vetett véget, 1960-ig gyakorlatilag nem lehetett a tudományágat művelni Magyarországon, bár a Központi Statisztikai Hivatal valamennyire biztosította a folyamatosságot. A harmadik hullám a kádári konszolidációval párhuzamosan kezdődött a hatvanas évek első felében, és nagyjából az 1980-as évek elejéig tartott.⁶ Andorka Rudolf három megszakításról beszél, 1919 mellett ő 1945-öt is korszakhatárnak tartja, mert szerinte azzal véget ért a „klasszikus” népi szociográfiák korszaka, és az 1946–1950 közötti néhány év szerinte önálló periódusnak tekinthető.⁷ A legtöbb szerző azonban vagy nem von ilyen éles határt a második világháború végével, s a két háború közti időszakot és az 1945 utáni éveket egy korszakba sorolja, vagy nem mélyül el a periodizáció problematikájában.

Bár jómagam nem tekintem az 1945-ös évet vízválasztónak a magyar szociológia történetében, az elvitathatatlan tény, hogy sok tekintetben új időszak kezdődött akkor a tudomány életében. 1945 előtt a szociológiát nem, vagy csak alig akarta elfogadni a hatalom: a valóságfeltáró „konfliktustudomány” nehezen illett bele a konzervatív kurzus világképébe, de a háborús vereség, a radikálisan megváltozott külső és belső körülmények lehetővé tették, hogy a kommunista diktatúra kiépítése előtti néhány évben a szociológia valóban polgárjogot nyerhessen a hazai tudományos életben.⁸ Habár a népi írói mozgalomhoz kötődő szociográfiák műfaja valóban háttérbe szorult, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1946-ban a szociáldemokrata Szalai Sándor vezetésével megalakulhatott a Társadalomtudományi (Szociológiai) Intézet (valójában tanszék). A visszaemlékezések tanúsága szerint Szalai a rendelkezésére álló néhány év alatt pezsgő szellemi légkörű, igényes munkát folytató tanszéket hozott létre az egyetem Múzeum körúti épületében, még korszerű nyugati könyvek tucatjaihoz is sikerült hozzájutniuk az ott tanuló hallgatóknak.⁹ Igyekezett minél heterogénebb összetételű személyi gárdát, tanítványi kört kialakítani maga körül, nem foglalkozott a hallgatók politikai

⁶ Andorka 2006, 90–91.; Szelényi 1992, 582.

⁷ Andorka 2006, 90–91.

⁸ Andorka 2006, 35–36.

⁹ Cseh-Szombathy 1992, 568.; Gábor 1992b, 35.; Gál 2013, 183–185.; Huszár 2015, 168–170.; Szabari 2001a, 119.

nézeteivel, ő a tehetségeket kívánta helyzetbe hozni. Így kerülhetett a tanszékre Cseh-Szombathy László, akinek az apja már 1945 előtt is a Kisgazdapárt tagja volt, 1945 után pedig államtitkár; a jobboldali-liberális gondolkodású Harsányi János; Perjés Géza, aki 1945 előtt Ludovikát végzett katonatiszt volt, emiatt a szovjet megszállás után csak hullamosóként dolgozhatott a budapesti tudományegyetem Anatómiai Intézetében; a Polgári Demokrata Pártba belépő Szabó Dénes, akinek szakszolgálatos csendőrezredes volt az édesapja. Egyikük sem számított a marxizmus hívének sem akkor, sem később.¹⁰ Szalai Sándor nem volt iskolateremtő professzor, erre nem tette alkalmassá sem a rendelkezésére álló néhány év (1946–1950) a Társadalomtudományi Intézet (Tanszék) élén, sem csekély elméleti munkássága, sem egyéni jellemvonásai (ellentmondásos, de sokszor kifejezetten „nehéz” természete). Működésének jelentősége abban ragadható meg, hogy sokakban felkeltette az érdeklődést a szociológia, a kritikus társadalomszemlélet és gondolkodás iránt, szellemi muníciót adott, amelyből sokáig lehetett táplálkozni, függetlenül attól, hogy valaki szociológus lett-e vagy más szellemi pályára adta a fejét.¹¹

Az 1945 utáni új politikai/szellemi elit felemás módon viszonyult a szociológiához, s általában a társadalomtudományokhoz. Minden bizonnyal voltak, akik őszintén hittek abban, hogy a valóság feltárása segítheti a döntéshozókat, de sokan inkább csak taktikai okokból támogatták a szociológia fejlődését. Lukács György (és tanítványai) a szociológiára mint „polgári tudományra” kifejezetten gyanakodva tekintettek,¹² nem különben Révai József, aki ugyan elismerte a szociográfiák két háború közti jelentőségét, a szociológiáról viszont úgy gondolta, hogy az nem tudott rávilágítani a magyar társadalom alapvető problémáira. Mindeközben nem történt meg a háború után a kelet-közép-európai térségben jelentős hagyománnyal bíró irodalmi szociográfia és a szociológia egészséges összeolvadása, erre a munkára talán egyedül Erdei Ferenc lett volna képes 1944 és 1949 között, ő viszont közismert módon hosszú évekre a politikát választotta a tudomány helyett.¹³

1949 után sem a szociográfia, sem a szociológia művelőinek nem biztosítottak többé kutatási, publikálási, előadói lehetőséget. A szociológiát (és

¹⁰ Cseh-Szombathy 1992, 568–569.; Gál 2013, 183.; Huszár 2010, 176.; Huszár 2015, 170.; Szántó 2008, 62.; Szabó 1999b, 1264.

¹¹ Cseh-Szombathy 1992, 569–570.; Gál 2013, 184–185.; Szántó 2008, 115., 169.

¹² Huszár 2015, 173.

¹³ Csepeli-Wessely 1992, 6.; Gábor 1992b, 34.; Huszár 2015, 181–182.

a pszichológiát) – a szovjet példát ebben is szolgálisan követve¹⁴ – „burzsoá áltudománynak” bélyegezték, és nyilvánvalóvá tették: „nem a magyar társadalomfejlődés valós dilemmáira kell választ adni, hanem azt a kialakult állapotot kell legitimálni, amely alapvetően nemzetközi opcióknak felel meg.”¹⁵ Az 1948-ban az MTA levelező tagjának megválasztott Szalai, amíg tehetette, védelmezte tanszékét, talán ezért is támogatta a Szociáldemokrata Párt beolvadását a Magyar Kommunista Pártba. Alkatát és nézeteit ismerve ugyanis kevésbé valószínű, hogy meggyőződésből járult volna hozzá az önálló szocdem párt önfelszámolási folyamatához.¹⁶ Ám nem járt sikerrel, a politikai nyomásnak engedve 1948 őszétől sorra kellett elbocsátania tanítványait az egyetemről: előbb Harsányi Jánost, majd Perjés Gézát, később Cseh-Szombathy Lászlót. Szabó és Harsányi a gyorsuló ütemben kiépülő totális diktatúra helyett a nyugati emigrációt választotta, előbbi 1949-ben, utóbbi 1950-ben hagyta el az országot. Cseh-Szombathy Kőbányára került általános iskolai tanárnak, Perjés Géza pedig kórházi segédápoló lett.¹⁷ A tanszék többi munkatársa és a körülöttük kialakult csoport is szétszóródott, Szalai Sándort pedig 1950 júliusában más baloldali szociáldemokrataval együtt letartóztatták, majd hónapokkal később a Szakasits-perben koholt vádak – „kémkedés és szervezkedés” – ürügyén életfogytiglani börtönrre ítélték. Az MTA elnöksége ezzel párhuzamosan megfosztotta akadémiai levelező tagságától is.¹⁸ Ezzel mintegy szimbolikusan a szociológia is száműzetett a magyar tudományos életből egy évtizedre, Szalai mellett más szociológusokat, szociográfusokat is ellehetetlenítettek, adott esetben le is tartóztattak (mint például Márkus Istvánt). A politikusok nem foglalkoztak a szociológiával, Leninre hivatkozva úgy gondolták, hogy az „általános szociológia” tulajdonképpen benne foglaltatik Marx és Engels történelmi materializmusában.”¹⁹

A többi társadalomtudományi ág is megsínylette a Rákosi-korszakot. Feladatuk javarészt – saját kutatások helyett – a politikai döntések legitimálása lett a marxista, leninista, sztálinista írások egyes kiragadott tételeinek citálásával. Meghatározott társadalmi ideálokat tüntettek fel valóság-

¹⁴ Ehhez lásd Kun 1994, 292.

¹⁵ Gábor 1992b, 35.

¹⁶ Gál 2013, 186.

¹⁷ Cseh-Szombathy 1992, 569.; Gál 2013, 184–185.; Szabó 1999b, 1264.

¹⁸ Andorka 2006, 91.; Gál 2013, 182., 188.; Pótvó 2006, 54.

¹⁹ Farkas 1993, 10.; Nagy J. 2016, 218.

gosnak,²⁰ s úgy tűnik, az uralmi rendet egy ideig egyáltalán nem érdekelte a tényleges magyar társadalmi helyzet megismerése, bőven megelégedtek a hangulatjelentések és/vagy a politikai rendőrség által közvetített információkkal. A hatalmon lévők meggyőződése volt, hogy – képzettségük, tapasztalatuk, kapcsolataik stb. révén – ők mint a „Párt” élcsapata jobban tudják, mi az egyes csoportok, egyének valódi érdeke, mint maguk az érintettek.²¹ Az, hogy a döntéshozók is hús-vér emberek meghatározott értékrenddel, társadalmi, politikai tudattal, nem képezhetette vizsgálat tárgyát, a hatalom birtokosai az 1956-os robbanásig úgy gondolták, hogy bármiféle közvetítés nélkül is képesek ellenőrizni, irányítani a társadalmi, gazdasági folyamatokat.²² A scientofób sztálinista tudománypolitikának megfelelően ekkor a politika mindent leuralt, a tudományos és a szakmai ismereteket a pártvezetés hatalma és tekintélye „legitimálta.”²³

A „fő tudomány” az 1950-es években a filozófia, pontosabban annak egy része, az aktuálpolitikai célokhoz igazított dialektikus és történelmi materializmus lett.²⁴ A szociológiai kutatások folytonosságát ezekben az években intézményi szinten egyedül a Központi Statisztikai Hivatal tudta biztosítani, ahol Péter György igazgató ugyan 1948-as kinevezésétől kezdve kulcsszerepet vállalt a régi statisztikusi gárda erős megrostálásában, a KSH-ból történő eltávolításában, ám igen hamar változtatott politikáján, és már az 1953-as fordulat előtt elmozdult az igazi valóságfeltárás felé. Az általa vezetett intézmény szerepe óriási a magyar szociológia történetében: a KSH-ban több, később jelentős eredményeket elérő szociológusnak is helyet biztosított a nehéz 1950-es évtizedben.²⁵

A szociológiai oktatás (és kutatás) újjászervezésére csak 1956-ban történt kísérlet. Ez is elválaszthatatlan Szalai Sándortól, akit 1956 tavaszán a többi letartóztatott szociáldemokrata vezetővel együtt szabadon engedtek.²⁶ A Belügyminisztérium vizsgálati osztálya 1956. április 9-i jelentése elismerte, hogy Szalai „ügyében a kémkedés és szervezkedés büntette nem bizonyítható,” s 1950-ben csak azért tett beismerő vallomást, mert „súlyosan tetteleg bántalmazták”.²⁷ Szalai ítéletét 1956. június 15-én megsemmisítették,

²⁰ Becskeházi 1992, 143–144.; Kulcsár 1972, 180., 201.

²¹ Varga 2013, 7.

²² Hegedüs 2001, 11–12.

²³ Szabó 1988, 10.

²⁴ Becskeházi 1992, 143–144.

²⁵ Kornai 1992, 43.; Szabari 2001a, 119–120.; Szántó 1998, 33.

²⁶ Pótó 2006, 54.

ezután visszakapta akadémiai levelező tagságát,²⁸ 1956 őszén pedig – a többi szociáldemokratához képest is későn – rehabilitálták.²⁹ Hatévi fogása után Szalai majdnem ott folytatta, ahol abbahagyta: elkezdte ismét kiépíteni baráti körét, felkereste ismerőseit, és elkezdte újjászervezni egykori tanszékét. Erre néhány hónappal később lehetősége is adódott, köszönhetően az október 23-án kitört forradalomnak, melynek következtében a szociológia egykori tanára az ELTE BTK Forradalmi Bizottságába is bekerült,³⁰ sőt, ott ő lett az egyik hangadó.³¹ Közben a forradalmi zűrzavarban *de facto* az MTA egyik vezetője lett, és 1957. január 26-án – bár a konkrét nevet nem említette – egyértelműen és nyilvánosan kiállt az akadémikusok tagértekezletén az akkor már Snagovba hurcolt Nagy Imre mellett.³² Közben 1956 decemberében Szalai hivatalosan visszakapta a tanszékét, kapott egy akadémiai kutatói státust (erre oda is vette Perjés Gézát), s elérte, hogy pályázatot írjanak ki egy szociológusi tanársegédi állásra, amit Cseh-Szombathy Lászlónak szántak. A beadott pályázatot azonban nem bírálták el, mert 1957 májusában felszámolták a frissen újjáalakított tanszéket, Szalait pedig „be nem járási kötelezettséggel” az Egyetemi Könyvtárba helyezték.³³ Akadémiai levelező tagságát megtarthatta, de két évre felmentették akadémiai tisztségek viselésétől, illetve eltiltották az MTA kül- és belföldi képviselőtől.³⁴

Az intézményes szociológia tehát ismét ellehetetlenült, egyes művelőit 1956-os tevékenységük miatt letartóztatták (például a Rákosi börtönét is megjárt Márkus Istvánt),³⁵ de a szabadon lévők is jobbnak látták, ha inkább nem feszegetik a tudományág kérdését. (Szalai ugyan nem került rács mögé, Kádár János ugyanis tudatosan igyekezett elkerülni az egykori szociáldemokrata vezetők újbóli letartóztatását,³⁶ de a politikai rendőrség gya-

²⁷ Gál 2013, 188. Marosán György, akit közel egyszerre tartóztattak le Szalaival 1950 nyarán, az MSZMP Intéző Bizottságában is megerősítette 1957. június 14-én, hogy Szalait „félholtra verték” az ÁVH tagjai a börtönben. MSZMP IVT 1994, 121.

²⁸ Gál 2013, 188.

²⁹ Szabari 2010, 105.

³⁰ Cseh-Szombathy 1992, 569.

³¹ MSZMP IVT 1994, 132.

³² Pótvó 2006, 61., 70., 79–81.

³³ Cseh-Szombathy 1992, 569.; Szántó 2008, 64–65.

³⁴ Pótvó 2006, 86.

³⁵ Huszár 2015, 186.; Nagy J. 2016, 218.

³⁶ Ebben az 1957-ben még a Kádárhoz közelálló Marosán György is támogatta, aki ugyan úgy gondolta, hogy Szalai a börtönévek alatt „idegileg megbomlott”, mégis kiállt egykori

korlatilag élete végéig figyelte a tudóst.)³⁷ A szociológia így igazi „vezér-alak” nélkül maradt, az egyetlen szóba jöhető jelölt, Erdei Ferenc sem vállalta ezt a szerepet, helyette belevetette magát a mezőgazdasági kutatások szervezésébe. 1957-től a Mezőgazdasági Üzemtani Intézet igazgatója lett, amelyből létrejött az Agrárgazdasági Kutató Intézet, emellett elvállalta az MTA főtitkári tisztségét is.³⁸

Az évekkel később megkezdődő konszolidáció következtében lassan ismét kezdtek erősödni azok a hangok, amelyek az ún. „kemény” társadalomtudományok (közgazdaságtan, jogtudomány, vagy éppen a szociológia) fejlesztését sürgették. Kádár János – Rákosival ellentétben – már korántsem törekedett a szovjet modell szolgálai másolására, számos területen eltért az államszocialista társadalomszervezés addigi gyakorlatától, a megtorlás után igyekezett valamennyire a magyar sajátosságokhoz igazodni.³⁹ A tudományosan megalapozott valóságfeltárás hívei is megerősödtek: több mint szimbolikus, hogy a korszak egyik legsikeresebb interdiszciplináris tudományos lapja is a *Valóság* címet kapta 1958. végi indulásakor.⁴⁰

Szántó Miklós nem csupán szemtanúja, krónikása, hanem tevékeny résztvevője is volt a magyar szociológia újjászervezésének,⁴¹ s szerinte 1958 tulajdonképpen fordulópontnak tekinthető a tudomány hazai történetében: az év végén a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) meghívta az MTA képviselőit a következő évi, Olaszországban rendezett Szociológiai Világkonferenciára. A szovjet vezetés felismerte, hogy a szociológia támogatása jó eszköz lehet a Nyugat felé való nyitásban: Moszkvában már 1958

szocdem párttársa mellett, mert azzal érvelt, hogy bármit is tett Szalai 1956 őszén, politikailag nem volna helyes egy volt szociáldemokratát újból letartóztatni. Orbán László is elismerte, hogy „Szalainál az a probléma, hogy ült őt [valójában majdnem hat – P. Z.] évet ártatlanul.” MSZMP IVT 1994, 121., 123.

³⁷ Gál 2013, 200–201., 218., 286.

³⁸ Varga 2013, 261.

³⁹ Szereda – Sztikalin 1993, 172.

⁴⁰ Kőrösi 2010, 118.

⁴¹ A világháború munkaszolgálatát túlélte Szántó Miklós (1916–2015) a pártállami apparátuslétből érkezett a tudomány (és az újságírás) világába. Rendszerhűségéhez nem férhetett kétség: felesége, Kállai Éva a Kádár-rendszer egyik mártírja volt, mert 1956-ban szerzett halálos sebesülést a Köztársaság téri partház ostromakor (amelynek során maga Szántó is megsérült). „Ez személyének különös védettséget biztosított. Az Elméleti Munkaközösség korifeusainak érvelése, hogy a szociológia »a burzsoá tudomány trójai falova«, vele szemben másként rezonált, mint mikor Szalait kívánta diszkriminálni” – emlékezett róla Huszár Tibor. Lásd Gábor 1992b, 38. Szerepe a magyar szociológiatörténetében elvitatlan, kapcsolataival jól sáfárkodott: egyaránt voltak barátai az MSZMP konzervatív és liberális vezetői között, mindez segítette tudományszervező munkáját. Szántó 2006, 187., 352., 407., 437.

januárjában nemzetközi szociológiai értekezletet szerveztek, még az évben megalakult a Szovjet Szociológiai Társaság, amelynek elnöke, Francev akadémikus az ISA állandó tanácsába is bekerült. A szovjet intenció hatására a szociológia a „béketábor” más országaiban, így Magyarországon is zöld utat kaphatott. Az 1958 júliusában megjelent Művelődéspolitikai Irányelvekben az MSZMP vezetése gyakorlatilag besorolta a „progresszív hagyományok” közé a századelő polgári radikálisainak szociológiáját és a harmincas évek népi szociográfiáját is, melyet a hazai szociológusok előképüknek tekintettek. Valószínűleg 1958 végén merült fel az ötlet, hogy szükség lenne a tudomány szervezeti kereteinek kialakítására.⁴² A szociológia azonban ekkor még a filozófia egyfajta „segédtudománya” lehetett csak (a kádári vezetés ebben a szovjet példát követte): 1960 tavaszán az MTA Filozófiai Intézetének Történelmi Materializmus Osztályán belül hozták létre a szociológiai részleget két személlyel, a már említett Szántó Miklóssal (félállásban) és Márkus Máriával (státuszban), a filozófus Márkus György lengyel feleségével teljes státuszban. Az sem véletlen, hogy évekig a *Magyar Filozófiai Szemle* lehetett a magyar szociológia hivatalos fóruma.⁴³ Több későbbi szociológus is filozófiai képzettséggel, vagy legalábbis filozófiai alpműveltséggel rendelkezett, a filozófia felől közelített a szociológiához Hegedüs András, Szántó Miklós vagy az újabb generációból Papp Zsolt.⁴⁴ A hazai szociológiának azonban még mindig nem volt vezető személyisége. Szalai Sándor ugyan 1959 után többször is megkísérelte visszaszerezni a tudományban betöltött egykori szerepét, ám ehhez nem voltak meg a megfelelő kapcsolatai és pozíciói. A szociológia terén illetékes akadémiai főtitkár, Erdei Ferenc nem támogatta Szalait, talán azért sem, mert ő kissé le is nézte az Erdei és a népi írók által a két háború között művelt szociográfiát. Jelentős ellentét nem volt a két tudós között, de csakhamar egyértelművé vált, hogy Erdei nem támogatja Szalai ambícióit.⁴⁵

Az „első számú magyar szociológus” szerepe Rákosi Mátyás egykori miniszterelnökére, Hegedüs Andrásra várt, aki 1956 után jelentős intellektuális fordulaton esett át. A forradalom előtt még Rákosi és Gerő „politikai bábujaként” tevékenykedő Hegedüs szerette volna megérteni, mi vezetett az 1956-os robbanáshoz, ezért fokozatosan szembenézett saját kommunista

⁴² Kalmár 2014, 304–305., 664.; Saád 1994, 843.; Szántó 1998, 21–22., 25–26.

⁴³ Szántó 1998, 21., 57., 82. Természetesen más lapok is közöltek szociológiai, vagy „szociológiai jellegű” írásokat, mint például a *Valóság*, a *Társadalmi Szemle*, a *Kortárs* és a *Világosság* is. Lénárt 2010, 156.

⁴⁴ Huszár 2015, 211.; Szántó 2006, 270.; Szántó 2008, 12.

⁴⁵ Szántó 2008, 75., 157.

eszméivel és múltjával, s eljutott a kritikai valóságfeltárás igenléséhez.⁴⁶ Az uralmi rend vele akarta demonstrálni, hogy az egykori „rákosista” vezetők is beilleszkedhetnek az új körülmények közé, ha felülvizsgálják korábbi politikájukat. A pártvezetés ezért 1961-ben zöld utat adott ahhoz, hogy Hegedüs lehessen a KSH elnökhelyettese, Erdei Ferenc javaslatára pedig ő lett az MTA Szociológiai Bizottságának titkára, gyakorlatilag vezetője a szociológia iránt érdektelenséget mutató és sok egyéb feladatot vállaló Molnár Erik helyett. „Kiütötte” ezzel a sokak által nem kedvelt Szalai Sándort, aki ezt jelentős vereségként élte meg, és inkább a nemzetközi tudományos közélet irányában kezdett el – rendkívül eredményesen – tájékozódni. Noha Szalai nem hozott létre jelentős tudományos életművet, viszont tudomány-szervezőként és a magyar szociológia „utazó nagyköveteként” kifejezetten sikeres lett.⁴⁷

A későbbi szociológiai kutatások szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy 1963 márciusában – a keleti blokk országai közül először Magyarországon – reprezentatív mobilitásvizsgálatra került sor a KSH irányításával.⁴⁸ A szociológia lassan kikerült a filozófia „ellenőrző szeme” alól: 1963. március elsején megkezdte működését az MTA Szociológiai Kutatócsoportja Hegedüs András vezetésével, akit ugyanebben az évben kineveztek a *Valóság* főszerkesztőjének. Rövidesen ez a lap vált a szociológusok és a szociográfusok fő publikációs fórumává.⁴⁹ Hegedüs emellett tagja lett az MSZMP KB mellett működő Elméleti Munkaközösségnek is.⁵⁰

Hegedüs András nem volt professzionális szociológus, igaz, akkoriban Magyarországon ezt talán csak Szalai Sándor mondhatta el magáról, és esetleg a KSH néhány munkatársa. Szociológus szakképzés ekkor még nem létezett, a szociológia felé tájékozódó tudósok, tudósjelöltek a legkülönbözőbb területekről (irodalomtudomány, közgazdaságtan, filozófia, vagy éppen művészettörténet) hozott előképzettséggel kezdtek el foglalkozni ezzel a tudománnyal, s döntően autodidakta módszerrel váltak kutatókká, elismert szakemberekké.⁵¹ Hegedüs azonban nem tudott szociológiatörténeti szempontból jelentős életművet létrehozni: megjelent publikációi

⁴⁶ Szántó 2008, 12., 46., 80.

⁴⁷ Szántó 1998, 347.

⁴⁸ Kemény 2010, 142.

⁴⁹ Szántó 1998, 21., 97., 118., 135., 166., 241., 209.; Szántó 2006, 420., 432.

⁵⁰ Csizmadia 1995, 26.

⁵¹ Losonczy 2016, 188–189.; Pajkossy 2013, 191.; Szabari 2001a, 123.; Szelényi 2015a, 80.; Wesely 1992, 591.

ugyan jelentősen felkavarták a korabeli ideológiai állóvizet, de a mából visszatekintve írásai nehezen sorolhatók be az időtálló szakszociológiai munkák közé.⁵² Művei inkább társadalomelméletiek, mintsem a szó klaszszikus értelmében vett szociológiai elemzések.⁵³ Amiben viszont Hegedüs igazán nagyot alkotott, az a kutatócsoport személyi állományának létrehozása volt. Az egykori miniszterelnök 1962-ben még a KSH-ban kezdte megszervezni későbbi kutatógárdáját, részben innen toborozta a tudósokat, többek között Nemes Ferencet, Szelényi Ivánt, Varga Károlyt, de bekerültek fiatal közgazdászok (Makó Csaba, Rozgonyi Tamás) és filozófia szakot végzettek (Földvári Tamás, Heller Ágnes, Zsille Zoltán) is a frissen alakított intézménybe.⁵⁴ A legkülönbözőbb felfogású, több nemzedékhez tartozó emberek dolgoztak együtt a várbeli, Üri utcai épületben. Ott volt a forradalom alatti működése miatt évekig börtönben ülő, s 1965 januárjáig rendőri felügyelet alatt álló Lócsei Pál és a hozzá hasonlóan antikommunista felfogású Szesztay András, illetve Varga Károly is. Egy helyen dolgoztak velük a baloldali Lukács-iskolához köthető filozófusok (Háber Judit, Heller Ágnes, Varga Iván), vagy az empirikus szakszociológia felé orientálódó Losonczi Ágnes és Szelényi Iván, sőt egy ideig a Nagy Imre melletti kiállása miatt pártbüntetést kapott Gyenes Antal is Hegedüs vezetése alatt tevékenykedett.⁵⁵ Szintén ott volt a már említett Szántó Miklós, aki Hegedüshöz hasonló utat járt be: 1956 előtt – ahogyan ő nevezte: a kételyek nélküli „hitkorszakban” – még a pártállami apparátusban dolgozó kommunista hivatalnok volt, majd a számára tragikus forradalom hatására nyitott szellemű, kritikai gondolkodású szociológus lett belőle.⁵⁶ Ez a meglehetősen heterogén összetételű társaság kifejezetten jól tudott együttműködni, s nem osztotta meg őket a magyar tudományos műhelyek egy részét jellemző, kimondatlanul is továbbélő „népies-urbánus” ellentét. „Azt hiszem, Hegedüsnek eleve az volt a koncepciója, hogy az akkori ideológiai spektrum különböző típusait összeválogatva hozza össze a »csoportot«” – emlékezett vissza évekkel később Szesztay András.⁵⁷ S valóban, az eltérő szocializációjú, különböző ismeretekkel rendelkező személyek mintha valóban leképezték volna a teljes magyar szellemi életet egy intézeten belül.

⁵² Csizmadia 1995, 26–27.; Szántó 1998, 193.; Szántó 2008, 39., 99., 104., 106., 109–110., 133.

⁵³ Szántó 1998, 173–174.

⁵⁴ Szántó 1998, 139.; Szántó 2008, 19., 21., 95.

⁵⁵ Gábor 1992b, 38.; Pajkossy 2013, 190–191.; Szántó 2008, 89., 97.; Szelényi 2015a, 83.

⁵⁶ Szántó 2006, 262.

⁵⁷ Huszár 2010, 147.; Szántó 2008, 88., 141.

Azok, akik akkor Hegedüs irányítása alatt tanulták a szakmát, általában rendkívül pozitívan emlékeznek vissza életük ezen szakaszára.⁵⁸ A családi légkörű⁵⁹ „Szoclerájban”, ahogyan kedves iróniával nevezték a Szociológiai Kutatócsoportot Hegedüs ismerősei,⁶⁰ együtt tanulták a szakmai fogásokat a munkatársak, miközben folyamatos vitákkal egymást is pallérozták.⁶¹ „A Kutatócsoport azért lehetett jó közösség, mert – többségükben – kallódó emberek verődtek össze, akiket a történelem vihara új pályára állított át. Menedéket reméltek és életesélyt. [...] Amíg a csoport élt és működött, osztályrészünk volt a szolidaritás ritka élménye” – emlékezett Szántó Miklós.⁶²

Mindeközben a társadalom is elkezdte felfedezni az újrainduló szociológiát. A hatvanas évek szabadabb légkörében a lakosság mind szélesebb rétegei fordultak az ismét engedélyezett valóságfeltáró, kritikai társadalomtudományos írások felé.⁶³ Egyre több modern szociológiai könyv jelent meg, s közben maga a hivatalos ideológia is elkezdett a szociológia (és a közgazdaságtan) fogalmaival feltöltődni. Kalmár Melinda kifejezését használva, ez a „koordinálatlan hőskor” időszaka: van már „központi intézménye” a szociológiának, de az MTA kutatócsoportja nincs hegemon helyzetben, hiszen máshol is folyhatnak kutatások. Kis túlzással azt lehet mondani, hogy mindenki azzal foglalkozott, amivel akart. A magukat és egymást képző valóságfeltárók ebben a kedvező, pezsgő szellemi légkörben próbálták a Nyugathoz felzárkóztatni a másfél évtizedes lemaradásban lévő honi társadalomtudományokat.⁶⁴

A pártvezetés ezt egy ideig hagyta, így a hatvanas évek közepén sokak szemében úgy tűnt, mintha ténylegesen szabadon lehetne kutatni a társadalmi problémákat. Ehhez társult a hatvanas évek második felének nyitottabb légköre, szellemi pezsgése és a hivatalos nyilvánosság kereteinek kitágulása.⁶⁵ A politikai vezetés elkezdte előkészíteni az 1968-as gazdasági reformot, ami jótékonyan hatott a társadalomtudományokra: a tudománypolitika urai elsősorban a gazdasági döntés-előkészítés tudományos

⁵⁸ Szelényi 2015a, 82.

⁵⁹ Szántó 2008, 143.

⁶⁰ Zsille 1988, 60.

⁶¹ Szelényi 2015a, 84.

⁶² Szántó 2006, 427–428.

⁶³ Losonczy 2016, 188.; Némedi – Róbert 1995, 57.; Szabari 2010, 112.

⁶⁴ Kalmár 2014, 231., 265., 305–306., 315.

⁶⁵ Takács 2008, 171.

megalapozását szerették volna elérni, amelyhez szükség volt a szociológia módszerére is.⁶⁶ A hatvanas években a cél az új, „marxista szociológia” kifejlesztése volt.⁶⁷ A politikai vezetés egy része is határozott érdeklődést tanúsított a valóságfeltáró szaktudományos munka iránt, eltúrta a kutatásokat, sőt olykor támogatta is azokat.⁶⁸

A hatvanas években a filozófia egyre inkább elveszítette a korábbi évtizedre jellemző elméleti-ideológiai primátusát, és ezzel összefüggésben a szociológia elfogadottsága egyre inkább erősödött. A tudomány népszerűsége a politikai szférán kívül még gyorsabban növekedett: a pártközpontba befutó jelentések már arról szóltak, hogy a szociológia „divattá vált”.⁶⁹ A filozófiában figyelemreméltó jelenség volt ekkor a „marxizmus reneszánsza”, az 1945 után kanonizált szövegek újraértelmezése során használt fogalmi készletet és nyelvezetet azonban csak egy nagyon szűk értelmiségi kör használta. A társadalom szélesebb rétegeihez a szociológia (illetve részben a pszichológia) nyelvhasználata jutott el: ez volt az „ellenzékiség nyelve”, a hivatalos beszédmóddal szembeni ellendiskurzus.⁷⁰ A szociológia eredményeihez nagyon sokan hozzá tudtak szólni, akkor is, ha egyébként nem rendelkeztek megfelelő társadalomtudományi ismerettel,⁷¹ a filozófia kapcsán ez elképzelhetetlen volt. Ehhez természetesen az is hozzájárult, hogy a hatvanas években Magyarországon még nem alakult ki a szociológia sajátos szakmai nyelvezete és értelmezési kerete.⁷² Megkezdődött Magyarország „újralfedezése”, a szociológia néhány év alatt hihetetlen népszerűségegre tett szert,⁷³ s vele párhuzamosan harminc év után a szociográfia is újraéledt.⁷⁴

A társadalom valós problémáit feltárni kívánó szociológusok tevékenysége egy idő után szembekerült a diktatúra működtetőinek érdekeivel. Néhány évig úgy tűnt, hogy a pártvezetésnek megfelel a Hegedüs András által bevezetett rendszer, tehát az, hogy a hatalom eltúri a szociológia létét,

⁶⁶ Takács 2008, 306.

⁶⁷ Gábor 1990, 120.; Kalmár 2014, 306.

⁶⁸ Aczél György például rendszeres jelentéseket kért Szántó Miklós Angyalföldön folytatott, a munkáscsaládok életkörülményeit feltáró kutatásáról, lásd Szántó 2006, 429.

⁶⁹ Kalmár 2014, 307–308.

⁷⁰ Kuczi 1992, 15–16.

⁷¹ Héthy – Makó 1973, 25.

⁷² Szabari 2010, 112.

⁷³ Szántó 1998, 273–274.; Szántó 2008, 159.

⁷⁴ Kalmár 2014, 312.

biztosítja a tudományos kutatás intézményi feltételeit, cserébe a kutatók megmaradnak a „hivatalos marxizmus” oldalán, és garantálják tudományuk folyamatos ellenőrizhetőségét.⁷⁵ A szociológia azonban lassan elkezdte intézményesíteni az ellenzékét, a kommunista pártvezetés pedig mindenképpen szerette volna elkerülni a szovjet ideológia fellazulását.⁷⁶ Hegedüs András és munkatársai tevékenysége egyre jobban zavarta az MSZMP konzervatív vezetőit. Hegedüs személyével és közvetlen munkatársaival több problémájuk is volt:

I. A legnagyobb gondot nyilvánvalóan a Hegedüs-féle kutatócsoport publikációi jelentették. Ezekben az írásokban a szerzők kritizálták a létező szocializmus számos jelenségét, a kezdeti időkben például a bürokratikus működést. Hegedüs tanulmánya, az *Optimalizálás és humanizálás*,⁷⁷ mely a *Valóság* 1965. 3. számában jelent meg, egy marxista szerző műve volt ugyan, s a Kádár-rendszer melletti kiállásként is lehetett olvasni, de a dogmatikus felfogású pártvezetőknél nagy elégedetlenséget váltott ki. Ráadásul ugyanebben a számban jelent meg Zsille Zoltán kiáltványa is, melyben független lapot követelt az egyetemi ifjúságnak. Hegedüst így még abban az évben leváltották a folyóirat éléről, de intézetvezetői pozícióját megtarthatta, sőt 1966-ban kinevezték a Közgazdaságtudományi Egyetem címzetes egyetemi tanárának, és a gazdasági reformot előkészítő egyik bizottság vezetője is ő lett.⁷⁸ A következő években megjelent tanulmányaival azonban tovább folytatta „kritikai szociológusi” tevékenységét, s a gazdasági reform mellett már politikai reformokat is kívánatosnak tartott volna Magyarországon.⁷⁹ Ezen írások tudományos értéke megkérdőjelezhető, viszont Hegedüs elvitathatatlan érdeme, hogy bátran nyúlt tabutémákhoz, és ezzel közvetetten hozzájárult a rendszer ideológiai bomlasztásához.⁸⁰

II. Hegedüs azzal is kiválthatta a pártközpont ellenérzéseit, hogy nem fogadta el 1962 végén a KSH elnöki székét, helyette az akadémiai szociológiai kutatócsoport megalakítását kérte. Ezzel a lépésével elérte, hogy ne legyen az MSZMP-vezetés lekötelezettje.⁸¹ Ugyanakkor a pártvezetés egy része úgy érezhette, hogy Rákosi egykori miniszterelnökét hiába fogadták

⁷⁵ Szabari 2010, 112.

⁷⁶ Kalmár 2014, 306.

⁷⁷ Hegedüs 2001.

⁷⁸ Csizmadia 1995, 26.; Zsille 1988, 54–55.

⁷⁹ Csizmadia 1995, 27.

⁸⁰ Szelényi 2015, 87.

⁸¹ Szántó 2008, 13., 35., 87.

vissza, most cserbenhagyta őket, már csak azért is, mert az ő elnöki kinevezésével szerettek volna megszabadulni a nómenklatúra egy részével egyre rosszabb viszonyba kerülő reformkommunista Péter Györgytől. (Akiről ráadásul az a hír terjedt el, hogy Nagy Imre híve volt.)⁸² Péterrel 1956 óta gyakorlatilag eszmei „állóháborúban” álltak a keményvonalas kommunisták.⁸³

III. Az sem lehetett elhanyagolható szempont Hegedüs negatív megítélésénél, hogy ő, ahogy már fentebb említettem, olyan munkakollektívát hozott létre, ahol a különböző családi háttérű, különböző szocializációjú kutatók jól tudtak együttműködni, így még a lehetősége sem volt meg annak, hogy a csoportot adott esetben belülről bomlaszthassák a pártállami hatóságok. Ez pedig nyilvánvalóan zavarta az „oszd meg és uralkodj” elvét sokszor mesterien használó magyar politikai vezetőket.⁸⁴

IV. Végezetül azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy bár az 1949-ben „burzsoá áltudományoknak” bélyegzett diszciplínákat a hatvanas évekre hivatalosan „rehabilitálták”, de ettől még számos vezető káderben tovább élt a gyanakvás a szociológusok (vagy éppen a pszichológusok) munkásságát illetően.⁸⁵ Ezek a politikusok rendkívül érzékenyen reagáltak arra, ha valamelyik társadalomtudós a rezsím egyik tabutémáját kezdte el feszegetni, márpedig Hegedüsék nemegyszer pontosan ezt tették.

Hegedüs és néhány munkatársa tehát pár év leforgása alatt igen befolyásos ellenségekre tett szert az MSZMP apparátusán belül, személyét a pártközpontban hatalmas bizalmatlanság övezte a hatvanas évek második felére.⁸⁶ Csak egy jó alkalom kellett, hogy az egykori miniszterelnököt leválthassák a csoport éléről. A pártvezetőség már 1966-ban eljutott arra a felismerésre, hogy a „marxista szociológia” megteremtését nem várhatja az akadémiai vagy más, a párttól látszólag „független” tudományos műhelyektől. Ehhez saját intézményi bázis megteremtésére volt szükség.

⁸² Szabó 2001, 202.; Szántó 2006, 420.

⁸³ HU-BFL-XXXV-1-a-4-10. (1957. október 21.). A II. kerületi Pártbizottság beszámolója az Országos Pártértekezlet határozatainak végrehajtásáról, különös tekintettel a pártegység megvalósítására és a tömegkapcsolat erősítésére, 19.

⁸⁴ Például a népi-urbánus-ellentét gyakori felkorbácsolásával és egyes csoportok bomlasztásával, manipulálásával a 20. századi magyar politikusok sajnos igen gyakran éltek, már Aczél György előtt is. Lásd Révész 1997, 240–241.

⁸⁵ Erős 1988, 131.

⁸⁶ Lásd ehhez Ferber – Rejtő 1988, 70.

II/2. Lakos Sándor szerepe a Társadalomtudományi Intézet megalapításában

A hatvanas évek közepén a magyarországi uralmi rend úgy vélte, ha „politikailag-ideológiailag megfelelő,” ugyanakkor az objektív tudományos kritériumokat is kielégítő műhelyt szeretne, akkor ahhoz egy teljesen új intézményt kell létrehoznia. Abban, hogy az igény felismerését tettek követték, kulcsszerep jutott a pártapparátus egyik háttéremberének, a Társadalomtudományi Intézet első igazgatójának, Lakos Sándornak. Ahhoz, hogy jobban megértsük, ki volt az a személy, aki az intézet létrejöttét leginkább szorgalmazta, tekintsük át Lakos pártban betöltött funkcióit.

Lakos Sándor Leitner Sándor⁸⁷ néven született 1921-ben Budapesten, zsidó származású értelmiségi családban, és gyakorlatilag egész életét végigkísérte a kommunista mozgalom: apja az 1919-es kommün idején a *Vörös Újság* munkatársa volt, később, már fia életében külföldre menekült (végül Moszkvában hunyt el 1942-ben).⁸⁸ Leitner Sándor édesanyja is aktív mozgalmi ember volt, és ezzel a háttérrel szinte magától értetődő, hogy ő maga is a munkásmozgalomhoz csatlakozott Éva nevű nővérével együtt. A család anyagi helyzete alapvetően rendezett volt, Leitner gyermekkorában többször jártak Németországban is, sőt szüleinek még arra is volt lehetőségük, hogy fiukat taníttassák: Leitner Sándor előbb Budapesten, majd Berlinben folytatta tanulmányait, s kiválóan megtanult németül.⁸⁹ Közben tagja volt az illegális Kommunista Ifjúság Magyarországi Szövetségének (KIMSZ) is.⁹⁰ Lehetséges, hogy itt ismerkedett meg valamikor a harmincas évek második felében Kádár Jánossal, akinek – Huszár Tibor visszaemlékezése szerint – egyik sakkpartnere lett.⁹¹ A KIMSZ 1937-es megszűnése után Leitner belépett a Szociáldemokrata Pártba, a következő évben viszont már az illegális KMP-ben tevékenykedett. Érettségi után egy évig a budapesti tudományegyetem joghallgatója, majd fizikai munkásként dolgozott, végül sikerült szövősegédként elhelyezkednie. Természetesen a mozgalmi munkával sem hagyott fel, főleg a Szociáldemokrata Párt ifjúsági szervezetében, az Országos Ifjúsági Bizottság (OIB) VII.

⁸⁷ Ikladi 1984, 47.

⁸⁸ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-118. (1950. november 15.). Javaslat a Titkársághoz, 75. Más adatok szerint 1952-ben halt meg Lakos édesapja. HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-400. (1956. május 21.). Javaslat a Titkársághoz (1956. május 18.), 41.

⁸⁹ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-118. (1950. november 15.). Javaslat a Titkársághoz, 75.

⁹⁰ Népszava, 1955. december 29. 3.

⁹¹ Huszár 2001, 28–29.; Huszár 2010, 166.

kerületi csoportjában tevékenykedett nővérével, Leitner Évával együtt.⁹² 1942-ben azonban munkaszolgálatra hívták, s öt hónapot leszámítva a háború végéig kénytelen volt a honvédség kötelékében dolgozni,⁹³ miközben testvére illegális tevékenysége miatt börtönbe került.⁹⁴ Az 1944–1945-ös rendszerváltás hozta el a Leitner családnak a szabadságot.

A szovjet megszállásnak köszönhetően az ő élete is jelentősen megváltozott: 1945-ben már jelen volt a MADISZ január 22-i alakuló ülésén, megválasztották a szervezet VII. kerületi titkárának, egyben ő lett az országos vezetőség oktatási megbízottja, ahol főleg propagandamunkával foglalkozott. Nagyjából ebben az időben változtatta meg a nevét Lakosra.⁹⁵ Ezt követően a Gazdasági Főtanács, majd 1946 és 1948 között a Magyar Állami Szénbányák Központja párttitkára, közben négyhónapos szakosító pártiskolát végzett.⁹⁶ 1948 júniusától az Országos Traktor Központ Szervezési Osztályán dolgozott, ősztől viszont már pártoktató előbb a három, majd a négy hónapos pártiskolán. A Párt mindenütt meg volt vele elégedve, igaz, hibájának tartották, hogy „érzékeny, előfordul, hogy a kritikát nagyon nehezen fogadja el, felfortyan.” Megjegyezték azt is, hogy kezdetben az „emberekhez fölényes volt,” de egyébként jó munkaerőnek tartották, mint a politikai gazdaságtan olvasott, tájékozott oktatóját.⁹⁷ 1950-ben ki is tüntették a Magyar Népköztársasági Érdemrend IV. fokozatával.⁹⁸ Ez az év azért is jelentős volt Lakos életében, mert ekkor nősült meg: felesége egy szakérettségire készülő párttag parasztlány lett.⁹⁹ Bár 1950 novemberében javasolták a hadsereg politikai tisztjeit képző Petőfi Akadémia¹⁰⁰ tanszékvezetőjének, végül a Pártfőiskola oktatója maradt.¹⁰¹

⁹² Az illegális kommunisták mártírja, Ságvári Endre ugyanebben a kerületi csoportban dolgozott, később az OIB titkára lett. Lakos 1984, 57–58.

⁹³ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-118. (1950. november 15.). Javaslat a Titkársághoz, 75.

⁹⁴ Szabad Nép, 1949. szeptember 20. 6.

⁹⁵ Huszár 2010, 166.; Ikladi 1984, 47. és 79.

⁹⁶ Koltai – Rácz 2008b, 786.; HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-118. (1950. november 15.). Javaslat a Titkársághoz, 75.

⁹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 276-55.-1. (1948. június 18.). A 127. sz. Káder tanács javasolja... (1948. június 10.), 81.; HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-118. (1950. november 15.). Javaslat a Titkársághoz, 75.

⁹⁸ Szabad Nép, 1950. december 10. 2.

⁹⁹ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-118. (1950. november 15.). Javaslat a Titkársághoz, 75.

¹⁰⁰ A Honvéd Petőfi Nevelőtisztviselői Akadémiát 1948-ban hozták létre, alapvetően a hadsereg politikai tisztjeinek képzésére. 1949-től Honvéd Petőfi Akadémia néven működött.

¹⁰¹ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-118. (1950. november 15.). Javaslat a Titkársághoz, 75.

A Rákosi-korszak legnehezebb időszakát nagyjából nyugodtan, egyetlen munkahelyen élte át Lakos, ám az állami terror végül az ő családját is utolérte. 1953 februárjában – a Péter Gábor és társai elleni „cionista per” előkészületeként – letartóztatták Éva nővérét.¹⁰² Ennek következtében Lakost az MDP Szervező Bizottsága leváltotta pártfőiskolai állásából, rövid ideig újra fizikai munkás lett egy üzemben. Sztálin halála és a Nagy Imreféle „új szakasz” azonban viszonylag gyorsan rendezte a Lakos család életét: Évát kiengedték és csakhamar rehabilitálták, Lakos pedig 1953 szeptemberében a Budapesti Műszaki Egyetem politikai gazdaságtan tanszék vezetője lett.¹⁰³ Az 1954–1955-ös tanév után azonban visszakerült a Pártfőiskolára, ahol a Gazdaságpolitikai Tanszék megbízott vezetőjévé nevezték ki. Miután az oktatási egység egyesült a politikai gazdaságtan tanszékkel, az új közgazdasági tanszék élére került 1956-ban. Közben aspiránsként elkezdte írni a disszertációját a szocialista átmenet közgazdasági kérdéseiről.¹⁰⁴ Nővérét pénzügyminisztériumi állással kárpótolták, a személyzeti főosztályt vezette egészen nyugdíjazásáig.¹⁰⁵ Az egyébként is érzékeny lelkületű Lakosnak azonban minden bizonynal egész életére kiható tanulságként szolgált testvére bebörtönzése és az ő ideiglenes állásvesztése. Sosem lehetett egészen nyugodt, valószínűleg egész életét végigkísérte a hatalomtól való félelem, s ez nem maradt hatástalan későbbi intézetvezetői működésére sem. Ez magyarázza azt a túlzott óvatosságot, amit később a Társadalomtudományi Intézet élén a Pártközpont irányában tanúsított.¹⁰⁶ (Félelme az évek előrehaladtával már fizikai tüneteket is produkált. A pártvezetőségben közismert volt Lakosról, hogy ideggyenge, s hogy elmeorvosintézetben is kezelték. Kádár viszont – régi illegális múltjukra való tekintettel, s mert biztos volt hűségében – gyakorlatilag mindig kiállt Lakos mellett.)¹⁰⁷

Az 1956-os forradalom utáni időszak új lehetőséget teremtett Lakos számára. Megfelelő kádernek tűnt a „rendcsináláshoz”, hiszen régi munkásmozgalmi családból származott, alapvetően megbízhatóan dolgozott addigi

¹⁰² Hegedüs B. – Kozák 2001, 56.

¹⁰³ HU-MNL-OL M-KS 276-54.-289. (1954. január 15.). Javaslat a Titkársághoz (1954. január 6.), 3.

¹⁰⁴ HU-MNL-OL-M-KS 276-54.-400. (1956. május 21.). Javaslat a Titkársághoz (1956. május 18.), 41.

¹⁰⁵ Hegedüs 1988, 131.

¹⁰⁶ A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21., Gázsó Ferencsel, 2016. február 15., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (Mindegyik a szerző tulajdonában).

¹⁰⁷ Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990, OHA 250. sz. 386–387.

állásaiban, és nem exponálta magát túlságosan a „személyi kultusz” éveit alatt, sőt még kárvallottja is volt rövid ideig a Rákosi-féle vezetés uralmának. Ezért november 4. után csakhamar új munkahelyre került, az MSZMP Budapesti Ideiglenes Intéző Bizottságában lett az Agitációs és Propaganda Csoport (később Osztály) vezetője.¹⁰⁸ Bevonták „a pártépítés elvi kérdéseinek kidolgozására” alakult egyik munkabizottságba is.¹⁰⁹ Az MSZMP szemszögéből nézve az új állásában is megállta helyét. Aktívan és hatékonyan dolgozott, s inkább azokat támogatta, akik a kommunisták pozícióinak minél gyorsabb visszaszerzése mellett voltak, a szakszerűség helyett egyértelműen a pártpolitikai szempontok érvényesítését követelte,¹¹⁰ nemegyszer még ellentétbe is keveredett ezáltal az állami szervekkel vagy saját elvtársaival.¹¹¹ A források alapján úgy tűnik, hogy Lakos ekkor egyike volt azon szürke apparatcsikoknak, akiket őszintén megdöbbenett az 1956. októberi forradalom, és akik mindent elkövettek a pártállam mielőbbi restaurálásáért, az „ellenforradalommal szembeni keményebb fellépést” is teljesen megengedhetőnek tartották.

Lakos valószínűleg nemcsak hivatali munkájával hívta fel magára a figyelmet: nyelvtudását kihasználva ügyesen megszervezte, hogy a budapesti agit. prop. csoport rendszeresen küldhessen külföldi folyóiratokból anyagokat a kerületi Intéző Bizottságoknak.¹¹² Ennek minden bizonnyal szerepe lehetett abban, hogy Lakost 1958-ban (akkor már mint az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának osztályvezető-helyettesét)¹¹³ Prágába helyezték a nemzetközi kommunista ideológiai lap, a *Béke és Szocializmus* szerkesztőbizottságába.¹¹⁴ Lakos egészen 1962-ig lakott és dolgozott a cseh fővárosban, és ez döntő fontossággal bírt gondolkodásának alakulásában. A valóban internacionalista szerkesztőségben Lakos ráláthatott a

¹⁰⁸ Koltai – Rácz 2008a, 23.

¹⁰⁹ MSZMP IVT 1998, 39–40.

¹¹⁰ Kalmár 2014, 140. 1957 elején a sajtóirányítás kapcsán Lakos például Marosán György koncepcióját támogatta a Kádáréval szemben, miszerint a média felügyeletét nem szabad állami szervre bízni, azt teljesen alá kell rendelni az MSZMP-nek. Kalmár 1995, 1609–1610.

¹¹¹ Somogyváry 2016, 1542.

¹¹² Koltai – Rácz 2008a, 75. és 77.

¹¹³ 1957 és 1966 között volt Lakos a KB APO második embere. Pál 2016b, 220.

¹¹⁴ A II. kerületi pártbizottság részéről 1957-ben még az is fölmerült, hogy Lakost mint megbízható, párthű közgazdászt a KSH vezetésébe kellene helyezni, hogy ellenerőt képezhessenek a kommunisták a Péter György-féle irányítással szemben, de ezt az ötletet végül elvetették. HU-BFL-XXXV-1-a-4-10. (1957. október 21.). A II. kerületi Pártbizottság beszámolója az Országos Párttervezlet határozatainak végrehajtásáról, különös tekintettel a pártegység megvalósítására és a tömegkapcsolat erősítésére, 19.

szocialista táboron belüli intézmények, kutatóhelyek helyzetére, s csakhamar arra az álláspontra jutott, hogy a hidegháború következő szakaszában az ideológiai küzdelmek csak fokozódni fognak, amihez megfelelő személyi állománnyal bíró elméleti intézmények alapítására lesz szükség. Lakos – aki rendszeresen informálta az MSZMP KB Titkárságát prágai tevékenységéről és különböző nemzetközi értekezletek, rendezvények tapasztalatairól – ekkorra már kritikusabban, realistábban szemlélte a szocialista rendszerek működését, mint az 1956-ot követő néhány évben. Szembesült azzal, hogy a keleti blokk összes országában hasonló gondokkal küzdenek: az elégtelen mezőgazdasági termeléssel, műszaki, technológiai, tudományos lemaradással, a gazdasági növekedés lelassulásával stb.¹¹⁵ Sokatmondó az 1961. május végén keletkezett hivatalos feljegyzése az európai biztonsággal kapcsolatos nemzetközi konferenciáról, amelyben többek között azt írta: „A párt propagandája és a valóság közötti ellentmondás megingatta sok értelmiségi hitét a jövőben.”¹¹⁶ Az ő hite ugyan nem ingott meg, de pontosan tudta: a szocialista rendszerek bizonyos fokú reformja elkerülhetetlen.

A hatvanas években Lakos már nem volt beszűkült tudatú pártkatona. Ez érezhető első könyvéből, amely a Kossuth Kiadónál jelent meg 1963-ban *A szocializmus alapjainak lerakása. Az átmeneti korszak időszerű elvi kérdéseire* címmel,¹¹⁷ s amely lényegében megegyezett sikeresen megvédett kandidátusi disszertációjával.¹¹⁸ Ez a munka egy politikai-gazdaságtani elemzés és egy propagandakiadvány sajátos keveréke, melyben a szerző megkísérli pótolni a nemzetközi kommunista szakirodalom egyik hiányosságát, ti. a szocializmus fejlődési szakaszainak periodizációs problémáját.¹¹⁹ Írásában arra jut, hogy a szocializmus építésében nem lehet olyan általános szakaszokat meghatározni, amelyek minden országra kötelező érvényűek, hiszen jelentős különbségek mutathatók ki az egyes országok fejlettségi szintjei között.¹²⁰ S miközben ezt kifejti, Lakos világossá teszi, hogy álláspontja tökéletesen beleillik a kádári „kétfrontos harc” koncepciójába. Egyrészt több helyen felhívja a figyelmet az 1956 előtti vezetés által okozott

¹¹⁵ Kalmár 2014, 314.; Pál 2016a, 222.; Varga 2004, 100.

¹¹⁶ Kiss 2013, 53.

¹¹⁷ Lakos 1963.

¹¹⁸ *Az átmeneti korszak fogalmának és szakaszainak közgazdasági kérdéseire* c. dolgozatot 1963-ban védte meg Lakos, opponensei Neményi István, a Beruházási Bank vezérigazgatója és Szabó József, a Pártfőiskola tanára voltak. Fráter – Hajnal 1965, 16.

¹¹⁹ Lakos 1963, 16.

¹²⁰ Lakos 1963, 18–23., 26.

„károkra”,¹²¹ máshol pedig hitet tesz a Rákosi- és a Kádár-rendszer *bizonyos mértékű* folytonossága mellett.¹²² S közben folyamatosan árad a lapokból a hruscsovista optimizmus.¹²³ A szocialista világrendszer „eszmei magasabbrendűségéről” és az elkerülhetetlen fejlődésről szóló részek mellett azonban Lakos felhívta a figyelmet a valós problémákra is: többek közt az egyes rétegek aránytalanul sok munkaidejére, az elmaradott lakásviszonyokra, a túl sok főhatóság okozta lassú ügymenetre, a centralizáció káros hatásaira, az anyagi érdekeltség alacsony voltára stb.¹²⁴ Továbbgondolásra érdemes megoldási javaslatok is voltak: az agrárszféra irányításának decentralizálása, az Országos Tervhivatal szerepkörének bővítése, a prémiumrendszer módosítása stb.¹²⁵ Lakos műve nem tekinthető igazi tudományos munkának, hiszen elméleti fejtegetései, elemzései hiányosak, megfogalmazásai nemegyszer pontatlanok.¹²⁶ Az írás azonban így is egyértelműen mutatja, hogy az átlagos pártkáderekhez képest árnyaltabban gondolkodott és fogalmazott, miközben elsődleges célja változatlanul a kommunista állampárt éppen aktuális irányvonalának támogatása volt.

Lakos Sándor később sem vált igazi tudóssá. Bár voltak időnként igencsak figyelemreméltó, tudományosan alátámasztott javaslatok,¹²⁷ többször önmagával is ellentmondásba keveredett írásaiban.¹²⁸ Nem rendelkezett rendszerezett, korszerű társadalomtudományi ismeretekkel, igaz, soha nem is részesült ilyen képzésben. Fegyelmezett pártkádereként pedig nem volt mersze a társadalmi folyamatokat reálisan bemutató, adott esetben kritikus írásokat létrehozni.¹²⁹ Volt viszont minőségérzéke, és kiválóan értett a szervezéshez, mindezeknek pedig nagy hasznát vehette új munkahelyén, a *Népszabadság* szerkesztőségében.

¹²¹ Lakos 1963, 7-8., 10., 19., 21., 195., 201.

¹²² Lakos 1963, 119.

¹²³ Lakos 1963, 219.

¹²⁴ Lakos 1963, 170., 196., 198., 201., 211.

¹²⁵ Lakos 1963, 94., 191. és 196.

¹²⁶ Ezeket tették szóvá korabeli kritikusai is, lásd Berend T. 1963, 1506.; Szabó 1963, 105-106.

¹²⁷ 1969-1970-ben például kívánatosnak tartotta az országgyűlésnek felelős állami számvevőség felállítását, amire egészen a rendszerváltásig várni kellett. Nyikos 1992, 474.

¹²⁸ Lásd például Wiener - Szoboszlai 1980, 888.

¹²⁹ Szelényi Ivánnak egyszer azt mondta Lakos, hogy tetszett neki a Konrád Györggyel közösen írt tanulmányuk a késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusairól (megjelent a *Valóság* 1971/12. számában), majd hozzátette: ő is szeretne ilyen cikkeket írni, csak nem mer. Lásd a szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában).

Lakos 1962-ben költözött haza Prágából, kandidátusi dolgozatának sikeres megvédése után került az MSZMP hivatalos lapjának szerkesztőbizottságába, ahol az elméleti rovat vezetője lett.¹³⁰ Korábban említett prágai tapasztalatai arra sarkallták, hogy elkezdjen lobbizni egy új, elméleti kutatásokat végző kutatóműhely felállításáért. Sikerült ehhez megfelelő támogatót is találnia Szirmai István személyében, aki 1957 nyara és 1959 decembere között irányította a KB Agitációs és Propaganda Osztályát (APO),¹³¹ így egy rövid ideig a főnöke is volt a pártapparátusban. Lakos hazatérése után is munkakapcsolatban maradt vele, hiszen a PB-tag Szirmai felügyelte az Agitációs és Propaganda Bizottság vezetőjeként az APO-t és a *Népszabadságot* is. Szirmai régi harcostársa és bizalmasa volt Kádár Jánosnak,¹³² Lakos így pontosan tudta, hogy rajta keresztül képes lesz hatni a rendszer legfelsőbb döntéshozójára is. Ezért 1965 végén előbb szóban, majd írásban is kifejtette a befolyásos Szirmainak az ideológiai munka megjavításával kapcsolatos elképzeléseit. Úgy vélte, az emberek között terjed a bizonytalanság, hiszen egyre élénkülnek a vasfüggönyön túlra irányuló utazások, a magyar állampolgárok szabadabban hozzájuthatnak nyugati propagandaanyagokhoz, sajtóhoz, s ez zavart okoz a fejekben. Ráadásul a „nemzetközi munkásmozgalom” belső ellentétei, az albán és a kínai állampárttal való szakítás, vagy Moszkva és Bukarest viszonya is sok megválaszolatlan kérdést szültek. Lakos úgy gondolta, az „elméleti munka gyengesége” következtében a magyar pártvezetőség eddig nem tudott erre az új kihívásra megfelelő választ adni, ezáltal pedig olyan problémák keletkeztek az ideológiai életben, amelyek hosszú távon képesek igen negatívan befolyásolni az MSZMP politikáját. Ezért javasolta egy olyan marxista intézet létrehozását, amely viszonylag kis létszámmal, külső munkatársak bevonásával dolgozhatna az ideológiai munka megjavításáért. Nem mellékesen az új intézmény segíthetné a divergáló szociológia pártállami integrálását is. Az intézet közvetlenül a KB alá tartozhatna, tehát a „megrendeléseit” is onnan kaphatná. Tematikája a párt ideológiai életében mindenkor legfontosabb kérdéseket ölelné fel, és ezeket viszonylag rövid idő (fél év vagy egy év) alatt dolgozná ki. Az intézet 10–20 fős létszámmal jöhetne létre, és 3–4 fő témakört kutatna. Lakos eleinte főleg azokra a szakemberekre kívánt támaszkodni, akik részt vettek az új gazdaságirányítási rendszert érintő szűkkörű vitákban a *Népszabadság*

¹³⁰ Pál 2016a, 222.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-30. Az Országos Ideológiai Konferenciára meghívásra javasoltak névsora (1964. szeptember 12.), 8.

¹³¹ Csatári 2015, 23.; SPBT 1989, 315. és 341.

¹³² Ságvári 1989, 122., 124–125., 145.

szerkesztőségében. Lelkesedésében azt is megkockáztatta, hogy már az első évben is jól használható anyagok születnének, és ezek sokkal gyakorlatiasabbak lennének, mint a tudományos intézetek többségében készülő munkák. „Sajátos átmenet lenne ez az intézet a tudományos és napi elméleti munka között, és éppen ebben volna az ereje. Az itt készülő anyagokat sokféleképpen lehetne hasznosítani” – írta Lakos.¹³³

Bár Szirmai Istvánt meglehetősen kevésbé érdekelték a kommunista ideológia kérdései, Lakos meg tudta őt győzni arról, hogy az MSZMP-nek alapvető érdeke az ideológiaformálás korszerűsítése. Az európai szocialista országokban már működtek „marxista-leninista” kutatóintézetek, de azok alapvetően oktatási feladatokat láttak el. Lakos azzal érvelt Szirmainak – sikeresen –, hogy kivételes lehetőség lenne, ha Magyarországon hoznának létre először egy olyan intézetet, ahol egyszerre folyhatnának elméleti és gyakorlatorientált kutatások, kifejezetten azért, hogy segíthessék az állampárt vezető tagjait a társadalmi valóság megismerésében. Ha Magyarország professzionális elméleti alapra helyezné a valóságelemzést, némi presztízsre is szert tehetne a keleti blokkban, s végső soron hozzájárulhatna az európai szovjet modell alakításához is, vélte Lakos.¹³⁴

II/3. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének létrehozása és első évei (1966–1972)

Lakos Sándor javaslatát a pártvezetés megvizsgálta, és gyorsan döntést hozott. Először a szociológia általános helyzetét tekintették át, s ebből született meg az Agitációs és Propaganda Bizottság 1966. február 23-i állásfoglalása, amely alapvetően a konzervatív pártvezetők szemléletét tükrözte, azokét, akik évek óta gyanakodva figyelték a szociológusok munkásságát. A pártdokumentum általában megdöbbenést váltott ki a szociológia művelői körében, a gazdasági mechanizmus reformját előkészítő időszakban nem számítottak egy ilyen „vonalas” támadásra a tudományukkal szemben.¹³⁵ Az állásfoglalás nyilvánvalóvá tette, hogy a politikai szféra a jövőben a szociológiát főleg adatgyűjtő, illetve elemző szerepre szánja, az elméleti kutatásokat a közvetlen pártirányítás alatt álló intézetekre kívánja bízni. Az APB világossá tette azt is, hogy a „helytelen ideológiai nézetekkel és tendenciákkal szemben” ezentúl komolyabban fog fellépni a pártállami

¹³³ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-54. Lakos Sándor levele Szirmai Istvánnak (1965. december 7.), 20–21. és 24–25.; Kalmár 2014, 315., 667.

¹³⁴ Kalmár 2014, 315.; Révész 1997, 134.

¹³⁵ Szántó 1998, 246.; Szántó 2006, 433.

vezetés, és véget fog vetni annak a gyakorlatnak, hogy a társadalomtudósok maguk válasszanak kutatási témákat, azokat majd a központ fogja kijelölni. Kijelentették, hogy meg kell javítani a szociológusok körében folytatandó kádermunkát, és hogy a politikai szociológia fő műhelyévé a Pártfőiskolát kell tenni.¹³⁶ Ezt követően hozzákezdték a saját szociológiai intézményi bázis létrehozásának.

A visszaemlékezések és a szakirodalom általában úgy interpretálja a Társadalomtudományi Intézet megalapítását, hogy azzal a pártvezetés egy saját „ellenintézményt” kívánt felállítani, hogy megtörje vele a Hegedüs-féle csapat monopolhelyzetét. (Bár ezt hivatalosan nem mondták ki.)¹³⁷ Ezt az állítást nincs okunk kétségbe vonni: öt nappal a Szociológiai Kutatócsoportot kritizáló APB-állásfoglalás után, 1966. február 28-án ugyanis már az Agitprop Bizottság asztalán volt a KB APO, a Kulturális és a Tudományos és Közoktatási Osztály javaslata „egy elméleti kérdésekkel foglalkozó pártintézmény felállítására”. A Politikai Bizottság elfogadta a javaslatokat, és 1966. március 22-én hozott határozatában hozzájárult az akkor még „Társadalomtudományi Kutató Intézet” nevű intézmény felállításához. A határozat szövege szerint az intézet „a marxizmus-leninizmus elméletének művelésével, a pártgyakorlatban előtérbe álló elméleti kérdések kidolgozásával, illetve ezek kidolgozásának megszervezésével foglalkozik”. Feladatai a „párt gyakorlata, s különösen propagandája számára szükséges elméleti témák kidolgozása, megvitatása és az igényeknek megfelelő felhasználása. [...] Szükség esetén hazai és nemzetközi tudományos ülésszakokat rendez és publikációkat tesz közzé. [...] A hazai és nemzetközi anyagokból – jellegének megfelelő témakörökben – széleskörű dokumentációs és információs bázist hoz létre, illetve e téren is ellát koordinációs feladatot.”¹³⁸ Az új intézmény közvetlen irányítását és felügyeletét a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága látta el, hivatalosan ennek a titkára állt az igazgató fölött.¹³⁹ Az intézet kezdeti létszáma 12 tudományos munkatársból, négy dokumentátorból és két adminisztrátorból állt. Az intézet átmeneti elhelyezésére szóba került a KB székház hetedik emelete, de erősebb érvek szóltak a Politikai Főiskola mellett, hiszen ott „a működéshez szükséges

¹³⁶ Kalmár 2014, 315–316.

¹³⁷ A szerző interjúja Bóhm Antallal, 2016. november 9.; Losonczi Ágnes interjúja, készítette Tibori Tímea. Budapest, 2011. július 19. 8.; Lénárt 2010, 156–157.; Nagy J. 2016, 215.; Szántó 1998, 157.; Szántó 2008, 17., 115.

¹³⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-390. (1966. március 22.). Javaslat a Politikai Bizottság részére Társadalomtudományi Kutatóintézet felállítására, 215–217.

¹³⁹ Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990, OHA 250. sz. 387., 393.

eszközök (könyvtár, termék, gazdasági apparátus stb.) jelentős része már rendelkezésre áll”,¹⁴⁰ így a TTI a Főiskola Ajtói Dürer sori épületében kapott helyet. A működéshez szükséges anyagi feltételeket a KB évi költségvetésében biztosították, kb. évente másfél-kétfélmillió forint szükséglettel számoltak.¹⁴¹ Az új intézmény igazgatója az ötletgazda Lakos Sándor lett.

A Társadalomtudományi Intézet első évei – mint minden újonnan felállított kutatóhelynél – az intézményi, infrastrukturális feltételek létrehozásával, a profil tisztázásával és a munkatársak kiválasztásával teltek. Ez utóbbi azért sem volt egyszerű, mert az 1960-as években még nem létezett szociológus-szakképzés, az országban működő szociológusok jelentős része pedig a fent ismertetett okok miatt, legalábbis gyanús volt a pártállami rendszer vezetőinek. A KB TTI mint újonnan alapított kutatóhely – amely egyben az állampárt egyik intézménye is volt – még kereste a helyét a hazai tudományos életben. Lakosnak bizonyítania kellett, hogy intézete valóban képes kielégíteni a döntéshozók igényeit, de ez nem mindig volt egyszerű. 1967 őszén ezt írta: „Az elmúlt hónapokban találkoztunk irreálisan felfokozott várakozással is az Intézettel szemben. Olyan igénnyel, hogy az Intézetben elkészült anyagok minden sora egyezzen a »hivatalos állásponttal«. Újszerű kérdéseknél ez szinte megoldhatatlan. Ha az Intézet így fogná fel saját szerepét, alig tudna megjelentetni valamit és persze nem lenne semmiféle tekintélye tudományos körökben, vagy érdemleges hatása az ideológiai területen.” Bejelentette igényét a szociológiai kutatások jövőbeli koordinálására is, „és sok, nemcsak felesleges, de néha zavart okozó munka egyeztetésére”.¹⁴² Ugyanakkor bizonyítani kellett a tudós társadalomnak is, hogy a KB TTI sokkal több mint egy pártintézmény, rangos kutatóhely is. Igaz, az első kiadványok még arra utaltak, hogy a Társadalomtudományi Intézet inkább csak egy az MSZMP szervezeti egységei közül, és egyelőre nem számíthat a tudósok érdeklődésére, kivéve talán a közgazdászokat. Az 1967-ben publikált művek ugyanis egy kivétellel (Benczédi László – Csatári Dániel: *Szocialista hazafiság – szocialista történelemszemlélet*) a gazdasági reformmal foglalkoztak, köztük a következő munkák:

¹⁴⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-390. (1966. március 22.). Javaslat a Politikai Bizottság részére Társadalomtudományi Kutatóintézet felállítására, 215–217.

¹⁴¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-390. (1966. március 22.). Javaslat a Politikai Bizottság részére Társadalomtudományi Kutatóintézet felállítására, 215–217.; HU-MNL-OL-M-KS-904-1.-14.-2-3., 142. és 216. Gazdasági vonatkozásban 1969. július elsején vált el a KB TTI a Politikai Főiskolától, és működött tovább önálló elszámolási egységként. Lásd HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Matusek Tivadarné levele Szántó Jenőnek (1969. június 20.), 70.

¹⁴² HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-81. (1967. szeptember 19.). Feljegyzés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére (1967. szeptember 8.), 55., 60–61.

Lakos Sándor: *A gazdasági mechanizmus reformjának egyes kérdései*; Révész Gábor: *A vállalatok az új gazdasági mechanizmusban*; Csapó László: *Terveződés és központi irányítás az új gazdasági mechanizmusban*; Simka István – Tóth Béla: *A gazdaságirányítás új rendszere a mezőgazdaságban*.¹⁴³ Ez a legtöbb társadalomtudós figyelmét valószínűleg kevésbé keltette fel, mivel ekkor még a szociológia első számú műhelye egyértelműen a Hegedüs András-féle akadémiai csoport volt.¹⁴⁴

A döntéshozók végül úgy határoztak, hogy az Intézet végleges munkatársi gárdáját egyrészt megbízható káderekből, másrészt olyan személyekből állítják össze, akiknek van már egyetemi diplomájuk filozófiából, és elvégeznek egy egyéves szociológiai tanfolyamot – mai szóval élve posztgraduális képzésben vesznek részt. Ennek megszervezésére 1966 késő nyarán Aczél György felkérte az akkor éppen munkanélküli Huszár Tibort. Huszár 2010-ben megjelent visszaemlékezése szerint Aczél nagyobbik lányától, Annától hallott erről, még amikor a marxi etika népszerű tanára volt az ELTE BTK-n addig, amíg dogmatikus nézeteket valló kollégáinak „köszönhetően” el nem küldték onnan. S mivel a jelentős illegális múlttal rendelkező Lakatos Éva, az Országos Filharmónia igazgatója is szólt Huszár érdekében, Aczél magához kérte őt, és elmondta neki, hogy a párt szeretne az Ajtósi Dürer soron épülő új épületben szociológiai képzést indítani, és ehhez kéri, hogy dolgozza ki a tantervet, illetve tegyen javaslatot az oktatókra, továbbá a hallgatók létszámára. Huszár elfogadta a felkérést.¹⁴⁵

Amíg folyt a tanfolyam előkészítése, addig a KB TTI első munkatársai – akiket Lakos részben a *Népszabadság* szerkesztőségéből ismert¹⁴⁶ – munkához láttak. Az intézmény első két témacsoportja (ezt később felváltva használták a „kutatócsoport” elnevezéssel) még 1966-ban megalakult. Az 1. számú témacsoport „A nacionalizmus elleni harc” kérdéskörével foglalkozott. Két munkatársa közül az egyik, az MTA Történettudományi Intézetében dolgozó Csatári Dániel szakmai előélete alapján valóban szakértőnek számíthatott a korabeli Magyarországon, hiszen több írása is megjelent már a magyar–román viszony történetéről. A munkatársának javasolt Fülöp Gábor viszont egészen más területről érkezett: az Országos

¹⁴³ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-20. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.), 1.

¹⁴⁴ Szabari 2001b, 280.

¹⁴⁵ Huszár 2010, 146–147., 164–166.

¹⁴⁶ Kalmár 2014, 667.

Tervhivatal osztályvezetőjeként a KGST tagállamainak gazdasági problémáival foglalkozott. A 2. számú témacsoport „A gazdasági mechanizmus propagandájának kérdéseit” vizsgálta, tagjai minisztériumi osztályvezetőkből, akadémiai kutatókból és egy jogi egyetemet végzett, az ELTÉ-n filozófiát hallgató személyből álltak.¹⁴⁷ Az első időkben a pártközpont az ő tevékenységük iránt érdeklődött. Az Intézet első nagyobb feladata leginkább a gazdasági mechanizmus reformja főbb elvi és propagandakérdéseinek kidolgozása volt, előtte azonban még részt vett a IX. pártkongresszus dokumentumainak előkészítésében is.¹⁴⁸ Erre utal, hogy már 1966 májusában kimondták: az „Agitációs és Propaganda Osztály gondoskodjon arról, hogy a Társadalomtudományi Intézet és a Tudományos Akadémia elméleti kutatásainak eredményei gyorsan helyet kapjanak a közgazdasági propagandában”.¹⁴⁹ A reform propagálásában az MSZMP vezetése komoly szerepet szánt az Intézetnek,¹⁵⁰ és magának Lakos Sándornak is, aki az új gazdasági mechanizmus népszerűsítésére irányuló kampányt irányította.¹⁵¹ Varga József vezetésével hamarosan megalakult a tanácsrendszert elemző munkacsoport is, amelyben helyet kapott az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán tanító, de később a Társadalomtudományi Intézetben dolgozó jogtudós, Schmidt Péter is.¹⁵²

Lakos Sándor sem tétlenkedett, az általa kigondolt intézetnek újabb jogosítványokat kívánt szerezni, pedig azt már egyébként is arra szánták, hogy koordináló funkciót töltsön be a hazai szociológiai életben.¹⁵³ Az igazgató 1967. április 12-én tagja lett a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának is, amivel tovább nőtt az ideológiai-tudományos életre gyakorolható befolyása.¹⁵⁴ Lakosnak az APB megbízásából elemzést kellett készítenie a „politikai szociológiáról”, amit 1967 októberére el is készített. A KB TTI első embere úgy vélte, nem szerencsés, hogy Magyarországon szak-

¹⁴⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Határozat a Társadalomtudományi Kutató Intézet felállításáról. 2. sz. melléklet: A munka megkezdéséhez javasolt személyek.

¹⁴⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-20. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.), 1.

¹⁴⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-59. (1966. június 1.). Javaslat a „Gazdasági mechanizmus reformja” és a III. ötéves terv propagandájának feladataira (1966. május 26.), 7.

¹⁵⁰ Erről részletesebben egyik 2016-os tanulmányomban írtam: Pál 2016b.

¹⁵¹ Ferber – Rejtő 1988, 160.; Lakos 1966.

¹⁵² HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-1. Munkaprogram a tanácsi munkacsoport részére, 1966. IX. 14 – IX. 19.

¹⁵³ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-85. (1967. október 31.). Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1967. október 31-i üléséről, 2.

¹⁵⁴ Népszabadság, 1967. április 13. 1.; Takács 2012, 91.

képzettség nélküli emberek tucatjai kívánnak felméréseket végezni a lakosság politikai álláspontjáról. Hozzátette, hogy a professzionális szociológusoknál is hiányos a marxista műveltség, ellenben erőteljes a nyugati, „polgári” társadalomtudományok hatása. Ennek ellenére amellet érvelt, hogy „semmiképpen sem lehet cél a kutatások visszafojtása”. Javasolta, hogy a politikai szociológia kutatásának fő műhelye az ő intézete legyen és ne a Politikai Főiskola, mert ott nincs megfelelő háttere a kutatási munkának. Az APB ezzel egyetértett, a KB TTI lett a politikai szociológiai kutatások bázisa, a Főiskola pedig megmaradt oktatási intézménynek; és bár az 1969-ben itt felállított Szociológiai Tanszéken is folytak kutatások, azok mind mennyiségben, mind minőségben elmaradtak a Társadalomtudományi Intézet és a többi hasonló profilú kutatóhely vizsgálatai mögött.¹⁵⁵

Közben zajlott az egyéves, intenzív szociológusképző tanfolyam megszervezése, mely tanfolyam 1968 szeptemberében el is kezdődött.¹⁵⁶ Ennek adminisztratív szervezője főállásban Módra László volt, aki maga is elvégezte a tanfolyamot. Óraadóként tanította a jogszociológiát Kulcsár Kálmán, a társadalmi struktúra és társadalmi rétegződést Ferge Zsuzsa, a társadalomlélektant Pataki Ferenc, a szociológiatörténetet pedig maga Huszár Tibor. A szociológiai kutatások gyakorlati módszereiről, a szociográfiáról, a terepmunkáról pedig Csoóri Sándor, Márkus István, Zám Tibor és Szelényi Iván tartott órákat a hallgatóknak, sőt egyszer magát Erdei Ferencet is sikerült meghívni.¹⁵⁷ Tanított továbbá Sósne Molnár Edit, aki korábban részt vett a Rádió által elindított közvélemény-kutatásban is.¹⁵⁸ A szociológia iránti társadalmi érdeklődés a hatvanas évek végén a zenitjén volt, kifejezetten sokan jelentkeztek a tanfolyamra, így Huszár Tiboréknak valóságos felvételi beszélgetéseket kellett tartaniuk. Előnyben részesítették azokat, akik korábban terepmunkát végeztek és volt tanítói gyakorlatuk, de az MSZMP-s párttagkönyv hiánya nem volt kizáró tényező.¹⁵⁹ Böhm Antal emlékei szerint különböző egyetemekről toboroztak embereket, akikben láttak érdeklődést a társadalomtudományi kutatások iránt.¹⁶⁰ Bár voltak köztük olyanok is, akik a Politikai Főiskolára jártak, és

¹⁵⁵ Kalmár 2014, 317–318.

¹⁵⁶ Gombár 2012, 3.

¹⁵⁷ Ferge 2016, 169.; Gábor 1992b, 42.; Gombár 2012, 3.; Huszár 2010, 166.

¹⁵⁸ Szántó 2008, 44., 49.

¹⁵⁹ Nagy Endre interjúja, készítette Zombory Máté. Budapest, 2011. augusztus 24., augusztus 31., szeptember 15.; Huszár 2010, 166.

¹⁶⁰ A szerző interjúja Böhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában).

jövőbeli pártapparátusi karrierjük miatt vettek csak részt a tanfolyamon, mintegy „kiegészítve” az ideológiai tárgyakat, sok hallgatóból később főállású társadalomkutató vált.¹⁶¹

Az igen intenzív, heti hat napon át tartó tanfolyamon képezték ki a Társadalomtudományi Intézet munkatársainak későbbi derékhadát.¹⁶² A huszonöt fős tanfolyamra járt többek között Anderkó János, Böhm Antal, Gombár Csaba, Görgényi Ferenc, Kolosi Tamás, Módra László, Papp Zsolt és Szegő Andrea.¹⁶³ 1969 nyarán Szelényi Iván vezetésével egy nagy vidéki értelmiségi szociológiai vizsgálattal fejeződött be a kurzus, ahol konkrét empirikus kutatásokkal ismerkedhettek meg a hallgatók.¹⁶⁴ Ezt a kutatást a Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén és Csongrád megyei pártbizottságok segítségével folytatták le, 1500 értelmiségi foglalkozású személyt vonva be a vizsgálatba.¹⁶⁵ A felmérés eredményeit 1971-től *A vidéki értelmiség helyzete* című hétkötetes sorozatban tették közzé.¹⁶⁶ A tanfolyamot az 1969–1970-es intézeti évben is megismételték, ekkor tizenhárom fő tanulhatott szociológiát.¹⁶⁷ Itt ismerkedett meg későbbi szakmájával, a kutatási módszerekkel többek között Csákó Mihály és Gázsó Ferenc, akik a kurzus után az Intézet állományába kerültek, de előtte még elvégezték első gyakorlati kutatásukat is Ferge Zsuzsa irányításával – foglalkozás-presztízs vizsgálatot folytattak a Láng gépgyári munkások körében.¹⁶⁸ A tanfolyam elvégzése után a hallgatók külön vizsga után szociológus diplomát kaptak.¹⁶⁹

Az 1968-as év nemcsak a megszervezett tanfolyam miatt volt jelentős a KB TTI életében. Külső hatásra lehetőség nyílt arra, hogy tovább fejlődhesen a hazai társadalomtudományi életben. Ehhez a háttérrel az 1968-as nyári események adták. Augusztusban Heller Ágnes és Márkus Mária a jugoszlá-

¹⁶¹ Nagy Endre interjúja, készítette Zombory Máté. Budapest, 2011. augusztus 24., augusztus 31., szeptember 15. 36.

¹⁶² Gombár 2012, 3.; Szántó 2008, 50–51.

¹⁶³ A szerző interjúja Böhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.); Gombár 2012, 3.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-20. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.); Módra 1972, 102.; Szántó 2008, 51.

¹⁶⁴ Gombár 2012, 3.

¹⁶⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-20. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.).

¹⁶⁶ Akszentievics 1974, 43.

¹⁶⁷ Módra 1972, 102.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-20. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.).

¹⁶⁸ Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 10–12.

¹⁶⁹ Huszár 2015, 211.

viai Korčula városában, a zágrábi Praxis kör által szervezett nyári egyetemen tartózkodtak az MTA Szociológiai Intézetét képviselve. Itt érte őket a hír Csehszlovákia katonai megszállásáról, ami ellen nyilvánosan tiltakoztak, és nyilatkoztak a francia AFP hírügynökségnek is. Hazatérésük után a szociológiai csoport párttagjai szolidaritásukról biztosították őket, sőt maga Hegedüs András is meglehetősen látványos formában állt ki mellettük: Csehszlovákia megszállása után egy nappal, a Központi Bizottság székházában tartott aktív nyilvánossága előtt ítélte el az intervenciót.¹⁷⁰ A pártvezetés kihasználta az alkalmat, hogy átrendezhesse a szociológiai (és filozófiai) élet erőviszonyait: Heller Ágnes és Márkus Mária szigorú megrovást kaptak és nem utazhattak külföldre, Márkust pedig kizárták az MSZMP-ből. Hegedüst ugyan nem zárták ki, mivel Hellerékkal szemben ő „belső pártfórumon” fejtette ki az MSZMP vezetésével ellentétes véleményét, de 1968 végén leváltották a Szociológiai Kutatócsoport éléről és az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjához helyezték tudományos főmunkatársnak, emellett tőle is megvonták a külföldre való utazás jogát. A Kutatócsoport új vezetője Kulcsár Kálmán jogszociológus lett.¹⁷¹ A „rendcsinálásnak” volt némi „szakmai”, „belső” bázisa is.¹⁷² Bár több kutató sajnálta Hegedüst a bukása miatt, voltak köztük olyanok, akik féltették a szociológiát és úgy gondolták, hogy ha Kulcsár mellé állnak, akkor talán megmenthetik a szakmát a politika későbbi beavatkozásaitól. Az Intézet akkor kinevezett új igazgatóhelyettese, Farkas János úgy emlékezett, volt olyan törekvés, hogy az akadémiai kutatóhelyet teljesen felszámolják, vagy esetleg a Társadalomtudományi Intézetbe olvasszák.¹⁷³ A fentebb idézett levéltári iratokból úgy tűnik, hogy Lakos Sándornak tényleg voltak ambíciói arra, hogy újabb és újabb jogosítványokat szerezzen a KB TTI-nek, adott esetben az MTA rovására. Mindenesetre amikor a *Társadalmi Szemle* hasábjain megindult a támadás Hegedüs és a nevéhez köthető tudóstársaság munkássága ellen,¹⁷⁴ Kulcsár és Farkas tudatosan kivonták magukat elődjeik kritizálása alól, sőt Farkas még Hegedüs védelmére is kelt egy

¹⁷⁰ Hegedüs 1989, 18–19.; Kalmár 2014, 320.; Szántó 2008, 102.

¹⁷¹ Kalmár 2014, 321.; Szántó 2008, 91.

¹⁷² Kalmár 2014, 322.

¹⁷³ Farkas 2001, 215.

¹⁷⁴ Lásd például Meruk 1968; Molnár 1968; H. B. 1969; Jenei – Knopp 1969; Kiss 1969.

1970-es írásában,¹⁷⁵ ami miatt Lakos egy ideig nyíltan neheztelt a Szociológiai Intézetre.¹⁷⁶

Az MTA Szociológiai Kutatócsoportja végül nem szűnt meg, személyi állománya viszont részben átalakult, illetve más kutatási témák (kultúra és életmód, módszertani problémák stb.) felé terelődött, a „politikailag kényesebb” témák egy része más intézményekhez került, a társadalmi struktúra kutatását például a KB TTI „kapta meg”.¹⁷⁷ A Hegedüs-féle csapattal való „leszámolással” párhuzamosan ugyanis a politikai vezetőréteg továbbfejlesztette a Társadalomtudományi Intézet szociológiai bázisát.¹⁷⁸ Igaz, erre már egy évvel korábban tettek lépéseket (az Agitációs és Propaganda Bizottság már 1967 októberében áldását adta arra, hogy az Intézet „nagyobb súlyt helyezzen munkájában a szociológiai kutatásokra”),¹⁷⁹ az 1968-ban történt események csak felgyorsították a folyamatot. Míg 1966 és 1968 között a KB TTI és az MTA intézete közti konkurencia alig volt érezhető (hiszen több akadémiai munkatárs is tanított a Társadalomtudományi Intézetben), addig 1968 őszétől megváltozott a helyzet. A KB TTI-t az MSZMP vezetése tudatosan „ellenbázissá” fejlesztette, igyekezett a szociológusok körében népszerűvé tenni a pártintézményt: jobb infrastruktúrával látta el a kutatóhelyet, az ott dolgozó kutatók fizetése is magasabb lett, mint amit az Űri utcában dolgozók kaptak. A két intézet között jó időre megromlott a kapcsolat.¹⁸⁰

Az MSZMP 1969-es Tudománypolitikai Irányelvei – amelyek kidolgozásába kb. százötven-kétszáz külső szakembert vontak be a pártközpontban – tovább bővítették a politikai vezetés és a Társadalomtudományi Intézet kapcsolatait. Új kutatási témákat dolgoztak ki, a pártapparátus egyre inkább együttműködött a KB TTI munkatársaival.¹⁸¹ Maguk az Irányelvek azért voltak jelentősek, mert a magyarországi szocializmus történetében a

¹⁷⁵ Farkas 1970. Bélley László és Erdei Mihályné is Hegedüst támogató írást tett közzé ekkoriban. Bélley 1969; Erdei 1969.

¹⁷⁶ Farkas 2001, 216.

¹⁷⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. A Társadalomtudományi Intézet témacsoportjainak 1970/71/72. évi kiadványterve a beérkezett „Megbízás”-ok alapján (állandó munkatársak), 327.

¹⁷⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-104. (1968. november 5.). Jelentés a Politikai Bizottságnak az MTA Szociológiai Kutatócsoport és a Filozófiai Intézet helyzetéről (tervezet, 1968. november 2.), 28.

¹⁷⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-85. (1967. október 31.). Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1967. október 31-i üléséről, 1.

¹⁸⁰ Szántó 2008, 115.

¹⁸¹ Kalmár 2014, 297.

politikai vezetőréteg először tett látványos engedményt a tudománynak, elismerve annak – korlátozott – autonómiáját. Bár az anyagi eszközök és a kutatóintézetek továbbra is a pártállam kezében maradtak, a tudomány politikai befolyásolása indirektebb lett. A korábbi időszakhoz képest olyan új rendszer alakult ki, melyben sokkal több lehetőséghez jutottak a társadalomtudományi kutatók – nemcsak az intézetekben, hanem a felsőoktatásban is. Ugyanakkor az Intézet keretében folyó, a pártapparátus körében végzett adatfelvétel sorsa jelezte, hogy meddig mehetnek el a tudósok: az MSZMP alkalmazottaival kapcsolatos felmérés adatait, eredményeit nem engedték publikálni, a teljes anyagot évtizedekre zárolták. (Legközelebb csak 1986-ban nyílt – korlátozott – lehetőség arra az Intézetben, hogy az állampárt apparátusát vizsgálhassák.)¹⁸²

Lakos 1970-től, a tanfolyam végeztével igyekezett stabilizálni a munkatársi gárdát. A tanfolyam oktatói közül állást ajánlott Ferge Zsuzsának, de ő nem kívánt a KB TTI-be menni, inkább a Szociológiai Kutatóintézetet választotta, s ott folytatta a rétegződéssel, az iskolarendszerrel, illetve a szegénységgel kapcsolatos vizsgálatait.¹⁸³ Így Lakos elsősorban a tanfolyam egykori hallgatói közül válogatott. S mivel eközben Huszár Tibor szervezni kezdte az ELTE-n a szociológiai szakképzést, s igényt tartott volna a legtehetségesebb diákok (Böhm Antal, Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Papp Zsolt) munkájára is, Lakos gyorsan elintézte, hogy ők a Társadalomtudományi Intézet állományába kerülhessenek.¹⁸⁴ Huszárnak is felajánlotta, hogy ott maradhat az Intézetben beosztottként, de ő emlékei szerint egyrészt megsértődött Lakos eljárásán, másrészt erejét inkább az egyetemi szociológusképzés elindítására fordította.¹⁸⁵ Huszár Tibor távoztával Lakos megkérdezte Szelényi Ivánt, hogy volna-e kedve átvenni félállásban az Intézet „szociológiai laboratóriumának” vezetését, amire Szelényi igent mondott. Őt az igazgató még akkor ismerte meg, amikor a KSH könyvtárába járt fel olvasni, ugyanis Szelényi volt ott 1961-től a külföldi folyóirattár vezetője.¹⁸⁶

¹⁸² Balogh 2000a, 16., 77.; Földes 2018, 223.; Vida 1992, 3., 21., 25.

¹⁸³ Bartha 2017b, 11.; Ferge 2016, 169.

¹⁸⁴ Gombár 3012, 3.; Huszár 2010, 172. Huszár Tibor „válaszként” igyekezett többeket lebeszélni arról, hogy Lakos intézetébe menjenek, lásd például Nagy J. 2016, 215.

¹⁸⁵ Már 1945 óta volt köztük némi feszültség, mert Huszár volt Lakos utóda a VII. kerületi MADISZ-apparátusban. Uo. 166. és 172., valamint a szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában).

¹⁸⁶ Uo., valamint Szelényi 1990a, 435.; Szelényi 2015a, 80., 96. Huszár Tibor is a KSH-ban ismerkedett meg Szelényivel. Szántó 2008, 49.

Hasonlóan más társadalomtudományi kutatóhelyekhez, Lakos is igyekezett tehetséges, különböző szocializációjú embereket toborozni a kutatóhelyhez. Az Intézet első munkatársai között voltak munkásszármazásúak (Bóhm Antal, Csákó Mihály, Gombár Csaba stb.),¹⁸⁷ paraszti eredettel bírók (Gaszó Ferenc, Pál László, Schmidt Péter, Sipos Katalin, Turgonyi Júlia stb.),¹⁸⁸ de polgári-értelmiségi családból jövők is (Kolosi Tamás, Papp Zsolt, Polonyi Péter, Szelényi Iván stb.).¹⁸⁹ Az alkalmazottak nagyrészt valamelyik hazai felsőoktatási intézményben szerezték végzettségüket, de akadtak a Szovjetunióban tanult aspiránsok is (Anderkó János, Halay Tibor, Módra László stb.).¹⁹⁰ Végzettségüket tekintve is meglehetősen heterogén társaság került be az intézetbe: sokan rendelkeztek filozófus diplomával (Balogh István, Csákó Mihály, Gaszó Ferenc, Gedeon Péter, Gombár Csaba, Görgényi Ferenc, Kolosi Tamás, Módra László, Papp Zsolt stb.),¹⁹¹ jelentős volt a közgazdász végzettségűek száma is (Anderkó János, Halay Tibor, Szelényi Iván stb.),¹⁹² akadtak jogászok (Schmidt Péter, Varga József stb.),¹⁹³ de volt egykori történelem- (Bóhm Antal) és magyar szakos (Polonyi Péter) is az alkalmazottak között.¹⁹⁴ Azok, akiket nem a tanfolyamon képeztek szociológussá, valamelyik párt- vagy tömegszervezet káderei voltak korábban (Balogh István, Halay Tibor, Turgonyi Júlia stb.).¹⁹⁵ Viszont korántsem volt mindenki MSZMP-tag, annak ellenére, hogy ez a KB egyik intézménye volt, például Polonyi Péter vagy Szelényi Iván nem lépett be a pártba.¹⁹⁶

¹⁸⁷ A szerző interjúja Bóhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.); Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 1.; Gombár 2007b, 5.

¹⁸⁸ A szerző interjúja Gaszó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában.); Gombár 2012, 13.; Népsport, 1965. augusztus 13. 5.; Schmidt 2008, 19.; Szelényi 2015a, 96.

¹⁸⁹ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában.); Huszár 2015, 210.; Scpiades 2011, 2.; Szántó 2008, 164.

¹⁹⁰ A szerző interjúja Bóhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.); MT 1964, 666.; MT 1969, 48.

¹⁹¹ A szerző interjúja Gaszó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában.); Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 3.; Huszár 2015, 211.; Gombár 2007b, 5.; MKK 1990, 192., 317.; MT 1969, 48.; MTI 2008, 61.; Simon 1978, 702.

¹⁹² Kállay 1978, 114.; MTA 1967, 414.; Szelényi 2015a, 96.

¹⁹³ Gombár 2012, 4.; Schmidt 2008, 39–40.

¹⁹⁴ A szerző interjúja Bóhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.); MKK 1990, 470.

¹⁹⁵ MTI 2008, 61.; Népsport, 1965. augusztus 13. 5.; Népszava, 1965. november 30. 2.

¹⁹⁶ Szelényi 2015b, 96.; Vámos 2013, 246.

Az 1967. év elején egy igazgató, egy igazgatóhelyettes, egy tudományos titkár, 16 tudományos és hat dokumentációs munkatárs, valamint kilenc adminisztrátor alkotta a Társadalomtudományi Intézet gárdáját. A dolgozók besorolása a KB apparátusában érvényes nomenklatúra szerint történt, bár lehetőséget adtak egyéni besorolásra is. A kezdeti időben némi ellenőrző szerepet is szántak az intézetnek, ugyanis lehetővé tették számára, hogy a többi társadalomtudományi kutatást folytató műhely fontosabb témáit véleményezhesse és azokat a PB elé terjeszthesse.¹⁹⁷ Az intézet csakhamar igen sokrétű és változatos kutatásokba fogott, ezért indokolttá vált a létszámemelés, amit a Titkárság 1968. május 20-án jóváhagyott: innentől kezdve már két igazgatóhelyettes segítette Lakos Sándor munkáját, de öt tudományos, három dokumentációs és négy adminisztratív státusszal is többet kapott a kutatóhely.¹⁹⁸ (1980 és 1982 között az egyik igazgatóhelyettes tudományos igazgatónak hívták, de 1982-ben már bizonyíthatóan nem használták ezt a titulust, feltehetően ezt csak ideiglenes tisztségként hozták létre az igazgatói székéből 1980-ban távozó Lakos Sándor számára.)¹⁹⁹

Az intézet élén az Igazgatóság állt, amely az igazgatóból és az igazgatóhelyettesekből tevődött össze. Az Igazgatóság a szükségleteknek megfelelően, de havonta legalább egyszer ülést tartott, amelyen az alábbi személyek vettek részt: az igazgató és helyettesei, a pártszervezet titkára, az intézeti titkár és a tárgyalásra kerülő anyag előterjesztői.²⁰⁰

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete szervezetének sajátosága, hogy csak egy része volt állandó (igazgatóság, információ- és dokumentáció, ügykezelési és gazdálkodási részlegek), míg kutatócsoportjai igazodtak az aktuális, a párt Politikai Bizottsága által megszabott kutatási feladatokhoz, ezért létszámuk és személyi összetételük is rugalmasan változhatott, ami lehetővé tette nagyszámú külső, más intézményektől kikért kutatók alkalmazását is. A tudományos tevékenység támogatására három funkcionális részleget hoztak létre: a Szerkesztőséget (az intézet saját

¹⁹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-7.-274. (1967. január 30.). Jegyzőkönyv a Titkárság 1967. január 30-án megtartott üléséről, 3.

¹⁹⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-7.-302. (1968. május 20.). Jegyzőkönyv a Titkárság 1968. május 20-án megtartott üléséről, 7.

¹⁹⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. Halay Tibor levele Varjas Péternek (1982. augusztus 26.). Vö. HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-838. (1981. október 13.). Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1981. október 13-án tartott üléséről, 15.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-368. (1981. június 30.). Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Politikai Akadémia 1981-82. évi előadásaira, 103.

²⁰⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és munkarendje (Javaslat, 1981. július 2.).

könyveinek és folyóiratának, az 1971-ben újjára indított *Társadalomtudományi Közlemények* kiadására), valamint az Információs és Dokumentációs Osztályt (az egyre bővülő állományú könyvtárral), továbbá az Ügykezelő és Gazdasági Csoportot.²⁰¹ Ez utóbbit – még Ügyviteli Csoport néven – 1969 februárjában állították fel öt fővel, hogy szervezettebbé és centralizáltabbá váljon az adminisztratív, szervező és gazdasági jellegű ügyek vitele. Munkaügyi kérdésekkel, a dolgozók problémáival, szerződéskötésekkel, az értekezletek technikai előkészítésével foglalkozott, de az itteni munkatársak tartották a kapcsolatot a könyvkiadókkal (például a Kossuth Kiadóval), ha az intézet kiadványainak terjesztése került szóba. Nem elhanyagolható feladatuk volt még a zárt terjesztésű művek megrendelése és intézetben belüli elosztása is.²⁰² Az 1972-ben felállított Szerkesztőség közvetlen felügyelete megoszlott az Igazgatóság és a Titkárság között, mígnem 1980-ban létrehozták az egységes Szerkesztőséget.²⁰³

Az Intézet fő témáit egy-egy csoport tanulmányozta. A csoportvezetők beosztása megfelelt az akadémiai kutatóintézetek osztályvezető státuszának, a csoportok pedig az osztályoknak feleltek meg. A csoportvezető szervezte a csoportot, ő javasolt belső és külső munkatársakat felvételre, ő vezette a vitákat. A csoportokon belül lehettek „vezető kutatók” (ez az akadémiai tudományos főmunkatársnak felelt meg), illetve tudományos kutatók (ez az akadémiai tudományos munkatársnak felelt meg). A csoporthoz tartozhattak még tudományos segédmunkatársak, valamint tudományos segédszemélyzet. Az egyes témacsoportokon belül téma-tanácsokat is lehetett működtetni. A Társadalomtudományi Intézet legfőbb véleményező egysége a kéthetenként összeülő Csoportvezetői Tanács (később csoportvezetői értekezlet) volt, amelyben az igazgató, annak helyettesei, a tudományos titkár, a csoportvezetők, a Dokumentációs Osztály irányítója és a párttitkár vettek részt a meghívottak mellett. Ez a szerv döntött a TTI munkaterveiről, megtárgyalta az éves beszámolót, a kutatócsoportok jelentéseit, egyes operatív feladatokat irányított (adminisztratív ügyek, fontosabb gazdasági kérdések stb.), ellátta a *Társadalomtudományi Közlemények* szerkesztőségi feladatait. A korábban említett téma-tanácsokban egy-egy

²⁰¹ Uo. Javaslat a Titkárságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének feladatkörére, munkamódszerére és szervezeti felépítésére (1981. június 1.).

²⁰² HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Javaslat az Ügyviteli Csoport létrehozására (1969. február 7.), 64–67.

²⁰³ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet szerkesztőségi csoportjának létrehozására és felépítésére (1977. szeptember 9.); Uo. Emlékeztető az 1980. augusztus 28-i csoportvezetői ülésről (1980. augusztus 29.).

témát kutató szakértők értekezhetnek, itt tárgyalhatták meg a részletes kutatási téziseket, résztanulmányokat, kutatási beszámolókat. A csoportok az intézet történetében végig meglehetősen önállósággal szervezték saját kutatásaikat.²⁰⁴

1969 novemberére négy munkacsoport (Munkásosztály-, Hazafiség-nacionalizmus-, Tanács-, Szociológiai csoport) alakult ki, amelyek a Politikai Bizottság határozatai alapján kutatták a nevükben megjelölt témákat (a Szociológiai csoport főként a gazdasági mechanizmus társadalmi hatásait vizsgálta). Ezek mellé létrehoztak még egy ún. Információs és Dokumentációs Osztályt is Sárkány László vezetésével. Kicsit később némileg átszervezték a kutatócsoportokat, a tanácsrendszerrel foglalkozó szervezeti egységből kialakították az Állam és demokrácia-csoportot, a Hazafiség-nacionalizmus nevű alegység pedig az „Integráció és szuverenitás” nevet viselte, és a szocialista országok integrációját, a nemzetközi helyzet alakulását vizsgálta.²⁰⁵ A kutatói egységek végül a „témacsoport” nevet kapták, ahol – az Intézet interdiszciplináris jellegének megfelelően – együtt dolgoztak a különböző területeket képviselő tudósok: szociológusok, filozófusok, közgazdászok, jogászok, történészek stb.,²⁰⁶ adott esetben több külsős kutatót is bevonva a közös munkába. A „Munkásosztály-csoport” vizsgálta a „munkásosztály” fogalmát, rétegződését, életmódját, kulturális szintjét, erkölcsi problémáit. Két speciális réteget kutattak: a kereskedelmi és a közlekedési dolgozók életkörülményeit (Turgonyi Júlia, Ferge Zsuzsa és Szpirulisz Ildikó). Jelentős program volt a Kemény Istvánhoz köthető nagy kutatás a Csepel Vas- és Fémművek és Pest megye munkásai körében, valamint a Nógrád megyei pártbizottsággal közösen folytatott vizsgálat a salgótarjáni munkások kulturális színvonaláról. A csoportot Illés János vezette, s dolgozott benne többek között Balogh István, Barna József, Blaskovits János, Kovács Ferenc és Laczkó Miklós.²⁰⁷ Az „Integráció és szuverenitás-csoport” (melyet idővel „Nemzetközi csoportra” kereszteltek át) kevésbé volt szociológiai

²⁰⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 223–230.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. A Társadalomtudományi Intézet munkaterve. Javaslat (1979).

²⁰⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 223., 226., 231.

²⁰⁶ Módra 1972, 101.

²⁰⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 226. és A Társadalomtudományi Intézet témacsoportjainak 1970/71/72. évi kiadványterve a beérkezett „Megbízás”-ok alapján (állandó munkatársak, 1970. május), 330.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-20. Emlékeztető az 1968. január 15-én megtartott intézeti értekezleten elhangzottakról, 46–56.; Módra 1972, 103–104.

orientációjú, az itt dolgozó munkatársak (Patkós János csoportvezető, Ágoston László, Faragó Tamás, Kerekes György, Polonyi Péter, Sulyok Béla és a délszláv származású Krisztov Lazo) a szocialista tábor gazdaságaival, az egyes kommunista állampártok szocializmus-felfogásával foglalkoztak.²⁰⁸ A „Szociológiai csoport” Módra László vezetésével folytatta le a már említett nagy empirikus kutatást a vidéki értelmiségről, emellett aktívan részt vettek a megyei oktatási igazgatóságoknál számos szociológiai tanfolyam, konzultáció, vita megszervezésében is. A csoportban dolgozott többek között Akszentievics György, Gázsó Ferenc, Szelényi Iván és Szerdahelyi Edit. 1971-ben a Szociológiai Csoporton belül négy, viszonylag önálló részleget hoztak létre (Ifjúságkutató, Pártszociológiai, Módszertani és dokumentációs részleget).²⁰⁹ Az „Állam- és demokrácia” csoport volt a leginkább „politikatudományos” érdeklődésű kollektíva. Itt sok egyéb mellett a vezetés, irányítás kérdéseit, a szakigazgatási szervek és a hatalom kapcsolatát, a középszintű politikai döntéseket igyekeztek minél alaposabban elemezni. Itt dolgozott Bóhm Antal, Gombár Csaba, Görgényi Ferenc, Guba László, Kolosi Tamás, Papp Zsolt, Schmidt Péter, Szabó Béla, Széll János. A csoport vezetője Varga József volt, aki később a kormányhivatalt irányította korai haláláig.²¹⁰

II/4. A „konzervatív félfordulat” (1972–1974) hatása az Intézetre

A KB Társadalomtudományi Intézetének struktúrája, személyi állománya tehát néhány év vajúdás után kialakult, alkalmazottai munkához láthatnak, hamarosan megszülettek az első eredmények, kiadványok is. A hatvanas-hetvenes évek fordulója a korábbi időszakhoz képest kifejezetten termékenyítő légkört biztosított a társadalomkutatóknak, bár még sokakban élénken élt Hegedüs Andrásék 1968–1969-es meghurcolásának emléke. Ennek ellenére az MTA Szociológiai Intézete is, dacára az új, a párthoz hűségesebb

²⁰⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Nemzetközi Csoport. Kiadási terv (1972, 1971. október 7.), 107.; A Társadalomtudományi Intézet témacsoportjainak 1970/71/72. évi kiadványterve a beérkezett „Megbízás”-ok alapján (állandó munkatársak, 1970. május), 329.; Nemzetközi csoport (1974. december 19.), 386.

²⁰⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. A Társadalomtudományi Intézet témacsoportjainak 1970/71/72. évi kiadványterve a beérkezett „Megbízás”-ok alapján (állandó munkatársak, 1970. május), 328–329.; Ifjúságkutató csoport. A csoport éves munkatervéből az 1971. november és decemberre eső feladatok (1971. november 19.), 428.; Javaslat a TTI Szociológiai Csoport feladatkörére (1970. november), 470.; Módra 1972, 102–103.

²¹⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Állam és Demokrácia Témacsoport. Rendezvénytáptár, 1971. szept. 30 – 1972. március 31-ig (1971. szeptember 27.), 334–336.; Gombár 2012, 4–5.; Módra 1972, 103.

vezetésnek, fejlődött, professzionizálódott, ahogyan a többi, 1965 és 1970 között létrehozott új kutatóhely is.²¹¹

A magyarországi társadalomtudományok fejlődését azonban negatívan befolyásolta az 1972-ben meginduló „konzervatív félfordulat.”²¹² A kifejezés némi magyarázatra szorul. „Félfordulatnak” nevezem azt a jelenséget, amikor 1972 novembere és 1974 márciusa között a hazai politikai vezetésben annyira megerősödött a dogmatikus kommunista vezetők (Biszku Béla, Gáspár Sándor, Komócsin Zoltán, Pullai Árpád) befolyása a reformerekkel (Aczél György, Fehér Lajos, Fock Jenő, Nyers Rezső) szemben, hogy képesek voltak – a szovjetek külső támogatásával – egyrészt leállítani az új gazdasági mechanizmust, másrészt szigorúbb ideológiai ellenőrzés alá vonni a szellemi/tudományos életet. (A konzervatív felső- és középszintű pártfunkcionáriusok mellett a szakszervezeti adminisztráció egyes vezetői is támogatták ezt az irányváltást.)²¹³

A szakirodalom egy része ezt az időszakot „fordulatként” szokta bemutatni mind gazdaságpolitikai,²¹⁴ mind kultúrpolitikai²¹⁵ tekintetben. Már a kortársak is így látták az eseményeket.²¹⁶ Ugyanakkor több szerző is felhívta a figyelmet arra, hogy igazi dogmatikus, „posztsztálini” fordulatra nem került sor.²¹⁷ Sem a gazdasági, sem a szellemi/tudományos életben nem történt teljes visszakanyarodás az 1950-es, illetve korai '60-as évek irányvonalához, egyrészt a már meglévő reformműhelyeket nem számolták fel, másrészt az 1971-ben beindított kutatási programokat nem állították le,²¹⁸ harmadrészt továbbra is megmaradt a politika és a tudomány közötti határok terén kialakított ingatag konszenzus.²¹⁹ Fontos szempont az is, hogy az értelmiségi nyilvánosság – ha korlátok között is – tovább működhetett, s nem következett be a valóságfeltáró írások teljes tilalmának visszaállítása.²²⁰ A Nyugat felé irányuló kulturális kapcsolatok építése

²¹¹ Ezek részletesebb bemutatását lásd a *Társadalomtudományi reformműhelyek a Kádár-korszakban* című alfejezetben!

²¹² A kifejezést Varga Zsuzsannától vettem át, bár ő ezt elsősorban az agrárpolitikára alkalmazta. Varga 2013, 176.

²¹³ Kornai 2005, 227.; Hegedüs 1989, 20.

²¹⁴ Csizmadia 1989, 22.; Fleck 2001, 60.; Papp 2010, 289.

²¹⁵ Agárdi 1993, 134.; Petrik 2013, 93–94.; Standeisky 2005, 18.; Veres 2001, 10.

²¹⁶ Antal 1988, 32.; Juhász 1991, 347.

²¹⁷ Hajdú 1998; Romsics 2005, 401–402.

²¹⁸ Balogh 2000, 80.; Ferber – Rejtő 1988, 226.

²¹⁹ Balogh 2000, 11.

²²⁰ Kuczai 1992, 63.

sem szenvedett törést, sőt enyhén még növekedett is a kulturális nyitás mértéke.²²¹ A reformkommunista vezetők közül sem lehetetlenítettek el mindenkit teljesen (1974-ben Nyers Rezsőt leváltják gazdaságpolitikai KB-titkári tiszteből, de az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének élére helyezik; Aczél Györgyöt megfosztják kulturális KB-tisztségétől, de miniszterelnökhelyettesé nevezik ki, miközben még évekig megőrzi befolyását; Fock Jenő kormányfőt 1975-ben nyugdíjazták, ám KB-tagsága megmarad, és a Kádár Jánossal való jó kapcsolata miatt még éveken át eljuttathatja véleményét a gazdaságpolitikai döntéshozókhoz, ahogyan az 1974-ben nyugdíjazott Fehér Lajos is),²²² de korábbi befolyásuk rendkívüli mértékben lecsökkent.²²³ Mindenesetre a fenti okok miatt sok mindent sikerült átmenteni a hatvanas, korai hetvenes évek reformgondolataiból, a kritikai szociológiai attitűdből, vagyis a hazai társadalomtudományok fejlődését nem sikerült teljesen megtörni.²²⁴

A „konzervatív félfordulat” mérlege azonban így is negatív, meglehetősen sok kárt okozott. Súlyosak voltak a gazdasági következményei, a leállított reformfolyamat²²⁵ következtében elmaradt a gazdaság szerkezetváltása, az önállóbbá vált vállalkozók működését korlátozták, ismét megjelent a gazdaság centralizálása, a nagyvállalatok egyoldalú támogatása a kisebb szervezetekkel szemben. A központi tervezés megtámogatására felállították az Állami Tervbizottságot. Több ágazatban újraszabályozták a bérfejlesztést.²²⁶ Mindemellett kampányt indítottak a termelőszövetkezetek ellen, új szabályozásokkal korlátozták őket, ami erősen legyengítette kezdeményezőképességüket, ráadásul ez többször a sikeres tsz-vezetők elleni büntetőeljáráásokba is átcsapott.²²⁷

A szellemi életben is érezhető vált az ideológiai szigorodás. 1972-ben elvették a „liberálisnak” bélyegzett Irodalomtudományi Intézettől a *Kritika* című folyóiratot és a konzervatív kommunista állásponthez közelálló Pándi Pált tették meg szerkesztőnek; 1973 januárjában az országos ideoló-

²²¹ Takács 2016, 29., 48.

²²² Bozsonyi – Horváth – Kmetty 2012, 164.; Révész 1997, 222–223.; Rózsa 1996, 41.; SPBT 1989, 261., 274., 303.

²²³ Huszár 2003, 266.; Huszár 2004, 369.; SPBT 1989, 273.

²²⁴ Bartha 2017b, 13.; Papp 1989, 8.

²²⁵ Nem vonták vissza teljesen a reformokat, de maga a folyamat egyértelműen megtorpant. Lásd Andorka 2006, 687.; Rainer M. 2011, 197. Kalmár Melinda érdekes, más kutatóktól sok tekintetben eltérő koncepciót dolgozott ki a kelet-európai térség reformkényszereiről. Lásd Kalmár 2014, 370–388.

²²⁶ Huszár 2003, 276.; Földes 2018, 117–119.; Izsák 2000, 427.; Janos 2003, 307.; Sárközy 1986, 32.

²²⁷ Varga 2013, 205., 209–210.

giai tanácskozáson Aczél György név szerint is bírálta Hegedüs Andrászt és a Lukács-kör néhány tagját (Márkus Györgyöt, Heller Ágneszt és Vajda Mihályt); 1973 májusában megjelent az MSZMP KB Kulturpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről,” amely az említett három filozófuson túl most már Bence György, Kis János, Hegedüs András és Márkus Mária ellen is támadást indított. Csakhamar mindegyiküket elbocsátották állásaikból (Hegedüst, Kist és Vajdát pedig kizárták az MSZMP-ből), s egy időre publikációs tilalom alá is helyezték őket; 1973 augusztusában felszámolták a balatonboglári kápolnatárlatot; 1973 októberében megkezdődött Haraszti Miklós pere, aki *Darabbér* című szociográfiájában arról írt, hogy a munkások a proletárdiktatúrában is ugyanolyan kizsákmányoltnak érzik magukat, mint „kapitalista viszonyok” között.²²⁸ Eközben több értelmiségit is különböző eszközökkel zaklattak: Konrád György író 1973 májusában ügyészi figyelmeztetést kapott, mert Haraszti *Darabbérének* külföldre juttatásával gyanúsították; Zsille Zoltán szociológust 1974 januárjában kizárták a pártból, majd idővel elbocsátották munkahelyéről; Hamburger Mihály filozófiatanárt szintén eltávolították az ELTE BTK-ról, sőt még benzinkutasállását is ott kellett hagynia később. Többeket kiutazási tilalommal is sújtottak, nem egy személyt emigrációba kényszerítettek, az itthon maradtak közül sokan szakmailag perifériára sodródtak.²²⁹ A felerősödött értelmiségellenes kurzus az állampárt káderpolitikájára is hatással volt: tagfelvételi zárlatot rendeltek el az értelmiségre.²³⁰

A társadalomtudományokat és annak több képviselőjét tehát érzékenyen érintették a változások. Sokatmondó az Agitációs és Propaganda Bizottság 1973 végi állásfoglalása a tudománypolitikai irányelvek megvalósításáról: „A mai társadalmi valóság feltárásának és a tudatformálás ideológiai feladatainak szempontjából legfontosabb társadalomtudományi ágazatokban – mindenekelőtt a szociológia és a filozófia területein – a fő feladat a marxizmus pozícióinak viszonylag gyors és határozott megerősítése. E társadalomtudományi ágazatok kutatóhelyein a marxizmus kizárólagosságának biztosítására, mint közvetlen célra kell törekedni.” 1974 júniusában évekig le is került a napirendről a Magyar Filozófiai, illetve a

²²⁸ Bartha 2017a, 158–159.; Pósa – Tóth 1988, 25.; Révész 1997, 196–199., 202., 206., 209.; Rózsa 1996, 39.

²²⁹ Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 9–10.; Csizmadia 1995, 80–81.; Majtényi 2018, 129.; Papp 1989, 9.; Révész 1997, 230.; Zsille 1988, 119.

²³⁰ Rózsa 1996, 41.

Magyar Szociológiai Társaság létrehozásának terve.²³¹ A hetvenes évekre a magyar filozófia trónvesztése egyértelművé vált, fejlődése megtört, s ezzel párhuzamosan a többi társadalomtudományban is visszafejlődtek az elméleti kutatások.²³² A szociológiában előtérbe kerültek a pozitivista jellegű, empirikus, módszertani kutatások, a kutatók ódzkodtak az átfogó elméleti következtetések levonásától. Emiatt rendkívül kevés szintetizáló igényű munka született, a magyar szociológia fejlődését egy jó évtizedre visszavetette a „félfordulat”.²³³ Már csak azért is, mert az empirikus tények egy részével a konzervatív ideológiai felfogás ihlette elméleteket igyekeztek megerősíteni. Jó példa erre az osztály- és a réteggutatások helyzete. Ezekre a hetvenes években jelentős számú kutatót „állítottak rá”, anyagilag is stabil hátteret biztosítottak a vizsgálódásoknak. A feltárt tények egy részével azonban igyekeztek a régi, sztálini struktúra-modell – „két osztály, egy réteg” – konstrukcióját²³⁴ alátámasztani, ami lehetetlenné tette, hogy a valóban értékes kutatási eredmények hatást gyakorolhassanak a politikusokra, ideológusokra. A túl sok empirikus adatfelvétel pedig nem tudta hozzásegíteni a szociológusokat a valós társadalmi folyamatok értelmezéséhez. Kiderült, hogy a „lapos empirizmus” – mutatott rá Peter Winch nyomán Szabó Márton – ugyanúgy képes kiszolgálni a hatalmat, mint ellenlábasa, az ideológiai gondolkodás.²³⁵

A depolitizálódás azonban más tudományágak fejlődésére kifejezetten pozitívan is hatott: ahol nem volt kötelező tartalmilag marxistának lenni, ott elég volt néhány formális ideológiai utalás vagy idézet „a szocializmus klasszikusaitól”, és utána a szerző viszonylag szabadon írhatott – leszámítva

²³¹ Révész 1997, 197.

²³² Balogh 1982, 222.

²³³ Balogh 2000, 77–78.; Gábor 1992b, 42.; Kalmár 2014, 488.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b.-1983-18. d. Eörsi Gyula: Beszámoló a társadalomtudományi kutatóbázis felülvizsgálati munkáinak állásáról. 3. sz. melléklet: A társadalomtudományi kutatóbázis helyzete és továbbfejlesztési feladatai (1983).

²³⁴ Ennek az a lényege, hogy a „szocialista társadalomban” a termelőeszközökhöz való viszony alapján két osztályt és egy réteget kell megkülönböztetni: az állami tulajdon alapján álló „munkásosztályt”, a szövetkezetekbe lépő paraszti osztályt, illetve a velük szövetséges értelmiségi réteget. A hatvanas években az újjászülető magyar szociológia számos képviselője vitatni kezdte ezt a nagyjából két évtizedig támadhatatlannak tartott dogmát. A pártvezetés azonban ragaszkodott a marxi osztályelmülethez, ezért a legtöbb szociológus, ha kénytelen-kelletlen is, de hozzáigazította a statisztikai kategóriarendszert a „munkás-paraszt-értelmiség” fogalmi hármasságához. Majtényi György hívta fel arra a figyelmet, hogy a rendszerváltás utáni *mainstream* magyar történetírás kritikátlanul átvette ezt az egydimenziós marxi osztályfogalmon alapuló leírást a Kádár-kori társadalmi struktúráról. Majtényi 2005, 38., 43.

²³⁵ Huszár 1989, 179.; Szabó 1998, 182–183., 304.

mítva természetesen bizonyos tabutémákat. Mindezek hatására a magyar közgazdaságtan és a történettudomány kifejezetten eredeti művek sorával jelentkezhettek az 1970-es, 1980-as években.²³⁶ Igaz, a konzervatív ideológiai kampány következtében a közgazdaságtudomány is adós maradt a nagy elméleti összegzések megírásával.²³⁷ Tudománytörténetileg a „félfordulat” egyik legnagyobb károkozása a szintetizálásra való igény ideiglenes felszámolása volt. A „konzervatív ellencsapás” azonban néhány év alatt kifulladás, nem tudta elérni célját. 1977-ben a Központi Bizottságnak készített jelentésben például arra panaszkodtak, hogy a magyarországi szociológusok marxista elméleti felkészültsége nem kielégítő. Az elkövetkező években azonban mégis jelentősen enyhült az ideológiai szigor.²³⁸

Milyen következményei voltak a „konzervatív félfordulatnak” a Társadalomtudományi Intézetre nézve? Bizonyos szemszögből tovább erősödött a kapcsolata a pártközponttal: a Politikai Főiskolával együtt egyfajta „rendőri” szereppel bízták meg: ellenőriznie kellett a szociológiai-filozófiai kutatásokat, miközben munkatársai részt vettek az ideológiával kapcsolatos pártdokumentumok előkészítésében, sőt a határozatokból adódó feladatok ellenőrzésében is.²³⁹ Mindezek mellett átszervezésekkel korlátozták a KB TTI kutatói tevékenységét is, annak ellenére, hogy az 1969-es Tudománypolitikai irányelvek szerint a szocializmust építő Magyarországon „nincsenek tiltott témák és előírt következtetések”, illetve a politika és a tudomány közti ellentét esetében nem magát a kutatást kell betiltani, hanem a felismerések publikálását kell korlátozni.²⁴⁰ A Patkós János vezette „Nemzetközi csoport” például olyan témával is foglalkozott, amely a kelet-európai és a szovjet gazdaság különválasztásának előnyeit pedzegette. 1972 után leállították ezeket a vizsgálatokat, hiszen éles ellentétben álltak az erősödő szovjet integrációs törekvésekkel: Brezsnyev nem tűrte a magyar pártvezetés divergáló nézeteit, ragaszkodott a „szovjet tapasztalatok” követéséhez.²⁴¹ Patkós János csoportját ezért átalakították, új kutatókkal töltötték fel, és 1976 elején létrehozták „A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait” vizsgáló témacsoportot, bár az ott dolgozó munkatársak a kezdetektől fogva

²³⁶ Papp 1989, 6–7.; Szántó 2008, 180.

²³⁷ Kovács János 1984, 48.

²³⁸ Majtényi 2018, 130.

²³⁹ RÓZSA 1996, 40.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-222. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1974. április 16-i üléséről, 3–4.

²⁴⁰ Balogh 2000, 43.; Csöndes –Szántó – Vas-Zoltán 1971, 211.

²⁴¹ Kalmár 2014, 335., 351., 375., 383., 385.; Lengyel 2015, 362.

kételkedtek abban, hogy helyes volt-e az átszervezés.²⁴² Emellett 1973 után hirtelen abbamaradtak azok a „politológiai jellegű” vizsgálatok, amelyek a fővárosi kerületi pártszervek és tanácsok közti összefonódásról, diszfunkcionális működésről tudósítottak.²⁴³

Maga a „félfordulat” az egyes KB TTI-s alkalmazottak sorsára kevésbé hatott ki közvetlenül: nézetei és tevékenysége miatt ekkor még senkit sem bocsátottak el az intézetből. Az egyetlen kivételnek a Társadalomtudományi Intézetnek (is) dolgozó Szelényi Iván számított, aki 1969 után fokozatosan szembekerült a pártvezetés egy részével, még Törzsök Erika hívására a „repülő egyetemen” is előadást tartott, továbbá tiltakozott a Lukács-tanítványok elleni 1973-as határozat ellen, majd látványosan kiállt a bíróság elé állított Haraszti Miklós mellett.²⁴⁴ A folyamat betetőzése az volt, amikor 1974 szeptemberére *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* címmel megírta Konrád Györggyel közös művét,²⁴⁵ amely a szovjet típusú rezsimek szocialista kritikájának adott nagyívű elméleti háttérrel. Bár nem akarták az írást terjeszteni, a politikai rendőrség mégis izgatással vádolta őket, s 1974 októberében a két szerzőt le tartoztatták.²⁴⁶ Néhány nap múlva ugyan mindkettőjüket kiengedték, de ezzel tulajdonképpen véget ért Szelényi addig felfelé ívelő karrierje: leváltották a *Szociológia* szerkesztői pozíciójából, Lakos Sándor elbocsátotta a KB Társadalomtudományi Intézetéből, és nem dolgozhatott tovább a Közgazdaságtudományi Egyetemen sem. A hatóságok végül felajánlották neki a kivándorlás lehetőségét, amivel – Konrád Györggyel ellentétben – élt is, és 1975-ben családjával együtt elhagyta Magyarországot.²⁴⁷ Ferihegyi búcsúztatásán két egykori TTI-s kollégája, Gombár Csaba és Sipos Katalin is megjelent.²⁴⁸

²⁴² HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Feljegyzés a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai témacsoport munkájáról és helyzetéről (az 1977. jún. 1-i csoportvezetői értekezlet számára, 1977. május 30.), 30.

²⁴³ Papp 1989, 7.

²⁴⁴ Szántó 2008, 179.; Szelényi 1990a, 435.; Szelényi 2015b, 7.

²⁴⁵ Szelényi Iván a hetvenes évek elején heti több órát beszélgetett Kolosi Tamással és Papp Zsolttal a Társadalomtudományi Intézetben elméleti kérdésekről, melyek Szelényi intellektuális fejlődése szempontjából kulcsfontosságúak voltak: a szociológusra kreatívan hatott Kolosi azon elképzelése, mely szerint az osztálystruktúrát nem a munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg, hanem a többlettermek feletti rendelkezési jog. Ez a gondolat megjelent *Az értelmiség útja...* című könyvben, vagyis az intézeti beszélgetések döntő szerepet játszottak abban, hogy Szelényi végül megírta egyik legfontosabb munkáját: A szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában). Továbbá Szelényi 2015a, 96.

²⁴⁶ Révész 1997, 231.; Szőnyi 2012, 305.; ZSILLE 1988, 220.

²⁴⁷ Szelényi 2015b, 7.; Szőnyi 2012, 318.

²⁴⁸ Gombár 2012, 12–13. Gombár Csaba előtte próbálta lebeszélni az emigrálásról, de nem járt sikerrel.

Szelényi meghurcolásával az MSZMP felső vezetése egyértelművé tette, hogy bizonyos dogmákat – a „munkásosztály” vezető szerepét, a „teljes társadalmi egyenlőséget”, a „munkás-paraszt szövetséget”, az egypártrendszert, a „magyar-szovjet barátságot” stb. – továbbra sem lehet kritika tárgyává tenni, ha valaki mégis erre vetemedne, arra a törvény szigorával fognak lesújtani. Haraszi Miklós pere és a „Konrad – Szelényi-ügy” különbözőképpen hatott a társadalomtudósokra. Természetesen mindegyiküket foglalkoztatta, igyekeztek szolidaritást vállalni a meghurcolt személyekkel (Haraszi tárgyalására több KB TTI-s – köztük Csákó Mihály – is elment), és erről nem féltek beszélni az Intézet folyosóin sem.²⁴⁹ Az ideológiai szigorodás ellenére sokan igyekeztek ugyanúgy tenni a dolgukat, mintha mi sem történt volna, de volt, aki inkább kutatási témát váltott. Kolosi Tamás például valóságos traumaként élte meg, hogy egykori tanárát és barátját, Szelényi Ivánt szinte egyik napról a másikra ellehetetlenítették. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című írás társszerzője ellen indított támadás végül arra vezette Kolosit, hogy felhagyjon a Szelényiéhez hasonló teoretikusabb jellegű művek létrehozásával. A szociológus inkább kitanulta a statisztikai módszereket, egy matematikai eljárásokon alapuló, empirikus kutatóműhelyt hozott létre munkahelyén, és a „politikasemleges” tudomány hirdetője lett.²⁵⁰ Ehhez természetesen az is kellett, hogy Kolosi második könyve, a *Társadalmi struktúra és szocializmus* (1974) ellen ideológiai támadássorozat induljon a pártapparátusból, mondván, hogy a szerző kritizálja a hivatalos felfogást a társadalmi szerkezetről és megkérdőjelezi a „munkás-paraszt szövetséget”. A támadást végül maga a pártközpont állította le, mondván: nem helyes, hogy az MSZMP-n belül éles hangú viták legyenek. Ezt követően a könyvről sem jót, sem rosszat nem lehetett írni nyilvánosan.²⁵¹

Bár Szelényi Iván távozása nyilvánvalóan nagy veszteség volt mind az intézményre, mind az egész magyar szociológiai életre nézve, összességében úgy tűnik, hogy a KB Társadalomtudományi Intézete viszonylag nagyobb áldozatok nélkül vészeltte át a „konzervatív félfordulat” időszakát,

²⁴⁹ A szerző interjúja Csákó Mihállal, 2017. december 7. (A szerző tulajdonában).

²⁵⁰ A szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában), továbbá Pünkösti 2005, 236.; Szelényi 2015a, 96. Hasonlóan járt el Kornai János is. A marxizmussal szakító jeles kutatót 1957 végén elbocsátották az MTA Közgazdaságtudományi Intézetéből, s ezután kb. egy évtizedig a népgazdasági szerkezet matematikai tervezésével foglalkozott. Mint írta: „A matematikai nyelv érthetetlen a komisszárak, a pártközponti referensek és általában mindazok számára, akik az intézetek, kiadók, folyóiratok munkáját politikailag ellenőrzik. Meglátnak néhány matematikai képletet egy kéziratban, és elborzadva leteszik. [...] A matematikai formalizmus a politikai semlegesség benyomását kelti.” Kornai 2005, 162.

²⁵¹ Huszár István interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 395., Szabari 2001b, 282.

amihez szükséges volt Lakos Sándor taktikus, ügyes igazgatói tevékenysége is. Noha ő is reformer volt, nem exponálta magát *egyértelműen* a reformerek mellett, igyekezett a pártvezetés mindenkori irányvonalához igazodni, az éppen erős csoport érdekeit kiszolgálni.²⁵² Jól emlékezett még arra, mi történt családjával a Rákosi-korban, és az újabb meghurcolástól való félelme miatt 1972 után inkább a konzervatív pártvezetők mellé állt.²⁵³ Sőt Gázsó Ferenc szerint Lakos szíve szerint nem is volt igazi reformkommunista, mivel az új gazdasági mechanizmus alatt ugyan támogatta a változtatni kívánó politikusokat, de a „konzervatív félfordulat” alatt a „munkásellenzék” kiszolgálója lett.²⁵⁴ Bizalmi kapcsolatot épített ki az MSZMP többi vezetőjével is (Huszár Tibor szerint például rendszeresen állított össze bizalmas kutatási anyagokat Biszku Bélának).²⁵⁵ Bár Lakos igazgatói helye is megingott, s az 1975. márciusi XI. kongresszus előtti napokban a leváltása is szóba került,²⁵⁶ végül a tanácskozáson mégis megerősítették pozíciójában, és újra megválasztották az Agitációs és Propaganda Bizottság tagjának,²⁵⁷ talán éppen Biszku (vagy maga Kádár) közbelépésére.

A „konzervatív félfordulat” egyik legfontosabb következménye azonban az volt, hogy a Társadalomtudományi Intézet számos meghatározó munkatársa (Papp Zsolt, Gombár Csaba, Gázsó Ferenc, Bihari Mihály, Csákó Mihály stb.) intenzívebben kezdett el tájékozódni az ellenzéki csoportok felé. Ez logikus reakció volt részükről: a reformfolyamat leállítása és a szellemi életben végrehajtott részleges ideológiai szigorítások megintgatták a rendszer javíthatóságába vetett bizalmukat. Ekkor kezdett el kiforrni az a heterogén összetételű „máskéntgondolkodó” közösség, amely alapvetően rendszerkritikus társadalomtudósokból állt, de nem tartozott az ellenzék egyik nagy ágához sem, noha mind a népiekhez, mind a „posztmarxista” liberálisokhoz voltak összekötéseik. Ez a több csoportból alakuló közösség a KB TTI mellett elsősorban a már vázlatosan bemutatott reformműhelyekben és a nagyobb egyetemeken formálódott.²⁵⁸

²⁵² Lásd például ehhez Schmidt 2008, 51.

²⁵³ A szerző interjúja Böhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában).

²⁵⁴ A szerző interjúja Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában).

²⁵⁵ Huszár 2004, 308.

²⁵⁶ HU-MN-OL-M-KS 288-5.-659. Feljegyzés a Politikai Bizottság 1975. március 11-i megbeszéléséről.

²⁵⁷ Népszabadság, 1975. március 23. 4.

²⁵⁸ Tőkés 1998, 168.

II/5. A Társadalomtudományi Intézet 1974 és 1980 között

Miközben a „konzervatív félfordulat” eseményei zajlottak a szellemi-tudományos közéletben, az Intézet életében ismét nagy jelentőségű változásra került sor: 1974 tavaszán önálló épületet kapott, és átköltözött a Politikai Főiskola Ajtósi Dürer sori komplexumából a közeli Benczúr utca 33. sz. alatt lévő objektumba.²⁵⁹ A ma is ott álló épületet 1900-ban húzták fel,²⁶⁰ s eredetileg a VI. kerületben élő pesti polgárok, értelmiségiek lakóépülete volt. Itt élt többek között Imre József nemzetközi híró orvos, és irodalomtörténeti érdekesség, hogy az 1930-as években ebben a házban volt a „székhelye” a Mikes Kelemen Akadémiának, melynek tagja volt számos később ismertté vált író, költő is, mint például Halász Gábor, Jékely Zoltán, Sótér István, Szentkuthy Miklós, Szerb Antal vagy Weöres Sándor.²⁶¹ Izraelita felmenőkkel rendelkező polgárok is laktak itt, 1944 őszéig egy ún. „védtett ház” volt elsősorban a zsidó munkaszolgálatosok számára,²⁶² de 1944. november második felében ezt felszámolták, és sokakat közülük koncentrációs táborba hurcoltak.²⁶³ 1948-tól ebben az épületben alakították ki a Vámos Ilona állami ápolóképző iskolát,²⁶⁴ majd még a Rákosi-korban a kommunista állampárt tulajdonába került az ingatlan, az MDP (majd MSZMP) Budapesti Pártbizottság Marxizmus-Leninizmus Esti Egyeteme költözött a falai közé. Egészen 1974-ig tartottak különböző tanfolyamokat a Benczúr utca 33-ban,²⁶⁵ amíg be nem költözött oda a Társadalomtudományi Intézet. A 792 négyzetméternyi területen álló, többemeletes épület 72 irodával és négy tanácsteremmel tudta kiszolgálni a kutatóhely igényeit, állapota viszont számos kívánnivalót hagyott maga után, így nem véletlen, hogy az átköltözés utáni első években már felmerült az objektum felújításának igénye.²⁶⁶

²⁵⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-8. Halay Tibor levele dr. Farkas Gyulának (1974. július 24.), 72.

²⁶⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1. (1989. július 3.). Kimutatás az intézmények kezelésében lévő épületekről és főbb jellemzőiről (1989. május 29.), 31.

²⁶¹ Hegyi 1985, 820.; Salacz 1937, 9.

²⁶² 729. számú DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) jegyzőkönyv: <http://www.degob.hu/index.php?showjk=729> (Hozzáférés: 2018. január 30.). Az információért Huhák Helénának tartozom köszönettel.

²⁶³ Népszava, 1945, április 19. 6.

²⁶⁴ Dunántúli Napló, 1950. december 23. 2.; MTI 1948. december 2.

²⁶⁵ Népszabadság, 1959. február 22. 11.; Népszabadság, 1972. március 12. 8.

²⁶⁶ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-23. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1977. évi költségvetési javaslata; HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1. (1989. július 3.). Kimutatás az intézmények kezelésében lévő épületekről és főbb jellemzőiről (1989. május 29.), 31.

A költözésre már nagyjából véglegesen kialakult az Intézet szervezeti felépítése és személyi állománya. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóját (az 1980-as években főigazgatóját) a Politikai Bizottság nevezte ki. Az igazgató egyszemélyi felelős vezetőként képviselte a TTI-t, felelt a kiadványokért, közvetlenül hozzátartozott a nemzetközi kapcsolatok kialakítása és fenntartása. Az intézet pártintézmény volt, ezért a hierarchiában tulajdonképpen úgy kezelték, mint a KB egyik osztályát, igazgatóját pedig mint a központi pártapparátus egyik osztályának a vezetőjét.²⁶⁷ A KB TTI igazgatói rendszeresen részt vettek az Agitációs és Propaganda Bizottság munkájában.²⁶⁸

A tudományos besorolású munkatársak közé tartoztak a tudományos tanácsadók, főmunkatársak és munkatársak. A kutatócsoportok élén a csoportvezetők álltak, egy-egy kutatási témáért a főmunkatársak feleltek, ők legalább tízéves kutatási tapasztalattal rendelkező szakemberek voltak. Alattuk dolgoztak a tudományos munkatársak, akiknek legalább három év kutatói tapasztalatuk volt. A csoportok munkáját segítették a tanácsadók, akik lehettek kutatók vagy gazdasági szakemberek, s elláthattak a csoport munkatervéhez nem kapcsolódó, az Igazgatóságtól kapott feladatokat. A csoportokon belüli irányítás mellett tudományos segédmunkatársak is dolgozhattak.²⁶⁹ Aki két évet gyakornokként dolgozott az intézetben, s ha diplomát és egy élő idegen nyelvből felsőfokú nyelvvizsgát szerzett, a KB TTI vezetősége három évre tudományos segédmunkatársnak nevezhette ki. A három év leteltével lehetett a dolgozót tudományos munkakörbe átsorolni, ha úgy ítélték meg, hogy önálló kutatómunkára alkalmas. Ha ennek nem felelt meg, akkor átkerülhetett dokumentátori munkakörbe.²⁷⁰ (Ez nagyjából megfelelt a *standard* akadémiai munkarendnek.)

A kezdeti időszakban, 1967-ben még csak 16 tudományos munkatársként regisztrált kutató dolgozott az intézetben a kilenc adminisztrátor és a hat dokumentátor mellett.²⁷¹ A feladatok bővülésével természetesen a lét-

²⁶⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Javaslat a Társadalomtudományi Kutató Intézet felállításáról (1966), 2.; A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 227–228. és 234.

²⁶⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-473. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak (1986. augusztus 26.), 34.

²⁶⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetben kialakítandó munkaköri beosztásokra, illetve tudományos besorolásokra (1973. július 27.), 149–150.

²⁷⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetben kialakítandó tudományos, ügyintézői és ügyvitelellátói, technikai besorolásokra (1978. június 6.).

²⁷¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-7.-274. (1967. január 30.). Jegyzőkönyv a Titkárság 1967. január 30-án megtartott üléséről, 3.

szám csakhamar növekedni kezdett. 1974-ben már 34 kutatóval bírt az állam, ebből hatan voltak tudományos osztályvezetők (Balogh István, Gázsó Ferenc, Guba László, Lövei Emil, Patkós János, Szabó Béla), hatan tudományos főmunkatársak (Gombár Csaba, Kerekes György, Kovács Ferenc, Pogány György, Széll János, Turgonyi Júlia), 18-an tudományos munkatársak (Akszentievics György, Anderkó János, Barna János, Bayer Zoltán, Bóhm Antal, Csákó Mihály, Hülvely István, Kolosi Tamás, Kósa Erzsébet, Krisztov Lazo, Mikecz Tamás, Módra László, Papp Zsolt, Pál László, Polonyi Péter, Simó Tibor, Szpirulisz Ildikó, Werner Ottó), négyen pedig tudományos segédmunkatársak (Benkő Judit, Gedeon Péter, Laki László, Petrina Györgyné).²⁷² Az 1970-es években tovább nőtt a kutatói létszám, az évtized végére már meghaladta a 60-at.

Lakos Sándor, az intézetalapító igazgató, a már ismerttetett életrajzi okok miatt óvatos, taktikázó vezető volt. Jól képviselte az általa kialakított reformműhely érdekeit, ugyanakkor a mindennapi munka során az alkalmazottai előtt sokszor tűnt túlzottan aggodalmaskodó, nemegyszer kicsinyes embernek.²⁷³ „Mi állandóan küszködtünk Lakos Sándorral” – emlékezett vissza Gombár Csaba, „mert szegény feje állandóan félt, [...] hogy mi miket beszélünk össze-vissza.”²⁷⁴ Rettegett attól, hogy tevékenységével esetleg ellenérzést kelt a pártvezetők körében.²⁷⁵ Több visszaemlékezés is beszámolt róla, hogy az igazgatónak mindig le kellett adni egy példányt a tudományos munkatársak kézírataiból, amelyeket aztán Lakos sokszor „elsüllyesztett”, megtagadta a publikálásukat.²⁷⁶ (Ez általános gyakorlat volt a korabeli kutatóhelyeken.) Az ő koncepciója ugyanis az volt, hogy az Intézetben belül mindenről szabadon lehet vitázni, beszélgetni, de arra gondosan ügyelt, hogy a Benczúr utcából kizárólag olyan írások kerülhessenek a nyilvánosság elé, amelyek nem sértik az uralmi rend éppen aktuális érdekeit. Félelmének volt némi alapja, hiszen a „munkásellenzék”

²⁷² HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Javaslat. Tudományos és ügyintézői besorolások az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében (1974. február), 177–178.

²⁷³ Például kifejezetten szerette, ha intézeti előszobájában megvárakoztathatta a beosztottait. A szerző interjúja Bóhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában). Gyakran szekírozta alkalmazottait, ezért többen igyekeztek elkerülni a vele való találkozást. Nagy Endre interjúja, készítette Zombory Máté. Budapest, 2011. augusztus 24., augusztus 31., szeptember 15. 5.

²⁷⁴ Gombár 2012, 6.

²⁷⁵ Tóth Zoltán azt állította, hogy Lakos egyszer megkérdezte a beosztottaitól, voltak-e már esetleg a pártkongresszuson a falhoz szorítva azzal, hogy „Maga revizionista?” Ő ugyanis volt, és senkinek sem kívánta ezt az élményt. Tóth 2013, 60.

²⁷⁶ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában); Tóth 2013, 60.

vezető politikusai erős fenntartásokkal kezelték a reformműhellyé váló Társadalomtudományi Intézetet, s időnként egyes „baráti országok” képviselői is nemtetszésüknek adtak hangot néhány intézeti kutatással kapcsolatban. 1971-ben például kis híján botrány tört ki az Intézetben tartott, az érdekviszonyok és a politikai döntések kapcsolatáról szóló nemzetközi kerekasztal-konferencián, mert az NDK delegációja kifejezte erős ellenérzését az új gazdasági mechanizmus állami vetületeivel szemben.²⁷⁷ Polonyi Pétert pedig 1977-ben azért illették erős kritikával a szovjet követségről, mert úgy vélték, a sinológus *Mao Ce-tung a szocializmus építése szovjet útjával kapcsolatos nézetei* című, egyébként objektív és tudományosan korrekt tanulmányában túlságosan megértő volt a néhai kínai elnök tevékenységével szemben, s ez sérti a szovjet politikai érdekeket.²⁷⁸

Mindezek ellenére Lakos a kutatásokat általában nem akadályozta, jelentős határokat csak a publikálásnál szabott meg, ezért maradt nem egy jelentős tudományos munka kéziratban. Ugyanakkor volt minőségérzéke: az Intézet legértékesebb munkatársainak azokat tartotta, akik komoly, de tudományosan megalapozott kritikát fogalmaztak meg a rendszer működésével szemben (például Gombár Csabát).²⁷⁹ Nem lehet tőle elvitatni, hogy stabil reformműhelyt teremtett, bár valószínűleg nem ez volt az eredeti szándéka, ez amolyan „járulékos haszon” volt. Okos káderként „megfelelően védett” intézményi háttérrel próbált teremteni magának. Azzal, hogy a külső támadásoktól igyekezett megvédeni az Intézet munkatársait, saját pozícióját is védte.²⁸⁰ A Társadalomtudományi Intézet kutatói elfogadták őt, de a legtöbben nem tudtak felnézni rá, nem értették sokszor furcsa (Békés Zoltán szerint „egészen bicskanyitogató”)²⁸¹ viselkedését. Böhm Antal mondta róla, hogy senki sem vette az igazgatót igazán komolyan, „voltaképpen olyan szerencsétlen ember volt”.²⁸² A teljes képhez azonban

²⁷⁷ Schmidt 2008, 50.

²⁷⁸ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában); Vámos 2013, 246–247.

²⁷⁹ Schmidt 2008, 51.

²⁸⁰ A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12., Dömény Zsuzsával, 2013. október 21., Gászó Ferencsel, 2016. február 15., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (Mind-egyik a szerző tulajdonában); Gombár 2012, 4., 6.; Tóth 2013, 65.

²⁸¹ A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12. (A szerző tulajdonában).

²⁸² A szerző interjúja Böhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában). Lakosról számos anekdota, megmosolyognivaló történet él az egykori intézeti dolgozók körében. Ezek nagy része az igazgató „túlzott éberségéről”, aggodalmaskodó, olykor zavart magatartásáról tanúskodik. Természetesen ezeket erős kritikával kell kezelni, hiszen utólagos visszaemlékezések, és akkor születtek, amikor az általam meginterjúvált személyek már nem voltak Lakos beosztottjai. Úgy gondolom, hogy mégis jelzésértékűek lehetnek

az is hozzátartozik, hogy a KB TTI már Lakos Sándor igazgatása alatt is időnként adott megbízásokat olyan külső kutatóknak, akik nyíltan ellenzékieknek vagy antimarxistának számítottak.²⁸³ Kenedi János 1978-ban például *A pártdemokrácia, mint a munkahelyi demokrácia eszköze* címmel készített egy „szigorúan bizalmas” megjelölésű anyagot.²⁸⁴

Mint már szó volt róla, elvileg az Agitációs és Propaganda Bizottság elnöke felügyelte az intézetet, de az igazgatókat nem tartották szoros ellenőrzés alatt, viszonylag szabadon határozhatták meg, hogy kikkel szeretnének együtt dolgozni. Az 1974-től az APB első embereként működő Óvári Miklóst sem foglalkoztatta különösebben az Intézet, szinte mindent ráhagyott Lakosra és utódjára, Huszár István igazgatóra. Utóbbi a vele készült életútinterjúban erről így mesélt: „Én úgy éreztem, hogy két hónapban egyszer be kell mennem Óvári Miklóshoz és tájékoztatni kell az intézeti munkáról. Fölrírtam 5–6 témát, hogy mit kell vele megbeszélnem. A 3.–4. témánál láttam, hogy nem figyel oda. Nem is folytattam. Rád bízom! – mondta.”²⁸⁵

A KB Társadalomtudományi Intézetének vezetőjét két igazgatóhelyettes segítette. Az igazgatóhelyettes intézményen belüli jogköre gyakorlatilag megegyezett a KB osztályvezető helyetteseinek jogosultságaival. Az I. számú igazgatóhelyettes az igazgató távollétében rendelkezett mindazokkal a hatáskörökkel, amelyekkel főnöke is, a II. számú helyettese az igazgatót csak egyes területeken és esetekben pótolhatta, bár hivatalosan nem mindig tettek különbséget a helyettesek között.²⁸⁶ Az igazgatóhelyettesek közül Halay Tibor volt az „első számú”: 1970. szeptemberben nevezték ki az intézet második emberének.²⁸⁷ Az 1930-ban született Halay Lakoshoz

a vele kapcsolatos történetek. Csákó Mihály szerint például az volt a szokása, hogy végigment az Intézetben, minden szobába bekukkantott, szabályosan leskelődött, hogy mit csinálnak a munkatársai, de ha észrevették, akkor rögtön továbbállt. Gázsó Ferenc azt mesélte, hogy az új gazdasági mechanizmus leállítása után tartott egyik intézeti megbeszélésen az igazgató úgy megjött reformer kollégái álláspontjától, hogy szünetet rendelt el és nyugtatót vett be. Böhm Antalt pedig megpróbálta lebeszélni amerikai ösztöndíjas úttjáról, s arra akarta rávenni, hogy mondjon le erről a lehetőségről „önként”, de megtiltani nem akarta. Böhm végül negatív következmények nélkül elutazott a tengerentúlra. A szerző interjúja Böhm Ántallal, 2016. november 9., Csákó Mihállyal, 2017. december 7. és Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (Mindegyik a szerző tulajdonában).

²⁸³ Kerekes 2001, 10.

²⁸⁴ Kenedi 1979.

²⁸⁵ Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990, OHA 250. sz. 394.

²⁸⁶ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 227–228. és 234.

²⁸⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-526. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. szeptember 22-én megtartott üléséről.

hasonlóan közgazdász volt, és neki is jelentős apparátusbeli múltja volt: a hatvanas években a KB Tudományos és Közoktatási Osztályának volt a munkatársa, korábban, az 1950-es évek második felében pedig a Budapesti Orvostudományi Egyetem KISZ-bizottságának titkára, tanszéki pártmegbízott, az Orvosi MSZMP pártszervezet VB tagjaként dolgozott.²⁸⁸ Tanulmányait a Szovjetunióban folytatta, ott védte meg *A dolgozók anyagi ösztönzési rendszerének tökéletesítése (a magyar állami ipar anyagai alapján)* című disszertációját, s lett a közgazdasági tudományok kandidátusa 1964-ben.²⁸⁹ A pártközpont mellett dolgozott még az Orvostudományi Egyetem Társadalomtudományi Intézetének csoportvezetőjeként, majd 1969-től igazgatójaként is.²⁹⁰ 1971 februárjában tagja lett az MSZMP KB Ifjúsági Bizottságának.²⁹¹ A toleráns Halay képviselte a folytonosságot az intézmény életében; a nem kimondottan baloldali gondolkodású munkatársak is becsülték a KB TTI szürke eminenciását, akinek szinte mindenre rálátása volt.²⁹² Békés Zoltán szerint Lakos Sándornak valószínűleg nagy érdemei voltak abban, hogy nem számolták fel az Intézetet, de Halay Tibornak köszönhették azt, hogy működőképes is volt a kutatóhely.²⁹³ A magyarországi tudományos közéletben játszott szerepe felértékelődött 1975-ben, amikor kinevezték a hazai társadalomtudományi kutatások szervezését, finanszírozását segítő Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság elnökhelyettesének.²⁹⁴

Halay Tibor egyértelműen Lakos Sándor embere volt, gyakorlatilag mindenben támogatta az igazgatót.²⁹⁵ A másik igazgatóhelyettes, Nagy László ezzel szemben inkább a pártközpont emberének számított. Keményvonalas, a párt politikáját általában mereven értelmező káderként ismerték, aki nem is alkotott jelentősebb tudományos munkát. Valószínűleg Lakos Sándor ellenőrzésére helyezték az intézetbe.²⁹⁶ Szembetegsége miatt azon-

²⁸⁸ HU-BOTE-3/a-7. Budapesti Orvostudományi Egyetem – tanácsulések, 1957–1958. 1958. március 19., IV. tanácsülés; MTA 1967, 414.; Népszava, 1965. november 30. 2.

²⁸⁹ MT 1964, 666.

²⁹⁰ Népszabadság, 1994. július 8. 16.

²⁹¹ Németh 1998, 295.

²⁹² A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában).

²⁹³ A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12. (A szerző tulajdonában).

²⁹⁴ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1976-1. A TPB Társadalomtudományi Koordinációs Bizottságának összetétele (Javaslat-tervezet, 1975. december 17.).

²⁹⁵ A szerző interjúja Bóhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában).

²⁹⁶ A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (A szerző tulajdonában). Gázsó Ferenc szerint Nagy László annyira dogmatikus volt, hogy még a reformellenes párttagok sem kedvelték: A szerző interjúja Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában).

ban egyre kevesebbet járt be a Benczúr utcába, státusz szerint ott dolgozott, de idővel elkopott a szerepe.²⁹⁷ Végül 1980. május 1-től a Külügyminisztérium állományába került át,²⁹⁸ innentől kezdve néhány évig átmenetileg nem létezett a II. számú igazgatóhelyettesi státusz.

Halay Tibor igazgatóhelyettes mellett az intézeti titkár, Guba László képviselte még a folytonosságot az intézet története során. A közgazdász végzettségű Guba eredetileg kutatóként került a TTI-be még 1967-ben,²⁹⁹ a tanácsokkal foglalkozó csoportban a függetlenített funkcionáriusok helyzetéről és szerepéről készített elemzést 1970-ben, majd az Állam és demokrácia témacsoport tagjaként az üzemi demokrácia kérdésével foglalkozott.³⁰⁰ 1974-ben már tudományos osztályvezető besorolásban dolgozott,³⁰¹ de igazából nem is annyira szociológusként, mint inkább szervezőként, háttéremberként találta meg alkatának megfelelő hivatását.³⁰² 1977 körül lett intézeti titkár, miután először ideiglenesen, majd állandó jelleggel átvette az addigi titkár, Havas Péter feladatait.³⁰³ Hatáskörét fokozatosan alakította ki, csendben bővítette. A visszaemlékezések szerint tisztességes, jól dolgozó munkatárs volt, az intézet egyik központi figurája, aki sokszor terhermentesítette az igazgatókat.³⁰⁴ Intézeti titkárként Gubának sokrétű feladatai voltak: szervezte az intézet belső munkarendjét, foglalkozott a személyi ügyek adminisztrációjával, előkészítette az ösztöndíjakkal, nyelvtanulással kapcsolatos javaslatokat, szétosztotta a gépelési megbízásokat, biztosította a rendezvényekről/konferenciákról szóló sajtóközlemények megjelenését stb.³⁰⁵

²⁹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-56. Nagy László feljegyzése Lakos Sándornak (1980. január 9.), 100., valamint a szerző interjúja Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában).

²⁹⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Emlékeztető az 1980. május 14-i csoportvezetői ülésről (1980. május 15.).

²⁹⁹ A szerző interjúja Kovách Imrével, 2015. április 21. (A szerző tulajdonában).

³⁰⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. A Társadalomtudományi Intézet témacsoportjainak 1970/71/72. évi kiadványterve a beérkezett „Megbízás”-ok alapján (állandó munkatársak, 1970. május), 328. és Állam és demokrácia témacsoport. Rendezvénynaplár 1971. szept. 30 - 1972. március 31-ig (1971. szeptember 27.), 335.

³⁰¹ Uo. Javaslat, tudományos és ügyintézői besorolások az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében (1974. február), 177.

³⁰² Egyszer ő mondta, hogy nem érez magában elég kitarást az elmélyült tudományos munkához, ezért kollégáival ellentétben inkább az adminisztratív teendők felé fordult. Dömény Zsuzsa és Kerekes György közlése. (Mindkettő a szerző tulajdonában).

³⁰³ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető a június 22-i csoportvezetői értekezletről (1977. június 27.), 41.

³⁰⁴ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. és Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában).

A tudományos tevékenység hatékony művelése szempontjából kulcs-szerep jutott az Információs Osztálynak. Az ide sorolt tudományos dokumentátorok feladata volt a kijelölt kutatási programokhoz szükséges idegen nyelvű folyóiratok és könyvek szemlézése, tárgyszavazása, adott esetben fordítása, a fordítások szakmai ellenőrzése. Megkaphatták feladatnak a tematikus bibliográfiák és összehasonlító elemzések készítését, de esetenként ők kísérték az intézetbe látogató külföldi vendégeket is. A legfontosabb azonban az volt, hogy szaktudásukkal képesek voltak jelentősen befolyásolni az új feladatként felvetődő tudományos és politikai témákat. Dokumentátor az lehetett, aki magas szintű, aktív nyelvtudása mellett valamelyik felsőoktatási intézmény társadalomtudományi karán szerzett diplomát. Az intézet vezetősége támogatta külföldi utazásait, hogy szinten tarthassák nyelvismeretüket, s hogy megismerkedhessenek a szakterminológiákkal, az 1980-as években pedig néhányuk számítástechnikai képzését is ösztönözték.³⁰⁶ Eredetileg nyelvcsoportok szerint szerveződtek a dokumentátorok, ám ez „nem biztosította, hogy a feltárást az adott szakmában széleskörű ismeretekkel, tehát megfelelő ítélőképességgel rendelkező” munkatársak végezzék, ezért 1968. szeptemberben áttértek a tudományágak szerinti csoportosításra.³⁰⁷ Az Információs Osztályon általában sok kezdő kutató, esetleg volt tanár, külföldön járt személy dolgozott, bölcsek, nyelvszakosok, de közgazdász végzettségűek is akadtak ott. Jelentős volt a női munkatársak száma,³⁰⁸ nem volt ritka, hogy a férjük oldalán világot látott, egy-egy idegen nyelvet jól beszélő diplomatafeleség kapott állást az intézetben. Az egy-két idegen nyelv ismeretével bíró dokumentátorok főleg külföldi folyóiratokat vagy könyveket kivonatoltak azoknak a kutatóknak, akik nem rendelkeztek ehhez megfelelő nyelvtudással, de idővel ők maguk is kutatókká válhattak, hiszen megismerték egy-egy téma nemzetközi szakirodalmát, forrásait, terminológiáját. Dömény Zsuzsa szerint ez egyfajta „kutató bölcsőde” volt, itt derült ki, hogy kinek van tudósi

³⁰⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. A Társadalomtudományi Intézet működési szabályzata (1981. szeptember 9.).

³⁰⁶ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és munkarendje (Javaslat, 1981. július 2.); Az Információs Osztály munkájáról és fejlesztésének néhány kérdéséről (Tájékoztató és vitaanyag csoportvezetői értekezletre, 1983. március 9.).

³⁰⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Információs és Dokumentációs Osztály. Feljegyzés (1968. szeptember 19.), 52.

³⁰⁸ 1982 októberében például a 11 tudományos dokumentátor között csak egy férfi volt. HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Javaslat a Titkárság 1982. október 4-i határozata szerinti személyi besorolásra (1982. november 3.).

vénája.³⁰⁹ A könyvtárvezető az osztályvezető közvetlen irányításával, de a könyvtáron belül önállóan szervezte a munkát. A dokumentációs csoportnak korábban volt szerződéses vezetője, de 1979-től közvetlenül az osztályvezető irányította a csoport munkáját.³¹⁰ Az Információs Osztály vezetője az „ultrabalos” Pócs Gyula volt, aki mereven elutasította a reformszocialista elképzeléseket. Többször is megpróbálta beosztottjait manipulálni, így ők végül szabályosan fellázkodtak ellene, és egy osztályértekezleten egységesen kinyilvánították, hogy nem tudnak vele dolgozni.³¹¹ Ez is szerepet játszott abban, hogy 1978 tavaszán Pócs átkerült a KB TTI-ből a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium főosztályvezető-helyettesének, utóda az Információs Osztály élén Taksás Imre lett.³¹²

A Társadalomtudományi Intézet kutatástervezése mindig az aktuális pártkongresszus által megfogalmazott célokhoz igazodott, ezért 1975-ben részben átalakították a témacsoportokat és új ötéves tervet készítettek. A kutatásokat az is befolyásolta, hogy időközben az 1973. decemberi moszkvai és az 1975. márciusi prágai KB ideológiai titkári tanácskozások eredményeképpen az Intézet több téma hazai és nemzetközi koordinátora lett, többek között *A szocialista demokrácia tökéletesítésének útjai* című témának is. Emellett a sokoldalú együttműködésben hazai koordinátora volt *A fejlett szocialista társadalom jellemzői, törvényszerűségei és szakaszai* című témának, továbbá a szocialista országok tudományos akadémiái közötti megállapodások értelmében koordinálta *A békés egymás mellett élés és az ideológiai harc*, valamint *Az ifjúság helye és szerepe a szocializmusban* című témákat. Tehát a KB TTI 1975 és 1980 között a következő öt fő témát kutatta: 1. *A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai*; 2. *A szocialista demokrácia, az igazgatás továbbfejlesztésének egyes kérdései*; 3. *A társadalmi struktúra és a szocialista tudat alakulásának összefüggései*; 4. *A társadalmunkban végbemenő főbb folyamatok hatása az ifjúságra*; 5. *A békés egymás mellett élés ideológiai vetületei*.³¹³

„A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai” kutatócsoportot – mint már korábban szó volt róla – 1976 elején hozta létre Lakos Sándor

³⁰⁹ A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (A szerző tulajdonában).

³¹⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. Az Információs Osztály munkájáról és fejlesztésének néhány kérdéséről. (Tájékoztató és vitaanyag csoportvezetői értekezletre, 1983. március 9.).

³¹¹ A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (A szerző tulajdonában).

³¹² HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető az 1978. május 3-i csoportvezetői ülésről (1978. május 8.), 151.

³¹³ Balogh 2000, 76.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-249. (1975. szeptember 16.) Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének ötéves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 29–31.

igazgató a korábbi nemzetközi csoport átalakításával.³¹⁴ Erre azért volt szükség, mert 1975-ben a Szovjetunióban és a vele szövetséges országokban meghirdették a „fejlett szocializmus” ideológiáját, amit a magyar párt 1975-ös kongresszusa hivatalos rangra is emelt. Ez a „hivatalos marxista-leninista ideológia” megújítási kísérlete volt, lényegében azt kellett volna bebizonyítaniuk a kutatóknak, hogy a hetvenes évekre Kelet-Európában és a Szovjetunióban létrejött fejlett szocialista társadalom nem egyszerűen a kapitalizmus és a kommunizmus közti átmenet, hanem a saját maga szabályai szerint működő, önálló társadalmi rendszer.³¹⁵ Ez a program az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott téma volt, s annyira újszerűnek számított, hogy nem kapcsolódott más, korábbi kutatási feladatokhoz.³¹⁶

A KB TTI-ben a program bázisintézményeként működő tudóskollektíva feladata volt a szocialista országok összehasonlító elemzése, az ún. „fejlett szocialista társadalom” kritériumainak analizálása, különös tekintettel a tulajdonviszonyokra, az egyenlőségre és az életmód kérdéseire.³¹⁷ Ennek azonban csak nehezen, és csak részben tudott eleget tenni a csoport. Bizonyos szemszögből ez volt a KB TTI „legproblematikusabb” *teamje*, aminek számos oka volt. A különböző helyekről összetoborzott, részben régi (Kerekes György, Kristóf Lazo, Patkós János, Polonyi Péter, Turgonyi Júlia), részben új (Kalocsai Dezső) intézeti munkatársaknak össze kellett szokniuk, hogy hatékonyan tudjanak együtt dolgozni, miközben a legtöbb dolgozónak már korábban kialakult, egyénileg művelt kutatása volt, amelyeket össze kellett hangolni, hogy a csoport kutatótervébe szervesen illeszkedhessenek. Sokan azonban már hosszú évek óta foglalkoztak saját témájukkal, így nyilvánvaló volt, hogy ezek az emberek nem fognak tudni könnyen új kutatásokra váltani.³¹⁸ „A csoportban kutatott témák eléggé különállóak, egymással lazán, vagy alig függenek össze, csak közelebről-távolabbról érintik a fejlett szocializmus problematikáját” – panasolta Ágos-

³¹⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Feljegyzés a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai témacsoport munkájáról és helyzetéről (az 1977. jún. 1-i csoportvezetői értekezlet számára, 1977. május 30.), 30.

³¹⁵ Földes 2018, 222., 339.

³¹⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-250. Javaslat az Agit.-Prop. Bizottság által ajánlott újabb társadalomtudományi kutatási témákra (1975. szeptember 30.), 24.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-290. Tájékoztató jelentés az Agit.-Prop. Bizottság által elfogadott középtávú társadalomtudományi kutatási témákban folyó munka helyzetéről (1975. szeptember 30.), 6.

³¹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-249. (1975. szeptember 16.) Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének öt éves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 30.

³¹⁸ Ez a jelenség más intézményeknél – például az MTA Közgazdaságtudományi Intézeténél is – előfordult. Sági 1965, 362–363.

ton László megbízott csoportvezető. Ráadásul a közösségnek el kellett látnia a „fejlett szocializmus” tématanács³¹⁹ hazai és nemzetközi koordinációs feladatait is, ez sokszor adminisztratív, tudományosan kontraproduktív feladatok végzését igényelte.³²⁰

Úgy tűnik, az Intézet vezetősége megfelelő előkészítés nélkül hozta létre a kollektívát, nem határozta meg elég pontosan a csapat kutatási profilját, és sem a tématanácsnak, sem a csoportnak nem biztosított a munkához elengedhetetlenül szükséges apparátust, s végleges formában még a vezetést sem oldotta meg jó ideig. A tervidőszak első periódusában nemhogy javítottak volna a helyzeten, még rontottak is rajta, amikor újabb követelményeket, *ad hoc* jellegű munkákat testáltak a csoportra. Ez érthető módon lassította a kutatásokat, s jelentős feszültséget generált a kutatók és az igazgatóság között. Az utóbbi kezdetben nem volt hajlandó tudomásul venni a panaszokat, a felvetett problémákat irreálisnak tartotta.³²¹ Mivel azonban a csapat a nemzetközi tudományos életben is fontos kérdéskörökkel foglalkozott, a vezetés idővel kénytelen volt meghallani a jogos igényeket, és valamelyest sikerült is javítani a helyzeten: új munkatársakat szerződtettek, hogy mind a szervezési, mind a kutatási feladatokat megfelelően el tudják látni.³²² A profil tisztázása azonban csak részben történt meg, s a kollektíva heterogén összetételéből adódóan továbbra is kérdéses maradt, hogy a mesterségesen kreált közösség miként tud egységes irányba haladni. „A fejlett szocializmust” vizsgáló *teamen* belül ugyanis négy, egymástól eltérő alegység működött különböző témákra koncentrálva: a szocializmus történelmi helye; a termelőerők fejlődésének problémái; a nemek közötti egyenlőség kérdései; a szocializmus általános törvényei és nemzeti sajátosságai. Egy

³¹⁹ A tématanács elnöke Nagy László, a KB TTI igazgatóhelyettese, titkára pedig Kristóf Lazo volt. HU-MNL-OL-M-KS 288-41. Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a XI. kongresszust követően ajánlott középtávú társadalomtudományi témák kutatásáról (1979. július 10.), 19.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Feljegyzés a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai témacsoport munkájáról és helyzetéről (az 1977. jún. 1-i csoportvezetői értekezlet számára, 1977. május 30.), 31.

³²⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Feljegyzés a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai témacsoport munkájáról és helyzetéről (az 1977. jún. 1-i csoportvezetői értekezlet számára, 1977. május 30.), 30-35.

³²¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Tájékoztató a TTI kutatócsoportjai 1976-os munkájáról. (Összefoglaló, készült a csoportok értékelései alapján, 1977. február 16.); HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Feljegyzés a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai témacsoport munkájáról és helyzetéről (az 1977. jún. 1-i csoportvezetői értekezlet számára, 1977. május 30.), 30-35.

³²² Uo., valamint HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető az 1978. április 17-i csoportvezetői ülésről, 149. Emlékeztető az 1978. október 4-i csoportvezetői értekezletről (1978. október 14.), 171., Emlékeztető az 1979. április 11-i csoportvezetői ülésről, 223., Emlékeztető az 1979. május 2-i csoportvezetői ülésről (1979. május 3.), 225.

csoportban dolgozott például a nemek esélyegyenlőségét vizsgáló Turgonyi Júlia, vagy a kubai forradalmat elemző Kerekes György is. (Utóbbi annak ellenére került a „Fejlett szocializmus csoportba,” hogy az érdeklődési tárgyát képező karibi ország nem számított „fejlettnek”.)³²³ Itt tevékenykedett továbbá a Jugoszláviával foglalkozó Kristóf Lazo, valamint Polonyi Péter, az ország egyetlen olyan modern Kína-kutatója, aki sem párt-, sem állami funkciót nem vállalt.³²⁴ A többség (Ágoston László, Patkós János, Pogány György stb.) azonban inkább közgazdaságtani kérdésekről írt tanulmányokat, könyveket.³²⁵ Elgondolkodtató, hogy a kollektíva, amelynek elvileg a teljes szocialista táborot kellett volna vizsgálnia, mindössze három ország (Jugoszlávia, Kína, Kuba) kutatását tudta megoldani, s a Szovjetunió, Csehszlovákia, Bulgária és Románia politikai-társadalmi viszonyainak elemzése még 1978 őszén is csak a tervek között szerepelt.³²⁶ Mégis számos tanulmány, könyv, illetve bibliográfia született a kollektíva keretein belül.³²⁷ A kétségtelen eredmények ellenére az intézeti vezetés nem volt maradéktalanul megelégedve a csapat munkájával, úgy gondolták, hogy a munkatársak „a problémák felvetésében erősebbek, mint kidolgozásukban,” s előfordult, hogy elmaradtak tervük teljesítésétől is.³²⁸ A megjelent művek pedig – a heterogén témák miatt – nem tudtak hozzájárulni a „fejlett szocializmus” mint egységes elméleti rendszer megtámogatásához, de maga a gondolat sem tudott igazán gyökeret verni a korabeli kommunista ideológiai munkákban. A „fejlett szocializmus” képtelen volt megújítani a „hivatalos” marxizmust, s 1980 után lényegében leállították a témával kapcsolatos kutatásokat. A „fejlett szocialista társadalom” kifejezés helyett pedig a „létező szocializmus” terjedt el a közbeszédben.³²⁹

³²³ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában); Balogh 1978, 136.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Melléklet. Az 1976–1980. évi kutatási témák az érvényes egyéni munkatervek szerint, 36. és Emlékeztető. Az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről. (Az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján), 181.

³²⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Melléklet. Az 1976–1980. évi kutatási témák az érvényes egyéni munkatervek szerint, 36.; Vámos 2013, 246.

³²⁵ Gombár 2012, 4.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Melléklet. Az 1976–1980. évi kutatási témák az érvényes egyéni munkatervek szerint, 36.

³²⁶ Uo. Emlékeztető az 1978. szeptember 13-i csoportvezetői ülésről (1978. szeptember 25.), 165.

³²⁷ Például Bakos 1979; Balogh 1979; Pogány 1979; Turgonyi 1980 stb.

³²⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető. Az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről. (Az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján), 181. és Emlékeztető az 1979. február 12-i intézeti munkaértekezletről, 211.

³²⁹ Földes 2018, 339.

Az intézményi vezetés a tervidőszak vége felé lemaradást érzékelt egy másik egységnél, „A békés egymás mellett élés ideológiai kérdéseivel foglalkozó csoport”-nál. Ez a műhely elsősorban a szocializmussal kapcsolatos polgári nézetek, eszmék vizsgálatát, bírálatát helyezte munkája középpontjába, s ők koordinálták a szociáldemokráciával, illetőleg a fellazítási törekvések elleni politika kérdéseiről folytatandó nemzetközi kutatásokat is.³³⁰ A „Fejlett szocializmus...” csoporthoz hasonlóan ezt a kollektívát is átgondolatlanul szervezte meg a KB TTI vezetősége: a túl alacsony létszámú szervezeti egység túl sok téma kutatását vállalta fel. Többek között ők foglalkoztak a „polgári szocializmus koncepciókkal”, a Helsinki-folyamattal, a technokrata-felfogásokkal és a már említett szociáldemokrácia-kutatásokkal. Ez utóbbinál jelentős lemaradás volt tapasztalható a megfelelő munkatársak hiánya miatt, pedig a Politikai Bizottság számára éppen ez volt az egyik legfontosabb téma.³³¹ (Ennek háttéréről lásd a szociáldemokráciával kapcsolatos kutatásokról szóló fejezetet!) Ezért a Társadalomtudományi Intézet vezetősége úgy döntött, hogy több külső munkatársat szerződtet a csoporthoz.³³² A kutatásokat az is hátráltatta, hogy a kollektíva tagjai (más kollégáikkal ellentétben) évekig nem kaptak lehetőséget arra, hogy egy-egy nyugat-európai pártintézményt meglátogathassanak, pedig a munkájuk igényelte volna. A történész csoportvezető, Havas Péter ezt szóvá is tette a vezetőségnél.³³³

Fontos lépés volt viszont, hogy 1979 elején a KB TTI vezetése konkretizálta a „Békés egymás mellett élés...” csoport feladatait, s a hangsúly a szocializmust kritizáló elméletek vizsgálatára és a szociáldemokrata mozgalom analizálására került át, ezzel együtt csökkentette a kutatási alapprogramot, például a Helsinki-folyamattal kapcsolatos témák egy része kiesett.³³⁴ A csoport így 1980-ig alapvetően öt fő témával foglalkozott:

³³⁰ Uo. és HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-249. (1975. szeptember 16.). Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének öt éves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 31.

³³¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető az 1978. szeptember 13-i csoportvezetői ülésről (1978. szeptember 25.), 164., Emlékeztető. Az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről. (Az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján), 180-181. és Emlékeztető az 1979. február 12-i intézeti munkaértekezletről, 211.

³³² Uo. Emlékeztető az 1978. szeptember 13-i csoportvezetői ülésről (1978. szeptember 25.), 166. és Emlékeztető. Az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről. (Az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján), 181.

³³³ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-56. Békés Egymás Mellett Élés Ideológiai Kérdései Témacsoport. Jelentés a csoport 1979. évi munkájáról (1980. január), 144. és Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete külügyi tervére, 1980-ra, 231.

³³⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-56. Békés Egymás Mellett Élés Ideológiai Kérdései Témacsoport. Jelentés a csoport 1979. évi munkájáról (1980. január), 140-149.

1. A létező szocializmus polgári interpretációinak vizsgálata; 2. A technokrata elméletek; 3. A Helsinki Értekezleten elfogadott záróokmány harmadik fejezetével kapcsolatos ideológiai problémák; 4. A szociáldemokrácia; 5. A békés egymás mellett élés elméletével kapcsolatos szocialista és nem szocialista koncepciók.³³⁵ A csapat 1976 és 1980 között viszonylag kevés önálló könyvet publikált, ezek közül mindenképpen figyelemre méltó Benkő Judit terjedelmes műve, a *Latin-Amerika kulturális fejlődése* (1978). A kollektíva többi tagja közül Gedeon Péter, Hülvely István, Mikecz Tamás és Solymár Magda munkássága emelendő ki Havas Péter csoportvezető mellett.³³⁶

A „Szocialista demokrácia” témacsoportnál a politikai rendszert, s ezen belül kifejezetten a gazdasági, kulturális, tudományos terület pártirányítását vizsgálták a kutatók, de kitértek a politikai döntési folyamatok s az ún. „üzemi demokrácia” témában felmerülő kérdésekre is.³³⁷ Tekintve, hogy ez is az APB által kiemelt kutatási feladat volt, a KB TTI mint a program bázisintézménye a hazai és a nemzetközi teendők, a munka megszervezése és az eredmények áttekintése érdekében Koordináló Tanácsot hozott létre 1976 februárjában.³³⁸ A csoport vezetője Schmidt Péter jogtudós volt, aki sváb felmenőkkel is bíró, Békés megyei parasztcsalád gyermekeként népi kollégista volt, majd a budapesti tudományegyetem elvégzése után az ELTE államjogi tanszékének oktatója lett az ötvenes évek elején. Rövid ideig Pécsett adjunktus, majd 1956 és 1967 között az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársa. Schmidt már 1966-tól dolgozott a Társadalomtudományi Intézetnek, először az új tanácstörvénnyel, majd az 1968-as reform államéletre gyakorolt hatásával, az emberi jogokkal foglalkozott tanulmányaiban. 1971. szeptembertől 1976 végéig másodállásban (mert közben az ELTE jogi karán volt oktató), 1977-től 1980-ig főállásban volt a KB TTI munkatársa, közben az egyetemen lett félállású tanár.³³⁹ Schmidt az egyetemen népszerű tanár volt, több tanítványának – például Bihari Mihálynak, Pokol Bélának, Tóth Zoltánnak stb. – is állást szerzett a KB TTI-ben.³⁴⁰ Valószínűleg ők alkották az Intézet leghomogénebb összeté-

³³⁵ MT 1978, 100–101.

³³⁶ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-56. Békés Egymás Mellett Élés Ideológiai Kérdései Témacsoport. Jelentés a csoport 1979. évi munkájáról (1980. január), 146–149.

³³⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-249. (1975. szeptember 16.). Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének öt éves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 30.

³³⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében 1976. február 19-én megtartott „Szocialista Demokrácia” c. kutatási program koordinációs megbeszéléséről (1976. február 24.), 6–8.

³³⁹ Schmidt 2008, 19–20., 30., 36–42., 48–51.

telű munkacsoportját, tekintve, hogy az itt dolgozó kutatók jórészt államtudományi-jogi képzésben részesültek korábban, s ez a kutatott témákon is lemérhető volt: a kollektíva a társadalmi szervezetek (különösképpen a szakszervezetek), a képviseleti és államigazgatási szervek, az egyén és állam, illetve az állampolgári jogok viszonyát helyezte vizsgálatai középpontjába.³⁴¹ Mindemellett döntésszociológiai kutatást is indítottak, hogy felmérhessék a magyar állam szerveinek tényleges szerepét. Ezt főleg Bihari Mihály végezte, aki öt minisztériumban indíthatott empirikus kutatást, amely korántsem csak kérdőívezésből vagy interjúkból állt: Bihari beletekinthetett számos dokumentumba, megfigyelhette az egyes részlegek működését, sőt miniszteri értekezleteken is részt vehetett. Ezt valószínűleg más kutatóhelyeken nem tudta volna megtenni.³⁴² Bihari másik jelentős kutatása a szakszervezeti pluralizmushoz kötődött. Az erről szóló írását 1980-ban vitatták meg a KB TTI-ben, és rendkívül pozitív visszhangja volt: a szerző ebben azt fejtegette, hogy Magyarországon politikai pluralizmust kell bevezetni, de nem a pártok többszörözésével, hanem a szabad szakszervezeti politizálás lehetővé tételével. Ez azonban annyira merész gondolatnak számított majd tíz évvel a rendszerváltás előtt, hogy nyilvánosan nem jelenhetett meg.³⁴³

A fentebb tárgyalt kutatócsoportokhoz hasonlóan a „szocialista demokráciát” vizsgáló műhely is kissé túlvállalta magát: a legfontosabbnak tartott APB-témák (például a politikai rendszer elemzése) vontatottan haladt, a csoport kénytelen volt számos feladatát külső személyek bevonásával teljesíteni, ezért hamarosan megerősítették a személyi állományt új munkatársak (például Faludi Gábor, Szoboszlai György) felvételével.³⁴⁴ 1976 és 1980 között a csoport tagjai több önálló kötetet is publikáltak. Ezek közül az alábbiakat emeljük ki: Verebélyi Imre: *A közoktatási igazgatás központi irányítása* (1978), valamint Szoboszlai György: *A város szerepe a középszintű területi igazgatásban* (1978) és a *Települési önkormányzat és gazdaságirányítás* (1980).

³⁴⁰ Sereg 2010, 49., 113.; Tóth 2013, 48–50., 58.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető az 1979. szeptember 11-i csoport értekezletről (1979. szeptember 12.), 246.

³⁴¹ Schmidt 1978, 189.

³⁴² Schmidt 1978, 189.; Sereg 2010, 114.

³⁴³ Tóth 2013, 65.

³⁴⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető az 1978. április 17-i csoportvezetői ülésről (1978. április 28.), 150.; Emlékeztető az 1978. szeptember 13-i csoportvezetői ülésről (1978. szeptember 25.), 165–166.

„A társadalmi struktúra és a szocialista tudat alakulásának összefüggései” álltak az Intézet egyik legfontosabb kutatócsoportja munkájának középpontjában. A munkásság, a parasztság, az értelmiség belső rétegződésével, illetve a társadalmi rétegek közötti viszonytal, továbbá az egyes csoportok tudatállapotát befolyásoló tényezőkkel foglalkozó³⁴⁵ csapat jelentős hányada ugyanis olyan kutatókból állt, akik már a KB TTI első éveiben is az intézmény állományában voltak (Akszentievics György, Böhm Antal, Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Kovács Ferenc, Módra László, Papp Zsolt, Szpirulisz Ildikó, Turgyoni Júlia stb.). A kutatások egy része – a kezdeti időkben elsősorban a munkásság és az értelmiség problémáinak és tudati viszonyainak vizsgálata – már az Intézet legelső feladatai között is szerepelt. 1967 és 1978 között a csoport 103 tanulmányt írt a *Társadalomtudományi Közlemények*be, emellett 13 önálló művet – köztük néhány több köteteset is – publikált.³⁴⁶ A kiadványaik népszerűségére jellemző, hogy a *Társadalmi struktúránk fejlődése* című, 1979-ben megjelent háromkötetes műből (1. *Társadalmunk szerkezetének fejlődési tendenciái*. Szerk. Várnai Györgyi; 2. *Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség*. Szerk. P. Kálmán Katalin; 3. *Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. Szerk. Bíró Erzsébet) a megjelenés után hamar elkelt a kinyomott 1500 példány.³⁴⁷ A csoport jelentékeny nemzetközi kapcsolatokra is szert tett, igaz, a gyakori konferencialátogatások, közös tanulmánykötetek szerkesztése annyira megterhelte a kollektíva erejét, hogy az már az egyéni kutatómunkát hátráltatta egyes esetekben.³⁴⁸ Eredményeiket azonban nem nagyon használták fel a pártvezetők, amit szóvá is tettek: „Úgy tűnik [...], hogy a társadalomra vonatkozó különböző szintű döntésekbe – sem a lehetőségekhez, sem az igényekhez képest – még nem épülnek be megfelelően a kutatási eredmények, a tudomány és a gyakorlat kapcsolata gyakran alkalmoszerű.”³⁴⁹

³⁴⁵ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-249. (1975. szeptember 16.). Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének öt éves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 30–31.

³⁴⁶ Gombár 2012, 5.; Taksás 1979a, 117–118., 125–126., 129.

³⁴⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-56. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete munkatársainak publikációi (1975–1979. április, 1979. május 8.), 82.

³⁴⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető. Az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről. (Az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján, 1978. július 1.), 180.

³⁴⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-329. (1979. július 31.) A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási irány zárótanulmánya (1979. március 31.), 40.

Itt dolgozott Papp Zsolt, a Társadalomtudományi Intézet azon tagja, akiről az általam átnézett visszaemlékezések úgy szóltak, mint a KB TTI egyik legolvasottabb, legműveltebb alakjáról.³⁵⁰ Papp szellemi iránymutatónak számított a Benczúr utcában. Értelmiségi családból származott, anyai nagyapja, Dénes István ügyvédként dolgozott, egy kis alföldi parasztpártot vezetett, a Rákosi-korszakban viszont börtönbe került.³⁵¹ Édesapját, Papp Lászlót is meghurcolták: ő eredetileg régész volt és a Magyar Jogászegylet munkatársa, amely szervezet jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a jogi szakmai szervezetekből eltávolítsák a zsidó származású személyeket. Valószínűleg emiatt vesztette el 1948 után Papp László a munkáját, s 1962-ig csak gyári munkásként dolgozhatott. Rehabilitálása után visszatért az archeológiához, később a Janus Pannonius Múzeum igazgatójaként kezdeményezte a mohácsi csatamező teljes feltárását.³⁵² Az 1944-ben született Papp Zsolt első évei tehát sok tekintetben a félelemről, a létbizonytalanságról szóltak, megélte apja állásvesztését és nagyapja letartóztatását is. Ezek a tapasztalatok döntően befolyásolták személyiségfejlődését: felnőttkorára rendkívül szenzibilis, tépelődő, őrlődő, szorongó ember lett.³⁵³ 1963 és 1968 között elvégezte az ELTE BTK történelem–filozófia szakát, majd a már említett szociológiai tanfolyamot a KB TTI-ben (sőt, 1974-ben az ELTE pszichológia szakát is).³⁵⁴ Interdiszciplináris szemléletmódja tökéletesen beleillett a Társadalomtudományi Intézet profiljába. Elsősorban teoretikus elme volt, aki a filozófiától jutott el a szociológiáig,³⁵⁵ de tulajdonképpen végig megmaradt filozófusnak, s kilépve Lukács György és a német gondolkodók árnyékából, kialakította egyéni stílusát, amelyen nemzedékek nőttek föl.³⁵⁶ Hatalmas tudásához képest viszonylag keveset publikált, először nehezen, talán kissé óvatoskodva, görcsösen is írt, könyvei legalább tíz éves késéssel jelentek meg: maga tartotta vissza kéziratait, nem volt

³⁵⁰ A szerző interjúja Bíró Zoltánnal, 2019. december 19., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12., Kovách Imrével, 2015. április 21., Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (Mind-egyik a szerző tulajdonában); Gombár 2012, 5.

³⁵¹ Gombár 2004, 5.; Gombár 2012, 5.

³⁵² Huszár 2015, 210.; Petri 1989, 24–25.

³⁵³ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában); Gombár 2012., 5.; Lengyel 2015, 328–330.

³⁵⁴ Huszár 2015, 211.

³⁵⁵ Ez egyébként a generációjában korántsem volt példa nélküli. Császi 1982, 115.

³⁵⁶ Csepeli 1992, 9.; Gombár 2004, 5.; Kiss 1992, 719.; Lengyel 1992a, 12.; Lengyel 2015, 325.; Vajda 1993, 88.

biztos kiérleltségükben.³⁵⁷ Külső tényezők is szerepet játszottak a sokszor talán túlzott óvatosságban: a „konzervatív félfordulat” idején írt disszertációját Marx érdek- és struktúrafelfogásáról az MTA vezetőinek döntése értelmében nem lehetett vitára bocsátani, pedig azzal akarta a kandidátusi címet megszerezni. 1974 júniusában már a munkahelyi vita is megvolt, de az MTA lényegében letiltotta a témát, hiszen a szerző érzékeny pontra tapintott rá: Marx eredeti felfogása és a „létező szocializmus” közti ellentmondásokra.³⁵⁸ Végül inkább témát váltott, és viszonylag rövid idő alatt elkészített egy teljesen új értekezést a frankfurti iskoláról, ezt már vitára bocsáthatta, és 1978-ban meg is szerezte a kandidátusi címet.³⁵⁹ „Második disszertációját” – ellentétben az „elsővel” – már önálló kiadványként is megjelentethette, ez volt *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. Útvesztők és útelágazások a huszadik századi német polgári filozófia és szociológia történetben* című, 1980-ban megjelent kötet.

A nyugatnémet társadalomtudományi műhelyről azért is tudott Papp könnyedén új kandidátusi disszertációt alkotni, mert Magyarországon ő volt az egyik legnagyobb ismerője a frankfurti iskolának. Talán az volt Papp Zsolt legfontosabb érdeme – s általában ezt szokták róla kiemelni a visszaemlékezések –,³⁶⁰ hogy oroszlánrészt vállalt a nyugatnémet társadalomfilozófusok, szociológusok kritikai elméleteinek, elsősorban a habermasi gondolatvilágnak Magyarországra való közvetítésében és elméleti adaptálásában.³⁶¹ Ő már akkor foglalkozott Habermasszal, amikor nálunk még alig lehetett a neves német szociológustól magyarul olvasni.³⁶² Papp a nyolcvanas évekre ért be igazán, ekkor írta szellemes, ironikus, olykor szenvedélyes esszéit német és svájci városokról, polgárosodásról, szellemi áramlatokról.³⁶³ Országosan ismertté azonban nem ezzel az európai attitűdöt tükröző publicisztikájával, hanem rádió-, de főleg tévéserepléseivel vált: 1979 és 1984 között vezette az MTV *Tudósklub* című műsorát, ahol a

³⁵⁷ Hegedüs 1974, 7.; Huszár 2015, 212.; Kronstein 1980, 7.; Lengyel 1992a, 12.

³⁵⁸ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában); HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Állam és demokrácia csoport. Feljegyzés Lakos elvtárs részére (1974. december 20.), 404.; Gombár 2004, 5.

³⁵⁹ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában); HU-MTA-Lt-TMB-1524/4. Papp Zsolt kand.

³⁶⁰ A teljesség igénye nélkül: Bayer 1992, 11.; Erős 1994, 104.; Gombár 2004, 5.; Lengyel 2015, 328.; Tóth 2013, 59.

³⁶¹ Bayer 1992, 11.; Lengyel 2015, 328.; Szabó 1998, 300.

³⁶² 1980 előtt csak egyetlen Habermas-könyvet adtak ki magyarul, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című munkát 1971-ben. Némédi 1996, 22.

³⁶³ Bayer 1992, 12.; Csepeli 1992, 9.; Lengyel 1992a, 12.

szocialista rendszer visszásságait hol finoman, hol kicsit durvábban kritizáló személyekkel (például Antal Lászlóval,³⁶⁴ Sárközy Tamással, Tardos Mártonnal, illetve kollégáival, Bihari Mihállyal, Gombár Csabával, Kolosi Tamással vagy Schmidt Péterrel) elemezte a közélet, a tudományos világ egy-egy aktuális problémáját. (Az élőben közvetített adás hetente egyszer, este nyolctól adta a TV, majd áttették az MTV kettes csatornájára este kilencórai kezdéssel, még később elérték, hogy csak kéthetente kerüljön műsorra, mégis átlagosan hat-hétszáz ezer ember nézte.)³⁶⁵

A „Struktúra csoport” tagja volt Papp Zsolt intézeti szobatársa, Gombár Csaba is, aki hozzá hasonlóan az alapítástól a megszűnésig állandó alkalmazottja volt a KB TTI-nek. Gombár 1939-ben született Budapesten, édesapja Pesterzsébeten élő, kommunista meggyőződésű csepeli lakatos volt. 1953-ban a II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskola diákja lett, az MDP ezzel az oktatási intézménnyel kívánta kinevelni a rendszerhez hű, képzett tisztii állományt a „lefejezett” egykori tábornoki kar helyére. Gombár ugyan elvégezte a kadétiskolát, de sosem lett tiszt, 1957-ben megtagadta a Kádár-rezsim mellett hitet tevő honvédesküti, ezért kizárták az állampártból és leszerelték. Motorkerékpár-gyári munkásként helyezkedett el Csepelen, majd ismét leérettségizett, ezúttal egy tanítóképzőben. 1958-ban felvették az ELTE BTK orosz-történelem szakára, egy évvel később válthatott a filozófia szakra. Ismét konfliktusba került a hatalommal, az ötvenes évek végén az egyetemre felveendői származási kategorizálása ellen emelte fel a szavát. Ő ugyan munkásszármazásúként bekerülhetett a felsőoktatásba, de úgy gondolta, hogy maga a felvételi rendszer osztályszempontú kialakítása diszkriminatív (néhány évvel később ezt el is törölték).³⁶⁶ Lázadozó természete ellenére pár évig úgy tűnt, hogy mégis képes lesz integrálódni a rendszerbe: 1963-ban a KISZ KB egyetemi és főiskolai osztályának lett a munkatársa, a következő évben visszaléphetett a pártba, 1966-ban pedig a Műegyetem filozófiatanára.³⁶⁷ 1968-ban azonban tömegtaggyűlésen tiltakozott a prágai tavasz eltiprása ellen, emiatt az elbocsátás szélére sodródott. Szerencséjére éppen akkor kezdődött a Társadalomtudományi Intézet intenzív szociológiai tanfolyama, amelyre Huszár Tibor meghívta, a kurzus sikeres befejezése után pedig rögtön állást is kapott az Intézetben. Egy ideig

³⁶⁴ Antal László (1943–2008) jeles reformközgazdász, évekig a Pénzügykutató Intézet igazgatóhelyettese volt. Azok közé a tudósok közé tartozott, akik kifejezetten részt kívántak venni a politikai döntések meghozatalában. Kornai 2005, 289.

³⁶⁵ Bayer 1992, 11.; Sereg 2010, 118.

³⁶⁶ Gombár 2007b, 5.; Pünkösti 2009, 4.; Szilágyi 1993, 25.

³⁶⁷ MKK 1990, 201.; Népszabadság, 1965. április 9.; Népszabadság, 1990. augusztus 1. 5.

megint úgy tűnt, hogy sikerült beilleszkednie a rendszerbe, 1971–1972-ben ösztöndíjasként Kaliforniában, a Berkeley-n bővíthette tudását.³⁶⁸

Gombár Csaba volt az egyik központi alakja a KB TTI-nek, Papp Zsolttal közös hivatali helyiségük volt az ún. „beszélgető szoba”: az Intézetben belüli hírek, információk sokszor itt futottak össze és innen indultak tovább. Idővel hagyománnyá vált, hogy az intézeti kutatók egy része hétfőnként ebben a szobában ült össze nagy beszélgetésekre,³⁶⁹ ide más intézetek kutatói – például a reformközgazdász Lengyel László – is rendszeresen eljártak.³⁷⁰ Az, hogy a társadalomtudósok miként hatottak egymásra, miként formáltak egymás elképzeléseit, további kutatások tárgya lehetne, de mindenképpen tudománytörténeti jelentőségű adalékokkal szolgálhat, hogy az értelmiség „osztályhatalmáról” alkotott teóriájához milyen megtermékenyítően járult hozzá a Kolosi Tamással és Papp Zsolttal való rendszeres diskurzus.³⁷¹ Az intézeti kutatók általában értékelték a nagy tudású, széles látókörű Gombárt, aki hiteles, független személyiségként soha nem akart megfelelni a káderbürokratáknak.³⁷² Számos problémája származott is ebből: a „konzervatív félfordulat” alatt kikerült a *Szociológia* szerkesztőbizottságából,³⁷³ s az 1980-as évekig folyamatosan publikálási nehézségekkel szembesült: Lakos Sándor igazgató, mint már szó volt róla, éberben őrködött beosztottjainak kéziratai fölött, Gombár írásai pedig különösen „kényesnek” számítottak (például az 1973-ban írott tanulmánya a hazai politikai tagságról csak 1983-ban jelenhetett meg a Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyvében).³⁷⁴ A hatalom természetéről írt kandidátusi értekezését sem védhette meg,³⁷⁵ s az első könyve (*Politika címszavakban*) is csak 1980-ban hagyhatta el a nyomdát, miután a korábbi változatát betiltották.³⁷⁶ Bár írásainak jelentékeny része a rendszerváltásig íróasztalfiókban maradt,³⁷⁷

³⁶⁸ Gombár 2007a, 6.; Gombár 2012, 3., 14.; Pütkösti 2009, 4.

³⁶⁹ A szerző interjúja Bóhm Antallal, 2016. november 9. és Csákö Mihállyal, 2017. december 7. (Mindegyik a szerző tulajdonában); Lengyel 2015, 4.; Révész 1997, 356–357.

³⁷⁰ A szerző interjúja Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában).

³⁷¹ Lásd Szelényi Iván már említett visszaemlékezését: SZELÉNYI 2015a, 96.

³⁷² A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában); Tóth 2013, 59.

³⁷³ Gombár 2012, 4.; Papp 1989, 7.

³⁷⁴ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Bóhm Antallal, 2016. november 9. (Mindegyik a szerző tulajdonában); Szoboszlai 1990, 19–20.

³⁷⁵ A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (A szerző tulajdonában).

³⁷⁶ HL 1999, 10.; Szilágyi 1993, 25.

³⁷⁷ A szerző interjúja Gázsó Ferencsel, 2016. február 15., és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindegyik a szerző tulajdonában).

vagy kisebb vidéki lapokban jelenhetett csak meg,³⁷⁸ ami nyilvánosságot kapott, azt viszonylag sokan olvasták.³⁷⁹ Gombár Csaba ugyanis fontos, de részben tabusított témákról írt: hatalomról, uralmi rendszerekről, „szocialista” és „valódi” demokráciáról, állampolgári jogokról és egy Magyarországon nem is létező, de nagy jövő előtt álló tudományról, a politológiáról. (Hamarosan nálunk is önálló diszciplínává vált a politikatudomány, és ebben oroszlánrészt vállalt Gombár.) Nem véletlen, hogy a pártállam vezetői között nem arattak sikert Gombár írásai, Aczél György például az 1980-as évek elején követelte Gombár Csaba főnökétől, Huszár István KB TTI-igazgatótól a szociológus elbocsátását, vagy legalább pártfegyelmi indítását ellene. Huszár azonban (s később a KB TTI vezetőjeként maga Aczél is) megvédte a tudóst.³⁸⁰

Utoljára hagytam az „Ifjúság és társadalom csoport” bemutatását. Ez az intézeti egység *A társadalmunkban végbemenő főbb folyamatok hatása az ifjúságra* című APB-s téma országos felelőse volt. Főleg a fiatal pályakezdekők problémáit, a társadalmi struktúra és az oktatási rendszer kapcsolatát, az ifjúság és a politika viszonyát, a munkásifjúságot, a családalapítás körülményeit kutatták, kiegészítve a szocialista országokban élő fiatalok összehasonlító elemzésével.³⁸¹ A KB TTI vezetősége meg volt elégedve a munkájukkal, „az egyik legkiegyensúlyozottabb teljesítményt nyújtó csoportnak” tartották, ugyanakkor valamennyire itt is problémának számított a csoport szerteágazó kutatási tevékenysége és megfelelő külső munkatársak alkalmazása.³⁸² A csoportot Gázsó Ferenc szociológus irányította. Gázsó 1932-ben született egy békésszentandrászi szegény parasztcsaládban. Szarvason, a Tessedik Sámuel Gimnáziumban végezte el a középiskolát, majd Pestre került, ahol a kőbányai Lampart Zománcárugyárban dolgozott. A vállalat ajánlásának és szorgalmának köszönhetően az ötvenes évek elején felvették az ELTE BTK történelem-filozófia szakára, majd 1954-ben az MTA filozófia aspiránsa lett. A forradalomban játszott szerepe miatt 1957. márciusban letartóztatták, a Gyűjtőfogházba,

³⁷⁸ Lásd például Gombár Csaba: *Miért az üzemi demokrácia? Békés Megyei Népújság*, 1974. július 3. 5.; Gombár 2012, 11.; Szilágyi 1993, 25.

³⁷⁹ Bár a legnagyobb fővárosi közkönyvtár kölcsönzési statisztikája nem lehet mérvadó minden szempontból, de mégis arról tanúskodik, hogy Gombár művei (például az *Egy állampolgár gondolatai*) keresett, érdeklődésre számot tartó művek voltak. Márffy 1991, 99., 107.

³⁸⁰ Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 396–397.

³⁸¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-249. (1975. szeptember 16.) Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének öt éves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 31.; Gázsó 1977, 127. és 129.

³⁸² HU-MNL-OL-M-KS 904-2. Emlékeztető az 1977. október 13-i csoportvezetői ülésről, 70.

majd a kistarcsai internálótáborba került. Viszonylag hamar szabadult, de pár évig folyamatosan rendőri felügyelet alatt állt, s nem kapott állást egészen 1959-ig, ekkor sikerült tanárként elhelyezkednie. 1964-ben a Fővárosi Pedagógiai Intézetbe került, ahol Ferge Zsuzsával és Pataki Ferencsel szociológiai kutatásokat végzett. Ekkor kezdte el vizsgálni az iskolarendszer és a társadalmi egyenlőség-egyenlőtlenség viszonyát, s ez a téma gyakorlatilag végigkísérte egész későbbi pályafutását is. Miután elvégezte a KB TTI szociológia tanfolyamát, ő is az Intézet állományába került 1970-ben.³⁸³ Több művében is vizsgálta a származási különbségek-ből fakadó hátrányok iskolán belüli újratermelődését, mint például az *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás* című 1976-os, a KB TTI által kiadott könyvében. Önálló kutatásai mellett kiválóan megszervezte az ifjúságkutató csoportot, számos, később jelentős karriert befutott társadalomkutatóra gyakorolt életre szóló hatást.³⁸⁴ Gázsó Ferenc mellett fontos publikációkkal hívta fel magára a szociológiai szakma figyelmét Liskó Ilona, Kósa Erzsébet és Laki László.

Az ifjúságkutató csoportban dolgozó Csákó Mihályt külön érdemes kiemelni. Jelenlegi tudásunk szerint ő az egyetlen olyan tudományos kutató, akit elbocsátottak a Társadalomtudományi Intézetből. Mint már láthattuk, mások is részesültek időnként keményebb ideológiai bírálatban, vagy éppen publikációs korlátozásokban, de ha nem léptek át bizonyos határokat, akkor elkerülhették az állásvesztést. Csákó azonban többször is „súlyos vétséget követett el” a rendszer urainak szemében, ezért nem maradhatott státuszban. Az 1941-ben, budapesti munkáscsaládban született Csákó azon ellenzékiek közé tartozott, akiknek szülei a kommunista rendszer hívei és kedvezményezettjei voltak (édesapja szakszervezeti vezető volt, édesanyja kiemelt káderként a Budapesti Pártbizottság munkatársa). Csákó 1959 és 1964 között tanult az ELTE BTK magyar-filozófia szakán, közben több funkciót is ellátott a KISZ-ben. 1964 és 1969 között tanársegéd volt a filozófia szakon, s két kollégájával, Józsa Györggyel és Hamburger Mihállyal tervezetet készített a marxista filozófiaoktatás megreformálására.³⁸⁵ A pártvezetés ugyanis szerette volna némileg korszerűsíteni az ideológiai képzést, Csákóék azonban olyan jelentős változásokat kívántak, hogy azt „pra-

³⁸³ A szerző interjúja Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában); MKK 1990, 191.

³⁸⁴ Kéri 2012, 15.; Püskösti 2005, 79. Kéri László szerint Gázsó „azon kevesek közé tartozott, akik a kritikai szociológiai hagyomány legkövetkezetesebb magyarországi érvényesítői lettek.” Kéri 2012, 21.

³⁸⁵ Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 1., 3., 7-9.

xisfilozófiai elhajlásnak” minősítették,³⁸⁶ és jobbnak látták, ha eltávolítják őket az egyetemről. Hamburgernek és Csákónak följajnlották, hogy elme-
hetnek szociológiát tanulni az akkor formálódó Társadalomtudományi In-
tétetbe, előbbi nem, utóbbi viszont élt a lehetőséggel. Az egyéves szocio-
lógiai tanfolyamon együtt tanult többek között Gászó Ferencsel is.³⁸⁷

Gászó csakhamar a főnöke lett, ugyanis a tanfolyam után Csákó állást kapott a KB TTI „Ifjúság és társadalom” témacsoportjában.³⁸⁸ Itt évekig nyugodtan dolgozhatott Liskó Ilonával a szakmunkástanulókat érintő kutatásán, annak ellenére, hogy 1973-ban aktívan részt vett a balatonboglári kápolnatárlatokon,³⁸⁹ és a Társadalomtudományi Intézetben nyilvánosan kiállt a hatóság által bezáratott kiállítóhely megalkotói mellett, akik ellen akkor már durva, hazug sajtókampány indult. Csákó az Intézet faliújságján tette közzé véleményét az ügygel kapcsolatban. A KB TTI akkor még a Politikai Főiskola Ajtósi Dürer sori épületében volt, ezért azt nemcsak az Intézet, hanem az iskola hallgatói, vezetői is láthatták. Ezt azonban még meg-
úsza Lakos Sándor igazgató és Szpirulisz Ildikó intézeti párttitkár szóbeli figyelmeztetésével. Az 1978-as Charta-nyilatkozat aláírásával azonban már túl messzire ment a hatóságok szemében; a VI. kerületi pártbizottság szóbeli figyelmeztetésben részesítette,³⁹⁰ majd megkezdődtek a Liskó Ilonával írt tanulmányai elleni, módszertani köntösbe bujtatott ideológiai támadások.³⁹¹ A konzervatív pártvezetőknek az sem tetszett, hogy Horváth Zsuzsa, Csákó felesége, az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa a „demokratikus ellenzékkel” tartott igen szoros kapcsolatot, később ő lett az egyik legfontosabb szamizdat-terjesztő és -tároló (Csákóval közös lakásában a rendőrség 1981 szeptemberében több száz szamizdat kiadványt talált).³⁹² Még az Intézet állományában volt Csákó, amikor felmerült benne és Kovács András szociológusban az ötlet, hogy létre kellene hozni az ellenzéknek egy állásközvetítő irodát. Ez lett a MUKI (Munka Után Kutató Intézet), mely 1980 őszén alakult, először Kovács András lakásában, majd

³⁸⁶ Utalván ezzel a jugoszláviai *Praxis* folyóirat köré csoportosuló újbaldali filozófusokra, akik több mindenben kritizálták a bolsevik típusú rendszereket és a központosított állammodelleket.

³⁸⁷ Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 9–10.

³⁸⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak továbbképzési terve (előzetes összeállítás a beérkezett igények alapján).

³⁸⁹ Szőnyei 2012, 293.

³⁹⁰ Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 18–21.

³⁹¹ A szerző interjúja Csákó Mihállyal, 2017. december 7. (A szerző tulajdonában).

³⁹² Csizmadia 1995, 164., 181.

csakhamar átkerült Csákóékhoz.³⁹³ Mindezek után Csákó nem maradhatott a Társadalomtudományi Intézetben. Ügyének végső rendezése azonban már a következő igazgatóra, Huszár Istvánra maradt.

Tudománytörténeti szempontból jelentős kutatások folytak az Intézet ezen időszakában is, kérdéses azonban, hogy mennyire sikerült a politikusok számára konkrét döntéseket előkészíteni. 1979 januárjában mind az Intézet vezetősége, mind a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya így panaszkodott az Agitációs és Propaganda Bizottságnak: „Az eddigiekben a pártmegrendelések alapvetően ismeretfelhalmozó és problémafeltáró kutatások voltak, amelyek kevésbé jutottak el a konkrét megoldásokig, alternatív javaslatok kidolgozásáig. A társadalomtudományok mai fejlettségi szintje lehetőséget teremt arra, hogy olyan témákat, kérdéseket, megoldandó problémákat fogalmazzunk meg társadalmi igényként a kutatásokkal szemben, amelyek konkrét válaszokat, a politikai döntések közvetlen tudományos megalapozását, alternatív javaslatok kidolgozását várják a kutatómunkától.”³⁹⁴ Egyre inkább úgy tűnt azonban, hogy a párt ezt legfeljebb csak „papíron” várja el a Társadalomtudományi Intézettől és más reformműhelyektől, egyébként pedig saját ideológiai kötöttségeinek és pragmatikus módszereinek megfelelően hozza meg döntéseit az egyre fenyegető gazdasági válság közepette.

II/ 6. Huszár István igazgatósága (1980–1985)

Lakos Sándor után az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének második igazgatója Huszár István lett, aki szintén a pártapparátusból érkezett, ám szocializációja, és ebből kifolyólag vezetési stílusa sok mindenben eltért elődjétől.

Huszár István szegényparasztszaládban született 1927-ben Hernádkakon, Borsod megye szerencsi járásában. Édesapja 1945 előtt földnélküli parasztemberként az ország számos vidékén megfordult, sokféle munkát elvállalt, s már fia is korán dolgozni kényszerült. Az elemi iskoláit szülőfalujában végezte, Sárospatakon nevelődött tanárának hatására ő is jelentkezett az ottani református Tanítóképző Intézetbe. 1943 és 1947 között tanult az internátusban. Kiváló eredményeinek köszönhetően csakhamar

³⁹³ A szerző interjúja Csákó Mihállyal, 2017. december 7. (A szerző tulajdonában); Csizmadia 1995, 187.

³⁹⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-319. (1979. január 16.) Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a kiemelt társadalomtudományi témák kutatásának helyzetéről (1979. január 8.), 21–22.

tandíjmentes lett. Az iskola gazdag könyvtára kiváló lehetőséget biztosított a fiatalembernek tudása és látóköre bővítéséhez, itt olvashatta többek között a kortárs magyar irodalom számos alkotását, a népi írók (többek közt Erdei Ferenc, Németh László, Szabó Zoltán, Veres Péter stb.) több munkáját. A második világháború rövid időre megakasztotta tanulmányait, 1944 őszén szülőfalujában érte meg a szovjetek bevonulását. 1945 tavaszán tért csak vissza a sárospataki iskolába.³⁹⁵

Az új politikai-társadalmi berendezkedés először nem hozott radikális változást a Huszár család életében. 1945-ben, a földosztáskor Huszár István apja mindössze két hold földet kapott, mert a földosztó bizottság úgy számolt, hogy majd ő az apjától, egy ötholdas gazdától fog örökölni két és félholdnyi birtokot. Huszár folytatta középiskolai tanulmányait, s csakhamar megismerkedett a marxista irodalommal is. 1945 és 1947 között fokozatosan materialista lett, paradox módon leginkább a református szellemiségű Tanítóképző hatására: „... engem ateistává az egyházi tanítóképző tett. És nem másként, hanem azzal, hogy gondolkoznunk lehetett, sőt kellett. [...] Ott lettem materialista. Gyötrődések árán. Isten bizony, akartam hinni. De egy idő után nem tudtam” – emlékezett évekkel később életének erre az időszakára.³⁹⁶ Elhatározta, hogy nem lesz népiskolai tanító, s bár voltak kételeyei, de egy évvel a tanári oklevél megszerzése előtt, 1947 szeptemberében – különbözeti vizsga után – leérettségizett Sárospatakon.³⁹⁷ Budapestre költözött, ahol felvették a József Attila nevét viselő népi kollégiumba, s egyik kollégistatársa a tudtán kívül beíratta őt a műegyetem kereskedelmi karára. Ez és a NÉKOSZ-os társak között eltöltött idő hozott igazi változást az életébe. Új kapcsolatokra, új ismeretekre tett szert, s kollégista társai csakhamar meggyőzték, hogy csatlakozzon a kommunistákhoz. 1948-ban tagja lett az MDP-nek, kinevezték a NÉKOSZ könyvtárosának, később titkárának. Egyetemi tanulmányait sem adta fel, s mivel akkoriban meglehetősen kevés volt az oktató, 1949-ben – még hallgatóként – demonstrátor, majd tanársegéd lett a Közgazdaságtudományi Egyetem statisztikai tanszékén.³⁹⁸ S bár sorra érkeztek a rossz hírek Hernádkakról, ahol nem sikerült megszervezni a tszt,³⁹⁹ hite nem rendült meg a rendszerben, s az egyetemről 1953 áprilisában

³⁹⁵ Földy 2011, 165.; Huszár 1978, 115–116., 119–121., 127.; Huszár 1997, 210.

³⁹⁶ Huszár 1997, 116. és 121.

³⁹⁷ Huszár 1997, 209.

³⁹⁸ Uo. Földy 2011, 165., 167.; Huszár 1978, 123–125.; Huszár 1997, 212.

³⁹⁹ Évtizedekkel később így emlékezett vissza erre az időszakra Huszár: „Édesapám is, amit kellett, mindig beszolgáltatta, de előfordult, hogy mi vettük meg neki, gyerekei, azt a búzát, zsírt, amit beszolgáltattott, így teljesítette a kötelezettségét.” Huszár 1978, 127.

a Pártközpontba ment dolgozni, ahol 1963 decemberéig a KB Terv- Pénzügyi és Kereskedelmi, illetve Államgazdasági Osztályának lett a munkatársa, majd osztályvezető-helyettese. Itt a Statisztikai Hivatallal és a gazdasággal kapcsolatos jelentésekkel foglalkozott elsősorban. A politikai döntéshozókat kellett tájékoztatnia a népgazdaság állapotáról, s ő igyekezett őszintén számot adni az egyre inkább sokasodó problémákról.⁴⁰⁰ Munkájával meg voltak elégedve, s csakhamar feljebb került a ranglétrán: 1963 és 1969 között ő volt a KSH első elnökhelyettese, ahol a munkaerő és életszínvonal tervezésével foglalkozó csoport vezetőjeként közvetlenül részt vett a népgazdasági tervezésben. Lakos Sándorral ellentétben Huszár elkötelezett és meggyőződéses reformer volt, az új gazdasági mechanizmus előkészítése során ő irányította a statisztikai, számviteli, továbbá a gazdasági ellenőrzés bizottságait.⁴⁰¹

Huszár István a hetvenes években jutott fel pályája csúcsára. 1969 és 1973 között – államtitkári rangban – a KSH elnöke volt, ahol számos újító, előremutató intézkedést hozott (ezekre már részben utaltam a reformműhelyekkel kapcsolatos alfejezetben). 1973 júniusa és novembere között az Országos Tervhivatal első elnökhelyettese, majd november 2-án miniszterelnök-helyettes lett. 1970-ben az MSZMP X. kongresszusán bekerült a KB-ba, és tagja lett a Közgazdasági Munkaközösségnek is.⁴⁰² Bár szakértőként nem értett egyet az új gazdasági mechanizmus leállításával és a gazdaságpolitikában végrehajtott konzervatív fordulattal, sőt azt is tudta, hogy az ötödik ötéves terv (1976–1980) irreális célkitűzéseket fogalmazott meg, egykori beosztottja, Kerekes György visszaemlékezése szerint Kádár János külön kérésére Huszár mégis elvállalta 1975-ben az Országos Tervhivatal és az Állami Tervbizottság elnöki tisztségét.⁴⁰³ A személyekkel mindig is ügyesen taktikázó Kádár ugyanis nem akarta a reform összes hívét száműzni a felső vezetésből, s bevallott célja volt az is, hogy az uralmi rendbe beemeljen egy-két fiatalabb kádert is.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Uo. 126. és HU-MNL-OL-M-KS 288-4.-138. (1975. május 15.). 2. sz. melléklet. Huszár István miniszterelnökhelyettes életrajzi adatai; Ferber – Rejtő 1988, 159.

⁴⁰¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-4.-138. (1975. május 15.). 2. sz. melléklet. Huszár István miniszterelnökhelyettes életrajzi adatai; Ferber – Rejtő 1988, 157.; Huszár 1978, 133.

⁴⁰² Földy 2011, 166.; HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-621. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1973. október 9-én megtartott üléséről, 6.; SPBT 1989, 283.

⁴⁰³ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában).

⁴⁰⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-4.-138. (1975. május 15.). Szervezeti, személyi kérdések (41–42.). Vö. HUSZÁR 2006, 232.

Huszár már meglévő tisztségei mellett 1975 márciusában a KB Gazdaságpolitikai Bizottságának, júliusában pedig a párt Politikai Bizottságának is tagja lett.⁴⁰⁵ Többedmagával megpróbálta megakadályozni a gazdasági helyzet további romlását, de a nehézipari lobbi túlságosan erős pozíciókkal rendelkezett ekkor. „Asszisztáltunk a hibás döntésekhez, pedig szakmailag a tervehivatali gárda látta, hogy a csőd felé tart az ország. Nem kívánom senkinek az 1975–80 közötti kegyetlen időszak élményeit” – jelentette ki egy 1991-es interjúban Huszár.⁴⁰⁶ Erőfeszítéseit viszont részben siker koronázta: aktívan részt vett az 1978. decemberi fordulatban, amikor a kádári vezetés ismét visszakanyarodott a gazdasági reformpolitikához.⁴⁰⁷ Huszár azonban kevesellte a tervezett intézkedéseket, és komolyabb változásokat sürgetett: „1979-ben hozzá akartunk kezdeni a hároméves szanalási tervhez, de akkor már kongresszusra készült a párt, amikor csak hencegni volt szabad. Az volt a jelszó, hogy a nem teljesíthető öt éves tervet kell teljesíteni” – idézte fel később.⁴⁰⁸ A hetvenes évek végére nyilvánvalóvá lett számára, hogy nem tudja érdemben befolyásolni a vezetés legbelsőbb köreit, ezért kérte, hogy máshova helyezték. Leginkább egyetemi katedrára vágyott, hiszen korábban is szeretett tanítani, de kínos lett volna, ha a Minisztertanács elnökhelyettese, aki ráadásul PB-tag, ismét beosztottá válik. A felajánlott rektori tisztséget viszont nem akarta vállalni (ennek személyes oka is volt: nem akarta, hogy miatta váltsák le jó barátját, Csizmadia Ernőt a Közgazdaságtudományi Egyetem rektori tisztségéből), így végül 1980 márciusában a KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója lett, miután a XII. kongresszuson visszahívták a PB-ből. Még ugyanezen év júniusában felmentették miniszterelnök-helyettesi és a Tervehivatal elnöki tiszte alól is, viszont a KB Gazdaságpolitikai Bizottságából átkerült az APB-be.⁴⁰⁹ 1981 őszén Köpeczi Bélát váltotta a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság elnöki székében.⁴¹⁰ Befolyása tovább növekedett 1982 őszétől, amikor tagja lett a Gazdaságpolitikai Bizottság mellé felállított tizenöt fős Konzultatív Testületnek, melynek gerincét kimondottan reformer politikusok (például Pozsgay Imre) és a rendszerrel szemben kritikus közgazdászok

⁴⁰⁵ SPBT 1989, 283.

⁴⁰⁶ Pütkösti 1991, 6.

⁴⁰⁷ Baló 1988, 56.; Rejtő – Ferber 1988, 164–165.; SPBT 1989, 283.

⁴⁰⁸ Pütkösti 1991, 6.

⁴⁰⁹ Pütkösti 1991; SPBT 1989, 283.; Huszár István interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 383–385.

⁴¹⁰ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-15. Jegyzőkönyv a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. november 19-i üléséről.

(például Bauer Tamás, Kopátsy Sándor, Lengyel László, Matolcsy György, Soós Károly Attila, Tardos Márton stb.) alkották.⁴¹¹

Huszár István a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság élén igyekezett közvetítőként fellépni a tudomány és a politika között, ő ugyanis mindkét közegben otthonosan mozgott. „Kezdeményeztem – emlékezett közvetlenül a szocialista rendszer összeomlása után –, hogy például ha van a pártnak agit. prop. bizottsága, legyen társadalompolitikai bizottsága, ahol a társadalompolitikai kérdéseket megvitatjuk. Lehetetlen, hogy egyenként például most megnézzük az alkoholizmust, mert ezzel foglalkoztunk. De együtt, a társadalompolitika egészét soha nem gondolja át senki. Ezt mi szorgalmaztuk, és a TKB-t erre én »fölhasználtam«. Hogy a TKB jegyzőkönyvbe ezeket rögzítsük. Küldjük a kormánynak, a párt illetékes vezetőinek, bombáztuk, ostoroztuk mindenképpen.” Ám csakhamar szembesülnie kellett azzal, hogy milyen komoly gátja van a tudományos eredmények gyakorlatba való átültetésének. Például a Kolosi Tamás vezette, a munkásparaszt-értelmiség osztályfelosztást kritizáló struktúrakutatások miatt előfordult olyan eset, hogy az Agit. Prop. Bizottság ülésén elmarasztalták az Intézetet, „mint aki föladja a marxizmus-leninizmus elméletét és új osztályelméleteket gyárt.”⁴¹²

Huszár István lett tehát a Társadalomtudományi Intézet második igazgatója, de Lakos Sándor sem vonult teljesen háttérbe. Amikor megtudta, hogy meneszteni fogják, személyesen kérte Kádár Jánost, hadd maradjon az Intézetben második számú vezetőként. Bár Huszárnak ez a rendszer nem tetszett, kérte is Kádárt, hogy vessen véget ennek, de a pártvezető – a régi illegális közös múltjukra való tekintettel – még hagyta, hogy Lakos a Benczúr utcában maradjon.⁴¹³ Így Lakos 1980 és 1982 között a KB TTI tudományos igazgatójaként, kvázi igazgatóhelyettesként segítette Huszár munkáját.⁴¹⁴ Lakos tehát megmaradt a társadalomtudományi lobbiban egyik befolyásos képviselőjének.⁴¹⁵

Huszár más stílusú vezető volt, mint Lakos Sándor. Sokkal nyugodtabb, a manipulációs technikákat kevésbé használó, elegáns stílusú, nyitott szel-

⁴¹¹ Huszár 2003, 288.; Sárközy 1986, 77., 149.

⁴¹² Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 394–395.

⁴¹³ Uo. 387.

⁴¹⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Emlékeztető az 1980. július 31-i csoportvezetői ülésről (1980. augusztus 1.).

⁴¹⁵ Kalmár 2014, 293. Lakos 1982 áprilisában hagyta ott az általa alapított intézetet, amikor is kinevezték a *Pártélet* c. folyóirat felelős szerkesztőjének: Népszabadság, 1982. április 9. 2.

lemiségű igazgatóként vonult be az intézmény történetébe, s személye is hozzájárult ahhoz, hogy az 1980-as évek első felében kiegyensúlyozott alkotói légkör uralkodhatott a Benczúr utca 33. sz. alatt.⁴¹⁶ Huszár István művelt volt, s őszintén érdekelték a társadalomtudományi kutatások, amelyekkel komolyan foglalkozott. Nem tartotta magát tudósnak, de sok más pártállami vezetővel ellentétben ő nem megíratta, hanem maga szövegezte meg a tudományos konferenciákon elmondott beszédeit, mert igyekezett mélyen átgondolni a kutatók által feltett kérdéseket.⁴¹⁷ Huszárt ezért – ellentétben Lakossal – kifejezetten kedvelték az Intézet munkatársai. Méltányolták benne azt is, hogy elődjével ellentétben olyan igazgató volt, aki a reformer gondolkodású pártemberekhez tartozott.⁴¹⁸ Huszár ugyanis a nyolcvanas évekre már nemcsak a gazdasági, hanem a politikai rendszer jelentős reformját is el tudta fogadni alternatívaként.⁴¹⁹ Ez szimpatikus volt a KB TTI munkatársainak, hiszen nagy részük a nyolcvanas évekre *egyértelműen* reformpártivá vált, a „kritikai társadalomtudományokkal” való intenzív foglalkozás mintegy erre predesztinálta őket.

Lakos Sándor az intézet kialakításakor nagyon tudatosan törekedett arra, hogy leképezze az MSZMP-n belüli csoportokat, ugyanis pontosan tudta, hogy az állampárt nem egy monolit egység, azon belül számos irányzat létezik. Hatalomtechnikai szempontból ezért kívánatosnak tartotta, ha a legbefolyásosabb irányzatok képviselői helyet kapnak a KB TTI-ben, hiszen őket – ha a szükség úgy hozza – remekül ki lehet játszani egymás ellen. Így egyaránt státuszba kerülhettek az intézetben a reformszocialisták, az eurokommunizmussal szimpatizálók, a technokraták, vagy a „keményvonalas” konzervatívok.⁴²⁰ Az utóbbiak azonban szinte teljesen eltűntek a hetvenes évek végére. Ahogy már említettem, Nagy László betegsége miatt fokozatosan alkalmatlanná vált igazgatóhelyettesi munkája elvégzésére, az ő kiesésével az Intézetben belüli „dogmatikusok” fontos támogatójukat veszítették el, Pócs Gyula osztályvezető pedig 1978-ban szintén elhagyta a KB TTI-t. 1980-ra gyakorlatilag a reformer irány hívei kerültek túlsúlyba az Intézetben,⁴²¹ akiket Huszár – ha nem léptek túl egy határt, tehát nem

⁴¹⁶ A szerző interjúja Böhm Antallal, 2016. november 9., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. és Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában).

⁴¹⁷ Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 388–389.

⁴¹⁸ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (Mindkettő a szerző tulajdonában).

⁴¹⁹ Sárközy 1986, 77.

⁴²⁰ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. és 2015. február 12. (Mindkettő a szerző tulajdonában).

támadták nyilvánosan a rendszert – hagyott nyugodtan dolgozni. Az egyetlen kivétel Csákó Mihály volt, de az ő ügyét, mint már szó volt róla, Huszár lényegében „megörökölte” elődjétől. Azt az embert ugyanis, aki aláírta a Charta-nyilatkozatot, és tagja volt a magát „demokratikusnak” tartó ellenzéknek, nem lehetett egy pártintézményben hosszútávon megtartani. Végül 1981 januárjában bocsátották el Csákót, viszont Huszár segített neki elhelyezkedni a még általa alapított KSH-intézményben, a Számítástechnikai Oktatási és Tájékoztatási Központban, s később az Intézet szakmai segítségét is nyújtott Csákónak.⁴²² Liskó Ilonától is meg kellett válni, ugyanis ő akarata ellenére szintén belekeveredett a chartások ügyébe. Tudományos munkássága során ő közvetett módon kritizálta a rendszert, de a nyílt ellenzéki fellépést nem támogatta, mert nem tartotta eredményesnek, viszont egyszer tévedésből az ő neve is szerepelt azok között, akik aláírták a nyilatkozatot. Liskó egyébként is szerette volna elhagyni a KB TTI-t, így a munkahelyváltást sikerült viszonylag könnyen megoldani, 1981-től a Gázsó Ferenc vezette Oktatáskutató Intézetben folytatta szociológiai munkáját.⁴²³

A KB TTI státuszában maradt többi kutató viszont szintén számla volt a pártközpont – például a KB Agitációs és Propaganda, illetve Párt- és Tömegszervezetek Osztálya – konzervatívjainak szemében, akik kifejezetten gyanakodtak az Intézetre, de nem tudtak vele mit kezdeni.⁴²⁴ Az intézet a Központi Bizottság egyik osztálya volt, igazgatója ott ült az Agitációs és Propaganda Bizottság ülésein, de mindenki tudta, hogy az alkalmazottak nagy része reformer, akik szabadon olvashatják az igazgatói iroda melletti szobában kitett szamizdatkiadványokat.⁴²⁵ Természetesen voltak különbségek az Intézet reformszocialista munkatársai között, ez nemegyszer vitákban is tetet öltött. Voltak, akik alapvetően nem akartak változtatni a szocialista rendszeren, csak javítandónak gondolták, beleértve az egyetlen

⁴²¹ A KB másik intézményében, a Politikai Főiskolán éppen fordítva történt: ott a konzervatív Nemes Dezső igazgatósága (1967–1977) alatt ellehetetlenítették a reformer gondolkodású munkatársakat, és a hetvenes évekre a dogmatikus, vagy csak egyszerűen karrierista oktatók kerültek túlsúlyba a kádereképzőben: A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2015. február 12. (A szerző tulajdonában).

⁴²² Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 23–24.; Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 398–399.

⁴²³ Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 398–399.; A szerző interjúja Havas Gáborral, 2018. február 15. (A szerző tulajdonában).

⁴²⁴ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (Mindkettő a szerző tulajdonában).

⁴²⁵ Tóth 2013, 66.

párt átalakítását is, mint például Kerekes György, aki egy 1981 áprilisára befejezett kéziratában felhívta a figyelmet a formálissá vált pártélet problémáira.⁴²⁶ Mások, például Böhm Antal, Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Schmidt Péter viszont radikális reformokat követeltek, és fokozatosan eljutottak a többpártrendszer igenléséhez is.⁴²⁷ A többség baloldali gondolkodású volt, de egyre inkább távolodott a Kádár-rezsim „hivatalos baloldaliságától”. Mindezek alapján érthető, hogy az 1970-es évek végére a KB TTI meglehetősen elszigetelődött a pártközponttól,⁴²⁸ annak ellenére, hogy 1978 után a magyar vezetés részben visszatért a gazdasági reformpolitikához. A társadalomtudósok jelentős része azonban úgy vélte, hogy ez túlzottan óvatosan, felemásan történt meg,⁴²⁹ és egyre szűkebbnek érezte az egypártrendszer szabta kereteket.⁴³⁰ A közgazdaságtannal foglalkozó intézeti munkatársak (Szegő Andrea, Szoboszlai György, Wiener György stb.) – bár más érvekkel, mint a reformközgazdászok – kritizálták a nagyvállalati lobbi vezetőit.⁴³¹ Ez volt az a periódus, amikor a KB TTI alkotógardájának jelentős része elkezdett távolodni a hivatalos marxizmustól, és a frankfurti iskola szociológusai, filozófusai felé tájékozódott. Az 1982-ben hazalátogató Szelényi Ivánnak, aki előadást tartott az Intézetben az új szocialista vegyes gazdaság kialakulásáról, viccesen a szemére is vetette Kolosi Tamás, hogy a Nyugatra távozott szociológus marxistább lett, mint ők. Valóban, Szelényi Nyugat-Európában és Ausztráliában megismerte az élő, kritikai marxizmust, ami valamelyest befolyásolta is későbbi munkásságát.⁴³²

⁴²⁶ Kerekes György ugyan soha nem tartozott a Társadalomtudományi Intézet legradikálisabb rendszerkritikusai közé, de ebben a soha ki nem adott írásában éles hangon kritizálta az MSZMP működését. Többek között kifejtette, hogy a pártvezetésben még mindig gyakori a konspirációs gyakorlat, a vezetőségválasztások formálisak és csak „szavazógépnek” tekintik a párttagokat, a legtöbben pusztán karrierizmusból lépnek be, vagy mert „illik” stb. Lásd Kerekes 1981.

⁴²⁷ A szerző interjúja Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában).

⁴²⁸ Gombár 2012, 4.

⁴²⁹ Kovács János 1984, 42.

⁴³⁰ Egyik 1991-es interjújában Kéri László mondta Bihari Mihályt idézve, hogy a reformműhelyek tudósai sosem vallották magukat reformkommunistának, mert „azok a Grószék voltak, akik csak egy pártot tudtak elképzelni, mi esetleg reformszocialisták lehettünk, de közülünk senki nem gondolkodott kommunista pártban, hanem többpártrendszerben.” Seleszt 1991, 21. Bíró Zoltán is úgy nyilatkozott, hogy Bihari vagy éppen Gombár Csaba valóban nem számított „reformkommunistának”, ők „baloldali demokratikus gondolkodású emberek voltak, akik nagy kockázatot vállaltak.” Pogonyi 1990, 6.

⁴³¹ Kovács János 1984, 32.; Sárközy 1986, 78., 83., 91., 136–137.

⁴³² A szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában), továbbá Szelényi 1990a, 458.

1981–1982-ben került sor az Intézet életének talán legjelentősebb nemzedékváltására, ekkor több új, fiatal munkatárssal (Kéri László, Kovách Imre, Nemeskéri István, Stumpf István, Wiener György stb.)⁴³³ bővült az intézet.⁴³⁴ A gazdaság egyre inkább mélyülő válsága valamelyest a Társadalomtudományi Intézetre is kihatott: az MSZMP KB Titkársága az 1981. december 14-i határozatában kimondta, hogy az új besorolási rend kialakítását az intézet részben saját megtakarításából gazdálkodik ki. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a 112 fős összintézeti létszámot 107 főre csökkentették le, s ebben nemcsak a tudományos állomány, hanem a vezetőség, az adminisztratív és az egyéb munkatársak is beletartoztak, de a külső munkatársak nem. Innentől kezdve a vezetőség (igazgató, igazgatóhelyettes, tudományos osztályvezető és tudományos titkár) 10, a tudományos állomány (tudományos tanácsadó, főmunkatárs és munkatárs, gazdasági és könyvtárvezető, szerkesztő, tudományos segédmunkatárs és dokumentátor, továbbá könyvtári főelőadó) 62 főből állt. Az ügyintézői 11, az ügyvitel ellátói állomány 12 személynek adott munkát, ahogyan a technikai állomány is.⁴³⁵ A KB Titkársága 1982. október 4-én elfogadta a 107 fős létszámot; ebből 45-en számítottak kutatónak, nem sorolva ide az igazgatót és helyettesét. A hat fős tudományos osztályvezetői létszám kettővel, a 11 fős tudományos főmunkatársi létszám három fővel csökkent, a hét fős segédmunkatársi állomány egy fővel lett kevesebb. Nőtt viszont a tanácsadók száma (kettőről háromra), és a tudományos munkatársak létszáma is gyarapodott (15-ről 18 főre).⁴³⁶ Az 1982. október 4-i titkársági határozat azért is volt jelentős, mert felszámolta azt az ellentmondást, hogy komoly tudományos felkészültséget igénylő munkák végzőit, dokumentátorokat, könyvtárosokat, tudományos segédmunkatársakat továbbra is ügyintézői, ügyvitel-ellátói vagy technikai állományban tartsanak nyilván. A Társadalomtudományi Intézetnél 25 ilyen munkakör volt. Ezzel a döntéssel most az ide tartozók is a politikai állományba kerültek a vezetőkkel és a tudományos főmunkatársakkal együtt, ami nagyobb fizetést és több jogosult-

⁴³³ A szerző interjúja Kovách Imrével, 2015. április 21. (A szerző tulajdonában); HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. Javaslat az 1981. decemberi szerződések meghosszabbítására; Uo. Az Intézet kutatócsoportjainak személyi, létszámgazdálkodási tervei 1982-ben (1982. február 5.); Seleszt 1991, 21.

⁴³⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. Az intézet munkája. A középtávú terv. A csoportok öt éves kutatási tervei (1982. február 8.).

⁴³⁵ Uo. Tervezet. Előterjesztés a Titkárságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének besorolási rendjéről (1982. július 19.).

⁴³⁶ Uo. Javaslat a Titkárság 1982. október 4.-i határozata szerinti személyi besorolásra (1982. november 3.).

ságot jelentett (például inntől kezdve a tudományos segédmunkatársak is igénybe vehették a Kútvölgyi Állami Kórházat, a tihanyi gyógyüdülőt, soron kívüli gépkocsivásárlási lehetőséghez jutottak, járt nekik az évi rendszeres és rendkívüli fizetett szabadság stb.). 1982. őszől összesen 45 személy tartozott a Társadalomtudományi Intézet politikai állománycsoportjába.⁴³⁷

Érezhetővé vált, hogy kevesebb pénz jutott az Intézetnek. Általában nem tudtak új státuszokat létrehozni, ezért 1980 után jóval nagyobb számban alkalmaztak külső (kikért, szerződéses, vagy egyéb alkalmazási formában dolgozó) kutatókat. 1982 tavaszán összesen 168 személy dolgozott a KB TTI-ben, ebből 101-en voltak állományban, 10-en nyugdíjasként tevékenykedtek, 46-an pedig szerződéses vagy máshonnan kikért munkatársak voltak. A szakszervezetnek 1982-ben 132 tagja volt.⁴³⁸

A témacsoportok – alapvetően a korábbi személyi állományukkal – megmaradtak, de részben más nevet kaptak. „A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai” nevű kollektívát „A szocializmus fejlődési tendenciái” kutatócsoportra, a „Békés egymás mellett élés...” csoportot „A mai szociáldemokrácia” nevű *team*re keresztelték át. Új nevet kapott a „Szocialista demokrácia” nevű szervezeti egység is, 1981-től „Politikai rendszer, demokrácia” kutatócsoportnak hívták, míg az „Ifjúság és társadalom” csoport megtartotta régi nevét.⁴³⁹ Ezt továbbra is Gázsó Ferenc vezette, de csak félállásban, mert 1979-től fő munkahelye a részben általa megszervezett Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszéke volt, 1983-tól 1988-ig pedig művelődési miniszterhelyettes volt.⁴⁴⁰ Létrehoztak egy új szervezeti egységet is „Gazdaság és társadalom kutatócsoport” néven, mely sok egyéb mellett a gazdasági fejlődés emberi tényezőit, a „szocialista tulajdonjogot”, a jövedelmi viszonyok új jelenségeit, a kultúra viszonyát a gazdasághoz és a politikához, ideológiai kérdéseket, illetve a gazdaság és társadalom kölcsönhatásai kutatásának elvi és módszertani problémáit vizsgálta.⁴⁴¹ A „Struktúra” csapat pedig mintegy „megkettőződött”: megmaradt a Kovács Ferenc vezette „Társadalmi Struktúránk Fejlődése” csoport,

⁴³⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-7.-659. (1982. október 4.) Jegyzőkönyv a Titkárság 1982. október 4-én megtartott üléséről, 16–20. és 24.

⁴³⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-56. Huszár István levele Dr. Bagota Bélának (1980. október 13.), 152.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-58. Az intézet állományban nem lévő munkatársainak egyes munkaügyi kérdéseiről (1982. április 5.).

⁴³⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-56. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet szervezete és személyi összetétele 1980 szeptemberétől, 157–158.

⁴⁴⁰ A szerző interjúja Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában).

⁴⁴¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-56. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet szervezete és személyi összetétele 1980 szeptemberétől, 156.; Gém 1985, 111–113., 115–116.

és Kolosi Tamás irányításával létrejött a „Társadalmi rétegződés kutatócsoport”, mely egyben az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv (OTTKT) programirodája is volt.⁴⁴² Itt dolgozta ki Kolosi a „státuscsoportok” elemzésén alapuló elméletét, a híres L-modellt is.⁴⁴³

Az 1980 és 1985 közötti időszak az Intézet életében alapvetően nyugodt, termékeny időszaknak tekinthető. Huszár István igazgató biztosította a megfelelő hátteret a Társadalomtudományi Intézet munkatársainak. Lakoshoz hasonlóan megvédte őket a külső támadásoktól, melyekből nem volt hiány. Az Intézet egy-egy karizmatikus tagjának előadása után ugyanis rendszeresen érkeztek följelentések a pártközpontba. Akkoriban a KB TTI munkatársainak egy része több helyen is tanított: Bihari Mihály, Gázsó Ferenc, Gombár Csaba, Kolosi Tamás és Papp Zsolt a Villányi úti Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemen vezetett igen magas színvonalú szociológia szakosítókat, Papp, Kolosi és Gombár, valamint Pokol Béla emellett az ELTE jogi karán is tartott órákat.⁴⁴⁴ Mások egy-egy előadást vállaltak a legkülönbélebb helyeken, Kerekes György például egyaránt elfogadta a Belügyminisztérium, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia vagy a Határőrség Országos Parancsóságának meghívását.⁴⁴⁵ Huszár Istvánhoz természetesen eljutottak az előadók elleni feljelentések, Kéri László 1991-ben felidézett emléke szerint ő „csendesen elmosolyodott, és csak annyit mondott: szomorú egy pártra nézve, ha egyik szerve följelenti a másikat a harmadiknál, és akkor annak annyi is a jövője.”⁴⁴⁶ Ez a történet jól jellemzi intézetvezetői magatartását, amelynek köszönhetően az 1980 és 1985 közötti időszak valóságos „aranykorként” él az Intézet egykori munkatársainak emlékezetében.⁴⁴⁷ A KB TTI általam felkeresett egykori kutatói kivétel nélkül csak pozitívan nyilatkoztak Huszár igazgatóságáról.⁴⁴⁸

A nyolcvanas évekre az Intézet alkalmazottai érezhető elismerést vívtak ki maguknak a hazai tudományos életben. Tevékenyen részt vettek az újra

⁴⁴² HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-56. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet szervezete és személyi összetétele 1980 szeptemberétől, 158.

⁴⁴³ Szelényi 1990a, 458.

⁴⁴⁴ Kéri 2012, 13–14.; Pünkösti 2005, 121.; Seleszt 1991, 21.; Sereg 2010, 98.

⁴⁴⁵ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában).

⁴⁴⁶ Seleszt 1991, 21.

⁴⁴⁷ Hasonlóan minősítették a visszaemlékezők Huszár KSH-igazgatói működését is. Javorniczky 2006, 142.

⁴⁴⁸ A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12., Böhm Antallal, 2016. november 9., Dömény Zsuzsával 2013. október 21., Gázsó Ferencsel, 2016. február 15., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12., Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindegyik a szerző tulajdonában).

erőre kapó szociológusi közéletben, az 1978-ban megalakított Magyar Szociológiai Társaság Titkársága is az Intézet épületébe került, a Struktúra csoporthoz, hiszen előbb Kolosi Tamás volt a titkár, 1980-tól pedig a KB TTI egy másik munkatársa, Bóhm Antal.⁴⁴⁹ 1985 elején pedig a közvéleménykutatók figyelhettek fel az intézményre: itt alakult meg ugyanis a Társadalomkutatási Információs Társulás (TÁRKI), hogy összehangolja a KB TTI, a KSH, az ELTE Szociológiai Intézet, az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont és az MTA Szociológiai Kutatóintézetének azon törekvését, hogy létrejöhesse a különböző statisztikai jellegű adatfelvételek egységes, központi archiválása, valamint egy közösen használható adatfelvételi rendszer. A TÁRKI felügyeletét a Társadalomtudományi Intézet látta el,⁴⁵⁰ létrehozásának fő motorja Kolosi Tamás volt.⁴⁵¹

Huszár István igazgatói regnálása alatt érezhető elmozdulás történt az Intézmény profiljában, a mindig is interdiszciplináris reformműhelynek számító KB TTI-ben egyre jelentősebbé váltak a politikatudományi kutatások. Az új, fiatal munkatársak (Kéri László, Pokol Béla, Stumpf István stb.) jelentős része is ezzel az akkor még újszerű tudományággal foglalkozott.⁴⁵² Az Intézet vezetői, munkatársai rendkívül jelentős szerepet játszottak a hazai politikatudomány intézményes alapjainak lerakásában, amelynek előzményei az 1978-ban újrainduló reformidőszakhoz köthetőek. A pártvezetés egy része felismerte, hogy az érdemi gazdasági reformok igénylik a politikai intézmények kritikai elemzését, amihez a tudományos szocializmus önmagában nem tud elég támpontot adni.⁴⁵³ Ezért az MTA elnöksége 1979 elején ideiglenes intéző bizottságot állított fel Lakos Sándor vezetésével, hogy megszervezzék az Akadémia politikatudományi bizottságát, és készítsék elő a Magyar Politikatudományi Társaság megalapítását. Az előbbi 1980 szeptemberében jött létre, elnöke Bihari Ottó, alelnöke Halay Tibor lett, az utóbbi 1982 márciusában állt fel. Az alakuló közgyűlésen a Politikatudományi Társaság elnökévé Péter Jánost, az országgyűlés alelnökét választották. Lakos Sándor az egyik alelnök lett, titkára pedig egy másik KB TTI-s, Szoboszlai György.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ Benczés 1978, 4.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Emlékeztető az 1980. szeptember 10-i csoportvezetői ülésről (1980. szeptember 10.); Uo. Emlékeztető az 1980. október 23-i csoportvezetői ülésről (1980. október 27.).

⁴⁵⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-59. A Társadalomkutatási Információs Társulás társasági szerződése (1985. január).

⁴⁵¹ Rab 2008, 21.; Pünkösti 2005, 236–237.

⁴⁵² Pünkösti 2005, 111.; Seleszt 1991, 21.

⁴⁵³ Bayer 2018, 8.

Huszár ugyan eredményesen vezette az Intézetet, az 1984 tavaszán kezdődő újabb balos fordulat viszont nem kedvezett a reformer politikusnak. Az 1985-ben rendezett XIII. pártkongresszuson leváltották a KB TTI éléről, helyére Aczél György került. Ebben lehetett némi szerepe külső tényezőknek is: Aczél nem szerették a Kremlben, és éveken át sürgették Kádárt, hogy távolítsa el a legfelsőbb vezetésből. Aczél PB-tagságát ugyan meg tudta őrizni az MSZMP első embere, de KB-titkári pozícióját elvesztette, a Társadalomtudományi Intézet viszont ideális munkahelynek tűnt számára.⁴⁵⁵

II/7. Aczél György igazgatósága (1985–1989)

Aczél György rögtön a XIII. kongresszus (1985. március 25–28.) után lett a Társadalomtudományi Intézet igazgatója. Huszár Istvánt április elsején nevezték ki a Párttörténeti Intézet vezetőjének, Kádár ugyanis olyan embert akart látni a pártarchívumot is kezelő intézmény élén, akiben alapvetően megbízott.⁴⁵⁶ Elsőre úgy tűnhet, hogy a kongresszus után a legtöbb vezető pozícióját elvesztő Aczél számára a Benczúr utca már csak amolyan parkolópálya lehetett nyugdíjba vonulása előtt. Huszár Tibor is ezt a képet erősíti Kádár Jánosról írt biográfiájában, amikor úgy fogalmaz, hogy az MSZMP első embere 1985-ben „száműzte” Aczél a KB TTI főigazgatójának, Kéri László pedig szintén úgy nyilatkozott 1991-ben, hogy Aczél „mellőzésből került az intézet élére.”⁴⁵⁷ Ugyanakkor Révész Sándor meggyőzően mutatta ki Aczél-monográfiájában, hogy ennél jóval többről volt szó. Aczél ugyanis élete vége felé is képes volt ügyesen alkalmazkodni új környezetéhez, s a korábbi igazgatókhoz hasonlóan ő is megpróbált személyes bázist, politikai háttérintézményt teremteni magának. Az volt a célja, hogy a KB TTI-t a reformgondolkodás kiemelt központjává, az MSZMP reformműhelyévé teszi, melynek ő lesz a stratégiai menedzsere, s ezáltal ismét szorosabbra fűzi a pártközpontot az intézettel összekötő szálakat.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-374. (1981. október 6.). Javaslat az Agit.-Prop. Bizottságnak a Magyar Politikatudományi Társaság megalakítására (1981. szeptember 30.), 37.; Nép-szava, 1982. március 12. 5.

⁴⁵⁵ Révész 1997, 337–338.; Seleszt 1991, 21.; Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 403–404.

⁴⁵⁶ Baló 1988, 55.; Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 409.

⁴⁵⁷ Huszár 2003, 265.; Seleszt 1991, 21. Gázsó Ferenc is hasonlóan vélekedik, szerinte a Társadalomtudományi Intézet igazgatása Aczélnek már csak „végjáték” volt. A szerző interjúja Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában).

⁴⁵⁸ A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (A szerző tulajdonában). Révész 1997, 356.

A reformer profil erősítése meglehetősen gyorsan sikerült is neki, de előbb el kellett fogadtatnia magát a KB TTI kollektívájával, amely Huszár István után nem tudta, hogy mire számíthat az új igazgatónál. Aczélnek nagyon szerények voltak a társadalomtudományi ismeretei, az ő világa köztudottan a szépirodalom volt, és idegenül mozgott a politikatudósok vagy a szociológusok közegeiben,⁴⁵⁹ érdemben nem tudott hozzászólni új beosztottai tevékenységéhez. Bóhm Antal emlékei szerint az első beszélgetésük során az igazgató felajánlotta neki, hogy szociológiai kutatások helyett inkább foglalkozzon a nála lévő Illyés Gyula- vagy Németh László-kéziratokkal. Aczél hamar belátta, hogy a független, kritikus társadalomkutatókkal nem bánhat úgy, mint korábbi alkalmazottaival a pártközpontban vagy a minisztériumban, inkább okosan hagyta őket dolgozni.⁴⁶⁰ „Nagyon jól kijöttünk vele. Aczél rendkívül rugalmas, korrekt ember volt, aki soha nem gátolta a kutatási és publikálási szabadságunkat. Nem kellett kéziratot bemutatni előtte, nem kényszerítette rá senkire akaratát” – idézte föl a rendszerváltás után Kéri László.⁴⁶¹ Módszereiben, stílusában tehát Aczél méltó utódja volt Huszár Istvánnak. Hamar sikerült kivívnia munkatársai elismerését, bekéredzkedett és odaszokott a Gombár Csabánál zajló nagy hétfői intézeti beszélgetésekre is.⁴⁶²

A Társadalomtudományi Intézet már Aczél előtt is reformműhelynek számított, de az új igazgatónak komoly érdemei voltak abban, hogy ez az attitűd tovább erősödött a pártállami rendszer utolsó éveiben. Tervei végrehajtásához Aczél új embereket is hozott a Benczúr utcába, például a nemzetközileg is jegyzett marxista közgazdászt, Szentes Tamást, akit megtett Halay Tibor mellé igazgatóhelyettesnek. Szentest azonban nem igazán tekintették kollégának az Intézet munkatársai. Egyrészt szakmája nemigen illett a KB TTI profiljába. Bár többen is foglalkoztak közgazdaságtani kérdésekkel, a legtöbb kutató alapvetően a szociológiát vagy a politikatudományt művelte. Másrészt őt tipikus „ejtőernyős” kádernek tekintették, aki csak az új igazgató miatt jött a Benczúr utcába. Mindenesetre Szentes az igazgatóhoz hasonlóan toleráns volt az intézeti dolgozókkal szemben, általában nem akadályozta kutatásaikat. Aczél hozta az Intézethez a politikai

⁴⁵⁹ Révész 1997, 355–356.

⁴⁶⁰ A szerző interjúja Bóhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában); Révész 197, 356.

⁴⁶¹ Seleszt 1991, 21.

⁴⁶² Lengyel 2015, 330.; Révész 1997, 356–357. Természetesen nem tudott mindenkivel jó kapcsolatot kialakítani, Kerekes Györgyöt például egyáltalán nem kedvelte. A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában).

gondolkodással foglalkozó Bayer Józsefet is az MTA Filozófiai Intézetéből, akit viszont rendkívül hamar befogadtak új kollégái.⁴⁶³ A reformműhely további fejlődését támogatandó, Aczél javaslatára 1985. júliusban felállítottak a Benczúr utcában egy Tudományos Tanácsot, amelynek többek között tagja volt Berend T. Iván, Gidai Erzsébet, Pataki Ferenc és Vámos Tibor. Ez nemcsak az intézet kutatásait segítette, hanem igyekezett a KB TTI tevékenységét összehangolni a Politikai Főiskola oktatómunkájával (mint említettem, a két pártintézmény között igen szoros volt a kapcsolat). A rendszerváltás előszelében zajló kutatások talán legrepresentatívabb kiadványa az 1988-ban megjelent, Kéri László szerkesztette *Változatok az adaptációra* című kötet lett, amely kimutatta a késő szocialista rendszer működésképtelenségét, és hitet tett a jelentősebb reformok mellett. Természetesen más kutatások is zajlottak, jelentősen meglódult a nyugati szociáldemokrácia vizsgálata, emiatt Willy Brandt egykori nyugatnémet kancellár, az SPD és a Szocialista Internacionálé elnöke 1985. június 27-én magát az intézetet is felkereste, ahol előadást tartott pártja készülő új programjáról.⁴⁶⁴ Ebben az időszakban zajlott az 1985-ös választások tapasztalatainak elemzése is, és megkezdődött a helyenként észlelhető vallási élénkülés okainak feltárása, a magyarországi egyházi élet szociológiai szempontú kutatása.⁴⁶⁵ Emellett 1986-tól megindult a kádári hatalmi elit politológiai-szociológiai feltérképezése is; ennek az izgalmasnak ígérkező téma kutatásának azonban – érthető módon – csak a pártállami rendszer 1989-es összeomlása adott igazi lendületet.⁴⁶⁶

1986-ban összesen hét kutatócsoport működött, némelyikük neve megváltozott vagy módosított profilt kapott, de alapvetően a korábbi évek tendenciáihoz igazodott:

- „Politikai rendszer” csoport: a párt állami és gazdaságirányító szerepét, az érdekképviseleti szervek szerepét, a helyi társadalmat vizsgálta.
- „Gazdaság és műszaki fejlődés” csoport: a társadalmi célok, értékek és a gazdasági hatékonyság, a műszaki fejlődés követelményeinek kérdésével foglalkozott. Vizsgálta többek között a termelési viszonyok hatását a fejlődésre, valamint a gazdasági döntési mechanizmusok összefüggéseit.

⁴⁶³ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában).

⁴⁶⁴ Révész 1997, 356.; Tökés 1998, 306.; HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-943. (1985. július 2.). Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1985. július 2-án megtartott üléséről, 4.; Népszabadság, 1985. június 28. 3.

⁴⁶⁵ Vass 1989, 194. és 198.

⁴⁶⁶ Vida 1992, 3.

- „Társadalmi tagozódás” csoport: az egyenlőtlenségek újratermelődését elemezte a szocialista társadalomban.
- „Társadalmi tudat” csoport: ebben az egységben jelentékeny elméleti munka folyt az ember szocializmusbeli problémáiról, az emberi tényező szerepéről a kommunista diktatúra korai szakaszában. Az ember és a marxista-leninista ideológia mindennapi kapcsolatát kutatta.
- A „Szocializmus” csoport munkatársai a szocializmuskép és a szocialista termelési mód alapviszonyaival foglalkoztak, a modernizáció, legitimitás, gazdasági mechanizmus, redisztribúció, politikai racionalitás izgalmas kérdéseit járták körül.
- Az „Ifjúság” csoport a fiatalság szocializációját és magatartását igyekezett minél alaposabban megismerni.
- Végül a „Szociáldemokrácia” csoport az európai tőkés országok szociáldemokrata/szocialista pártjainak történetével, ideológiájával, kormányzati gyakorlatával és politikai stratégiájával foglalkozott, minél részletesebb képet próbált adni kommunisták és szocialisták várható viszonyáról az 1980-as évek második felében.⁴⁶⁷

Ebben az időben tovább enyhült a pártállam ideológiai ellenőrzése, a társadalomtudósok ebből a szempontból kifejezetten nyugodt körülmények között dolgozhattak. Sokatmondó, hogy míg a hetvenes évek első felében Kolosi Tamást azért bírálták, mert kritizálta a pártállam hivatalos társadalomszerkezeti modelljét („egységes munkásosztály, szövetkezeti parasztság osztálya és az értelmiség rétege”), 1985 szeptemberében már magában a pártközpontban javasolták, hogy módosítsák a statisztikai csoportosítási rendszert. Ezután a kutatásokban a szellemi foglalkozásúak kategóriáját „értelmiségiekre” és „alkalmazott szellemi dolgozókra” lehetett bontani.⁴⁶⁸

Aczél György igazgatósága alatt tovább erősödött az Intézetben a politikatudományi profil. A KB TTI-ben jött létre Magyarország első (és sokáig egyetlen) olyan műhelye, ahol a politikai szocializációval is foglalkoztak, többek között olyan izgalmas témákat is tárgyalva, mint az ifjúsági szubkultúrák vagy az alternatív politizálás.⁴⁶⁹ A témában jártas szakemberek összefogásában is meghatározó szerepet játszott az Intézet: a Benczúr utcai

⁴⁶⁷ Vass 1989, 199.

⁴⁶⁸ Majtényi 2018, 129–130.

⁴⁶⁹ Szabó 1989, 102., 108.

kutatóhely lett a Magyar Politikatudományi Társaság székhelye. A Társaság rendezvényeinek sokszor biztosított stabil intézményi háttérrel.⁴⁷⁰ Ennél is fontosabb volt az a szellemi muníció, amivel a politológia művelői (a Társadalomtudományi Intézet kutatói mellett főleg az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának oktatói) ellátták a rendszerkritikus értelmiséget. A szociológia egykori népszerűsége az 1980-as évekre egyértelműen véget ért, a diktatúrával szembeni intellektuális közbeszédet ekkor már a közgazdaságtan és a politológia határozta meg. Ez utóbbi tudományág tette lehetővé, hogy a létező szocializmussal elégedetlen értelmiségiek tudományos alapon megkérdőjelezhessék a magyarországi politikai intézményrendszer működését, vagy olyan tabutémákat tárgyaljanak meg, mint az emberi jogok helyzete a keleti blokkban. A politikatudomány művelői (az ELTE-n Bihari Mihály, a Társadalomtudományi Intézetben elsősorban Gombár Csaba) azt mutatták be olvasóiknak, hogy az egész politikai szerkezet tartathatlanná vált.⁴⁷¹

Nem véletlen, hogy ezek után az Intézet több munkatársának is a tudományos munka mellett szorosabbá vált a kapcsolata az ellenzéki mozgalmakkal. Ismét Gombár Csabát kell kiemelnünk, aki egyaránt jó viszonyban volt a reformközgazdászokkal, a „demokratikus” és a népi-nemzeti ellenzékkel is, hiszen például gyerekkora óta ismerte Bíró Zoltánt (egy házban nőttek föl Pesterzsébeten). 1984-ben ő is aláírta azt a Kádár Jánosnak küldött petíciót, melyben a „népiek” java a magyarok sorsproblémáinak sürgős megoldását követelte a politikusoktól, s mikor több éves halogatás után 1985-ben engedélyezték a Bethlen Gábor Alapítvány létrehozását, felajánlotta a kormánykitüntetésével járó pénzjutalmát is a szervezetnek.⁴⁷² Éveken át rendszeres résztvevője volt a Levendel László orvos által szervezett értelmiségi szalonoknak, ahova egyaránt eljárt Antall József, Bihari Mihály, Csoóri Sándor, Csurka István, Eörsi István, Fekete Gyula, Kis János, Konrád György, Nyers Rezső, Pozsgay Imre, Újhelyi Szilárd vagy Vásárhelyi Miklós, sőt Levendel rendszeresen megfordult Aczél intézeti szobájában is, összekapcsolva az igazgatót ezzel a körrel.⁴⁷³ A nyolcvanas évek közepétől kezdve – amikor már egyre több legális lap merte lehozni az írásait – Gombár egyike lett azon társadalomkutatóknak, akik jelentős hatással vol-

⁴⁷⁰ Bayer 2018, 9.

⁴⁷¹ Némédi 1996, 23.; Ripp 2006, 251.

⁴⁷² A szerző interjúja Bíró Zoltánnal, 2019. december 19. (A szerző tulajdonában); Lengyel 2015, 418.; Seleszt 1991, 21.

⁴⁷³ Csongrády 1991, 4.; Gulyás 2004, 113.; Révész 1997, 385–386.; Sükösd 1995, 27.

tak az értelmiségi közvéleményre.⁴⁷⁴ A népi ellenzék meg is hívta 1987 szeptemberében Lakitelekre, ahol óvatosan hitet tett a többpártrendszer mielőbbi bevezetése mellett, □ minden valószínűség szerint ő volt az országban az első, aki ezt nyilvánosan ki mert mondani. (Furcsa módon az MDF-et létrehozó tanácskozáson ez visszhangtalan maradt, viszont a következő évben az MSZMP fegyelmi vizsgálatot indított Gombár ellen, és pártbüntetést is kiszabott a tudósra.)⁴⁷⁵ Mindezek mellett Kéri Lászlóval és Papp Zsolttal együtt Gombár gyakori előadója volt más rendszerkritikus, „fél-ellenzéki” műhelyek vagy csoportok (például a Stumpf István vezette Bibó István Szakkollégium) rendezvényeinek. Schmidt Pétert is meghívta előadni 1988 januárjában az MDF.⁴⁷⁶ Szoboszlai Györgyöt kétszer is hívta a Rakpart Klub, hogy tartson előadást az 1985-ös választásról, de ezt mindkét alkalommal (1986 őszén és 1988 tavaszán) megakadályozták a hatóságok.⁴⁷⁷ Alkalmazottainak közéleti, „ellenzéki” tevékenységét Aczél – elődjéhez hasonlóan – csöndben elnézte. Már csak azért is, mert itt keveredett a szakma és a közélet: a politikai szocializáció kutatása lassan átalakult a magyar alternatív mozgalmak vizsgálatává, ezt követte a pluralizálódási folyamatok elemzése.⁴⁷⁸

Ahogy közeledett a létező szocializmus vége Magyarországon, úgy aktivizálódott egyre jobban a KB TTI reformer elköteleződésű munkatársi gárdája. Feltételezhetjük, hogy a legtöbben a Pozsgay Imre által képviselt irányvonalat támogatták. Ennek háttere, hogy Pozsgaynak évtizedekre visszanyúló kapcsolata volt a Társadalomtudományi Intézettel, ugyanis a hatvanas évek végén, megyei pártvezetőként nem a Politikai Főiskolán, hanem itt írta meg kandidátusi dolgozatát *A szocialista demokrácia és a politikai rendszer fejlesztése* címen. A közvetlen demokráciát, a politikai reformokat igénylő írásmű feltűnést keltett, de a prágai tavasz eltiprása utáni hangulatban nem lehetett teljes egészében kiadni. Többen (Bihari Mihály, Gázsó Ferenc, Gombár Csaba stb.) évek óta baráti viszonyban voltak a befolyásos politikussal, és 1989-ben részt vettek a reformkörök munkájában is. 1989 áprilisában Kecskeméten a reformkörök első nagyobb rendezvényén például Gázsó mondta az egyik legnagyobb hatású beszédet.⁴⁷⁹

⁴⁷⁴ Sylvester 1999, 616.; Ripp 2004a, 40.; Ripp 2006, 65.

⁴⁷⁵ Lengyel 1992b, 87.; Seleszt 1991, 21.; Sereg 2010, 128.; Szécsi 2002, 23.

⁴⁷⁶ Kéri 2012, 19.; Pütkösti 2005, 191.; Schmidt 2008, 54.

⁴⁷⁷ HU-BFL-XIV-47-1. Vitaest a Rakpart Klubban a „bécsi döntések”-ről (1988. április 29.), 29.

⁴⁷⁸ Kéri 2012, 16.; Pütkösti 2005, 78.; Seleszt 1991, 21.

⁴⁷⁹ Apor 2017, 593–594.; Gombár 2012, 6.; Kéri 2012, 19.; Pozsgay 1993, 30.; Tőkés 1998, 233.

Az Intézet tehát Aczél idejében is jelentős tudományos és közéleti tevékenységet végzett, de ez még annyira sem tudta befolyásolni a politikai döntéshozókat, mint a korábbi időszakokban. Az idős, türelmetlen Kádár János elzárkózott a reformoktól (s egyre inkább a külvilágtól is), hiába készítették a kutatók javaslataikat, ő ezekkel nem sokat törődött. Gyanakodva szemlélte Aczél tevékenységét, és különösen zavarta, hogy a kultúrpolitika egykori első embere támogatta az Új Márciusi Front megalakulását, aminek a szervezése részben Aczél igazgatói szobájában zajlott. Aczél figyelemmel kísérte a szakszervezeti pluralizmus megjelenését is, hiszen egyik alkalmazottja, Kerekes György volt az 1988. május 14-én megalakuló Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének (TDDSZ) egyik fő szervezője. Igazán jelentős, érdemi politikai szerepet azonban már nem játszott a leszállóágba kerülő Aczél, az idő túlhaladt rajta.⁴⁸⁰ Az 1989-ben bekövetkező rendszerváltás pedig az Intézet sorsát is megpecsételte.

II/8. A Társadalomtudományi Intézet külkapcsolatai

Az MSZMP KB három intézménye (Párttörténeti Intézet, Politikai Főiskola, KB TTI) közül az utóbbi rendelkezett a legjobban kiépített nemzetközi kapcsolatrendszerrel.⁴⁸¹ Maga a Társadalomtudományi Intézet már kezdettől fogva szerencsés helyzetben volt. A hatvanas évek második felében jött létre, amikor a korábbi időszakhoz képest igen intenzíven fejlődhettek Magyarország nyugati kapcsolatai.⁴⁸² 1969 és 1974 között 92%-kal növekedett a „tőkés országokba” való tudományos célú kiutazások száma,⁴⁸³ bár ehhez hozzá kell tenni, hogy általában külföldi utazásra társadalomtudományi kutatóintézetekben és a tanszékeken kevesebb lehetőség adódott, mint más tudományágakban, és ez a helyzet később sem igen változott.⁴⁸⁴ Ez volt az az időszak, amikor a magyar értelmiség jelentős része előtt kinyílt a világ, s a megnövekedett önbizalmú MSZMP-vezetés is szorgalmazta a progresszívnek tekintett nyugati kultúra integrá-

⁴⁸⁰ Bozóki 2004, 105.; Majtényi 2009, 32.; Révész 1997. 338., 385–386.; Ripp 2006, 106–107.

⁴⁸¹ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-4. Tájékoztató a társadalomtudományok nemzetközi rendezvényeinek hároméves (1978–80.) tervéről (1978. január 17.).

⁴⁸² Takács 2014, 1494–1495., 1504.; Varga 2013, 111.

⁴⁸³ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-6. Indoklás a „Tudománypolitikánk időszerű feladatai” c. előterjesztéshez (tervezet) (1977. április 29.).

⁴⁸⁴ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1982-17. A társadalomtudományok helyzete a kutatóhelyek statisztikai adatai alapján 1976–1981 (1982. augusztus).

lását a hazai szellemi/tudományos életbe. A pártvezetés kifejezetten támogatja a „polgári tudományok” megismerését, s természetesen azt is, hogy a Nyugatra utazó tudósok bizonyítsák a „szocialista tudománypolitika” magasabbrendűségét.⁴⁸⁵

A KB TTI persze nemcsak a „tőkés,” hanem a szocialista országokkal is igyekezett gyümölcsöző kapcsolatokat kiépíteni, de a hetvenes évek első felére érdemi együttműködést csak két pártintézménnyel sikerült kialakítani: a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémiával (a továbbiakban: SZKP KB TTA), valamint az NDK állampártja intézetével, a Német Szocialista Egyeségpárt Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Intézetrel (a továbbiakban: NSZEP KB TTI). Az akadémiai intézetek közül a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának (SZUTA) Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetével sikerült szorosabb viszonyra szert tenni, a többi szocialista országgal a kapcsolatok kimerültek egy-egy konferencia-részvételben, illetve egyéni tanulmányútban.⁴⁸⁶

1975 azonban fordulópontnak tekinthető, ettől az évtől kezdve ugyanis intenzív fejlődés kezdődött a külkapcsolatok kiépítése terén, amely olyannyira gyors volt, hogy Kollár Nóra külügyi referens szerint már inkább akadályozta az intézeti kutatómunkát.⁴⁸⁷ 1976-ban két, illetve három évről szóló megállapodásokat írt alá az intézet számos szocialista ország állampártjának elméleti kutatóintézetével (Szovjetunió – SZKP KB TTA, NDK – NSZEP KB TTI, Lengyelország – Lengyel Egyesült Munkáspárt KB Marxizmus–Leninizmus Alapvető Problémáit Kutató Intézete, Bulgária – Bolgár Kommunista Párt KB mellett működő Társadalomtudományi és Társadalomirányítási Akadémia).⁴⁸⁸ A külkapcsolatok fejlődésében némi visszaesést okozott, hogy a hetvenes évek második felétől jelentkező gazdasági problémák miatt az MSZMP KB Titkársága nagyobb takarékoságot írt elő pártintézményeinek, így a KB TTI 1979-ben minimálisra csökkentette

⁴⁸⁵ Földes 2018, 116.; Takács 2014, 1500.

⁴⁸⁶ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-52. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁴⁸⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.); Uo. Gázsó Ferenc: Jelentés az 1978. évi kutatási, publikációs és külügyi terv teljesítéséről (1978. december 14.); HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről (az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján) (1978. július 1.), 180.

⁴⁸⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

a munkatársak kiutaztatását és a külföldi vendégek fogadását.⁴⁸⁹ A már meglévő intézményközi kapcsolatok azonban ettől még nem haltak el, sőt idővel meg is erősödtek.

Kapcsolatok a szocialista országok intézeteivel

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kedvelt utazási célpontja volt a Varsói Szerződés tagállamaiban kutató tudósoknak: az Ajtói Dürer soron, majd a Benczúr utcában lévő intézmény sokszor adott otthont nemzetközi konferenciáknak, megbeszéléseknek, szerkesztői találkozónak. 1970-ben Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK, Románia és a Szovjetunió képviselői tartottak kerekasztal-tanácskozást Budapesten a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokról. 1977 nyarán összesen 25 intézmény képviseltette magát *Az ideológiai harc és az ifjúság* című tanácskozáson, 1980-ban szintén az ifjúságkutatásokkal kapcsolatban tartottak megbeszélést Budapesten.⁴⁹⁰ 1977 júniusában konzultációt tartottak az intézetben a szovjet alkotmánytervezetről, ahová képviselőt küldött Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK, Románia és a Szovjetunió.⁴⁹¹ 1985-ben a szociáldemokrácia gazdaságpolitikájáról szervezett elméleti tanácskozást az intézet több szocialista állam részvételével.⁴⁹²

A „baráti országok” társadalomkutatóival való együttműködés azonban sokszor kimerült egymás rendezvényeinek formális felkeresésében, s ez sokszor a szabad véleménycsere gátjává vált.⁴⁹³ Mindenesetre 1976-tól a Társadalomtudományi Intézet vezetősége igyekezett úgy alakítani külföldi kapcsolatait, hogy azok jobban szolgálhassák a munkatársak kutatásait. 1976 és 1980 között az alábbi öt fő kutatási irányt szabták meg az intézménynek: 1. A szocialista demokrácia kérdései; 2. A fejlett szocializmus problémái; 3. A társadalmi struktúra és a szocialista tudat összefüggései; 4. A békés egymás mellett élés és az ideológiai harc kérdései; 5. Ifjúság és társadalom. A témacsoportok tehát megpróbálták kutatási profiljukhoz illeszteni saját külügyi terveiket, ez azonban csak részben volt sikeres.⁴⁹⁴

⁴⁸⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-23. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.).

⁴⁹⁰ Molnár 1980, Sulyok 1972, 3.; Taksás 1977. 109.

⁴⁹¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-46. Konzultáció a Szovjet Alkotmány-tervezetről című rendezvény programja és 1977. június 27–30. Konzultáció a Szovjet Alkotmány-tervezetről.

⁴⁹² G. Márkus 1985, 472.

⁴⁹³ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-52. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tájékoztatója az ideológiai együttműködésben a központi bizottsági titkárok budapesti tanácskozása óta végzett munkáról.

A tematikus kapcsolatok kialakításában az is nehézségeket okozott, hogy a KB TTI sok partnerintézete gyakran egyetlen terület vizsgálatára koncentrált az erőit (például a gazdasági kérdésekre), ezzel szemben maga a Társadalomtudományi Intézet témái komplexek voltak, nagy tér nyílt az interdiszciplináris kutatások számára.⁴⁹⁵

Nagyon sok munkát rótt a KB TTI-re az, hogy „a szocialista demokrácia” témát pártközi együttműködésben koordinálta. Emellett sok külügyi vonatkozása volt annak is, hogy az intézet három nagy országos témát is felügyelt, a fejlett szocializmusra, a társadalmi struktúrára és a szocialista demokráciára irányuló vizsgálatokat. Tekintve, hogy a kelet-közép-európai országok együttműködésének keretében az MSZMP is vállalta bizonyos területek (így *A szociáldemokrácia és a hozzá való viszony*, *Az ifjúság életútja a szocializmusban*, valamint a *Szocialista demokrácia* elnevezésű témakét) nemzetközi kutatását, az intézetnek ezeket is be kellett illesztenie programjába. Mindemellett több akadémiai problémabizottság munkájában is részt vettek az intézeti munkatársak a kétoldalú Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság mellett.⁴⁹⁶ (Ez utóbbi szervezetnek egyébként a KB TTI egyik igazgatóhelyettese, Nagy László volt a titkára.)⁴⁹⁷

A szocialista országokkal való kapcsolatok alapvetően két intézménytípusra terjedtek ki: az egyes állampártok intézményeire és a helyi tudományos akadémiákra. A sokoldalú kutatásokat folytató KB TTI mindkét típussal szoros viszonyra törekedett. A szocialista országok közül a *Szovjetunió* kutatóhelyeivel volt a legszélesebb a Társadalomtudományi Intézet kapcsolata, bár a kölcsönös együttműködés kezdetben kicsit nehezen épült ki. Itt főleg az akadémiai problémabizottságokban alakultak ki jó kapcsolatok, amelyek közös kutatásokig is eljutottak (például *Az ifjúság életútja a szocializmusban* című, hat országot érintő összehasonlító vizsgálat, vagy *A munkásosztály a világforgóradalmi folyamatban* című program esetében).⁴⁹⁸ Ide

⁴⁹⁴ Uo. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁴⁹⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-29. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól.

⁴⁹⁶ Uo. és HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-57. Guba László – Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének nemzetközi tevékenységéről a kommunista és munkáspártok Központi Bizottságai mellett működő tudományos intézmények vezetőinek 1980. májusi, Ulánbátorban megtartott tanácskozása óta (1981. szeptember 15.).

⁴⁹⁷ Uo. Nagy László levele Lakos Sándornak (1980. március 25.).

⁴⁹⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-29. Kollár Nóra: Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

végig jelentős számban utaztak intézeti munkatársak: 1975–1977-ben a szocialista országok közül a legtöbben a Szovjetuniót látogatták meg (1978-ban is a második legnépszerűbb úti cél volt Lengyelország után). Magyarországot is szívesen felkeresték a keleti nagyhatalom tudományos életének képviselői, 1975–1977-ben messze a legtöbb vendéget ők adták a KB TTI-nek. A kapcsolatok az SZKP KB TTA-val 1978–1979-ben ideiglenesen visszaestek, mert 1978-ban a Szovjetunió Társadalomtudományi Akadémiáját összevonták az SZKP Pártfőiskolájával, és a szervezeti változások miatti átállás egy ideig megnehezítette a kapcsolatok bővítését.⁴⁹⁹

Az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájához és a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetéhez képest a többi szovjet kutatóhellyel (SZKP KB Marx-Engels-Lenin Intézete, SZUTA Szocialista Világrendszer Intézete, Kelettudományi Intézet stb.)⁵⁰⁰ jóval kevésbé alakított ki szoros viszonyt a magyar intézmény. Különösen meglepő, hogy a szovjet szociológia történetében oly jelentős szerepet játszó⁵⁰¹ akadémiai kutatóhellyel, a SZUTA Szociológiai Kutatóintézetével, melynek profilja több tekintetben is hasonlított a KB TTI-re, alig alakult ki kapcsolat.⁵⁰² Az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájával viszont még közös tanulmánykötetet is kiadtak 1981-ben (*A szocialista állam képviselői rendszere. A Szovjetunió és Magyarország tapasztalatai alapján*) D. A. Kerimov és Lakos Sándor szerkesztésében. A legeredményesebb együttműködés azonban a „szocialista demokrácia” témakörben valósult meg. A kérdésről 1976–1977-ben számos nemzetközi tanácskozást, szimpóziumot, kerekasztal-megbeszélést tartottak.⁵⁰³

A KB TTI munkatársai gyakran mentek tanulmányutakra a Szovjetunióba. Bóhm Antal 1976-tól egy évet töltött a Varsói Szerződés vezető hatalmának központjában, hogy szakirodalmat gyűjtsön *A közép- és kelet-európai helye a társadalomban* című kandidátusi disszertációjához.⁵⁰⁴ Ágoston László és Bóhm Antal

⁴⁹⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁵⁰⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-29. Nagy László: Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a szocialista országok pártintézményeinek kapcsolatairól, 1974–1975 (1975. szeptember 1.); Polonyi 1971, 77.; Polonyi 1972b, 100.

⁵⁰¹ Weinberg 2004, 136–137.

⁵⁰² A kevés kivételek közé tartozott, amikor 1977 júniusában Budapesten Rjabuskin akadémikus, a Szociológiai Intézet igazgatója – több más „testvérintézet” vezetője mellett – bemutatót tartott az általa vezetett intézmény tevékenységéről (Kolosi 1977, 137.).

⁵⁰³ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-52. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁵⁰⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak továbbképzési terve (előzetes összeállítás a beérkezett igények alapján).

1981-ben már messzebbre is eljutott, amikor felkeresték az Ipari Termelés Gazdasági és Szervezési Intézetet Novoszibirszkben és Irkutszkban, illetve a Történelemtudományi, Filológiai és Filozófiai Intézetet Novoszibirszkben. Találkoztak a reformer gondolkodású Tatjana Zaszlavszkajával is,⁵⁰⁵ a szovjet szociológia egyik kiemelkedő alakjával, aki akkor a novoszibirszki Ipari Termelés Gazdasági és Szervezési Intézet igazgatóhelyettese volt.⁵⁰⁶

Bulgária társadalomtudósaival már kevésbé volt szoros viszonya a KB TTI-nek, bár a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága (BKP KB) Társadalomtudományi és Társadalomirányítási Akadémiájával két közös kötetet is kiadtak: az 1980-as, Sztojan Cvetev és Ágoston László szerkesztette *A fejlett szocialista társadalom* című munkát, illetve az 1981-es, Cveta Vaszi-leva és Kovács Ferenc által szerkesztett *A szocialista életmód. Eredmények és problémák* című művet. Igaz, ezek meglehetősen nehezen készültek el, s úgy tűnik, hogy erről alapvetően a bolgárok tehetek (ezt látványosan igazolta az a szófiai megbeszélés 1978 júniusában, amelyre hiányosan készültek fel).⁵⁰⁷ A kapcsolatok azonban itt is fokozatosan bővültek. 1975-re a KB TTI ugyan felvette a kapcsolatot a BKP KB Politikai Akadémiájának Ifjúságkutató Csoportjával és a Bolgár Tudományos Akadémia Modern Társadalmi Elméletek Intézetével, de 1976 előtt érdemi együttműködés nem alakult ki.⁵⁰⁸ Az együttműködés alapvetően sikeres volt, bár a „szocialista demokrácia” témánál azért nem volt teljesen feszültségmentes a közös munka.⁵⁰⁹ A bolgárokkal való közös kutatást az is akadályozta, hogy a magyar intézettel ellentétben a bolgár társadalomtudósok kevésbé voltak nyitottak az interdiszciplináris vizsgálódások felé, elsősorban a „fejlett szocializmus” és a gazdasági helyzet problémáival foglalkoztak.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ Ágoston – Böhm 1981, 609.

⁵⁰⁶ Burawoy 2006, 58.; Kalmár 2014, 719., 724., 726.; Kornai 2005, 328.

⁵⁰⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-53. Kollár Nóra: Feljegyzés Lakos és Ganev elvtárs szófiai megbeszéléséről, 1978. június 29–30-án (1978. július 3.).

⁵⁰⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-29. Nagy László: Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a szocialista országok pártintézményeinek kapcsolatairól, 1974–1975 (1975. szeptember 1.); Uo. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól.

⁵⁰⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.); HU-MNL-OL-M-KS 904-1-46. Havas Péter – Mikecz Tamás: Jelentés szófiai utazásról (1978. április 10.).

⁵¹⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-53. Kollár Nóra: Feljegyzés Lakos és Ganev elvtárs szófiai megbeszéléséről, 1978. június 29–30-án (1978. július 3.); HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-57. Havas Péter: Jelentés V. I. Lenin születésének 110. évfordulója alkalmából rendezett tudományos-elméleti konferenciáról, „A leninizmus és az ideológiai harc napjainkban” címmel (Szófia, 1980. március 18–20.).

A Német Demokratikus Köztársaság kutatóhelyei⁵¹¹ közül elsősorban a pártintézmények között alakultak ki rendszeres kapcsolatok, az akadémiai és egyetemi szférában kevésbé.⁵¹² Először az NSZEP KB Társadalomtudományi Intézetével alakult ki szorosabb viszony, velük 1975-ben kutatócserében is megállapodtak.⁵¹³ 1977 után viszont már az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiája (TTA) lett a fő partner.⁵¹⁴ Valamennyire bevonták a TTA-t a szocialista demokrácia témájában folyó együttműködésbe is, bár e téren inkább a keletnémet Állam- és Jogtudományi Intézettel alakult ki szoros kapcsolat. 1978 folyamán kissé megtorpantak a kapcsolatépítések, mert „a német elvtársak fő erőfeszítései az üdüléscsere megszervezésére korlátozódtak.”⁵¹⁵

Csehszlovákiával már jóval szerényebb volt az együttműködés, kevés magyar kutató utazott oda. A másik oldalról viszont valamivel nagyobb érdeklődés mutatkozott: 1975-ben ketten, 1976-ban négyen, 1977-ben nyolcan, 1978-ban tízen jöttek Magyarországra.⁵¹⁶ Előbb az akadémiai szférával, később már a pártintézményekkel is kialakult az együttműködés.⁵¹⁷ A hetvenes évek második felében a kapcsolatok bázisát a Csehszlovák Kommunista Párt KB Marxizmus–Leninizmus Intézete jelentette. Gyakorlati együttműködés alakult ki *Az antikommunizmus elleni harc kérdései* nevű akadémiai problémabizottság vonalain is.⁵¹⁸ Viszont nem lehet azt állítani, hogy Csehszlovákia később is népszerű partnerország lett volna, meglehetősen kevés adat van a két ország szociológusai közötti kapcsolatokról. Úgy tűnik, a KB TTI munkatársai nem vágytak különösebben a kádárinál

⁵¹¹ A hetvenes évek első felében kifejezetten a németek részéről volt intenzív közeledés. HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-29. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól. Az intézmények részletesebb jellemzéséhez lásd Macrakis – Hoffmann 1999.

⁵¹² Uo. Lakos Sándor: Feljegyzés az MSZMP és az NSzEP közötti társadalomtudományi kapcsolatokról (1975. december 8.).

⁵¹³ Uo. Javaslat. Közös munkaprogram.

⁵¹⁴ Az NSZEP TTA és az MSZMP KB TTI a hetvenes évek második felében évente 12 politikai munkatársat cserélt 70 napos időtartamra. HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-52. Lakos Sándor levele Berecz Jánosnak (1979. október 30.).

⁵¹⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁵¹⁶ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁵¹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-29. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól.

⁵¹⁸ Uo. Nagy László: Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a szocialista országok pártintézményeinek kapcsolatairól, 1974–1975 (1975. szeptember 1.).

jóval keményebb, konzervatívabb politikát folytató államba. A két ország társadalomtudósai közti különbséget jól megvilágítja *A fejlett szocialista társadalom törvényszerűségeivel és jellegzetes lényegi vonásaival* foglalkozó multilaterális munkacsoport harmadik, kelet-berlini üléséről készített jegyzőkönyv. Az 1979 késő tavaszán megrendezett nemzetközi összejevetelen a csehszlovák delegáció (K. Roubal és I. Sedivy) rendkívül ortodox kommunista álláspontot fogalmazott meg. Bírálták a magyarországi gyakorlatot, ahol az érdekek ütköztetésének gyakorlatában az „ideológiai pluralizmus” veszélyét vélték felfedezni, Hülvety István magyar delegációtagnak bizonygatnia kellett, hogy a magyarok nem térnek le a „marxista-leninista” alapról. A csehszlovákok azt is állították, hogy már beszélhetünk „a fejlett szocializmus egységes, szigorúan determinált, szervezeti konkrétságig lebontott törvényszerűségeiről,” a magyarok képviselője ezt azonban vitatta, és árnyaltabb, átgondoltabb elképzelést fogalmazott meg a kérdésben.⁵¹⁹ A kép teljességéhez természetesen az is hozzátartozik, hogy megfontoltabb, jelentősebb csehszlovák tudósokkal is kapcsolatba kerültek a KB TTI dolgozói, például a Nyugaton is elismert Radovan Richtával,⁵²⁰ akinek 1977-ben meghallgathatták az előadásait is Liblicében.⁵²¹

Lengyelországgal azért is alakulhatott ki szorosabb viszony, mert az ot-tani társadalomtudósok a hatvanas évek óta kiemelkedő szerepet játszottak a „szocialista táboron” belüli szociológia fejlesztésében.⁵²² 1975-ben nyolc intézeti kutató utazott Lengyelországba, 1978-ban már 15, és fordított relációban is hasonló volt az érdeklődés: 1975-ben négy, míg 1978-ban 14-en látogattak a KB TTI-be. Több kutatóhellyel is kapcsolatokat tartott fenn a KB TTI – többek között a Kapitalizmus mai problémáit kutató Intézettel, a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) KB Munkásosztálykutató Akadémiájával,⁵²³ a LEMP KB Társadalomtudományi Főiskolájával, a lengyel Oktatási Minisztérium Ifjúságkutató Intézetével stb. –,⁵²⁴ de az első

⁵¹⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-53. Hülvety István: „A fejlett szocialista társadalom törvényszerűségeivel és jellegzetes lényegi vonásaival” foglalkozó multilaterális munkacsoport harmadik, berlini üléséről (1979. máj. 28–30.) (1979. június 8.). A csehszlovák delegáció egyébként az internacionalizmus kapcsán Klement Gottwaldra, Csehszlovákia 1953 előtti sztálinista vezetőjére hivatkozott, ami kb. olyan volt, mintha a magyarok Rákosi idézeteket citáltak volna.

⁵²⁰ Kalmár 2014, 198–199. Richta volt a Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetének igazgatója, az általa szerkesztett *Civilizáció választáson* című kötet évekig alapműnek számított a szocialista országokban a tudományos-technikai forradalom témakörében.

⁵²¹ R. P. 1977, 116.; Kollár 1977, 113.

⁵²² Lásd ehhez többek között: Sulek 2010.

⁵²³ Mikecz 1977, 134.; Pál 1985.

számú intézményi partner a hetvenes években alapított varsói LEMP KB Marxizmus–Leninizmus Alapvető Problémáit Kutató Intézete volt, amely-lyel valóban gyümölcsöző viszony alakult ki. Egymás rendezvényein való részvétel, információ és dokumentumcsere, közös kutatások („szocialista demokrácia”, „szocialista társadalom előnyei”) emelhetőek ki, bár 1978-ban az együttműködés volumene valamelyest csökkent. A lengyelek különösen a KB TTI társadalmi struktúra-kutatásai iránt mutattak nagy érdeklődést.⁵²⁵

A romániai társintézetekkel voltak talán a felsoroltak közül a leginkább sporadikusabbak a kapcsolatok, amelyek a két ország egymástól való elhidegülése miatt sem tudtak érdemben fejlődni. A hetvenes évek közepén a Társadalomtudományi Intézet felvette a kapcsolatot keleti szomszédunkkal, ám az csak *ad hoc* jellegű maradt, egyes kutatók ritka tanulmányútjaira⁵²⁶ és egymás – főleg a magyarok – jelentősebb rendezvényeinek meglátogatására korlátozódtak, kivéve a bukaresti Ștefan Gheorghiu Akadémia⁵²⁷ hivatalos tájékoztató látogatását. Az említett intézménnyel ugyan 1979-ben Lakos Sándor igazgató együttműködési szerződést írt alá, de ez nem sokat javított a helyzeten.⁵²⁸ A román fél nem mutatott különösebb érdeklődést közös kutatások iránt, inkább a nagy, reprezentatív rendezvényeken kívánt csak megjelenni,⁵²⁹ ahol nem feltétlenül kellett az érdemi, konkrét együttműködés iránti igényt látványosan kifejezni.⁵³⁰

Jugoszláviával 1977-ben történt meg a hivatalos kapcsolatfelvétel.⁵³¹ Bár a délszláv államalakulattal is csak *ad hoc* jellegű kapcsolatok alakultak ki,

⁵²⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-29. Nagy László: Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a szocialista országok pártintézményeinek kapcsolatairól, 1974–1975 (1975. szeptember 1.).

⁵²⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁵²⁶ Például Bóhm – Pál 1981.

⁵²⁷ Az 1980–1981-es évre aláírt megállapodás szerint velük évente kilenc munkatársat cserélt a magyar intézet 45 napos időtartamra: HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-52. Lakos Sándor levele Berecz Jánosnak (1979. október 30.).

⁵²⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁵²⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-29. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól.

⁵³⁰ Ez az attitűd emlékeztet a Magyarország felé irányuló korabeli hivatalos román külpolitikai hozzáállásra is. A bukaresti politikai elit rendkívül gyakran felvetette a csúcstalálkozó ötletét, ahol garanciák nélkül lehetett ígéreteket tenni egymásnak, lásd ehhez Borsi-Kálmán 2012, 209.

⁵³¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

volt egy nagyon fontos különbség, ami miatt déli szomszédunk kiemelkedett a többi szocialista ország közül: a horvát tengerparti Cavtat városában 1976-tól a kelet-európai rendszerváltásokig évente megrendezett nemzetközi konferenciák, amelyeken a KB TTI a hetvenes évektől kezdve minden évben részt vett. A Jugoszláv Kommunisták Szövetségének kezdeményezésére rendezett tanácskozásokat a Nemzetközi Fórum Tanácsa szervezte, s a *Szocializmus a világban* című folyóirattal kapcsolódtak össze.⁵³² Az üléseken szocialista, nyugati és fejlődő országok delegációi, marxisták és nem marxisták egyaránt részt vehettek, hogy megtárgyalhassák a szocializmus aktuálisnak számító problémáit (kedvelt témáknak számítottak az öngazgatás kérdései, a szocializmus és a tudomány, a marxista gondolkodás napjainkban, a békepolitika stb.).⁵³³

Kapcsolatok a nyugati országok intézeteivel

1974-ben 14 olyan szociológiai téma volt, amelyet Magyarország nemzetközi együttműködésben kutatott, ebből nyolc nyugati, hat pedig szocialista államokkal való kooperációban zajlott. A Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság által kimutatott, összesen 205 nemzetközi társadalomtudományi együttműködési téma az összes tematika mindössze öt százalékát tette ki, ebből „tökés viszonylatú” két százalék volt. Ezt az arányt kevésnek tartották a szakértők. „Az együttműködés legfejlettebb formája, a közös kutatás még a társadalomtudományok terén alig honosodott meg [...]; ennek nyilván egyik oka, hogy nyugati részről még kevés hajlandóság mutatkozik közös vállalkozásra” – írták. Az együttműködés kezdetleges szintje, a kölcsönös informálódás volt ekkor még a nyugati intézetekkel való kapcsolatok általános formája. Bár abban az időszakban az MSZMP vezetésén belül a konzervatív politikusok voltak erősebb pozícióban, a pártelit fontosnak tartotta a nyugati kulturális-tudományos kapcsolatok további fejlesztését, melyhez a helsinki folyamat jó hátszelet biztosított.⁵³⁴ A pártvezetés a nyugati kapcsolatok fejlesztésében jelentékeny szerepet szánt a KB TTI-nek, s ez egyezett a kutatók érdekeivel is.

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében dolgozók egyik legnagyobb előnye pont az volt a többi, szocializmus kori kutatóhellyel

⁵³² TK 1980, 410.

⁵³³ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.); G. Márkus 1986, 120.

⁵³⁴ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1976-1977-2. A Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság jelentése a nyugati társadalomtudományi kapcsolatainkról (1977. február 25.).

szemben, hogy viszonylag gyakran utazhattak a Vasfüggöny nyugati oldalára. Ez kifejezetten irigylésre méltó tényezőnek számított a hazai szociológiai életben a hidegháború korában, több egykori KB TTI-s munkatárs is kiemelte ennek jelentőségét.⁵³⁵ Úgy tűnik, a Szovjetunió szatellitállamaihoz képest a magyar kutatók helyzete tényleg jobb volt ilyen szempontból, mivel akkor is kiutazhattak Nyugatra, amikor Moszkvában éppen konzervatívabb politikai irányvonal volt napirenden.⁵³⁶ A hetvenes évek második felében megnőtt a „kapitalista” országokból származó látogatók száma is.⁵³⁷

A legjelentősebb nyugati kapcsolatok az NSZK-val alakultak ki. Először a nyugatnémet kommunista párt elméleti kutatóintézetével, a Frankfurt am Mainban található Institut für Marxistische Studien und Forschungen (IMSF) jött létre jó viszony. A két intézet közötti együttműködés már 1970-ben kialakult,⁵³⁸ ezt továbbfejlesztendő 1976-ban megállapodást kötött a németekkel a Társadalomtudományi Intézet: a két kutatóhely három témakör (1. A politikai demokrácia kérdései; 2. A mai szociáldemokrácia; 3. Az ifjúság helyzete és perspektívái) közös vizsgálatában egyezett meg. A kapcsolatok kezdetben inkább vezetőségi szinten léteztek, de idővel egyre több magyar tudós utazott a nyugat-németországi intézetbe tanulmányútra.⁵³⁹ A közös munka olyannyira eredményes volt, hogy 1981-ben mind az NSZK-ban németül, mind pedig Magyarországon magyarul megjelent *A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és az NSZK-ban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról* című kötet a két intézet közös kiadásában.⁵⁴⁰ Ebből az alkalomból a német társintézmény kerekasztal-megbeszélést rendezett, ahol a KB TTI is képviseltette magát Böhm Antal, Papp Zsolt és Pál László személyében.⁵⁴¹ A magyarországi intézet is többször vendégül látta a frankfurti kutatóközpont munkatársait.⁵⁴²

⁵³⁵ A szerző interjúja Kerekes Györggyel (2013. szeptember 12.) és Kovách Imrével (2015. április 21.) (Mindkettő a szerző tulajdonában); Gombár 2013, 70., 74.

⁵³⁶ Lásd ehhez Huszár 2010, 258.

⁵³⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁵³⁸ Lakos 1981, 3.

⁵³⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁵⁴⁰ Lakos 1981, 5.

⁵⁴¹ Lakos 1981, 5.; Pál 1981, 444.

⁵⁴² HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete külügyi terve (1979. IX. 1 – XII. 31.); HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető az 1979. november 1-i csoportvezetői ülésről (1979. november 1.); Gidai 1983, 535.

Említésre méltó kapcsolatok alakultak ki még nyugatnémet relációban a világhírű, „baloldali szociáldemokrata beállítottságú” Institut für Sozialforschunggal,⁵⁴³ mellyel ugyancsak kötött együttműködési megállapodást a KB TTI. Számos kerekasztal-megbeszélést rendezett a két kutatóhely, évenként egy-egy tematikus munkatalálkozót is tartottak. Nyugatnémet részről szorgalmazták kutatók, ösztöndíjasok cseréjét is.⁵⁴⁴ A magyar fél élt is a lehetőséggel, s a frankfurti iskolával igen magas szinten foglalkozó Papp Zsolt, illetve Kolosi Tamás és Gidai Erzsébet „kikövezte az utat” az utánuk kiutazó intézeti munkatársak előtt is.⁵⁴⁵ Más nyugatnémet intézményekkel is kapcsolatba került a KB TTI, például a bonni Friedrich Ebert Alapítvány Kutatóintézetével, amellyel évente két alkalommal rendeztek közös kerekasztal-megbeszélést, továbbá a marburgi egyetem társadalomtudományi tagozatával, vagy a Konrad Adenauer Alapítvánnyal.⁵⁴⁶

Az intézeti munkatársak szakmai fejlődése szempontjából jelentékeny szerepet játszottak az *olaszországi* tudományos műhelyekkel való kapcsolatok is. A hazai szocialista rendszerből részben kiábrándult, kritikai alapállású társadalomtudósok a hatvanas évektől kezdve előszeretettel fordultak az MSZMP-nél jóval nyitottabb Olasz Kommunista Párt (OKP), s különösen annak kutatóhelye, a Gramsci Intézet felé. Az eurokommunizmus térhódításával a kapcsolatok fenntartása egyre erősebb moszkvai ellenszélben történt, mivel a brezsnyevi vezetés kifejezetten kártékonynak ítélte az eurokommunista elméleteket.⁵⁴⁷ Mindenesetre az érdeklődés kölcsönös volt: az olaszok is foglalkoztak a keleti blokkal, főleg lengyel és magyar vonatkozásban; 1977-től a Gramsci Intézet előadásokat és vitákat rendezett Magyarország 1945 utáni történetéről, az OKP kétfős küldöttsége pedig a Társadalomtudományi Intézetet is felkereste.⁵⁴⁸ Az olasz kapcsolatok terén Széll János játszott úttörő szerepet, aki már a hatvanas évek végén tudományos szinten foglalkozott az OKP-vel, s kétszer egy évet töltött a Gramsci Intézetben.⁵⁴⁹ 1978 októberében a KB TTI hivatalos delegációja

⁵⁴³ Ez volt a híres frankfurti iskolához köthető gondolkodók intézményi központja.

⁵⁴⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁵⁴⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-53. Kósa Erzsébet: Útjelentés (Frankfurt am Main, Institut für Empirische Sozialforschungen; 1978. jún. 12–23. (1978. június).

⁵⁴⁶ Uo.; Mikecz 1981, 624.; Dobozi – Hargita 1984, 148.; H. I. 1989, 584.

⁵⁴⁷ Kalmár 2014, 705.; Simon 2016, 74.

⁵⁴⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-46. Feljegyzés az olasz vendégek magyarországi látogatásáról (1977. október 12.).

Rómába látogatott, ahol megállapodást kötöttek az Intézettel, s három témában jelölték meg az együttműködést (ifjúság és oktatás; a gazdasági fejlődés társadalmi összefüggései; a dolgozók termelésbe való beleszólása).⁵⁵⁰ A magyarországi politikai vezetés reformer szárnya, különösen a szocialista rendszer utolsó éveiben, 1987–1988-ban becsülte meg a KB TTI itáliai kapcsolatait, amikor a reformműhellyé váló intézetben már olyan írások is készültek, melyek többek között az eurokommunizmus hatására a többpárti demokrácia és a társadalmi demokrácia közti árnyalt különbségekre is felhívták a figyelmet.⁵⁵¹

Franciaországban a Thorez Intézet töltötte be azt a szerepet a KB TTI számára, amit Itáliában a Gramsci Intézet. Míg korábban inkább csak egy-egy kutató tanulmányútjában merültek ki a francia kapcsolatok, 1977 végén a párizsi kutatóhellyel négy téma közös kutatásában állapodtak meg a magyar tudósok: állam-párt-demokrácia, szövetségi politika és ideológiai harc, társadalmi struktúra és megváltozásának hatása a politikai rendszerre, valamint az értelmiségi politika fejlődése.⁵⁵² Francia tudósok is többször jártak a Társadalomtudományi Intézetben, például Michel Crozier szociológus 1980 októberében.⁵⁵³

Nagy-Britanniába már az Intézet korai időszakában is szívesen utaztak magyar kutatók,⁵⁵⁴ de igazán szoros intézetközi együttműködés nem alakult ki a szigetországgal. Igaz, Nagy-Britannia Kommunista Pártjával az 1980-as évek elején két-két főt cserélt a KB TTI,⁵⁵⁵ ám ez sem tudta szorosabbra fűzni a viszonyt. Mindenesetre az egyéni tanulmányutakon Angliába látogató tudósok saját témáikat illetően hasznos adatokhoz, információkhoz juthattak hozzá, nem beszélve a személyes kapcsolatok kiépítéséről. Az angolok mutattak némi érdeklődést a Társadalomtudományi Intézet (s általában a ma-

⁵⁴⁹ Gombár 2013, 74., 93.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-8. Feljegyzés Lakos Sándor elvtársnak. Jelentés a kiadványok helyzetéről (1970. december 2.).

⁵⁵⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.); HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető az 1979. június 28-i Igazgatósági ülésről (1979. július 2.); Szabó 1984, 475.

⁵⁵¹ Simon 2016, 131.

⁵⁵² Mikecz 1974, 126.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

⁵⁵³ Uo. Emlékeztető az 1980. október 23-i csoportvezetői ülésről (1980. október 27.).

⁵⁵⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-8. Tervezet (1969. december 12.); Polonyi 1972a.

⁵⁵⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-52. Lakos Sándor levele Berecz Jánosnak (1979. október 30.).

gyar szociológiai kutatások) irányába,⁵⁵⁶ de ritkán fordult elő, hogy a KB TTI az Egyesült Királyságból fogadjon vendégeket.⁵⁵⁷

Ausztria vonatkozásában fontos volt, hogy az Intézet munkatársai többször is részt vehettek az 1947 óta működő salzburgi Amerikai Tanulmányok Szemináriuma által rendezett konferenciákon, ahol többek között olyan ismert tudósokat is meghallgathattak, mint a Nobel-díjas Friedrich von Hayek, vagy az NSZK-politikus Egon Bahr.⁵⁵⁸ A Társadalomtudományi Intézet 1976-ban együttműködésre lépett az Osztrák Kommunista Párttal a szocialista demokrácia, valamint a szociáldemokrácia közös kutatását illetően.⁵⁵⁹

Az Európán kívüli kapcsolatok közül az *Egyesült Államokat* kell kiemelni. „Az Egyesült Államokról [...] minél többet tudni, magától értetődő kíváncsóság volt” – emlékezett évekkel később Gombár Csaba, aki maga is egy évig tanult Kaliforniában 1971–1972-ben.⁵⁶⁰ Azt lehet mondani, hogy az Egyesült Államokról minél több mindent megtudni, feltárni, elemezni nemcsak „magától értetődő”, hanem hivatalos kíváncsóság is volt az Intézetben.⁵⁶¹ Ezért sokakat küldtek amerikai tanulmányútra.⁵⁶² Az Egyesült Államokban az intézeti munkatársak többek között eljuthattak Berkeleybe, a New Brunswick-i Rutgers és a New York-i Columbia Egyetemre, sőt a rendszerváltás hajnalán a KB TTI munkatársait az Amerikai Szociológiai Társaság éves találkozására is meghívták.⁵⁶³

Áttekintve a KB Társadalomtudományi Intézetének külkapcsolatait úgy tűnik, hogy az intézmény igen szerteágazó viszonyrendszert tudott kialakítani a világ számos kutatóhelyével, ezáltal képes volt működtetni

⁵⁵⁶ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-53. Böhm Antal: Beszámoló angliai kéthetes tanulmányutarról (1977. október 26.); Uo. Böhm Antal: Kiegészítés angliai tanulmányúti beszámolóhoz.

⁵⁵⁷ Egy példa erre: HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-26. Emlékeztető az 1978. május 3-i csoportvezetői ülésről.

⁵⁵⁸ B. J. 1973, 127.; Böhm 1976, 201.; Forgács 1981, 626.

⁵⁵⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-29. Lakos Sándor: Előterjesztés a Politikai Bizottságnak az Osztrák Kommunista Párttal kezdeményezett kétoldalú ideológiai együttműködés egyes kérdéseiről (1976. augusztus 17.).

⁵⁶⁰ Gombár 2013, 74., 93.

⁵⁶¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Alternatív tervezet a burzsoá ideológia és az antikommunizmus tanulmányozására alakuló csoport munkatervére.

⁵⁶² Uo. Jelentés a burzsoá ideológia kérdéseit kutató csoport 1974. évi munkatervének teljesítéséről és az 1975-ös tervéről; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-25. A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak továbbképzési terve (előzetes összeállítás a beérkezett igények alapján); Gombár 2013, 93.; Zsigmond 1978, 206.

⁵⁶³ Böhm 1974, 117.; Róbert 1989, 141.

a Vasfüggönyön is átnyúló „kulturális transfert.” Az intézeti dolgozók egy része még akkor is ellátogathatott a nyugati országokba, amikor a diplomáciai feszültség miatt erre más szocialista országok (például a Szovjetunió) társadalomtudósainak nem, vagy csak minimálisan volt esélye.⁵⁶⁴ Nyilvánvaló, hogy a magyarországi társadalomkutatók számára a legértékesebbek a „tőkés” országok intézeteivel kialakított kapcsolatok voltak, a „testvérországok” tudósaitól jóval kevesebb újdonságot tudtak tanulni, vagy éppenséggel semmit. A szovjetek lemaradása ezen a téren is hatalmas volt, erre több, általam megkérdezett egykori intézeti munkatárs is utalt.⁵⁶⁵ (Igaz, állításaik mögött állhatnak előítéletek, esetleg információhiány is.) Minden kétséget kizáróan az egyik legnagyobb nyereséget a rendszeres nyugati utazások jelentették az Intézet munkatársai számára. Ezek segítségével olyan nemzetközi kapcsolatokat alakíthattak ki, amelyekből későbbi szakmai pályafutásuk során is profitálhattak. Egy másik írás témája lehetne, hogy a szigorúan vett tudományos célon túl volt-e egyéb, például diplomáciai, netán hírszerzői célja a KB TTI kapcsolatépítéseinek.

II/9. A Társadalomtudományi Intézet megszűnése (1989–1991)

Bár Aczél György igazgatósága alatt a Társadalomtudományi Intézet reformer jellege tovább erősödött, és az ott dolgozó kutatók jelentős része egyre élesebben, egyre bátrabban kritizálta a létező szocializmust, nem tűnik igaznak az az olykor feltűnő állítás, hogy a KB TTI-ben készítették volna elő magát a rendszerváltást.⁵⁶⁶ Munkatársainak ellenzékiekkel ápolta kapcsolatai dacára maga a Benczúr utcai reformműhely a szocializmus 1989-es összeomlásáig végig megmaradt az MSZMP KB egyik intézményének, az ott dolgozók munkáltatója a párt Központi Bizottsága volt, dolgozói tudományos kutatómunkát végző pártalkalmazottak voltak. Nagy részük baloldali gondolkodású személynek tartotta magát, s csak kevesen jutottak el az 1980-as évek második feléig a rendszer teljes tagadásához; a legtöbben jelentős reformokban, esetleg modellváltásban gondolkodtak, s a párttag munkatársak majdhogynem az utolsó pillanatig tagjai maradtak az MSZMP-nek. A levéltári dokumentációban nincs semmi nyoma annak, hogy éppen a KB TTI-ben tervezték volna meg a szocializmus lebontását,

⁵⁶⁴ Huszár 2010, 258–259.

⁵⁶⁵ A szerző interjúja Kerekes Györggyel (2013. szeptember 12.) és Kovách Imrével (2015. április 21.). (Mindkettő a szerző tulajdonában).

⁵⁶⁶ Lásd például Szabó Zoltán 2003, 4.

a régi hatalmi és tudományos elit „átmentését” a demokráciába. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az intézmény jelentős szerepet játszott a rendszerkritikus értelmiség szerveződésében, más reformműhelyekhez hasonlóan „védőernyőt” húzott több „ellenzéki” értelmiségi fölé, akik később igen aktívan részt vettek a rendszer megváltoztatásában. Egyes személyek pedig – mint már korábban említettem – közvetett vagy közvetlen módon, de részt vettek a rendszerváltás előkészítésében is. Kolosi Tamás és Pokol Béla például bekerült az 1989. március 20-án Németh Miklós kormányfő által életre hívott, a Minisztertanács munkáját segítő Tanácsadó Testületbe is, amelyben helyet foglalt az egykor a KB TTI-ben dolgozó Bihari Mihály és Gázsó Ferenc is.⁵⁶⁷ Tehát a rendszerváltás szellemi előkészítésében az Intézetnek volt szerepe, a többi reformműhellyel együtt.

Az egypárti diktatúra bomlása alatt az MSZMP KB intézményeinek sorsa is bizonytalanra vált. 1989-ben a Társadalomtudományi Intézet és a Politikai Főiskola között „bizonyos koordinációs feladatok ellátására” közös tanács jött létre, amelynek a Párttörténeti Intézet képviselői is tagjai voltak. 1989 nyarán szóba került a három intézmény összevonásának lehetősége is, ami mellett főleg Andics Jenő, a KB APO osztályvezetője és Berecz János kardoskodott. Mások (például Bayer József, Szentés Tamás) komoly érveket hoztak fel az egyesítés ellen,⁵⁶⁸ s a pártközpont egy része is őket támogatta. A KB Társadalompolitikai Osztály 1989. júliusi javaslata úgy érvelt, hogy a „Társadalomtudományi Intézet ma az egyetlen az országban, amely [...] interdiszciplináris, komplex, elméleti és gyakorlati kutatások végzésére szolgál [...]. Az összevonás veszélyeztetné a TTI eddigi funkcióinak teljesítését és előidézheti a meglévő szellemi kapacitás leépülését. Az összevonás következtében a legértékesebb teljesítményt nyújtó 10–15 kutató eltávozása várható.”⁵⁶⁹ Az MSZMP Elnöksége úgy vélte, hogy a pártnak a jövőben is szüksége lesz egy elméleti-politikai intézetre, ezért nem került szóba a KB TTI felszámolása. A párt vezetői azt tervezték, hogy a részben módosított profilú intézet 1990. január elsejével kezd majd el működni a Politikai Főiskola Ajtósi Dürer sori épületkomplexumában. A régi/új kutatóállomást nem a három intézmény „mechanikus összeolvasztása útján” kívánták létrehozni, hanem valahogyan integrálni akarták közös értékeiket. A feladat megoldására bizottságot

⁵⁶⁷ Gombár 2012, 4.; Kerekes 2001, 10.; Ripp 2006, 349.; Sereg 2010, 141.

⁵⁶⁸ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában).

⁵⁶⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1. (1989. július 3.) Javaslát a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.), 25.

állítottak fel Berecz János vezetésével.⁵⁷⁰ Sok eredményre nem juthattak, hiszen 1989. szeptember 28-án az Elnökség levette a kérdést napirendjéről, mondván, hogy a három pártintézmény sorsáról majd az októberi kongresszus után felálló új vezetés fog dö⁵⁷¹Az MSZMP-ből MSZP-vé alakuló pártnak azonban kisebb gondja is nagyobb volt annál 1989 őszén, hogy a Társadalomtudományi Intézettel foglalkozzon. Aczél György 1989. októberben nyugdíjba vonult. A bizonytalan intézményi környezetben megindult a harc a Benczúr utcai épületért, amelyet többek között a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület is szívesen birtokba vett volna. Szóba került, hogy az MSZP politikai elemző műhelye legyen az átalakuló Intézet, de ezt többen élesen ellenezték. Az MSZP elnöksége végül 1989 novemberében úgy döntött, hogy az intézmény a Politikai Főiskolával együtt kerüljön állami kezelésbe.⁵⁷² 1989 decemberének elején a Minisztertanács úgy foglalt állást, hogy mivel a „Társadalomtudományi Intézet ösztársadalmi szempontok miatt az ország fontos intézménye, ezért átmenetileg egy évig a költségvetésből támogatja és a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alá helyezi az intézményt.” Tekintve, hogy ez sem volt végleges megoldás, a helyzet rendezésére néhány intézeti kutató (többek között Balogh István) tárgyalásokat kezdett az MTA-val, aminek eredményeként 1991-ben megszületett a megegyezés. Az akadémiai intézményrendszerbe olvasztották a KB TTI romjait, amiből megalakult az MTA Politikai Tudományok Intézete. Ez 1999. decemberig maradt a Benczúr utcában (az épület nem volt az MTA tulajdonában, de használati joga volt rá), „társbérletben” néhány másik szervezettel (például a GALLUP elődjével, vagy a *Századvég* szerkesztőségével), majd felköltözött a Várba. A Benczúr utcai épületben ma az MTA Nyelvtudományi Intézete működik. Ahogyan az átalakított intézet neve is mutatja, az addig is művelt politológiai kutatások váltak a rendszerváltás után dominánssá.⁵⁷³

Az átalakulás rendkívül jelentős létszámleépítéssel járt, több régi kutató (például Schmidt Péter) másodállása is ekkor szűnt meg. A KB TTI-nek 1988 elején összesen 110 munkatársa volt, 47 személy tartozott a politikai

⁵⁷⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-3. (1989. július 17.) Jegyzőkönyv az Elnökség 1989. július 17-én megtartott üléséről, 8–9.

⁵⁷¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-11. (1989. szeptember 28.) Jegyzőkönyv az Elnökség 1989. szeptember 28-án megtartott üléséről, 6.

⁵⁷² A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában); Cs. A. 1989, 5.; Solt 1990, 30.

⁵⁷³ Balogh 2000, 3–4.; A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában); Kéri 2012, 20.; Népszava, 1989. december 4. 1.

állományba (azaz ennyi ember volt tudományos kutató), ezt 21 főre redukálták le.⁵⁷⁴ Ötfős ideiglenes testület alakult az ügyek vitelére, amelynek Guba László volt a titkára, s tagja volt Balogh István, Bihari Mihály, Böhm Antal és Kovách Imre. 1989. decemberben indult meg az átállítás, egyszerre 70–80 embernek is felmondtak. Bayer József vállalta magára azt a nagy felelősséggel járó, de hálátlan szerepet, hogy javaslatot tegyen azokról, akiket feltétlenül meg kell tartania az átalakuló Intézetnek.⁵⁷⁵ A rendszerváltás után is a Benczúr utcai kutatóhely állományában maradt többek között Halay Tibor igazgatóhelyettes, Balogh István, aki a Politikatudományi Intézet alakuló kutatóhely vezetője lett, valamint Bayer József, Böhm Antal, Fricz Tamás, Gászó Ferenc, Guba László, Havas Péter, Kéri László, Kovách Imre, Simon János, Szoboszlai György, Utasi Ágnes. Egy időre visszatért kutatásvezetőnek Bihari Mihály és Szelényi Iván is.⁵⁷⁶

Az Intézet többi munkatársa a legkülönbözőbb helyekre került. A rendszerváltás hevében sokan érezték úgy, hogy érdemes kilépni a tudósok elefántcsonttoronyából, és részt venni az ország átalakításában.⁵⁷⁷ Gombár Csaba 1990 nyarán a Magyar Rádió pártonkívüli vezetője lett,⁵⁷⁸ és csakhamar a „médiaháborúnak” nevezett politikai harcok első vonalába került. Mások politizálásra adták a fejüket, és hosszabb-rövidebb ideig különböző pártok tagjai lettek: Bayer József (rövid ideig), Kerekes György, Szpirulisz Ildikó az MSZP-hez, G. Márkus György és Szegő Andrea a Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz csatlakozott, utóbbi emellett a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetségének is az alelnöke volt.⁵⁷⁹ Gászó Ferenc is az MSZP sorait erősítette, de korántsem egyszerű párttagként: az MSZMP utolsó kongresszusának legnagyobb platformjában, a Reformszövetségben lett szóvivő, emellett ő volt a Demokratikus Magyarországért Mozgalom főtáskára is. Mások inkább a jobboldal felé tájékozódtak: Mikecz Tamás az MDF tagjaként diplomatakarriert épített (1992-ben Magyarország rendkívüli és meghatalmazott nagykövete lett Moldovában), Gidai Erzsébet a

⁵⁷⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1. (1989. július 3.) Jegyzőkönyv az MSZMP Elnöksége 1989. július 3-i üléséről, 29.; MTA 1991, 451.; Schmidt 2008, 56.

⁵⁷⁵ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában).

⁵⁷⁶ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában); Info- és Társadalomtudomány 1992, 55–56.; MTA 1991, 450–451.; MTA 2001, 519.; Népszabadság, 1990. január 3. 5.

⁵⁷⁷ Lásd ehhez Hankiss 2015, 120.

⁵⁷⁸ Népszabadság, 1990. augusztus 1. 5.

⁵⁷⁹ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában); Czingráber 1991, 4.; R. P. E. 1990, 11.

rövid életű, Pozsgay Imre és Bíró Zoltán fémjelezte Nemzeti Demokrata Szövetségnek lett az egyik vezetője.⁵⁸⁰ A legtöbben viszont távol maradtak a politikától, és megmaradtak kutatónak vagy oktatónak: Papp Zsolt a Közgazdaságtudományi Egyetem filozófia tanszékére, Gedeon Péter a politikai gazdaságtan tanszékére ment tanítani; Hülvely István 1991-ben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem politológia tanszékének lett a vezetője, Schmidt Péter visszament az ELTE jogi karára, és 1990-ben megválasztották alkotmánybírónak is. Kolosi Tamás sikeres üzletember lett: az általa alapított TÁRKI egyre jelentősebb közvéleménykutató céggé vált. Az idősebb munkatársak (például Polonyi Péter)⁵⁸¹ nyugdíjba vonultak, de általában tovább folytatták tudományos tevékenységüket.

A Társadalomtudományi Intézetben töltött éveket természetesen senki sem felejtette el. Minden egyes visszaemlékező csak pozitívan nyilatkozott az ott töltött időről. Ezekben a visszatekintésekben az Intézet úgy jelenik meg, mint az a pártszerv, ahol teljesen szabadon lehetett kutatni és vitázni a „legkényesebb” politikai kérdésekről is, és ahova éppen emiatt minden reformpárti hazai társadalomtudós vágyott. Bihari Mihály szerint a Benczúr utca 33. alatt a hazai társadalomtudós gárda elitje dolgozott. Kéri László szerint a „Társtudban” „olyan szélességű kutatói szabadsághoz jutottunk, amelyhez fogható az akkori Magyarországon sehol másutt nem volt.”⁵⁸² Az egykori munkatársak általában kiemelik, hogy látókörük bővítéséhez hatalmas lehetőséget biztosított az Intézet, köszönhetően a számos utazási lehetőségnek⁵⁸³ és a jól felszerelt, kurrens nyugati szakirodalommal bőségesen ellátott könyvtárnak.⁵⁸⁴ A kutatásokhoz tehát jó feltételeket biztosított a reformműhely, amely a jelenkori magyar tudománytörténetben kivételes helyet foglal el.

⁵⁸⁰ Délmagyarország, 1993. május 22. 8.; Gémes 1989, 3.; MKÉ 2001, 405.; Ripp 2006, 474.

⁵⁸¹ MKK 1990, 192.; MTI 2008, 885.; MTI KK 2008, 486., 962.; Papp 1991, 326.; Rab 2008, 21.

⁵⁸² A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában); Gombár 2012, 14.; Kéri 2012, 11.; Sereg 2010.

⁵⁸³ A szerző interjúja Bóhm Antallal, 2016. november 9., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindegyik a szerző tulajdonában); Gombár 2012, 14.; Tóth 2013, 62.

⁵⁸⁴ A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21., Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. és Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (Mindegyik a szerző tulajdonában); Tóth 2013, 63.

III. FEJEZET

AZ INTÉZET RÉSZVÉTELE AZ IDEOLÓGIAI ÉS PROPAGANDAMUNKÁBAN

III/1. Az új gazdasági mechanizmus propagálása

Egy 2008-ban publikált tanulmánykötetben az alábbi sorokat olvashatjuk: „1968-ra érlelődött meg a helyzet, akkorra állt be a legfelsőbb politika szintjén az az egyensúly, ami előfeltétele volt annak, hogy a társadalom felé meg lehessen hirdetni a reformokat. [...] ’68 szilveszterén sok Budapesten ünneplő azon kívül, hogy boldog újévet kívánt egymásnak a körúton, »Boldog Új Mechanizmussal« is köszöntötte egymást. A ’68-as reformok elindulásakor a társadalmi fogadtatás hihetetlenül jó volt.”¹ Egy másik, 2014-ben megjelent szöveg szerint azonban „A reform szükségességében a többség általában egyetértett, de a részleteket illetően az érzelmeik és érdekeik igen eltérőek voltak. [...] Réteghelyzettől függetlenül sokan attól tartottak, hogy az új gazdasági mechanizmus bevezetése életszínvonal-csökkenéshez és munkanélküliséghez vezet. [...] A két évtizede szocializmusra indoktrinált rétegek a piaci hatások erősödésében túl sok spontaneitást láttak [...] A középszintű vállalatvezetők többsége pedig a kockázattól és a felelősségvállalástól félt, biztonságosabbnak látta a stabilitást és a korábbi eszmék integritását.”²

Az első citátum Szórádi Sándor tanulmányából, a második Kalmár Melinda könyvéből származik. Ez a két, egymástól eltérő idézet is tanúsítja, mennyire különböző lehet annak a megítélése, hogy miként fogadta a magyar társadalom az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmust. A politikai vezetés egy része azonban tisztában volt azzal, hogy a hivatalos hangulatjelentésekben leírtak ellenére a társadalom jelentős része egyáltalán nem lelkesedett az új gazdaságirányítási rendszerért. A lakosságot az immár két évtizede irányító kommunista vezetők az eltelt húsz év alatt – döntően erőszakkal – rákényszerítették, hogy fogadják el az állami tulajdon magasabbrendűségét a magántulajdonnal szemben, s preferálják a központosított, merev tervegazdálkodást a versenyre épülő kapitalizmus helyett. Ám miután az 1960-as évek elejére kiderült, hogy a szocialista termelés

¹ Szórádi 2008, 267.

² Kalmár 2014, 246–247.

nem tudja a piacgazdaság eredményeit elérni, a vezetés úgy döntött, hogy komoly átalakításokat visz végbe a gazdaságirányítás területén. A reformkoncepció 1966-os elfogadása után tehát az MSZMP elitjének már arról kellett meggyőznie a lakosságot, hogy az addig erős kritikával illetett piacgazdaság bizonyos elemeit sikerrel lehet szocialista viszonyok között is alkalmazni. Nemcsak a laikusokat, de a gazdasági élet középvezetőit, sőt magát a pártapparátust is meg kellett nyerni a reformnak. A pártvezetés egy része (például Nyers Rezső) pontosan tudta, hogy ehhez komoly agitációra lesz szükség.³ A vezető káderek szakemberek segítségével kiadványok tömegeit, tájékoztató előadások tucatjait vetették be a reform propagálására, a rádióban és a televízióban külön műsorokat szenteltek az új mechanizmus előnyeinek bemutatására. A kezdeti elképzelések módosítása után 1965 decemberének végére úgy döntött a pártvezetés, hogy a propagandamunka kezdeti szakaszát két részre osztják. A határ az 1966. márciusi KB-ülés volt, ahol már a szélesebb közvélemény előtt is bemutatták az új rendszer legfontosabb alapelveit.⁴

Az új mechanizmus történetében kiemelkedően fontos szerepet játszott a *Kiinduló irányelvek a gazdaságirányítási rendszer reformjára* című javaslat, melynek első változatát kb. 30 fő bevonásával 1965 szeptemberére készítették el. Ezt a KB 1965. novemberi ülése elfogadta és vitára bocsátotta. Ez a dokumentum már tartalmazta az új mechanizmus legfontosabb célkitűzéseit, az anyag ugyanis javasolta többek közt a tervlebontás megszüntetését, a gazdálkodó szervek közvetett közzgazdasági eszközökkel történő irányítását, a vállalatok önállóságának növelését. Az irányelveket mintegy 80 fórumon tárgyalták, kb. 3500 fő részvételével.⁵ A javaslatokat először a fővárosi kerületi és a megyei pártszervezetekhez juttatták el, majd 1966 januárjában és februárjában rendezték meg a reformkoncepcióról szóló vitákat.

Az aktívaüléseken egyértelműen kiderült, hogy a felszólaló résztvevők többsége alapvetően helyeselte a reformot, de számos részletkérdésben bizonytalanság, kétely uralkodott, illetve több szempontot nem tudtak értelmezni az MSZMP-tagok. A félelmek szinte mindenütt egyformák voltak. A legtöbb párttag attól tartott, hogy a piacgazdaság korlátozott visszaállítása nem kívánt „kapitalizálódási” folyamatokat indíthat el.⁶ Sokan aggód-

³ Molnár 2004, 86.

⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-39. Javaslat a gazdaságirányítási rendszer reformjának propaganda munkájáról (1965. december 27.).

⁵ Honvári 2006, 417–418.

⁶ Lásd például HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-39. Orbán László: Jelentés a gazdasági mechanizmus reformja propagandájának főbb tapasztalatairól és a további feladatokról (1966.

tak a munkanélküliség újbóli visszatérésétől, a meglóduló inflációtól, de többen féltek attól is, hogy az anyagi ösztönzés kispolgári szemléletet fog magával hozni.⁷ Több végrehajtó bizottság azt várta a propagandamunkától, hogy tisztázzanak olyan fogalmakat, amelyeket régóta nem használtak már a termelés kapcsán (például kockázat, vállalati önállóság, verseny stb.). Számos vitaülésen szóba került az életszínvonal-csökkenésének veszélye is. Budapest V. kerületének pártszervezete például helyeselte, hogy az új mechanizmusban a munkabér lesz az anyagi ösztönzés fő eszköze, viszont nemtetszésüknek adtak hangot az egészségügyi és szociális juttatások tervezett csökkentésével kapcsolatban. Azzal érveltek, hogy a „magas színvonalú társadalmi juttatásokra eddig érvként” hivatkozhattak a tőkés rendszerekkel való összehasonlítás során. A VI. kerületben a szolgáltatások árának emelésével szemben érveltek, mondván, hogy ez ellentétes az SZKP programjának szellemével, hiszen a Szovjetunióban egyes szolgáltatások fokozatos ingyenessé tételét tűzték ki célul. A Szolnok megyei vb vitájában arra kérték a központi szerveket, hogy jelöljék meg előre azokat a periódusokat, amikor nem lehet életszínvonalat emelni, hogy ne ériék „kellemtelen meglepetések” a dolgozókat.⁸

A gazdaságirányítás átalakítása mellett érvelők inkább attól tartottak, hogy a reformot különböző akadályok miatt nem lehet majd következetesen végigvinni. Többen közülük hangot adtak bürokráciaellenes érzéseiknek, a középírányító szervnek tekintett nagyvállalati központokat és trösztöket szükségtelen rossznak, az igazi vállalati önállóság legfőbb kerékkötőinek tekintették.⁹ A Hegedüs András munkacsoportja által javasolt vállalati felügyelőbizottságok ötletét – melyek gyakorlatilag kapitalista

április 8.); HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-42. Párdi Imre (Államgazdasági Osztály): Jelentés a „Kiinduló irányelvek a gazdaságirányítási rendszer reformjára” c. KB dokumentum vitájával kapcsolatos tapasztalatokról (1966. március 28.); HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-45. Lakos Sándor: Összefoglaló a megyei és a kerületi pártbizottságok tanácskozásairól.

⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-40. Havas P.: Megjegyzések; HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-43. Jegyzőkönyv, felvétel 1966. február 3-án az MSZMP II. kerületi Bizottságán tartott megbeszélésen; HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-45. A Csongrád, Komárom és Nógrád megyei VB-k mechanizmus vitáinak összegezése (1966. február 23.); Kalmár 2014, 247.

⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-45. Az MSZMP Budapest V., VI., X., XIX. kerületi és Szolnok megyei végrehajtóbizottságai mechanizmus-irányelv vitáinak összegezése (1966. március 7.).

⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-42. Párdi Imre (Államgazdasági Osztály): Jelentés a „Kiinduló irányelvek a gazdaságirányítási rendszer reformjára” c. KB dokumentum vitájával kapcsolatos tapasztalatokról (1966. március 28.), Értékelő jelentés a „Kiinduló irányelvek a gazdaságirányítási rendszer reformjára” című anyag megtárgyalásáról; HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-43. Jegyzőkönyv, felvétel 1966. február 3-án az MSZMP II. kerületi Bizottságán tartott megbeszélésen; HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-44. Összefoglaló jelentés az MSZMP Pestmegyei VB 1966. január 25-én megtartott kibővített üléséről.

párjaiknak megfelelő jogkörrel rendelkeztek volna – különösen nagy gyanakvás fogadta. A Budapest II. kerületi pártbizottság vitáján Jancsich Imre, a Villamos Berendezések és Készülékek Művek vezérigazgatója ki is jelentette: „Nem volna értelme, hogy egy egész éves munka után ki jöjjön egy felügyelő bizottság és megkérdezze »na, mi van?«” A vitán jelenlévő Horváth Gyula, a könnyűipari miniszter helyettese is úgy vélte, hogy nincs szükség még egy ellenőrző szervre, amikkel „eleve megölik az önállóságot,” a felügyelőbizottságokat így nem is állították fel. Ráadásul voltak olyan képzetesebb párttagok is, akik meglátták a reformtervekben elrejtett „kiskapukat”, amik a jövőben lehetőséget adtak a régi gazdaságirányítási rendszerhez való visszatéréshez, az új mechanizmus lefékezéséhez.¹⁰ A Pest megyei pártszervezet vb-ülésén arra is felhívták a figyelmet, hogy még csak tervezik a reformot, de „máris találkozni a gyakorlati életben olyan jelenségekkel, amelyek a reform szelleme ellen hatnak és annak bevezetését akadályozhatják. Le kell leplezni és visszaszorítani azokat a nézeteket, amelyek szerint a gazdasági reform nem más »mint kacérkodás a kapitalizmussal.«” Javasolták, hogy az agitáció során nagyobb hangsúlyt helyezzenek a reform elméleti oldalára, s a nyilvánosság előtt az elmúlt 20 év gazdasági eredményeire is hívják fel a figyelmet, ne azzal népszerűsítsék az új mechanizmust, hogy a régit szidják, „ellenkező esetben a széles tömegek körében pesszimista hangulat ütheti fel a fejét, amelynek káros hatása megnehezítheti munkánkat.”¹¹ Ha valami, akkor ez utóbbi gondolat, azaz a gazdaságpolitika folytonosságának hangsúlyozása teljesen egybevágott a legfelsőbb pártvezetés elképzelésével, ahogyan arra már Pető Iván is rámutatott.¹²

A pártszervezetek a reformmal kapcsolatos „agitprop” tevékenységről is kifejtették a véleményüket. A Csongrád megyei MSZMP-szervezet végrehajtó bizottsága szinte már követelte, „hogy a pártagitációban kapjanak nagyobb helyet a reform szükségességével és végrehajtásával kapcsolatos kérdések.” Javasolták, hogy „a közgazdaság elméleti fogalmait időben fordítsuk le a politika nyelvére, hogy a tömegekkel megértessük szándékainkat és egyetértő cselekvésre készítsük fel őket.” A Nógrád megyei párttagok szerint a tömegeknek „nem kell többet mondani, csak azt, ami várható. Számolni kell azzal, hogy az emberek egy része fél az újtól, mások csodát

¹⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-43. Jegyzőkönyv, felvétel 1966. február 3-án az MSZMP II. kerületi Bizottságán tartott megbeszélésen; Molnár 2004, 87.

¹¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-44. Összefoglaló jelentés az MSZMP Pestmegyei VB 1966. január 25-én megtartott kibővített üléséről.

¹² Pető 1987, 63., 67., 75., 88.

várnak” az új gazdasági mechanizmustól. A Komárom megyei pártszervezet szerint az eddigi propaganda védekező volt, nem hangsúlyozták eléggé a „rég mechanizmus keretében”, az annak segítségével elért eredményeket.¹³

A viták során egyértelműen kiderült: a káderek, párttagok igen jelentős része meglehetősen bizonytalan az új gazdasági mechanizmust illetően; számos kérdésre még választ várnak, a konzervatívabbak pedig egész egyszerűen nem tudják elfogadni a gazdaságirányítás tervezett megváltoztatását. Ráadásul nyilvánvalóvá vált az is, hogy a reform támogatói között sokan vannak, akik nem is értik annak lényegét. Lakos Sándor, a frissen alakított Mechanizmus Propaganda Bizottság vezetője jogosan figyelmeztetett: „Ne ringassuk magunkat abban a reményben, hogy a reformjavaslattal valamennyi párttagunk egyformán egyetért. Nyíltan ugyan ma már nem támadják és ellenzik a reformjavaslatot. Nagyon sokan azonban igen aggályosnak, kockázatosnak tartják, [...] és annak bevezetését jó néhány évre szeretnék elodáztatni. [...] Nem kevesebbbről van szó, [...] hogy elsődlegesen saját tudatunkat is át kell formálnunk. Két évtizeden keresztül tanultuk-tanítottuk, hogy a gazdaságot [...] csak egyféle módon lehet [...] irányítani: részletekbe menő központi tervutasításokkal.”¹⁴

A pártközpontban igyekeztek mindent alaposan megtervezni. Az addig igencsak akadozó, nemegyszer szervezetlen népszerűsítési tevékenységet próbálták minél előbb megjavítani. A KB Agitációs és Propaganda Osztálya koordinálta a munkát. 1966 márciusa után nyilvános vitákat, előadásokat szerveztek. Felhívták a figyelmet arra, hogy a Kossuth Kiadó – a korábbi gyakorlattól eltérően – a jövőben csak akkor szerződjön le az új gazdasági mechanizmussal foglalkozó írások szerzőivel, ha előtte ahhoz megkapta az Agitációs és Propaganda Osztály engedélyét. Előírták, hogy a *Népszabadság* közöljön hosszabb cikkeket fontosabb problémákról és biztosítson teret egy-egy fogalom megmagyarázására, a *Magyar Nemzet* foglalkozzon a többi szocialista ország reformkísérletével, továbbá szólaltasson meg értelmiségieket, szakembereket a műszaki fejlesztésekről és a tudományos kutatásokról, a *Figyelő* pedig elsősorban gazdasági szakemberek számára közöljön tanulmányokat.¹⁵ 1966. május 26-án a Mechanizmus Propaganda

¹³ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-45. A Csongrád-, Komárom- és Nógrád megyei VB-k mechanizmus vitáinak összegezése (1966. február 26.).

¹⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-57. (1966. április 13.), 6.; HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-45. Lakos Sándor: Összefoglaló a megyei és a kerületi pártbizottságok tanácskozásairól.

¹⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-39. Javaslat a gazdaságirányítási rendszer reformjának propaganda munkájáról (1965. december 27.).

Bizottság értékelte az addigi agitációs tevékenységet, s korántsem volt mindennel megelégedve. Javasolták, hogy a jövőbeli munkák tervezésénél konkrétan sorolják fel, hogy mely társadalmi rétegeknek mit mondjon a propaganda. Ezen belül nagyobb teret szándékoztak adni az export jelentőségének megmagyarázására és annak hangsúlyozására, hogy az új gazdaságirányítási rendszer nem jelent majd letérést a tervgazdálkodásról. Óvtak a túlzott illúziókeltéstől is; egy későbbi állásfoglalásban hangsúlyozták, hogy „*a reform nem csodaszer,*” nem oldja meg automatikusan az összes problémát. Előírták, hogy differenciáltan kell foglalkozni a reform közgazdasági koncepciójának elméleti megalapozásával, a sorra kerülő konkrét intézkedések megmagyarázásával.¹⁶ Természetesen a tömegszervezeteknek is ki kellett venniük részüket a munkából. Igyekeztek felhasználni a KISZ, a Hazafias Népfront és a többi szervezet rendezvényeit „a reform intézkedések még szélesebb körű megismertetésére, és fellépni a bevezetés során a helytelen értelmezésből fakadó káros tendenciák ellen.”¹⁷

A reformpropagáló tevékenység megszervezésében nagy szerepe volt Lakos Sándornak, aki az Agitációs és Propaganda Osztály helyettes vezetőjeként dolgozott, s nemcsak a Mechanizmus Propaganda Bizottságot, hanem az új mechanizmust ismertető brosúra szerkesztőbizottságát is vezette. Lakos a *Népszabadság* szerkesztőségében 1965-ben szűk körű vitákat szervezett a készülő reformról, sőt a frissen megalapított Társadalomtudományi Intézet is kivette részét az új mechanizmus népszerűsítéséből. Lakos eleinte főleg a szerkesztőségi vitákon megismert kutatókból szervezte az új kutatóhely törzsgárdáját.¹⁸ 1967-re kipróbált propagandisták és szakemberek elkészítették a reform különböző kérdéseit tárgyaló TTI-s kiadványokat. Révész Gábor a vállalatokról, Csapó László a központi irányításról, Simka István és Tóth Béla a mezőgazdaságról írt, míg Lakos kisebb összefoglaló munkát tett közé az új mechanizmus egyes kérdéseiről.¹⁹ Lakost bevonták az új politikai gazdaságtan tankönyv szerkesztési munkálataiba is,

¹⁶ Uo. Emlékeztető a mechanizmus propaganda bizottság 1966. május 17-i ülésének állásfoglalásairól (1966. május 26.); Párdi Imre – Orbán László: Javaslat a „Gazdasági mechanizmus reformja” és a III. ötéves terv propagandájának feladataira (1966. június 3.).

¹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-22.-1967-5. A Hazafias Népfront helyzete és feladatai (1967. október 25.), 90.

¹⁸ HU-MNL-OL-M-KS-288-41.-54. Lakos Sándor levele Szirmai Istvánnak (1965. december 7.), 20–21. és 24–25.; Kalmár 2014, 315. és 667.

¹⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Határozat a Társadalomtudományi Kutató Intézet felállításáról; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-20. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.); HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-39. Orbán László: Jelentés a gazdasági mechanizmus reformja propagandájának főbb tapasztalatairól és a további feladatokról (1966. április 8.); Kalmár 2014, 655.; Lakos 1966.

sőt szerepet kapott a Honvédelmi Minisztérium propagandista tanfolyamának megszervezésében, de a Magyar Televízióknak szintén ő javasolt külső szerkesztőket és riportalanyokat az új mechanizmussal foglalkozó műsoraihoz.²⁰ Az elméleti alapkérdések kidolgozása nemcsak a Társadalomtudományi Intézetben, hanem a Magyar Tudományos Akadémián és a párt Elméleti Munkaközösségeiben is folyt. A funkcionáriusok továbbképzésére 1966 őszére tanfolyamokat szerveztek a Pártfőiskolán, ahol előadott Lakos Sándor, Nyers Rezső és Fock Jenő is, de a pártmunkások nagyobb arányú képzése csak az 1967. év elején indult meg. A szélesebb tömegek számára írt anyagokat pedig az év második felében tervezték megjelentetni.²¹

Az 1966. májusi KB-ülés után indult meg az igazán intenzív propaganda. A kampány célja a tömegek tudatának átállítása volt a „közgazdasági szemléletre”. Számos brosúrát, könyvet jelentettek meg, és új közgazdasági lexikon kiadását is tervezték. A reform népszerűsítése 1967 elején bontakozott ki teljesen. Kopátsy Sándor, Nyers Rezső állandó teniszpartnere megalkotta Dr. Agy figuráját, aki talán kissé didaktikusan, de jól érthetően igyekezett megismertetni a néptömegekkel az új gazdasági mechanizmus legfőbb jellemzőit a Magyar Televízió *Magyarázom a mechanizmust* című rajzfilmsorozatában.²² Ha kellett, akkor a futballpályák világából kölcsönzött fogalmakkal és analógiákkal szemléltette a változóban lévő gazdaságirányítási rendszert.

Ennél is didaktikusabb volt a *Gazdasági reformunk és a közvélemény* című, Purityi Ottó közgazdász által írt fiktív párbeszéd, mely a „presszó csendes homályában” játszódott. A történet két közgazdász diskurzusát ismertette, egyik egy kereskedelmi, a másik egy ipari vállalatnak volt a munkatársa, de nem volt nehéz kitalálni, hogy tulajdonképpen a kereskedelmi és az ipari lobbis megismerésére alakították próbálták győzködni egymást – s persze az olvasókat – a reform előnyeiről. Az ipari közgazdász

²⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-39. Emlékeztető a Mechanizmus Propaganda Bizottság 1966. április 18-i ülésének állásfoglalásairól (1966. április 21.), Terv javaslat az új gazdasági mechanizmus propagandájával kapcsolatban (MTV, Aktuális Főosztály Ipari Rovat, 1966. április 26.).

²¹ Uo. Párdi Imre – Orbán László: Javaslat a „Gazdasági mechanizmus reformja” és a III. ötéves terv propagandájának feladataira (1966. június 3.), Javaslat a gazdasági mechanizmus reformjával foglalkozó újabb anyagok kiadására (1966. november 15.), Fock Jenő elvtárs konzultációs előadása a Pártfőiskolán (1966. szeptember 16.) és A gazdasági mechanizmus propagandájával kapcsolatos vitás kérdésekről és a reform kidolgozásának helyzetéről. Nyers Rezső elvtársnak, az MSZMP KB titkárnak összefoglaló konzultációs előadása a Pártfőiskolán szervezett 10 napos tanfolyamon (Gyorsírt szöveg).

²² Kalmár 2014, 250.; Kopátsy 1998, 85.

például hatásosan érvelt amellett, hogy az új mechanizmusban meg fog szűnni a nagykereskedelmi vállalatok fölösleges gyámkodása, az „áru- és pénzviszonyok tágabb érvényesülése fényt fog vetni minden gazdasági tevékenység kifizetődő vagy ráfizeteses voltára.” A kereskedelmi közgazdász volt a történet ingadozó, az új jelenségektől tartózkodó szereplője. Ő bizonytalan volt, hogy a jövőben miként fog érvényesülni a népgazdasági érdek parancsok, közvetlen utasítások nélkül. Az ipari lobbista erre kifejtette, hogy az ember sem úgy sétál, hogy minden egyes lépés előtt utasítást ad a testének, a feltételes reflexeknek köszönhetően erre nincs szükség. Ugyanígy felesleges, hogy a gazdasági vezetés minden konkrét termelési magatartásra utasítást adjon. A társadalomban is vannak „feltételes reflexek”, csak ezeket „tipikus reagálásoknak” hívják, s a reform alatt a vállalatok az anyagi érdekeltség és a szabályozott piac együttes hatásának köszönhetően fogják tudni, hogy mit érdemes termelni. S az ipari közgazdász még arra is felhívta vitapartnere figyelmét, hogy azért sem célszerű továbbra is ragaszkodni a túlcentralizált gazdaságirányításhoz, mert elveszti „munkakedvét, önállóságát [...] az a vállalat, amelynek mindent a szájába rágnak. [...] Mennyivel szebb dolog az, ha valaki nemcsak teljesíthet egy feladatot, hanem ő tűzheti is ki!” Vagyis érdemes növelni a vállalati önállóságot. Természetesen a kereskedelmi közgazdász hangot adott annak a félelmének is, hogy az új mechanizmus alatt visszatérhet valamelyest a kapitalizmus, hiszen folyton csak olyan fogalmakat hall, amelyeket húsz éve leírni sem nagyon mertek Magyarországon: vállalkozás és piac, árutermelés és értéktörvény, érdekeltség és kockázat. Az ipari lobbistának persze erre szintén volt válasza, mondván, hogy az „árutermelésnek nem feltétele a termelési eszközök tőkés magántulajdona. [...] Nem az árutermeléstől kell megszabadítani a társadalmakat, hanem a tőkés termelési viszonyoktól.”²³ Nem tudni, hogy ennek a humorosan, könnyeden megírt kis írásnak végül mi lett a sorsa, talán valamelyik országos megjelenésű lapba szánhatták.

1968. január elsején Magyarországon egy időre véget ért a klasszikus szocialista parancsuralmi gazdaság kora, helyét egy sajátos, hibrid gazdaságirányítási rendszer vette át.²⁴ Az átlagpolgár természetesen először nem sok mindent tapasztalt a beharangozott új rendszerből, a változások csak később kezdtek érezhetővé válni a mindennapi életben, főleg a kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek bővülése miatt.²⁵ Az értelmiség jelentős

²³ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-42. „Gazdasági reformunk és a közvélemény”. Párbeszéd a szocialista piacgazdaságról.

²⁴ Kornai 2004, 54.

²⁵ Valuch 2008, 85–86.

része örült a reformnak, hiszen az együtt járt nem elhanyagolható mértékű kulturális liberalizálódással, szabadabb szellemi légkörrel. Ám a társadalom többségénél már nem volt ennyire egyértelmű a kép. A többéves propagandamunka értékelésekor számos pártszervezet kénytelen volt azzal szembesülni, hogy a munkások jelentős része nem fogadta túl pozitívan az új mechanizmust, illetve sokan csak úgy tekintettek rá, mint ár- és bérproblémára. Nem egy helyen megkérdőjelezték azt az elvet is, hogy a hatékonyabb munkáért több bér jár, s már 1968 nyarán többen amiatt aggódtak, hogy bővült a gazdasági vezetők jogköre. A reformmal különösen hadilábon állók – például a konzervatív felfogású párttagok – igyekeztek minden hibát felnagyítani. A húsz éve szocializmusra kényszerített társadalom többsége mindennemű propaganda ellenére gyanakvással tekintett a reformra, mint egy újabb, felülről indított, és ezáltal bármikor leállítható kampányra.²⁶ Egyetlen téren volt kimondottan sikeres a propaganda: a „közgazdasági gondolat”, a gazdasági jelenségek kiemelt szerepe máig érezhetően szilárd gyökeret tudott eresztetni a társadalmi gondolkodásban. Több minden mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy az ötvenes években még teljes mértékben apologetikus közgazdaságtan a nyolcvanas évekre szinte már valóságos gazdaságpolitikát alakító tényezővé vált.²⁷ A későbbi évek ismert és elismert reformközgazdaszai sokat is tudtak profitálni tudományuk, szakmájuk megbecsüléséből. Ha másnak nem is, nekik sikerült jól „megmagyarázni a mechanizmust”.

III/2. Kísérlet az ideológiai oktatás korszerűsítésére

A Társadalomtudományi Intézetet létrehozó 1966. márciusi pártdokumentum az új kutatóhely feladatai közé sorolta az ideológiai képzés²⁸ modernizálását is. Szó szerint: a KB TTI „segítséget nyújt a marxizmus-leninizmus párt- és állami oktatásának korszerűsítéséhez egyes fontos problémák kimunkálásával.”²⁹ Elsősorban azt várták el az intézeti munkatársaktól,

²⁶ HU-MNL-HML-XXV-22-c-3-17. 1968. július 2 – 1968. december 29. A Heves megyei pártvégrehajtóbizottság 1968. július 2-i ülésének jegyzőkönyve, 3.; HU-MNL-NML-XXXV-51-c-1972/419. A Nógrád megyei Pártbizottság 1972. április 25-i végrehajtó bizottsági ülésének jegyzőkönyve, 6.

²⁷ Farkas 1992, 51.

²⁸ „Ideológiai képzésen” a marxizmus-leninizmus három alkotórészét, a politikai gazdaságtant, a (marxista) filozófiát és a tudományos szocializmus tanítását értem. Ezek közül valamelyiket valamilyen formában gyakorlatilag az összes magyarországi felsőoktatási intézményben oktatták a szocializmus alatt. Józsa 1982, 8. A tudományos szocializmus tantárgyat az állami felsőoktatásban vezették be, a felsőfokú pártoktatásban nem. Pándi 1981, 25.

hogya a párt vezető szerepének „korszerű” értelmezéséhez adjanak szellemi fogódzókat. A döntéshozók különösen azt szorgalmazták, hogy az MSZMP gazdasági és ideológiai vezetőszerével foglalkozzanak a tudósok. A KB TTI munkatársai közül néhányan egyébként „konkrét, gyakorlati” segítséget is nyújtottak, hiszen például Böhm Antal és Hülvelly István patronálták a VI. kerületi pártbizottság oktatási tevékenységét, sőt utóbbi még szemináriumot is vezetett a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem II. kerületi tagozatán. Mint már szó volt róla, mások, például Bihari Mihály, Gázsó Ferenc, Gombár Csaba, Kolosi Tamás és Papp Zsolt a Villányi úti Esti Egyetemen vezetett szakosítókat.³⁰ Az Agitációs és Propaganda Bizottság is szorgalmazta, hogy a KB TTI kutatói vegyenek részt a felsőfokú pártoktatásban, segítsék az új tananyagok, tantárgyak (például a „vezetési ismeretek”) kialakítását. A hatvanas évek utolsó harmadában az Intézet a KB APO-val és a Politikai Főiskolával közreműködve számos továbbképző tanfolyamot, előadássorozatot szervezett az ideológiai kurzusok oktatói számára.³¹

Mindezekre azért volt szükség, mert a sokszor „pártoktatásnak” is nevezett „ideológiai képzéssel” kapcsolatban számos problémát tapasztaltak. Általában sok panasz érkezett az egyes kurzusokra, tanfolyamokra, „ahol az elvi problémákat nem kötik össze a párt gyakorlati politikájával, jelenlegi feladatainkkal, hanem ezektől elvonatkoztatva tárgyalják.” Meglehetősen színvonalaltalanok voltak a felsőoktatási intézmények marxista-leninista órái is.³² Ennek egyik oka az volt, hogy az ideológiai tárgyakat oktató tanárok sokszor egyáltalán nem rendelkeztek tanári képesítéssel, a marxizmus–leninizmus irodalmát csak felszínesen ismerték, gyakran párt- és állami szervekből kerültek az iskolákba, tehát korlátozott ismeretkörrel rendelkező káderek voltak.³³ A képzéskorszerűsítés elmaradásának másik

²⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-390. (1966. március 22.) Javaslat a Politikai Bizottság részére Társadalomtudományi Kutatóintézet felállítására (1966. március 16.), 217.

³⁰ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Javaslat a Társadalomtudományi Kutató Intézet felállításáról. 1. sz. melléklet. Az 1966-ban feldolgozásra kerülő témák, 4.; Uo. Jelentés a burzsoá ideológia kérdéseit kutató csoport 1974. évi munkatervének teljesítéséről és az 1975-ös tervéről, 422.

³¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-118. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a marxizmus–leninizmus oktatásának helyzetéről és továbbfejlesztéséről a felsőoktatási intézményekben (1969. június), 26.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-134. Javaslat a társadalomtudományi kutatómunka és a pártoktatás, valamint a felsőoktatási intézményekben folyó marxizmus–leninizmus oktatás kapcsolatainak fejlesztésére (1970. március 10.), 34.

³² Fodor 1960, 65. Lásd még HU-BFL-XXXV-1-a-3.-50. Jegyzőkönyv az 1964. július 13-i Pártbizottsági ülésről, 13.; HU-MNL-HML-XXV-22-c-3-17-237. Jegyzőkönyv. Készült a Magyar Szocialista Munkáspárt Heves megyei Párt Végrehajtó Bizottságának 1966. március 29-én megtartott ülésén, 12.; Csépanyi 1963, 3.; Sereg 2010, 68.

³³ Benda – Hamburger 2015, 43.; Pándi 1981, 26.

oka viszont túlmutatott a tanárok képességein, s általános tudománypolitikai döntésekre utalt. Nevezetesen, hogy elmaradt a hivatalos ideológia és a társadalmi valóság egymáshoz való viszonyának tisztázása. Nem revidálták Marx és Engels – sokszor önellentmondásos, pontatlan – tételeit, noha az esti egyetemeken, tanfolyamokon figyelmesebb hallgatói könnyen észrevehették, hogy a kommunista ideológiát megalkotó 19. századi gondolkodók állításait nem igazolta a történelem, az általuk leírt jelenségeknek nem sok köze volt a 20. század közepének valóságához.³⁴ (Ezt a csorbát később azzal próbálták meg kiköszörölni a marxisták, hogy kiemelték: Marx csak saját korában értelmezhető, ő csak azokat a viszonyokat próbálta meg leírni, amelyek között élt.³⁵ Ezzel csak az volt a probléma, hogy a marxizmus önmagát tudományos világnézetként határozta meg, amely éppen a tudományosság egyik legalapvetőbb kritériumának nem tett eleget, vagyis nem vállalta a valósággal való konfrontációt. Ráadásul egyes megállapításai már saját korában sem állták meg a helyüket.)³⁶ Nem véletlenül követelte Molnár Erik történész az 1950-es évek második felében többször is, hogy a marxizmus-leninizmus állításait hozzá kellene igazítani a valósághoz. Molnár ugyanis úgy vélte, hogy Marxnak voltak olyan gazdasági törvényei, amelyek nem bizonyultak történelmi törvényeknek, „csak” törvényszerű tendenciáknak.³⁷

Néhány kísérlet valóban történt az ideológiai képzés modernizálására. 1956 után a pártvezetés szorgalmazta az egyetemeken a rendszeres filozófiaoktatás bevezetését. Ez meg is történt, igaz, a történelmi rész alárendelődött a dialektikus és történelmi materializmusnak, ugyanakkor a pártoktatás tankönyveiben is helyet kapott a filozófia. 1957-ben az ELTE-n, majd 1959-ben új tárgyként az összes felsőoktatási intézményben bevezették a tudományos szocializmust, melynek elődje az 1950-től oktatott *A marxizmus-leninizmus alapjai* nevű stúdium volt, ami a gyakorlatban megegyezett az SZKP történetével. A „tud. szocok” oktatók képzése az ELTE-n indult 1960-ban. Először a nappali képzésen volt a hangsúly, majd 1968-tól átkerült az esti és levelező kiegészítő szakra. A hatvanas években megszülettek az első magyar nyelvű, szintetizáló tankönyvek a dialektikus és történelmi materializmusról. A tanítási gyakorlat fejlesztésére pedig a hetvenes évek

³⁴ Hanák 1979, 301–302., 308.; Kornai 2005, 92. Marx és Engels tévedéseinek felsorolása, részletes elemzése nem tárgya írásomnak, alaposabb tájékozódáshoz lásd Kornai 2005, 92–95.

³⁵ Szerdahelyi 1982b, 18.; Tókei 1984b, 74.

³⁶ Benda – Hamburger 2015, 46–47.; Kornai 2005, 92–93.; Mórocz 2017, 38.

³⁷ Hanák 1979, 297.

elejétől pedagógiai tanfolyamokat szerveztek propagandisták részére, s 1972-től a pártoktatás módszertanával foglalkozó könyvsorozatot indított az MSZMP Budapesti Bizottsága.³⁸

A konszolidálódott Kádár-rendszer elvileg ideális háttérrel jelenthetett volna az ideológia korszerűsítéséhez. Ez az ötvenes évek merev sztálinizmus után a szellemi nyitás, az újra megjelenő „kis szabadságok” kora. Lukács György szorgalmazza a „marxizmus klasszikusainak” (újra)olvasását, lendületet kapnak a filozófiai kutatások, egyfajta szellemi pezsgés jellemzi ezeket az éveket. Utólag számos filozófus „aranykornak” írta le az 1960-as évtizedet (pontosabban az 1963 és 1968 közötti időszakot), amikor is relatíve szabadon lehetett vitázni, és úgy tűnt, hogy a filozófiának még van társadalmi mozgósító ereje.³⁹ Már túl volt a szellemi élet az ötvenes évek szellemi sivárságán, de még nem történt meg a prágai tavasz eltiprásával együtt járó illúzióvesztés.

Az ideológiai oktatás színvonala azonban továbbra sem emelkedett, hiszen a keleti blokk országaiban alapvetően még mindig azt tanították marxizmus-leninizmusként, amit a Szovjetunióban az 1920-as években és az 1930-as évek elején az SZKP kanonizált, s amelyet Sztálin *Dialektikus és történelmi materializmus* című írásában dogmává merevített. Ez a kodifikált dialektikus és történelmi materializmus lényegében azt állította, hogy a természeti és társadalmi valóság működését a materializmus absztrakt-általános törvényeiből lehet magyarázni. Márkus György filozófus ezt nevezte a marxizmus terjedelmi felfogásának.⁴⁰ Bár Sztálin 1953-as halála után a szovjet vezetés elismerte az empirikus kutatások nélkülözhetetlenségét, az ideológiai tankönyvek továbbra is az általános materialista törvények szükségszerűségéről, társadalmi érvényességükről írtak, ezt tanították a szocialista országok felsőoktatási intézményeiben.⁴¹ Ráadásul maga az oktatott tananyag sem volt színvonalas, számos átfedést tartalmazott. Az APB ki is jelentette 1968 októberében, hogy „nagyobb gondot szükséges fordítani az állami oktatás keretében folyó marxista-leninista képzés és a pártoktatás profiljainak tisztázására, a felesleges ismétlések elkerülésére, az alaposabb koordinálásra. A pártpropaganda tematikája és a tananyagok kidolgozásába jobban be kell vonni a társadalomtudományi front erőit, a

³⁸ Berde 1973, 3.; Földes 2018, 248.; Kalmár 2014, 132.; Pándi 1981, 24–26.; Zsebók 2017, 326., 328.

³⁹ Almási 1983, 210.; Földes 2018, 116.; Szerdahelyi 1982b, 19.; Tőkei 1984a, 148–149.

⁴⁰ Márkus 1968, 1112–1113.

⁴¹ Hanák 1979, 303.; Lugosi 2015, 24–25.

társadalomtudományi intézeteket [...]” A Politikai Bizottság ezért 1968. november 12-én határozatot hozott a marxizmus-leninizmus oktatás színvonalának emeléséről, majd ezt követően megjelentek azok az új tankönyvek (például a *Szocializmus építésének kérdései tanfolyam 1971/1972*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971–1972. stb.), amelyek elődjeikhez képest valamennyire színvonalasabbak voltak, ugyanis a „létező szocialista rendszert” a hivatalos elméletre támaszkodva alaposabban mutatták be.⁴²

Bár 1970 márciusában az APB szorgalmazta, hogy a KB TTI „rendszeresen jelentessen meg olyan kiadványokat, amelyek az egyes szaktudományokban, fő témákban folyó kutatások részeredményeit szintetizálják, ismertetik az elért kutatási eredményeket, bírálják a helytelen, antimarxista nézeteket”,⁴³ nehéz megállapítani, hogy *elméleti téren* az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete mennyiben tudott részt venni az ideológiai képzés korszerűsítésében. Alapításának ideje egybeesett azzal az időszakkal, amelyet a honi filozófiában „marxista reneszánsznak” neveztek, s amely bár sosem tudott teljesen kibontakozni, mégis többek szemében egyfajta szellemi megújulás látszatát keltette. Ez a korabeli fiatal értelmiség szocializációjára nagy hatást gyakorolt ugyan,⁴⁴ de elsősorban a filozófusok szűk csoportját befolyásolta. A KB TTI munkatársai tudtak a Lukács-iskoláról, de érdeklődésük elsősorban a szociológia, illetve a történettudomány, esetleg a közgazdaságtan felé irányult, s csak kevesen bírtak jelentősebb filozófiai műveltséggel (Papp Zsolt a kivételek közé tartozott). Az Intézet egyik első munkacsoportja, a „Hazafiság-nacionalizmus” csoport ezért nem is annyira a szocialista ideológiával, hanem a kommunista diktatúra eszmei ellenfeleinek bírálatával foglalkozott. Működése fontos volt az MSZMP vezetése számára, amely ekkoriban kísérletezett a „szocialista hazafiság” eszméjének kidolgozásával. Hasonló volt a helyzet az 1971 végén alakult új kutatási egységgel is, mely a „burzsoá ideológia kérdéseit kutató csoport” nevet kapta. Itt már többen konkrét ideológiai kutatásokkal is foglalkoztak (*A kispolgárság és a középrétegek vizsgálata* – Böhm Antal; *A politika és a gazdaság dialektikája* – Hülvely István; *A tőkés szellemi termelés alapjai* – Balogh István). A csoport azonban javarészt inkább külpolitikai vonatkozású vizsgálatokat folytatott: vizsgálták például a fejlett tőkés

⁴² HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-203. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1968. október 25-i üléséről, 1-2.; Földes 2018, 255.; Tömpe 2015, 185–186.

⁴³ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-134. Javaslat a társadalomtudományi kutatómunka és a pártoktatás, valamint a felsőoktatási intézményekben folyó marxizmus-leninizmus oktatás kapcsolatainak fejlesztésére (1970. március 10.), 32–33.

⁴⁴ Hanák 1979, 172.; Lendvai L. 1987, 540.; Lugosi 2015, 24.

országok politikai elitjeit, az Egyesült Államok latin-amerikai politikáját, a nyugatnémet neofasiszta szervezeteket stb. Ezek csak igen kis részben lehettek alkalmasak arra, hogy a magyarországi ideológiai oktatást megújíthassák.⁴⁵ Arra azonban volt némi esély, hogy a marxista-leninista esti egyetemek speciálkollégiumai közé bekerüljenek ezek a témák.⁴⁶

A „burzsoá ideológia kérdéseit kutató csoport” tagjai első eredményeikről azon az 1973. április 26–27-én rendezett konferencián számolhattak be, amelyet az MTA Elnöksége mellett működő Problémabizottság és az Intézet rendezett a KB TTI-ben. „A békés egymás mellett élés és az ideológia harc” nevű tanácskozás két szekcióban („A burzsoá demokrácia és a szocialista demokrácia konfrontációjának elméleti problémái” és „Az imperializmus fellazítási politikája elleni harc elméleti és módszertani kérdései”) igyekezett bemutatni a „burzsoá ideológiával” kapcsolatos kutatásokat. A konferencia anyagait különböző oktatási és pártintézményekben dolgozták fel, a tanácskozás összefoglalója megjelent a lengyel állampárt elméleti folyóiratában, sőt a nyugati sajtóban is reagáltak rá. Az elhangzott előadások szerkesztett formában 1974-ben önálló kötetben adták ki a Társadalomtudományi Intézet és a Kossuth Könyvkiadó gondozásában (*Békés egymás mellett élés – ideológiai harc*).⁴⁷

A tanulmánykötet tudományos értelemben nem tartozik a KB TTI leg-sikerültebb kiadványai közé. A megjelent írások jelentős részén túlságosan is érződik, hogy szerzőik igyekeztek megfelelni a pártközpont politikai, ideológiai elvárásainak. Ebből a szempontból tipikusnak mondható Lakos Sándor írása, mely eredetileg az 1973-as áprilisi konferencia bevezető előadása volt, és valójában egy szerzői kollektíva által összeállított anyagra épült. Ez a szöveg lett az alapja annak a zárótanulmánynak, amely *Antikommunista törekvések ideológiai koncepciói, a Magyar Népköztársaság ellen irányuló antikommunista propaganda sajátosságai, az ellenük folyó harc fő irányjai és módszerei* címmel került az APB elé. A szöveg számos csúsztatással, tor-

⁴⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Összefoglaló beszámoló „A burzsoá ideológia kérdéseit kutató csoport” 1972. évi munkájáról (1972. december 6.), 337–346.; Földes 2018, 171.

⁴⁶ HU-BFL-XXXV-1-a-4-292. Tájékoztató az imperialisták fellazítási politikája elleni harcról szóló Politikai Bizottsági határozat végrehajtásáról (1968. december 20.), 18.

⁴⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-203. Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „A békés egymás mellett élés és az ideológiai harc” című konferenciáról (1973. május 10.), 30–31.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Jelentés a burzsoá ideológia kérdéseit kutató csoport 1974. évi munkatervének teljesítéséről és az 1975-ös tervéről, 421.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-237. Tájékoztató az Agit.-Prop. Bizottság részére. „Antikommunista törekvések ideológiai koncepciói, a Magyar Népköztársaság ellen irányuló antikommunista propaganda sajátosságai, az ellenük folyó harc fő irányjai és módszerei” c. középtávú kutatási téma zárótanulmányáról (1974. december 30.), 45.

zítással igyekezett bizonyítani a „szocialista demokrácia” magasabbrendűségét a fejlett tőkés államok pluralista demokráciáival szemben. Bár elismerte, hogy a kapitalista viszonyok között is „manifesztálódhatnak valódi érdekek és érdekellentétek”, ezt főleg az ottani országok kommunista pártjainak tevékenységének tudta be, s azt állította, hogy „a polgári demokrácia formái többségében és eléggé közismerten változatlanul formálisak, antidemokratikusak.” Az írás szerint a „szocialista demokrácia” azért is jobb, mint a polgári demokrácia, mert a keleti blokk parlamentjei jobban képviselik a társadalom érdekeit, egyenlőbb eséllyel indulnak a pártok a választásokon, az erős elnöki hatalommal bíró nyugati államokban (Egyesült Államok, Franciaország stb.) a köztársaság első embere pedig korlátozhatja a törvényhozó testületek működését. A tanulmány egy szót sem szólt arról, hogy Magyarországon egypártrendszer van, más szocialista országokban is csak formálisan működhet több politikai organizáció, nincsenek valódi választások, és hogy a kommunista pártok első titkárai sokkal több hatalommal rendelkeznek, mint a nyugati államok elnöki rendszereinek vezetői.⁴⁸

„Tény, hogy pluralizmus és többpártrendszer nélkül is igazibb, valószínűbb a mi képviselői rendszerünk” – folytatta a szöveg. Ezt többek között azzal magyarázta, hogy a tanács törvény módosításának köszönhetően a hatvanas évek második felétől nőtt a tanácsok érdekegyeztető szerepe (ami a sztálinista hatalomgyakorláshoz képest még igaz is volt, de a magyarországi tanácsok még így is messze voltak a nyugati önkormányzatoktól). A tanácsok mellett a szerzők a szakszervezetek növekvő szerepére is kitértek: „A mi rendszerünkben az ország vezetése nem teszi, s nem is tehetné meg, hogy ne vegye komolyan figyelembe a szakszervezetek véleményét; ugyanakkor, mondjuk, a francia kormány jelenleg megteheti, hogy a gazdaságfejlesztési tervhez beérkezett több száz, sőt ezer szakszervezeti javaslatból egyet se vegyen tekintetbe.” De a szövegből természetesen nem derült ki, hogy a szocializmus alatt nem voltak valódi szakszervezetek, a gyakorlatban nem képviselték a munkások érdekeit, a szakszervezetek vezetői ugyanannak a monolit állampártnak voltak a tagjai, mint az ország legmagasabb szintű vezetői. Végeredményben az anyag erősen idealizálta a magyarországi intézményrendszerben lezajlott részleges autonómia-növelési politikát, mondván, hogy sikerült megteremteni a különféle érdekek „optimális egyeztetésének lehetőségeit” egyrészt a tanácsi, üzemi önállóság

⁴⁸ Lakos 1974, 25–26.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-237. Tájékoztató az Agit.-Prop. Bizottság részére. „Antikommunista törekvések ideológiai koncepciói, a Magyar Népköztársaság ellen irányuló antikommunista propaganda sajátosságai, az ellenük folyó harc fő irányai és módszerei” c. középtávú kutatási téma zárótanulmányáról (1974. december 30.), 45.

növelésével, másrészt a szakszervezetek, a Hazafias Népfront vagy az állami szervek feladatainak jobb elhatárolásával.⁴⁹

Mind az említett tanulmány, mind pedig az 1973-as tanácskozás előadásai hangsúlyt helyeztek a konvergencia-elmélet bírálatára. Ez a felfogás Nyugaton az ötvenes évek közepétől kb. a prágai katonai intervencióig igen népszerű volt. A konvergencia-elmélet azt jósolta, hogy a szovjetrendszer törvényszerű módon, békésen hasonulni fog a kapitalizmushoz, miközben az is több elemében hasonulni fog a szovjetrendszerhez. Az elmélet hívei úgy vélték, hogy a tudományos-technikai forradalomnak, a kapitalista és a szocialista rendszer nyitottabbá válásának köszönhetően a két világrend addig fog egymáshoz közeledni, amíg eltűnnek köztük a minőségi különbségek. A folyamat végén a szocializmus lényegében feloldódik a piacgazdaságban, s létrejön az egységes ipari társadalom. A kommunista állampártok vezetői (a dezideologizáláson túl) ezt tartották a szocialista országokra leselkedő legnagyobb eszmei veszélynek a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, s ahol lehetett, felszólaltak ellene. (Az MSZMP 1970-es, X. kongresszusán maga Kádár János is a közeljövő ideológiai feladati közé sorolta a konvergencia-elmélet bírálatát.)⁵⁰ Lakos Sándor az 1973-as tanácskozáson többször is bírálta a konvergencia-teóriát, mondván, hogy az kétségbe vonja a marxi forradalom-elméletet, a „munkásosztály” történelmi szerepét, mellőzi az osztályszempont érvényesítését. Felhívta a figyelmet arra, hogy az elmélet változatlanul alapvető helyet foglal el a „burzsoá ideológiában”, dacára annak, hogy kialakulása óta többször is „lelepleződött”, háttérbe szorult.⁵¹ Ám, hogy miért nincs igazuk a konvergencia-elmélet híveinek, vagy hogy miért magasabb rendű a marxizmus-leninizmus, nem adtak adekvát választ a KB TTI munkatársai. Mindössze arra történt utalás G. Márkus Györgynél, hogy újabban a „polgári” társadalomtudósok közül is többen felvetették, miszerint a kapitalizmust úgy lehetne „megmenteni”, ha Nyugaton is bevezetnék a részérdekeken túlmutató osztálytársadalmi tervezést a gazdaságirányításban, s ehhez kapcsolódóan újfajta társadalmi struktúrákat hoznának létre. G. Márkus szerint ez elegendő bizonyíték arra, hogy a burzsoá ideológia – bár terjesztői nyíltan nem vallották be – lényegében „kapitulált” a szocializmus előtt.⁵²

⁴⁹ Lakos 1974, 28., 30.

⁵⁰ Földes 2018, 321., 333.; G. Márkus 1973, 59.; Hanák 1979, 171.; Hülvely 1973, 20.; Kalmár 2014, 237., 356.

⁵¹ Hülvely 1973, 4–5.; Lakos 1974, 20.

⁵² G. Márkus 1973, 56., 60.

A „burzsoá ideológiával” kapcsolatos dokumentumok azonban más téren is jelentős hiányosságokat mutattak, különösen a témában készült zárótanulmány. A 83 oldalas anyag – opponense Pálos Tamás, a KB APO helyettes vezetője és Knopp András, a KB TKKO munkatársa volt – meglehetősen alaposan igyekezett bemutatni az antikommunista törekvések ideológiai koncepcióit, de adós maradt a szocialista országok elleni nyugati propaganda és a kivédésre szolgáló módszerek bemutatását illetően. A dokumentumot átnéző Kornidesz Mihály (a KB TKKO vezetője) azt is felróta a zárótanulmány készítőinek, hogy az elemzések – bár újszerűek – igencsak vázlatosak, helyenként elnagyoltak, s „a legjellemzőbb antikommunista elméleteket tipizálva a tanulmány nem tér ki nemcsak az egyes elméletek társadalmi feltételeinek elemzésére, de néhol még az elmélettörténeti előzmények, illetve kölcsönhatások jelzésére sem.” Ugyanakkor Kornidesz kiemelte, hogy az írás nagy pozitívuma, miszerint megkísérli tipizálni az antikommunista elméleteket, s ezeket öt csoportba sorolja.⁵³

1. A politikai rendszerek elmélete. A zárótanulmány szerint ez a konvergencia-teória része. Központi helyet kap benne az állam, a politikai átalakulás, az egyéni autonómia, a tömegtársadalom és az ezekkel kapcsolatos problémák (Marcuse, W. H. Whyte, Gabriel Marcel stb. műveit hozta fel példaként). Ide tartoznak az „új osztály-elméletek” (Raymond Aron, Milovan Gyilas stb.), amelyek szerint a magukat szocialistának nevező társadalmakban is kialakulnak elnyomó osztályok. A szerzők kitértek a totalitárius paradigmára, illetve az arra hasonlító teóriákra (Hannah Arendt, Brzezinski, Samuel P. Huntington), melyeknél a polgári demokrácia politikai rendszere a mérce.

2. Az ipari társadalmak elméletei. Ezeket is a konvergencia-teória közé sorolták a szerzők. Az ide tartozó gondolkodók a gazdasági-technikai fejlődést elemzik, egyfajta technicista determinizmust feltételeznek (Schumpeter, L. O. Kelso, M. I. Adler, W. Rostow, J. K. Galbraith stb.). A zárótanulmány alkotói szerint a technikai-technológiai determinizmus problémamegközelítése absztrakt, nem veszi figyelembe a társadalmi formációkat.

3. Az ideológiák alkonyának és reneszánszának elméletei. Az ezt kidolgozók úgy vélik, hogy az ideológiák (így a kommunista ideológia) kora tulajdonképpen véget ért, helyükre lépett a szkepszis (Aron), illetve az utópia (Mannheim Károly, Daniel Bell). Ám olyan szerzők is akadnak,

⁵³ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-237. Tájékoztató az Agit.-Prop. Bizottság részére. „Antikommunista törekvések ideológiai koncepciói, a Magyar Népköztársaság ellen irányuló antikommunista propaganda sajátosságai, az ellenük folyó harc fő irányai és módszerei” c. középtávú kutatási téma zárótanulmányáról (1974. december 30.), 45–47.; TK 1975, 13–23.

akik elismerik a marxizmus érdemeit, csak úgy vélik: tudományelméletileg hiányos, elmulasztotta értékelni a Marx halála óta lezajlott társadalmi változásokat (C. W. Mills).

4. A kritikai negativista álláspont és az antikommunista propaganda. Ide tartoznak az újbaldali elméletek és az ellenkultúrák.

5. A nemzetközi kapcsolatok rendszereinek elméletei. Ezek alapvetően geopolitikai megközelítések. Ide tartozik a szuperhatalmakról szóló teória, mely szerint a békés egymás mellett élés nem más, mint a két szuperhatalom erőegyensúlya, ami ugyan útját állja a totális háborúnak, de lehetővé teszi a szövetségi rendszerek erózióját az egyes államok leválasztásával. A zárótanulmány szerint ide kell sorolni a bipoláris (multipoláris) teóriát is (Kissinger, Brzezinski), ami nem társadalmi rendszerek, hanem befolyási övezetek kapcsolatairól beszél. A teóriákat egymáshoz hasonlóvá teszi, hogy mindegyik a fellazító politikára törekszik.

Bár Kornidesz Mihály álláspontja szerint az antikommunista eszméket bemutató írás „közvetlenül a gyakorlatban hasznosítható eredményekhez nem jutott el, ilyen jellegű javaslatokat nem tartalmaz”, a zárótanulmány megállapításai „már most is hasznosíthatók lennének az ideológiai oktatásban és a propagandamunkában”, ezért javasolta, hogy a zárótanulmányt a Kossuth Könyvkiadó belső terjesztésű kiadványként jelentesse meg.⁵⁴

1974. május 28-án az Agitációs és Propaganda Bizottság értékelt a marxizmus-leninizmus oktatásának helyzetét. Megállapították, hogy a fejlődés ellenére még számos területen hiányosságok vannak. Javasolták az ideológiai oktatás korszerűsítésének folytatását „a szocialista építés és a nemzetközi osztályharc mai problémáinak középpontba állításával”. Külön hangsúlyt helyeztek a tudományos szocializmus tanítására, mondván, hogy „ez a tárgy kapcsolódik a legszorosabban a politikához.” Az APB 1974. november 12-én elfogadta a marxizmus-leninizmus esti egyetem hároméves alaptanfolyamának új tematikáját. Ebben voltak olyan tananyagok is, melyek kidolgozása során a jegyzetkészítők vagy tankönyvszerzők elvileg támaszkodhattak a Társadalomtudományi Intézet kutatásaira is. (Például: „A nemzeti felszabadító mozgalmak kibontakozása és az imperializmus hagyományos gyarmati rendszereinek szétesése”; „Az új független országok társadalmi-politikai fejlődésének kérdései”; „A kínai forradalom győzelmének jelentősége”; „A KKP politikájának marxista torzulása”;

⁵⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-237. Tájékoztató az Agit.-Prop. Bizottság részére. „Antikommunista törekvések ideológiai koncepciói, a Magyar Népköztársaság ellen irányuló antikommunista propaganda sajátosságai, az ellenük folyó harc fő irányai és módszerei” c. középtávú kutatási téma zárótanulmányáról (1974. december 30.), 47–48.

„A békés egymás mellett élés programja és megvalósításának útja; ellentmondásai” stb.)⁵⁵

A „békés egymás mellett élés” után a tudományos-technikai forradalom (TTF) volt az a téma, melynek vizsgálatában komolyan számított a pártközpont a KB TTI segítségére. A TTF a hatvanas évek eleje óta kedvelt téma volt a Keleti Blokkban, jól illeszkedett Hruscsovnak azon politikájába, mely a nyugati fejlődést minden tekintetben utol akarta érni. A TTF ezért jó ideig egyfajta „ideológiapótléknak” is tűnt, hiszen igazolni lehetett vele a szovjetrendszer erőltetett modernizációs törekvéseit, az iparfejlesztést, a technicizálódást, a tudományos kutatások szerepének növelését stb. A TTF-et a brezsnyevi vezetés is felhasználta, s Magyarországon is jelentősnek tartották. Az APB 1966. május 11-i ülésén hangsúlyozta: a TTF társadalmi, ideológiai hatásainak vizsgálata a társadalomtudományok egyik legaktuálisabb feladata.⁵⁶ Ahogyan Szabó Gábor, a Politikai Főiskola docense fogalmazott néhány évvel később: a TTF „egyre inkább korunk, a kapitalizmusból a szocializmusba átvezető történelmi folyamat egyik lényeges jellemzőjévé, a jelenkori társadalmi folyamatok fontos tényezőjévé válik, s hatást gyakorol a társadalom életének minden szférájára. Éppen ezért e folyamat elemzése [...] ideológiai munkánk egyik fontos területe. [...] több gondolkodó (például K. Galbraith, D. Bell) szerint a tudományos-technikai forradalom valami merőben új jelenség s a marxizmus-leninizmus [...] ezt az új folyamatot nem képes kellőképpen értelmezni.” Ugyanakkor kijelentette: „A tudományos-technikai forradalmat nem a marxizmus-leninizmus klasszikusai ellen, hanem csak az ő tanításaik alapján lehet helyesen értelmezni.”⁵⁷

A TTF-fel már a Társadalomtudományi Intézet első éveiben is foglalkoztak az ott dolgozó kutatók.⁵⁸ Bár az APB által ajánlott témának számító kutatási program témafelelőse az MTA Filozófiai Intézete lett, a zárótanulmány egyik véleményezője (Mikecz Tamás) a KB TTI munkatársai közül került ki,⁵⁹ néhány intézeti kutató pedig figyelemreméltó írásokat publikált

⁵⁵ Zsebők 2017, 354.; HU-MNL-OL-M-KS 288-7.-494. Javaslat a Titkárságnak a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem 3 éves alaptanfolyamának tematikájáról (1976. január 13.), 10-11., 14.

⁵⁶ Hanák 1979, 172.; Kalmár 2014, 187., 290., 295., 301.

⁵⁷ Szabó 1977, 6-7.

⁵⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-92. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1968. április 9-i üléséről, 3-4.; Uo. Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak a Társadalomtudományi Intézet munkatervére és más intézetekben kiemelten kezelendő témákra (1968. április), 23.

⁵⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-221. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság számára „A tudományos-technikai forradalom mint világtörténeti folyamat és a rá váró

e téren. Hülvely István a *Társadalomtudományi Közlemények* 1974. évi 3–4. számában a TTF ideológiai kérdéseiről értekezett – alapvetően Karl Marx *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* c. műve alapján. 1975 októberében Prágában a *Béke és Szocializmus* nemzetközi tudományos tanácskozást rendezett a témában *A tudományos-technikai forradalom és a két rendszer versenye* címmel, amelyen a Társadalomtudományi Intézetet Ágoston László és Halay Tibor képviselte. Előadásában Ágoston arra hívta fel a figyelmet, hogy bizonyos mutatók (például az automatizáltság foka, valamint az automatizált termelésben foglalkoztatottak aránya stb.) alapján jelenleg a TTF világviszonylatban a „kezdeti stádiumában” van. Halay referátumában főleg statisztikai adatokkal (például a gazdasági fejlődés, munkaerőhelyzet, kutatóbázis) kívánta leírni, hogy a TTF miként hat Magyarországra. Mindkét előadás megjelent a *Társadalomtudományi Közlemények* 1975/2–3. számában.⁶⁰

Bizonyára a KB TTI tudósainak is volt szerepük abban, hogy a TTF témája bekerült a pártoktatásba is. 1970-től a felsőszintű ideológiai továbbképzés keretében tanulók speciális kollégiumként vehették fel a tudományos-technikai forradalommal foglalkozó kurzust. Az állami felsőoktatásban tartott ideológiai tárgyak törzsanyagába is bekerült a hetvenes években a TTF. A Politikai Főiskola Filozófiai Tanszékének 1977-es szemelvénygyűjteményében (*A tudományos-technikai forradalom főbb ideológiai kérdései*) pedig újra megjelent Ágoston László és Halay Tibor fent említett 1975-ös tanulmánya.⁶¹ Az 1975-től a TTF helyébe lépő „fejlett szocializmus” kutatása terén már nem egyértelmű, hogy a KB TTI mennyire tudta segíteni a pártoktatást. (Mint már szó volt róla, ezzel a kutatócsoporttal számos probléma volt.)

A pártvezetés látszólag komolyan vette az ideológiai képzés korszerűsítését. 1976-tól a pártpropagandisták ingyen hozzájuthattak a legfrissebb tananyagokhoz, s a Kossuth Kiadó újra kiadott átdolgozva, kiegészítve olyan munkákat, mint a *Pártmunkások kézikönyve*, a *Filozófiai kislexikon*, a *Politikai kislexikon* vagy a *Gazdaságpolitikai kiegészítő*. 1976. október 26-án a Központi Bizottság arról határozott, hogy a középfokú pártoktatási formák, to-

felkészülésünk tudományos megalapozása” című kutatási téma zárótanulmányáról” (1974. február 25.), 82.; HÚ-MNL-OL-M-KS 288-41.-223. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a X. kongresszus határozatai alapján kidolgozott középtávú társadalomtudományi kutatási témák zárótanulmányainak összeállításáról és a zárótanulmányok véleményezési rendjéről (1974. április 23.), 73.

⁶⁰ Ágoston 1975, 116–117.; Halay 1975, Hülvely 1974.

⁶¹ T. Kovács 1970, 3.; Zsebők 2017, 367–368., 374.

vábbá az állami egyetemi és főiskolai marxizmus-leninizmus oktatás számára közös törzsanyag készüljön. 1978 decemberében az APO áttekintette az ideológiai képzést, s előírta külön propagandista osztályok szervezését a képzés pedagógiai, módszertani problémáinak oktatására. Szorgalmazta a pártoktatásban tanulók önálló munkára nevelését, ezért előírta, hogy csökkenjen az előadások száma, nyíljon több lehetőség a vitákra, és a hallgatók beszámoltatása „kevésbé iskolás” módon történjen.⁶²

Az újra kiadott ideológiai tankönyvek (például *Történelmi materializmus. Egységes jegyzet az egyetemek és főiskolák számára*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980. stb.) azonban nem tudtak lépést tartani a kádárista politika irányváltásaival. 1978-tól ismét gazdaságpolitikai reformok felé tájékozódott az állampárt vezetősége, sorozatban születtek olyan döntések, amelyeket bajosan lehetett beilleszteni a korábbi, konzervatívabb időszakban propagált szocializmus-felfogásba: a piac növekvő szerepére, a második gazdaság legalizálására, a vállalkozási formák létrehozására, a magánkezdeményezés támogatására stb. tett intézkedések. Mivel a legújabb társadalomtudományi kutatási eredményeket nem engedték érdemben becsatornázni a pártoktatás területére, a tananyagok, oktatási jegyzetek nem tudtak igazán felfrissülni.⁶³

Eközben a magyar ellenzéki gondolkodók is fokozatosan elvesztették hitüket a marxizmusban, s nemcsak a vulgarizált, hivatalos tananyaggá redukált eszmében, hanem magában a marxista filozófiában is. Ezt talán a legjobban az 1977-es *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdatkötet foglalta össze. A munkát kezdeményező és szerkesztő Kovács András arra volt kíváncsi, hogy mi a marxizmus, és hogyan viszonyulnak hozzá az általa megkérdezett értelmiségiek. A figyelemreméltó válaszok közül kettőt emelek ki. A Bence György–Kis János szerzőpáros arról értekezett, hogy miért maradt korlátozott a „marxista reneszánsz”. Szerintük a hatvanas évek második felében olyannyira népszerűnek tartott marxizmus elsiklott a létező szocialista rendszer működésének alapkérdései fölött. A kelet-európai társadalmak tényleges gyakorlati működéséről nem volt semmiféle lényegi mondanivalója. Beke László azt írta, hogy a hatalom a marxista

⁶² HU-MNL-OL-M-KS 288-7-568. Javaslat a Titkárságnak az egyéves pártiskola és az esti egyetem hároméves általános tagozata oktatómunkájának a Központi Bizottság 1976. október 26-i határozata alapján történő továbbfejlesztésére (1976. december 6.), 14–16.; SN 1976, 3.

⁶³ Földes 2018, 59–260.

eszmét „izmussá” merevítette, hatalmi eszközévé tette, s ez ellen csak úgy lehetne harcolni, ha folyamatosan újra lehetne definiálni a marxizmust.⁶⁴

A magyarországi kommunista uralmi rend azonban éppen ennek az újradefiniálásnak a lehetőségét akadályozta meg. A „konzervatív félfordulat” véget vetett a „marxista reneszánsz” kezdeményezéseinek. Az aczéli kultúrpolitika igyekezett olyan képet festeni az 1971-ben elhunyt Lukács Györgyről, mintha ő nem a rendszer kritikusa, hanem a mindenkori kommunista párt hűséges katonája lett volna, és a tanítványai voltak azok, akik megtagadták mesterüket. 1973 májusában mind a „Lukács-iskola” (Márkus György, Márkus Mária, Heller Ágnes, Vajda Mihály), mind a „Lukács-óvoda” (Bence György, Kis János) prominens tagjai elvesztették állásaikat. Az elkövetkező években a meghurcolt filozófusok vagy emigráltak (Heller, Márkusék és Fehér Ferenc), vagy ellenzéki mozgalmakhoz csatlakoztak. Ezzel gyakorlatilag nem maradt esély arra, hogy a hazai „hivatalos marxizmus” megújulhasson, a partvonalon kívülre került filozófusok csakhamar szakítottak magával a marxista filozófiával is (például Vajda Mihály). A magyar filozófiai életben is a szociológiához hasonló folyamatok mentek végbe: az általánosabb jellegű, a hivatalos ideológiával konfliktusba keveredhető filozófiák helyett az ideológiai mozgásoknak kevésbé kitett részdiszciplínák (filozófiatörténet, matematikaelmélet, nyelvfilozófia, jogfilozófia stb.) kerültek előtérbe.⁶⁵

Ami az oktatást illeti, az ideológiai tárgyakkal foglalkozó tanszékek általában nem voltak hajlandók tudomást venni a budapesti iskola eredményeiről, azaz vagy elhallgatták vagy igazságtalanul kritizálták Lukács György és tanítványainak műveit. A tudományos szocializmus oktatásánál nem alakultak ki tudományos szabványok, nem jött létre sajátos fogalmi apparátus, de még abban sem született konszenzus, hogy mi is a tudományos szocializmus tárgya. A „tud. szocot” oktatók általában a történettudomány felé tájékoztak, a publikációik döntő többsége helytörténeti, munkásmozgalom-történeti témában íródott, ami jellemző maradt azután is, hogy 1978-ban a tudományos szocializmus tantárgy mellé bevezették *A magyar munkásmozgalom története* című képzést. A legitimációs válságot az ideológiai tárgyak tanárai is érzékelték, de a hetvenes években úgy gondolták, hogy a problémák mögött csupán oktatásmódszertani hiányosságok húzódnak meg, tehát a pedagógia reformálását sürgették. Megoldás lehetett volna, ha az ideológiai képzés nyit a nyolcvanas évek elejétől Magyarorszá-

⁶⁴ Csizmadia 1995, 100., 108–109., 111–112.

⁶⁵ Csizmadia 1995, 65.; Hanák 1979, 172., 177–180.; Lugosi 2015, 30–33.; Révész 1997, 196., 198–199.

gon is megjelenő politológia irányába. Erre történtek bátortalan lépések, például az ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszéke fontos sorozatot indított *Politikatudományi Füzetek* címmel. Ez azonban kevés volt ahhoz, hogy az ideológiai tárgyak, tanszékek presztízse növekedni kezdjen.⁶⁶

Az 1970-es évek második, és az 1980-as évek első felében a politikai döntéshozók továbbra is próbáltak javítani a pártoktatás színvonalán. Mint már említettem, 1978-ban a három alaptárgy – politikai gazdaságtan, filozófia, tudományos szocializmus – mellé bevezették a magyar munkásmozgalom történetét, és néhány intézményben az általános szociológiát is. 1980 novemberében megkezdődött az egyetemi/főiskolai jegyzetek átdolgozása és korszerűsítése, 1981 februárjától pedig mintegy másfél évig általános felmérést készítettek a marxizmus-leninizmus oktatás helyzetéről, az erről szóló előterjesztést 1982. augusztus 24-én vitatta meg az APB.⁶⁷

Az 1982 nyarára elkészült anyag az ideológiai képzés fogyatékoságait külső okokkal (a „nemzetközi munkásmozgalom” vitái és ellentétei, a szocialista országok politikai és gazdasági válságai) és belső anomáliákkal (a felsőoktatási rendszer megoldatlan problémái, a KISZ-munka hiányosságai, a tanulók egy részének egzisztenciális nehézségei, az értelmiségiek pályakezdési gondjai) magyarázta. A dokumentum szerint az említett problémák felerősítették a szocializmussal szembeni bírálatokat és a marxista oktatást érő kritikákat. Az előterjesztés ugyanakkor önkritikusan azt is megállapította, hogy az oktatás „ma sem tudja megfelelően összekapcsolni a marxista-leninista elméletet a szocialista építés társadalmi gyakorlatával. [...] nem tudunk elég meggyőzően és hitelesen foglalkozni a szocialista építés mai kérdéseivel és fejlődési gondjaival, nem vagyunk képesek mélyrehatóan elemezni azokat a változásokat, amelyek az elmúlt időszakban a fejlett tőkésországokban végbementek. [...] korunk több jelentős kérdésének megválaszolásában a nemzetközi és a hazai marxista-leninista elmélet fáziskésében van, és az oktatásnak sokszor nincs mire támaszkodnia.” Mindemellett a speciális kollégiumok közül kevés foglalkozott aktuális társadalmi kérdésekkel, az oktatást túlzott tartalmi és strukturális szétaprózottság jellemezte, a tanárok alig olvastattak „klasszikus szövegeket”, vagyis Marx, Engels, Lenin és más teoretikusok eredeti műveit, de a hallgatók

⁶⁶ Bozóki 1985, 108.; Iván 1982, 92–93., 95.; Kuczi 1990, 130–132., 137.; Pándi 1981, 22., 26–27., 35.

⁶⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-285. Jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak a szociológia oktatása és a szociológus képzés helyzetéről és továbbfejlesztésének feladatairól (1977. június 1.), 11.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-394. Előterjesztés az Agitációs és Propaganda Bizottság számára. Tárgy: A marxizmus-leninizmus oktatás helyzete és korszerűsítésének feladatai az állami felsőoktatásban (1982. augusztus), 12–13.; Józsa 1982, 3., 8.

túlterhelése is jelentős akadálya volt a fejlődésnek. Problémának számított az is, hogy az oktatók (például az ideológiai és a társadalomtudományi tárgyak tanárai) nem egyeztették egymással a tanterveket, s az utánpótlás is számos kívánnivalót hagyott maga után.⁶⁸

Megoldásként az APB azt javasolta, hogy az ideológiai tárgyak tanárai fokozatosan törekedjenek az elmélet és a gyakorlat összekapcsolására, s a továbbképző központok szervezzenek olyan alkalmakat, kurzusokat, amelyeken marxista tudósok, politikusok időszerű kérdésekkel foglalkoznak. Azt tanácsolták, hogy ne szakadjon el egymástól a filozófia és a politikai gazdaságtan oktatása, a tudományos szocializmusnál erősítsék meg a politikatudományi jelleget, a magyar munkásmozgalom történetének oktatása a „felszabadulás” utáni időszakkal foglalkozzon, továbbá teremtsék meg az általános szociológia oktatásának feltételeit, legfőképpen az egyetemeken. Javasolták még, hogy az intézmények indítsanak több olyan speciális kollégiumot, amelyek a szocializmus aktuális helyzetével foglalkoznak, az ideológiai tanszékek javítsák meg az együttműködésüket a szakmai tanszékekkel, ismertessék meg a tanulókat a marxizmuson belüli vitákkal, a társadalomtudományi kutatóhelyek munkatársait jobban vonják be az oktatásba, ezzel egyidejűleg pedig segítsék elő a tanárok bekapcsolódását a kutatóintézetek munkájába, valamint a továbbképző központok erősítsék meg az intenzív képzési formákat. Szorgalmazták még a marxizmus-leninizmus oktatás egységes programjának megírását, új oktatási struktúra bevezetését. Úgy számoltak, hogy mindezen feladatokra négy-hat évet kell szánni. Fontosnak tartották a szakképzés új rendszerének kialakítását (hiszen „a marxizmust oktatók jelentős része ezeken szerzi meg a szükséges szakképzettséget”) és az új, egységes továbbképzési rendszer kiépítését.⁶⁹

A korszerűsítés meg is indult az APB-állásfoglalás után. Átdolgozták az egységes jegyzeteket, több fakultációt és speciális kollégiumot vezettek be, terjedt a szociológia oktatása is. Új oktatási programokat dolgoztak ki, amelyek több ponton lényegesen érintették az ideológiai tárgyakat: a filozófiai tananyagokban nagyobb súlyt kaptak az aktuális filozófiai kérdések, hangsúlyosabbá váltak a legújabb polgári filozófiai írások. A politikai gazdaságtan új tananyaga immár összehasonlító módon elemezte a tőkés és a szocialista gazdaság szerkezetét, s a tudományos szocializmusnál nagyobb hangsúlyt kapott a politikai rendszerek bemutatása. Az új programok ki-

⁶⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-394. Előterjesztés az Agitációs és Propaganda Bizottság számára. Tárgy: A marxizmus-leninizmus oktatás helyzete és korszerűsítésének feladatai az állami felsőoktatásban (1982. augusztus), 9., 11., 14–17., 23., 28–30.

⁶⁹ Uo. 33–39.

alakítása és bevezetése azonban lassan haladt.⁷⁰ Az átalakítási kísérletek ellenére az ideológiai tárgyak nem lettek népszerűbbek, oktatásuk igazán jelentősen nem tudott megújulni.

Ekkorra már a „marxizmusnak” mondott filozófia nemcsak Keleten, de Nyugaton is elvesztette népszerűségét. A hatvanas éveket követő időszak a marxizmus, de általában a filozófia visszaszorulásának korszaka Európában. A számos szélsőséges megnyilvánulástól sem mentes, romantikusnak tűnő diákmozgalmak kora lejárt, a marxizmussal kísérletező meghatározó filozófusok (Herbert Marcuse, Jean-Paul Sartre, Lucien Goldman stb.) meghaltak, a „frankfurti iskola” is elvesztette jelentőségét. A baloldaliak számára nagy reményekkel kecsegtető egzisztencializmus is kifulladásra jutott. A filozófiai irodalom világszerte szétforgácsolódott, a „Nagy Elmélet”, a nagy szintézis helyett a túlspecializált részkutatások erősödtek meg (mint láthattuk, Magyarországon ezt még külön is elősegítette az uralmi rend felől érkező nyomás).⁷¹ Közben az ideológiai tankönyvek folyamatosan újratermelték a Sztálin által kanonizált marxizmust, hiába írtak arról többen, hogy ez már tarthatatlan állapot. A hivatalos ideológia megtanulására kötelezett hallgatók döntő többsége ezért továbbra is közömbös volt a marxizmus irányában, sőt, sokan más eszmék (például a vallások) felé kezdtek el tájékozódni. A korszerűsítési munkálatok alapvetően kudarcot vallottak.⁷²

Ebben a légkörben robbant ki az ún. „szélcsend-vita”. Ezt a Társadalomtudományi Intézet kutatója, Papp Zsolt indította el az *Élet és Irodalom* 1984. október 5-i számában megjelent írásával. Papp már 1982-ben meglepően élesen és őszintén kritizálta a hazai marxista oktatást.⁷³ A *Mielőtt megalvadunk* című cikk azt állította, hogy a magyarországi marxista filozófia, társadalomelmélet, társadalomtörténet-elmélet, struktúraelemzés,

⁷⁰ Hovanyecz 1985, 36–37.

⁷¹ Almási 1983, 210., 217.; Mórocz 2018, 24–25.; Szerdahelyi 1982b, 17.

⁷² Földes 1989, 25–26.; Ripp 1987, 232., 235–236., 239.

⁷³ A *Kritika* 1982. évi 2. számában megjelent interjúbán a tudós kifejtette, hogy szerinte a marxista társadalom- és történetelméleti oktatásnak három készség kialakítását kellene elősegítenie: 1. innovációs-készség; 2. demokratikus részvételi készség és igény; 3. identitás. Véleménye szerint „az oktatott társadalom- és történelemelméleti anyag ezeknek kevéssé tesz eleget.” Ezt több okkal magyarázta: szerinte a képzés sok irreleváns tudást közvetít, olykor nagy távolság van a szemléleti sémák és a társadalom valós élete között, a társadalomelméleti képzésben alig jelennek meg a polgári (és a hazai) közgazdaságtan eredményei, de a kortárs társadalomtudományok megállapításai sem épültek be az oktatásba. „Indokolatlannak mondható a tartózkodás kortárs nyugat-európai – például francia, nyugatnémet –, Marxnak elkötelezett társadalomelméleti munkák iránt.” Ez utóbbi gondolat megjelent az említett 1984-es írásában is. Szerdahelyi 1982a, 23–24.

módszerkutatás nem halad előre, ebben a tekintetben „szélcsend” van. Felidézte, hogy előadásain az ifjú hallgatók már nem tudnak lelkesedni Marxért, mert a kommunizmus kidolgozójának állításaival szemben „kopognak a tények”. Papp szerint ennek az az elsődleges oka, hogy Magyarországon nem jelenhettek meg alapvetően fontos, új, a marxizmust felfrissíteni képes amerikai és nyugat-európai szerzők könyvei. Néhányat fel is sorolt közülük (Anthony Giddens, Nicos Poulantzas, Michael Mann, André Gorz, Erik Wright, Alvin Ward Gouldner, Theresa Skocpol), majd röviden jellemezte is munkásságukat. „Gutaütéses, érvágásos bőség. Hat-nyolc év alatt könyvtárnyi irodalma halmozódott fel az angol-amerikai marxológiának. Más térségekről – pszt! nyugatnémetek! – most egy szót se” – írta. Pedig a német szerzőket ismerte a legjobban Papp Zsolt, kihagyásukat minden bizonnyal az írás terjedelmi kötöttségei is indokolhatták. Végezetül megemlítette, hogy már többször is megpróbálkozott nyugati marxista szerzők írásainak magyar nyelvű publikálásával (egyszer még egy válogatást is készített egyik ismerősével „a nyugati világ marxista baloldalának és újbaldalának elméleti írásaiból”), de a kiadók mindig visszautasították a megjelentetést, helyette hiánypótló közgazdasági és szociológiai műveket adta ki... az 1920-as és az 1950-es évekből.⁷⁴

Papp Zsolt tehát két nagyon fontos problémára hívta fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a fiatal generáció meglehetősen messzire került a marxizmus vonzáskörétől. Másrészt arra, hogy ameddig nem jelenhetnek meg a kortárs, modern, nyugati feldolgozások a marxizmusról, addig nemigen lehet beszélni a hazai ideológiai élet és képzés igazi megújításáról. Talán fölösleges mondani, hogy az említett szerzők egyáltalán nem szerepeltek az esti egyetemek vagy a Politikai Főiskola kurzusainak kötelező vagy ajánlott olvasmányainak listáján.⁷⁵

Az írás nagy visszhangot keltett. Elsőként a „Lukács-óvoda” egyik tagja, Ludassy Mária válaszolt Papp cikkére. Az MTA Filozófiai Intézetében dolgozó Ludassy generációs problémaként láttatta, hogy „miért ment el a [...] fiatalabbak gusztusa mindenféle marxizmustól”. Szerinte míg az ő nemzedéke, tehát a negyvenes évek közepén születettek még valóságos revelációval, időnként „féllegális” körülmények között olvasták Marx műveit a hatvanas években, addig a nyolcvanas évtized ifjúsága ezt már nem teszi.

⁷⁴ Papp 1987.

⁷⁵ A Papp Zsolt által felsorolt szerzők közül egyébként egynek, André Gorznak megvolt az egyik munkája, *A nehéz szocializmus* Magyarországon, de csak egy igen szűk kör számára volt elérhető, mert 1969-ben a Kossuth Könyvkiadó a „zárt terjesztésű” könyvek között adta ki. HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-103. Javaslat belső, illetve zárt terjesztés céljából 1969-ben kiadandó művekre, 48/a.

A legújabb, marxizmussal foglalkozó írások mögül ugyanis már hiányzik a „társadalmi töltés”, ami még megvolt a hatvanas évek „reneszánsza” idején.⁷⁶ A pszichológus Garai László nem cáfolta Papp Zsolt állításait az *ÉS* 1984. október 26-i számában, sőt, még ki is egészítette azt, újabb nyugati (elsősorban francia) szerzőket ajánlva a magyar kiadók figyelmébe. Garai ugyanis 1981 és 1984 között a Nizzai Egyetem professzoraként dolgozott, és azt állította: Nyugaton még mindig komolyan érdeklődnek Marx iránt a társadalomelmélet kutatói. Az akkor már évek óta külföldi emigrációban élő Márkus Györgyöt is megemlítette, aki a *Nyelv és termelés* című angol nyelvű kötetben védte meg Marxtot. Garai arra is felhívta a figyelmet, hogy célszerű lenne egy olyan elméleti munkát kidolgozni, amely megalapozhatná a gazdasági mechanizmus szocialista reformját, ami tisztázná, hogy a kialakítandó új, működőképesebb rendszernek mik a szocialista és gazdasági sajátosságai. (Ezt már a hatvanas években Lukács György is fölvetette.)⁷⁷ Az *Élet és Irodalom* szerkesztősége 1984. november 2-i „közbeszólásában” gyakorlatilag berekesztette az éppen csak kialakuló diskurzust. Ludassy írását elégikus nosztalgiázásnak bélyegezte, s lesajnálóan „üres manierizmusnak” nevezte, míg Garai cikkét „laicizmussal” vádolta, majd megállapította: „Papp Zsolt kérdései mindenesetre a levegőben maradtak és várják az érvényes választ.”⁷⁸

A válaszok, válaszkísérletek azonban 1985-től már nem az *ÉS*-ben, hanem a *Kritikában* jelentek meg. Valójában ennek a lapnak köszönhető, hogy a „szélcsend-vitában” nem állt be szélcsend, hanem valódi lendületet kapott. 1985 tavaszától az év végéig gyakorlatilag folyamatosan érkeztek hozzászólások a témában a társadalomkutatóktól. A megjelent írások szerzőinek egy része olyan szakember volt, aki részt vett azokon a vitákon, amelyeket 1985-ben szerveztek önkéntes alapon különféle marxista tanszékek munkatársai, és amelyek vezetésével az MM Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya Tőkei Ferenc egyetemi tanárt kérte fel. A viták egyikét (sorrendben a másodikat) egyébként a Társadalomtudományi Intézet földszinti tanácstermében tartották 1985. március 22-én.⁷⁹

A véleményüket kifejtő tudósok egyetértettek Papp Zsolt azon állításával, hogy a fiatalok körében finoman szólva kevésbé népszerű a marxizmus, sőt olyan szerző is akadt Karikó Sándor személyében, aki szerint nemcsak

⁷⁶ Ludassy 1984, 2.

⁷⁷ Garai 1987, 399–400., 402.

⁷⁸ *ÉS* 1984, 2.

⁷⁹ Ludassy 1985, 17.; Tőkei 1985, 23.

az ifjúság, hanem a társadalom szélesebb rétegei is elbizonytalanodtak a marxizmust illetően („már-már aggasztó fejlemény, legalábbis elgondolkodtató, hogy a hazai közgondolkodásban, sőt, szakmai berkekben is kezd megkérdőjeleződni a mai társadalmi gyakorlat és a marxi elmélet összekapcsolhatóságának lehetősége”).⁸⁰ Azzal az állítással is egyetértettek – bár különösebben nem reagáltak rá –, hogy bántóan hiányzik Magyarországról a kurrens nyugati „marxológiai” szakirodalom, és célszerű lenne a nyugati, Marxszal foglalkozó könyvek közül minél többet lefordítani magyarra. A hangsúlyok terén azonban már voltak különbségek. Domonkos Anna például azt hangsúlyozta, hogy a „polgári” szerzők megjelenése a magyar piacon nem pótolhatja a hazai ideológiai-filozófiai kutatásokat, Éles Csaba pedig azt írta, hogy valóban fontos „a friss nyugati marxista, marxizáló és polgári szakirodalom” ismerete, de „ez csak a különféle klasszikusok újraolvasásával kerül az őt megillető helyre.”⁸¹

Az ideológiai oktatást illetően csak a hozzászólók kisebbik része fejtette ki véleményét. Akik megtették, azok úgy vélték, hogy a marxista-leninista képzés azért olyan gyenge, mert még mindig jelen vannak a tanszékeken, tanfolyamokon a régi, rossz beidegződések, dogmatikus gondolatok, túlzott leegyszerűsítések és az üres frázisok, bár Ökrös Tamás úgy vélte, ez nemcsak a marxista oktatást, hanem általában a marxista közgondolkodást, a társadalomkutatást és a publicisztikát is jellemzi. A legkeményebben Ludassy Mária fogalmazott, aki szerint nem a „polgári tudomány” vélt vagy valós térhódítása árt igazán a marxizmusnak, hanem azok az öregedő, még az 1950-es években rövid tanfolyamokon a vulgármarxizmust magukévá tevő tanárok, akik évtizedek óta szajkózzák a dogmává merevített ideológiai tételeket. „Ha olyanok taníthatják a marxizmust, akik diákjaik kissé kritikusabb kérdéseire feljelentéssel felelnek, akkor valóban mindent megteszünk az antimarxista eszmék térhódításáért” – írta. Ludassy még azt is megjegyezte, hogy a hazai filozófiai vitakultúra is súlyos lemaradásban van Nyugat-Európához képest. Olyan vitákra volna szükség szerinte, ahol egyik fél sem akarja magának „az ideológiai ítéletvégrehajtó szerepét”, hanem ahol a partnerek ténylegesen meg akarják győzni egymást, illetve a hallgatóságot. Szerinte az ilyen diszkusszióktól „kissé felfrissülhetne az ideológiai közélet áporodott levegője.”⁸² Szegő Andrea azonban éppen ezt kritizálta *Vita helyett jegyzékváltás?* című írásában. Szerinte Ludassynak a

⁸⁰ Karikó 1985, 8.

⁸¹ Domonkos 1985, 11.; Éles 1985, 5.

⁸² Domonkos 1985, 13.; Karikó 1985, 9.; Ludassy 1985, 18.; Ökrös 1985, 22.

Társadalomtudományi Intézetben tartott, említett tanácskozáson lett volna lehetősége arra, hogy kifejtse saját véleményét a marxizmusról, de nem tette. „Egy előszóban zajló vitában a polémia kihagyása, az utólagosan postázott reagálás mennyire segíti a nézetek ütköztetésének demokratizmusát?” – fogalmazta meg a költői kérdést Szegő. De mást is szóvá tett. Kifejtette, hogy Ludassy (mint ahogyan a „marxista reneszánsz” más hívei is) bírálja ugyan a dogmatikus marxizmust, de közben ő maga is egy másik dogma, a „piacféti” elkötelezett híve lett. Valóban, Szegő jól érzékelt: Lukács György egykori tanítványai közül sokan annyira kiábrándultak a marxizmusból, hogy a hetvenes évek közepére-végére eljutottak odáig, hogy a tökéletes versenyen alapuló piacgazdaságot tartásuk a létező szocializmus *egyedüli* alternatívájának. A magát „demokratikusnak” nevező ellenzékben ténylegesen kimutatható ez a gondolati váltás. A későbbi SZDSZ-t megalakító értelmiségiek ekkor váltak a neokonzervatív-neoliberális gazdaságpolitika híveivé, nem véletlen, hogy Ludassy is a szabad demokratákkal szimpatizált 1990 után. Szegő szerint ez az új dogmatizmus nemcsak a merev tervutasításos rendszert utasítja el, hanem eleve kizár minden olyan megoldási lehetőséget, ami a kapitalizmus és a szocializmus bizonyos elemeit ötvözve próbálna megoldást találni a kelet-európai társadalmak problémáira. A szerző ennek a „harmadikutas” megoldásnak, vagyis a köztulajdon mellett piacnak volt a támogatója. Lényegében azt mondta ki, hogy a hatvanas évek „marxista reneszánsza” azért hanyatlott le, mert akik abban részt vettek, a nyolcvanas évekre már megszűntek marxistának lenni: „ha a reformtörekvések a gyakorlatot a határhaszonelmélet, a neoklasszikus közgazdaságtan segítségével kívánják megújítani, akkor mi tartaná fenn az elméletben a marxizmus reneszánszát?”⁸³

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor is arról írtak, hogy a dogmatizmus nem egyszerűen a „sztálinisták” sajátja: létezik egy olyan dogmatizmus is, amely hasonlóan merev, mint a „szektásság”, ugyanúgy csak *egyetlen* módszert fogad el a társadalmi bajok megoldására, ezáltal hasonlóan kártékony ideológiát hoz létre. A szociológus házaspár ezt a dogmatizmus „luciferi” változatának nevezte, amely „ugyanúgy dogmákban, leegyszerűsítő képletekben gondolkodik, mint a hívő dogmatikus.” Mindössze annyi a különbség a „szektásokhoz” képest, hogy ők kicserélik az előjeleket a fogalmak előtt: így lesz pozitívból negatív a totális állam, a vezető párttitkár személye stb. Kapitányék szóltak még a „historizáló” dogmatizmusról is, „amelyik a marxizmust azért próbálja visszaseprűzni a múlt századba,

⁸³ Szegő 1985, 18–19.

mert Marx számos azóta történt fejleményt nem látott előre.” Ennek ellentétéként határozták meg a marxizmus ortodox felfogását, mely nagyjából mindent elfogad, amit Marx írt, és ennek alapján cáfolja vagy kritizálja a jelen valós tényeit vagy jelenségeit.⁸⁴

A vitában több szerzőnél is kitüntetett szerepet kaptak a *klasszikus* marxista szövegek. Az e téren megnyilatkozókat alapvetően két csoportra lehet osztani: az egyik fél rendkívüli jelentőséget tulajdonított annak, hogy az ideológiai oktatásban, a tudományos kutatásokban nagyobb szerepet kapjanak Marx és Engels eredeti írásművei, a másik fél ezt nem tartotta igazán fontosnak. Az előbbire Domonkos Anna, Karikó Sándor, Ludassy Mária és Vas Ida hozzászólásai szolgáltattak példát. Karikó azon kesergett, hogy *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* című kétkötetes Marx-mű (melyet ő egyébként a 19. századi gondolkodó egyik legfontosabb munkájának tartott) magyarul először csak 1972-ben jelent meg, s hogy valószínűleg még nem tudott kellően beépülni a hazai közgondolkodásba. Vas Ida szerint vissza kell térni Karl Marx, Friedrich Engels és más szerzők eredeti írásaihoz, hogy az elméletet és a gyakorlatot fel lehessen velük frissíteni. Domonkos Anna amellet érvelt, hogy a marxizmus „klasszikus örökségéhez” való viszonyt mind a propaganda, mind a tudomány szintjén újra kell gondolni. Az ideológiai oktatás egyik nagy hibájának tartotta az elterjedt pragmatista szemléletet, mely a „közvetlenül hasznosítható ismeretek” tanítására helyezte a hangsúlyt, sok történeti tudásanyagot fölöslegesnek bélyegzett, és ez háttérbe szorította a klasszikusok olvastatását. Arra is panaszkodott, hogy Magyarországon nincs olyan kutatóintézet, ahol intézményesen foglalkoznának Marx, Engels, Lenin írásainak vizsgálatával, s hogy ez a legfrissebb kutatási tervekbe sem került be. Ráadásul „az életmű magyar nyelvű alapköteteteinek a felhasználása körül is vannak nyugtalanító tünetek, Marx, Engels és Lenin Műveinek összkiadásai mintha holt tőkeként könyvtárak vagy raktárak mélyén hevernének.” Ludassy Mária arra hívta fel a figyelmet, hogy nem elég a klasszikus marxista szövegek ismerete, behatóan kellene tanulmányozni Marx kortársainak, így a „polgári filozófusoknak” a munkáit is, nem utolsó sorban azért, mert azokkal maga Marx is vitatkozott.⁸⁵

A másik fél, tehát akik nem tulajdonítottak túlzott jelentőséget a klasszikus szövegeknek, inkább azzal érveltek, hogy a korszak, a 20. század utolsó harmadának aktuális problémáit és jelenségeit kellene elemezni marxista

⁸⁴ Kapitány – Kapitány 1985, 20–21.

⁸⁵ Domonkos 1985, 11–13.; Karikó 1985, 8.; Tőkei 1985, 23.; Vas 1985, 17.

módszerekkel ahhoz, hogy az oktatás, a kutatói szféra, a társadalom stb. valóban visszatálhasson Marxhoz. „Még több marxista műnek a kiadása sem ellensúlyozhatja a »tények kopogását«, mert társadalmi, gazdasági fejlődésünk számos új vagy újabban felismert jelensége ellentmond a fejlődésről, az értékekről, a célokról és trendekről korábban kialakult sémáknak” – írta erről Thoma László. „Mai állapotában [...] a marxizmus éppen a ma legfontosabb, legégetőbb kérdések hosszú sorára nem ad feleletet” – tette hozzá Gyertyán Ervin. Mert nem az a baj – fejtette ki –, hogy a marxista klasszikusok nem írtak semmit a kibernetikáról, robotokról, komputerekről, atomenergiáról, környezetszennyezésről, demográfiai robbanásról stb. – hiszen ezek még az ő korukban vagy egyáltalán nem léteztek, vagy nem voltak részei a közbeszédnek –, hanem, hogy az azóta született marxista szerzők is adósak maradtak a megfelelő válaszokkal. Ezzel Ökrös Tamás is egyetértett, s kiegészítette azzal, hogy amíg a marxizmus nem akar egy lenni „a sokféle s egyaránt érdekes elmélet közül”, addig nincs esély arra, hogy korszerűvé váljon. Ökrös tehát már nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg is megkérdőjelezte a marxizmus hegemoniáját.⁸⁶ Sokatmondó, hogy ilyen állítás 1985-ben az egyik legolvasottabb hazai irodalmi lapban minden gond nélkül megjelenhetett.

Bár a „szélcsend-vita” nem tudta megállítani a marxizmus hitel- és presztízvesztését, mégis fontos volt, mert először itt kapott nagy nyilvánosságot a marxista filozófiából való tömeges kiábrándulás, melyről addig csak jószérivel magán-, illetve „folyosói beszélgetéseken” mertek szót ejteni, esetleg a szamizdat kiadványokban. A hetvenes évek közepe előtt még csak a marxizmus egyes tételeit vitatták, tíz évvel később már az egész világnézet megkérdőjeleződött.⁸⁷ Az itt elemzett vita egyike volt a marxizmus életművel és Marx gondolatrendszerével kapcsolatos utolsó diszkusszióknak a Kádár-korszakban.

Az ideológia visszaszorulását nem lehetett megfékezni. Apró részsikerektől⁸⁸ eltekintve az ideológiai tárgyakat nem sikerült megújítani, azokat a megszokott módon tanították, képtelenek voltak őket megszerettetni a

⁸⁶ Gyertyán 1985, 15.; Ökrös 1985, 22.; Thoma 1985, 4.

⁸⁷ Vö. Wiener 1985, 3.

⁸⁸ A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen például a nyolcvanas évek második felére sikerült egy kifejezetten színvonalas politikai gazdaságtan tematikát kidolgozni. Ez már számos ideológiai berögződéstől mentes volt (sokat merített például Kornai János alapművéből, *A hiányból*). Lásd Kézdi 2010, 172., 178. Az ELTE jogi karán pedig a tehetséges tanárok – többen közülük a KB TTI munkatársai, így Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Papp Zsolt – nyitott szellemben oktatták a tudományos szocializmust, más oktatókhoz képest sokkal szélesebb anyagot olvastattak a szemináriumokon. Pünkösti 2005, 121.

hallgatókkal.⁸⁹ A merev, színvonalatlan tananyag hiányosságaival tisztában voltak a tanárok is. „A marxista filozófiai diszciplínák oktatóinak körében [...] mindenki számára szinte kibírhatatlan feszültséget okoz a hivatalosan oktatott tananyagok és a valóságos élet diszkrepanciája” – írta erről Lendvai L. Ferenc filozófus. Felhívta a figyelmet arra, hogy a képzési reformra nincs sok esély, mert a kontraszelekció miatt hivatalban lévő oktatók többsége inkább dogmatikus szellemiségű, és nem érdekelt a nagyobb változtatásokban.⁹⁰

De nemcsak a fiatalok, hanem a döntéshozók jelentős része is közömbössé vált a hivatalos ideológia iránt. A nyolcvanas évek második felére már a politikusok nagy része sem hitt a marxizmus–leninizmusban. Kádár Jánost és néhány idős vezetőt leszámítva egyikük sem tarthatta magát őszintén „kommunistának”. Java részük pragmatikusan csak a hatalomhoz ragaszkodott, a negyven éve súlykolt ideológiához már nem, noha hivatalosan ezt természetesen 1989-ig senki sem ismerte el. Az uralmi rendnek ekkor már egyfajta eklektikus, sokféle elemet tartalmazó ideológiája volt. Szabadon válogattak a különféle reformkoncepciókból, szociáldemokrata, liberális, konzervatív, „harmadikutas” vagy éppen eurokommunista elképzelések közül.⁹¹

Az ideológiai képzés korszerűsítése tehát nem sikerült sem a Társadalomtudományi Intézetnek, sem másnak. Az igazság az, hogy nem is sikerülhetett. A magyarországi pártvezetés ugyanis túl sokszor hajtott végre éles politikai fordulatokat, amelyekkel az ideológiai oktatás egyszerűen képtelen volt lépést tartani. Mire megszülettek az új tankönyvek a gazdasági reform elméleti és gyakorlati szükségességéről, már le is kellett őket cserélni olyanokra, amelyek a konzervatívabb fölfogást propagálták, hogy utána ismét reformorientáltabb írásművek kerüljenek be a képzésbe. Ez a marxizmus–leninizmus teljes hitelvesztéséhez vezetett, egyszerűen nem lehetett egységes világnézetként komolyan venni.⁹²

Mindez törvényszerű volt. Karl Marx elméletéből szinte már megszületésének pillanatától, még a 19. században akcióprogramot hoztak létre a szocialisták. Ez értelemszerűen a politikai-hatalmi szempontokhoz igazodott, és vallásosan hitt a kapitalizmust meghaladni kívánó „Nagy Eszmében.” Gyakorlatilag már ekkor feloldhatatlan ellentétbe került azokkal az

⁸⁹ Pártélet 1986, 66., 70.; Pünkösti 2005, 121.; Zsebők 2017, 360.

⁹⁰ Lendvai L. 1987, 541.

⁹¹ Gombár 1987, 4.; Rainer M. 2011, 28.

⁹² Földes 2018, 240.; Gombár 1987, 3.

egyébként marxista tudósokkal, akik a tudomány legelemibb szabályait komolyan véve folyamatosan megkérdőjelezték, ellenőrizték Marx állításait. A 20. században uralomra jutó kommunisták kormányzati elvvé tették az ideológiát, de erre az nem alkalmas, nemcsak a marxizmus, a többi ideológia sem. A kádárista hatalmi elit ugyan volt annyira pragmatikus, hogy a gyakorlati politizálás során időnként rugalmasan kezelje az ideológiai tételeket, de ez csak elmélyítette a hivatalosan soha fel nem adott kanonizált marxizmus és a valóság közti szakadékot.⁹³ Ezt valószínűleg érezte az MSZMP vezetése is, és bár újra és újra deklarálták az ideológiai képzés korszerűsítésének fontosságát, a valóságban nem akarták modernizálni az oktatást, mert akkor hozzá kellett volna nyúlni a kanonizált marxizmushoz, ami viszont hatalomtechnikai szempontból elfogadhatatlan volt számukra. A valóságban tehát az uralmi rendnek szüksége is volt a marxizmusoktatásra (mint „államideológiára”), de mégsem kellett nekik igazán. A dogmatikus marxizmusról tudták, hogy nincs sok köze a valósághoz, a „reformált marxizmus” viszont kikezdte volna az egy pártban és egyetlen eszmében hívő kormányzat legitimitációját.⁹⁴ Erre a dilemmára lehetetlen volt jó választ találni.

⁹³ Breisach 2004, 305.; Gombár 1987, 4–5.

⁹⁴ Vö. Kuczi 1990, 140.

IV. FEJEZET

KUTATÁSI PROGRAMOK ÉS A DÖNTÉS-ELŐKÉSZÍTÉS GYAKORLATA

IV/1. A munkás-kutatás

Az ipari/városi munkásság¹ a 20. század második harmadára a legnagyobb létszámmal bíró magyar társadalmi csoporttá vált, s az is maradt a rendszerváltással egyidőben jelentkező posztindusztrializációig. A munkássággal való társadalomtudományi kutatások azonban – alapvetően ideológiai okokból – meglehetősen kockázatosnak számítottak a Kádár-kori Magyarországon. Ez egyike volt azon témáknak, ahol a kevésbé elővigyázatos tudósok könnyen beleütközhettek a rendszer egyik legfontosabb ideológiai tabujába. A hatalom legfelsőbb birtokosai szerint ugyanis az ipari munkásság egyetlen egységes homogén társadalmi osztályt alkotott, a kommunista állampárt, az „élcsapat” pedig hivatalosan az ő nevükben gyakorolta a hatalmat, a munkásság rétegét azonosították „a párttal”, pontosabban a pártvezetéssel.² Fontos megjegyezni, hogy amikor a kommunista vezetők „munkásosztályról” beszéltek, azon általában a nagyipari, ezen belül is a nehézipari üzemek fizikai dolgozóit értették.³

Az említett jelentős ideológiai kötöttség rendkívül lehatárolta a társadalomkutatók vizsgálati lehetőségeit. A munkásságról éveken keresztül csak elismerően, az „élmunkásokról” pedig elragadtatva lehetett beszélni. Ez utóbbiakat az ötvenes évek első felében különleges emberekként, sőt hősökként, már-már emberfeletti teljesítményekre képes „ipari katonaként” mutatták be, akiknek eszükbe sem jut, hogy munkateljesítményüket visszafogják, vagy taktikázzanak vele. Ebben a felfogásban a „munkás” öntudatos dolgozó, aki hisz abban, hogy ő a termelés „igazi ura”,⁴ mivel ő ért

¹ Szándékosan nem használom a „munkásosztály” kifejezést, a gazdasági helyzetet alapul vevő osztályfogalomnál a „réteg” kifejezést alkalmasabbnak tartom a modern társadalmak leírására. A társadalmi réteget olyan gyűjtőfogalomnak értelmezem, amelynek egyik speciális fogalma az osztály, vagyis a termelőeszközökhöz való viszony alapján megkülönböztetett réteg. Andorka 2006, 157., 164.

² Bartha 2017b, 8.; Belényi 2000, 171.; Valuch 2012, 5.

³ Valuch 2005, 220.

⁴ Kemény 2010, 90.; Valuch 2005, 213.

leginkább a munkamódszerekhez, gépekhez stb., és belső igény készíteti arra, hogy saját érdekeit háttérbe szorítva a közösségért munkálkodjon.⁵

Az MSZMP és az állam vezetői nagyrészt a munkásság rétegéből származtak, s erre rendszeresen emlékeztették is a tömegeket. Nagy többségük 1945 után már nem a gyárakban, hanem különféle párt- vagy állami szervezetekben dolgozott, magukat mégis tudatosan „munkásnak” nevezték. S bár ezt sok ipari dolgozó furcsállta, gondolkodásukat mégis befolyásolta, hogy a vezetők a legitimitációjukat részben munkásszármazásukból vezették le. Azt valószínűleg nem hitte el a fizikai dolgozók többsége, hogy ténylegesen az ő rétegük gyakorolja a hatalmat, de azt elfogadták, hogy Magyarországon az uralomnak ez a jogalapja.⁶ A rendszer vezetőiben 1956 őszéig fel sem merült, hogy a „dolgozó tömegeknek” esetleg jelentősebb fenntartásaik is lehetnek a politikai irányvonallal. Lassan tudatosult csak bennük – többek között éppen a társadalomtudósok tevékenysége révén –, hogy az úgynevezett „hatalomra került proletariátus” milyen óriási változásokon ment keresztül az 1945 utáni évtizedekben, s ez miként hatott a réteg igényeire, érdekérvényesítő képességére.⁷

A Kádár-rendszer vezetői – tanulva az 1956-os forradalomból, amelyben köztudottan tömegével vettek részt a munkások – már felismerték, hogy az államosított üzemekben differenciált társadalmi kapcsolatok is megjelenhetnek, ezért számolni kell a gyárak munkamegosztási viszonyaival, vagyis léteznek a hivatalosan meghirdetett „össztársadalmi érdekekkel” szembenálló magatartások is. 1958-ban jelentős apparátust bevonva felmérést készítettek a nagyüzemi munkások helyzetéről, és még ugyanebben az évben napvilágot látott az MSZMP 1958-as munkáshatározata.⁸ Ez a dokumentum már tükrözte azt a felismerést, hogy a munkásoknak ugyanolyan szükségleteik vannak a szocializmusban, mint a kapitalizmusban. Innentől kezdve a pártvezetés igyekezett megismerni a munkásság rétegét, kiemelt figyelmet fordított a dolgozók mindennapi problémáinak orvoslására, életszínvonaluk folyamatos növelésére; szemben a Rákosi-féle kurzussal, amely az erőltetett iparosítás terheit áthárította a társadalomra.⁹ Már az 1958-as határozat nyomán megemelték a családi pótlékot, majd sor került egyes bérkategóriák, illetve a nyugdíjak rendezésére is. Más javas-

⁵ Szabó 1998, 46., 56., 62., 82.

⁶ Földes 2018, 113., 127.; Kemény 2010, 197–198.

⁷ Orbán 1972, 3.

⁸ Belényi 2009, 153.; Földes 2018, 109.; Makó 1983, 61–64.

⁹ Bartha 2012, 60.; Belényi 2000, 170.; Pap 2015, 147.; Szántó 1998, 30.

latokról – például a lakáshelyzet általános javításáról, a béreknél kialakult „egyenlődsdi”, vagy a jövedelemaránytalanságok megszüntetéséről – viszont kiderült, hogy csak a gazdaságirányítási rendszer átalakításával oldható meg. A propaganda is változott. Míg az 1950-es évek első felében egy-egy „élmunkást” emeltek ki követendő példaként, addig 1956 után a szocialista brigádmozgalom mint kollektíven fellépő egység lett a követendő példa. A „melósok” idealizálása nem szűnt meg, de a média ekkor már nem ruházta fel különleges képességekkel a „termelésben élenjáró dolgozókat”, inkább azt hangsúlyozta, hogy a jó brigádtag is egy a gyár többi munkása közül, hasonló problémákkal küzd, mint bárki más, legfeljebb kicsit jobban igyekszik teljesíteni a munkahelyén.¹⁰

A konszolidáció és az életszínvonal-politika következtében az 1960-as évek közepére stabilizálódott az MSZMP és a munkásság viszonya, a pragmatikus kádári hatalomgyakorlásnak hála ritkák voltak, és általában csak egy-egy üzem keretei között maradtak a sztrájkok és a munkabeszüntetések. A gazdasági növekedéssel együtt járó reálbér-emelkedés, a fizikai dolgozók számára kedvező munkaerőpiac, a kereseti arányok lefelé nivellálása évekre stabilizálta a főbb munkásrétegek alapvetően jó, vagy legalábbis az előző két évtizedhez képest mindenképpen jobb közérzetét. A politikusok egy része azonban tisztában volt azzal, hogy korántsem szűntek meg a problémák. Tapasztalták, hogy a rendszer ideológiájában fontos helyen szereplő „üzemi demokrácia” meglévő szervezetei csak formálisan működnek.¹¹ Tudták, hogy a „munkásosztály és a párt vezető szerepét tagadó vagy helytelenül értelmező nézeteket” nem sikerült teljesen felszámolni, de tudták azt is, hogy az 1958-at követő évtizedben a párt- és állami vezető testületekben mindenütt csökkent a munkások aránya.¹² Érzékelték, hogy a vállalat- vagy üzemvezetők növekvő fizetése komoly ellenérzéseket generál a beosztott dolgozók körében. Ráadásul a hatvanas évek közepétől a pártvezetés megkezdte az új gazdasági mechanizmus előkészítését, amit szükséges gazdaságpolitikai lépésnek tekintett, de azért valamennyire tartott is tőle. A politikusok ugyanis nem tudták, hogyan fog reagálni a társadalom a reformra, érinteni fogja-e vajon az a proletariátus „vezető szerepét”.¹³ Mindezek, és a munkásság rétegén belül lezajlott jelentős

¹⁰ Földes 2018, 113.; Illés 1970, 104.; Szabó 2007, 166–167.; Tóth 2010, 66., 68–69.

¹¹ Földes 2018, 113.; Kemény 2010, 202.; Pap 2015, 148.; Valuch 2005, 224.

¹² Földes 2018, 132.

¹³ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Határozat a Társadalomtudományi Kutató Intézet felállításáról. 1. sz. melléklet. Az 1966-ban feldolgozásra kerülő témák, 4.; Bartha 2009, 82., 100.; Kalmár 2014, 246–247.

átalakulások (az óriási létszámnövekedés 1950-től, a munkásság szerkezetének változásai stb.) arra készítették a politikai szférát, hogy szorgalmazza a fizikai munkát végző társadalmi csoportokkal kapcsolatos tudományos vizsgálatokat, mivel annak ellenére, hogy hivatalosan az ő nevükben kormányoztak, nem voltak kielégítő, naprakész ismereteik az általuk legfontosabbnak tartott társadalmi rétegről.¹⁴ A gyáripari munkásság lehetséges reakcióinak mérlegelése pedig szinte minden fontosabb politikai döntés előtt kötelező volt a kádári hatalmi centrumban, ahol az ipari munkásság pozícióit, érdekérvényesítési lehetőségeit végig felülértékelték.¹⁵

Az MSZMP irataiból úgy tűnik, hogy ekkoriban többen is felhívták a figyelmet arra, miszerint komolyabban kellene foglalkozni a munkássággal. Lakos Sándor, a Társadalomtudományi Intézet igazgatója 1968 nyarán előterjesztést készített az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a munkások műveltségi helyzetéről. Az anyagban – melyet Aczél György is láttamozott – leírta, hogy a témában ugyan több intézmény is folytat vizsgálatokat, de ezeket kívánatos volna jobban összehangolni. Az APB felhívhatná az érintett minisztériumokat, a helyi párt-, szakszervezeti és tömegszerveket a munkásság műveltségi viszonyainak rendszeres vizsgálatára.¹⁶ Még ugyanazon év decemberében Szirmai István, az Agit. Prop. Bizottság elnöke első helyen javasolta a magyar munkáshatalom jellegének vizsgálatát, annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy „kikből áll a munkásosztály”.¹⁷

Ennek köszönhető, hogy az 1966-ban felállított Társadalomtudományi Intézetnek már lényegében alapításától kezdve kiemelt feladatává vált a munkás-réteg kutatása, ezt egy külön csoport vizsgálta Illés János vezetésével.¹⁸ Ez volt a KB TTI első hosszabb időre szóló fő vizsgálati témája, melyben – hasonlóan a többi kutatási programhoz – nagy számban vettek részt más intézetektől kikért személyek.¹⁹ Az 1966-ban meginduló kutatások elsősorban a munkásság fogalmával, az összetételében bekövetkezett változásokkal, gazdasági és műveltségi helyzetével foglalkoztak.²⁰ 1968-tól

¹⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-54. Blaskovits János – Illés János: Korunk és a munkásosztály, 42–43.

¹⁵ Földes 1989, 103.; Földes 2018, 110.

¹⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-98. Lakos Sándor: Előterjesztés az Agit. Prop. Bizottságnak a munkásosztály műveltségi helyzetéről és ezzel kapcsolatos néhány elvi és gyakorlati problémáiról (Vitaanyag, 1968. július 11.), 32., 57.

¹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-106. Szirmai István (1968. december 17.), 10.

¹⁸ Módra 1972, 103.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 226.

¹⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-20. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.), 1.

ezt igyekeztek kiegészíteni a tudományos-technikai forradalom munkae-rőre gyakorolt hatásainak elemzésével, a társadalmi rétegződéssel, a szakmai és politikai képzés nehézségeinek analizálásával is.²¹ A hetvenes évek elejétől pedig megkísérelték felvázolni a munkás-réteg fejlődésének távlatait, valamint kapcsolatait a magyar társadalom egyéb rétegeivel.²² Ebben az alfejezetben ezeket a kutatásokat mutatom be az Intézet 1966-os alapításától kezdve 1974-ig; ebben az időszakban jelentek meg ugyanis az MSZMP KB „munkásosztállal” kapcsolatos irányelvei, mely dokumentum összeállítója a hivatalos diskurzus szerint felhasználták a KB TTI kutatási eredményeit.

Önálló intézeti kiadványok a munkásságról

Mindössze néhány hét telt el az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1966. márciusi megalapítása után, amikor már elkészült Blaskovits János tollából egy munkásokkal foglalkozó tanulmánygyűjtemény tervezete. A dokumentum szerint ez Lakos Sándor intézetigazgató bevezetője mellett hat önálló írást tartalmazott volna. Maga a kötet ugyan sosem jelent meg, de a felsorolt tanulmányok közül kettőt (Lackó Miklós: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*; Blaskovits János: *A munkásosztály fogalmáról*) 1968-ban önálló intézeti kiadványként publikálták. A tervben szereplő többi írás közül három (Illés János – Benedeczki Jánosné: *Új vonások a munkásosztály fejlődésében, belső rétegződésében a szocialista építés korában*; Sass György: *A munkásosztály életviszonyainak, életszínvonalának alakulása az ellenforradalom után*; Vonsik Gyula: *A munkásosztály politikai aktivitásának fejlődése*) azonban sosem látott napvilágot, egy pedig (Kovács Ferenc – Kun Ferenc: *A szocialista társadalom struktúrája és a munkásosztály*)²³ 1974-ben átdolgozva, Kovács Ferenc neve alatt megjelent, de *A munkásosztály helye a szocialista társadalom struktúrájában* cím alatt a *Társadalomtudományi Közlemények* 1974. évi 1. számában. Volt két olyan későbbi kiadvány,

²⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-98. (1968. július 16.). Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1968. július 16-i üléséről, 2.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Határozat a Társadalomtudományi Kutató Intézet felállításáról. 1. sz. melléklet. Az 1966-ban feldolgozásra kerülő témák, 4.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-20. Emlékeztető az 1968. január 15-én megtartott intézeti értekezleten elhangzottakról, 46–56.

²¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-92. Lakos Sándor: Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak a Társadalomtudományi Intézet munkatervére és más intézetekben kiemelten kezelendő témákra (1968. április), 23.

²² HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-14. Javaslat az Agit. Prop. Bizottság részére a Társadalomtudományi Intézet perspektivikus és 1971. évi feladataira, 125–128.

²³ HU-MNL-OL-M-KS 904-2.-54. Blaskovits János: A munkásosztályról szóló tanulmánygyűjtemény I. kötetének tervezete (1966. április 7.), 36.

amely nem szerepelt az 1966-os tervezetben: Balogh István *A munkásifjúság helyzete* és a Turgonyi Júlia – Ferge Zsuzsa szerzőpáros által írt *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei* című kötet.²⁴

Lackó Miklós *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korban* című könyve valamelyest kivételnek számít a többihez képest: az MTA Történettudományi Intézetében dolgozó kutató nem szociológiai, hanem hivatásából adódóan történeti munkát írt az 1867 és 1945 közötti magyar munkásságról.²⁵ A könyv figyelemreméltó változás volt a korábban megjelent, alapvetően a hivatalos ideológiai elvárásokhoz igazodó munkásmozgalom-történeti kiadványokhoz képest: össze nem függő forrásszövegek magyarázása, a „proletariátus dicsőítése” helyett adatokkal, elemzésekkel bizonyította, hogy a kommunista mozgalom *miért nem* tudott igazán gyökeret verni a magyarországi munkások körében. A munkásmozgalom-centrikus diskurzus erről gyakran hallgatott, vagy eltorzította a valós képet. Ez az adatgazdag munka föltétlenül tényszerűbb volt a korabeli „proletár osztályokkal” foglalkozó történeti írásoknál.²⁶

A többi kötet – melyek valójában hosszabb tanulmányok voltak, mintsem monográfiák – témaválasztásukban már jobban beleillettek a Társadalomtudományi Intézet profiljába. Turgonyi Júlia és Ferge Zsuzsa közös műve *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei* empirikus kutatásokon alapuló szociológiai munka: a szerzőpáros hat gyárban készített 260 interjút, mielőtt hozzákezdett volna az íráshoz.²⁷ Az iparban dolgozó nők számos problémáját feltárták. Bemutatták, hogy a tradicionálisan nőket foglalkoztató iparágakban tevékenykedőknek nem volt lehetőségük szakmát tanulni, a szakmunkástanuló iskolákban a lányok sokkal kevesebb időt tölthettek, mint a fiúk, a női szakmunkások átlagórábére alacsonyabb volt, mint a férfi segédmunkásoké, az egészségre ártalmas munkahelyeken pedig sok nő nem részesült munkaidő-kedvezményben, emellett sok helyen híján voltak a megfelelő orvosi ellátásnak is. Továbbá megállapították, hogy bizonyos területeken (nyomda-, textil-, építőipar stb.) kiugróan magas volt a fiatal, szakképzetlen dolgozók aránya, ráadásul általában egyoldalú szakismeretekkel rendelkeztek. A szerzőpáros által megkérdezettek több-

²⁴ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-20. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.), 2.

²⁵ Amiatt, hogy nem illeszkedett a Társadalomtudományi Intézet fő profiljába, részletesebb elemzésétől ezúttal eltekintek.

²⁶ Némedi 1974, 107–108.; Valuch 2012, 6–7.

²⁷ Írásomban nem az eredeti, 1969-es kiadásra, hanem az 1973-ban ismét megjelent és kibővített tanulmányukra hivatkozom: Turgonyi – Ferge 1973, 59.

nyire alacsonynak tartották a családi pótlék összegét, s panaszkodtak arra is, hogy nagyon kevés volt a bölcsődei férőhely, így az intézmények csak a gyermekek 9,7%-át tudták befogadni. Kimutatták azt is, hogy 1959 óta gyakorlatilag semmit sem csökkent az éjszakai műszakban dolgozó munkásnők száma,²⁸ ami miatt egyébként a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet a hatvanas években kizárással fenyegette Magyarországot.²⁹ Ferge és Turgonyi a meglévő problémákért nemcsak az állami szerveket tették felelőssé, hanem a vállalatvezetőket, akik nem szívesen költöttek a nők továbbképzésére, mert tartottak attól, hogy nem fogják tudni kielégíteni a nagyobb szakismerettel együtt járó bérigényeket. Mindemellett úgy vélték, ha a nők úgyszólván elmennek szülni és gyereket nevelni, akkor fölösleges is támogatni a képzésüket. A „múltból megörökölt” régi, előítéletes szemléletet is kritizálta a két szerző, vagyis azt a nézetet, hogy a férfi családfenntartóként magasabb bérre jogosult, mint az asszony, s a nők jelentős része megalázkodóan is tartaná, ha többet keresne uránál, de még azt is, ha partnere többet vállalna nála a házimunkából.³⁰ Tehát a nők általában nem kérdőjelezték meg a férfiak dominanciáját,³¹ az esetek többségében alacsonyabb fizetésű munkahelyeken tudtak elhelyezkedni, Magyarország – más szocialista országokhoz hasonlóan – ebben a hagyományos mintákat követte.³² Az „előítéletek erejét”, mint visszahúzó szempontot emelték ki a kiadványt méltató újságírók is,³³ s így a korabeli nyilvánosságban gyakran azzal magyarázták a létező problémákat, hogy a szocialista társadalomban még jelen vannak a negatív előjelű múlt „káros, elavult nézetei”.³⁴ A hivatalos diskurzusban a múlt szinte mindig a rossz világot szimbolizálta, szemben a jelennel, a jó rendszerrel.³⁵

A problémák megoldására Ferge Zsuzsa és Turgonyi Júlia többféle javaslatot tett, bár maguk is jelezték, hogy nem vállalkozhattak konkrét,

²⁸ Turgonyi – Ferge 1973, 75., 78., 84., 97., 104–105., 123–125.

²⁹ Belényi 2009, 153., 214.

³⁰ Turgonyi – Ferge 1973, 85., 97., 101., 117. Vö. Tóth 2010, 57. A nők kettős terhelése (munkahelyen és az otthoni, családi környezetben) a többi szocialista országban, például a Magyarországinál több szempontból fejlettebbnek számító NDK-ban is probléma volt: Wendt 1997, 148.

³¹ Ezt Tóth Eszter Zsófia kutatásai is megerősítették. Tóth 2007, 168.

³² Wendt 1997, 150.

³³ Bozóky 1969, 31.; Lendvai 1969, 2.

³⁴ Vö. Szabó 1998, 50. Gyakran idézték Lenin mondását a „hagyományok szörnyű erejéről”. Mód 1970, 96.

³⁵ Tóth 2010, 70.

újszerű megoldások ajánlására. Hangsúlyozták a nők általános és szakirányú képzésének javítását, a túlnyomórészt nőket foglalkoztató ágazatokban a rövidített vagy részmunkaidő bevezetését, a nők éjszakai műszakjának fokozatos megszüntetését bizonyos területeken. Javasolták a bölcsődei és óvodai férőhelyek bővítését, valamint a napközi otthonok anyagi, személyi feltételeinek javítását is.³⁶ Ehhez kapcsolódóan felhívták a figyelmet az 1967-ben bevezetett gyermekgondozási segély (gyes) ellentmondásos hatásaira is: egyrészt pozitívnak értékelték a segély bevezetését, másrészt kifejtették, hogy a kormányzat célkitűzésével szemben az egyáltalán nem mérsékelte a bölcsődei férőhelyek iránti igényeket.³⁷ A bérezés közti nemi diszkrimináció korántsem csak a szocialista országokban számított általánosnak.³⁸ Ennek megszüntetése, vagyis az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvének érvényesítése itt fontos követelményként fogalmazódott meg, de a szerzőpáros elismerte, hogy a női fizetések gyors megemlése előtt számos gazdasági akadály tornyosult. A szakképzetlen női munkae-rőből túlkínálat volt, a gyes miatt a vállalatvezetők sem akarták emelni a fizetéseket stb.³⁹

Sok tekintetben hasonló írást közölt Balogh István és Gál Róbert is. *A munkásifjúság* című tanulmányukban.⁴⁰ Felhívták a figyelmet arra, hogy a régi előítéletek miatt a fiatal munkásnők alacsonyabb bért kapnak ugyanazért a munkáért, mint férfitársaik. A nők szakképzése, s ezzel együtt a női szakmastruktúra nagyon egysíkú, a szakmunkásképző intézetek pedig meglehetősen távol vannak a megfelelő oktatási körülményektől. Kevés iskolában van korszerű előadóterem a természettudományi és technikai tárgyak oktatására, túlsúlyoltak az intézmények stb.⁴¹ Az írás rámutatott arra is – amit egyébként egy jóval későbbi történettudományi kutatás is igazolt⁴² –, hogy szakmunkástanulónak általában az általános iskolát gyenge eredménnyel abszolváló diákok mentek. Ennek okát egyrészt abban látták a

³⁶ Turgonyi – Ferge 1973, 88., 125., 127., 139–141.

³⁷ Belényi 2009, 261.; Turgonyi – Ferge 1973, 121., 124.

³⁸ Tóth 2010, 55.

³⁹ Turgonyi – Ferge 1973, 102., 139.; Bartha 2009, 289.

⁴⁰ A munka alapjául szolgáló írást még Balogh István készítette el, mely 1968-ben jelent meg a Társadalomtudományi Intézet gondozásában *A munkásifjúság helyzetéről és társadalmi szerepéről* címmel. A mű kibővítve újra megjelent az Intézet 1973-as tanulmánykötetében, amit már Gál Róberttel közösen jegyzett Balogh (Balogh – Gál 1973). Hasonlóan a Turgonyi – Ferge tanulmányhoz, ez esetben is erre a későbbi kiadásra fogok hivatkozni.

⁴¹ Balogh – Gál 1973, 161., 167–168., 207.

⁴² Belényi 2009, 234.

szerzők, hogy a közép- és felsőfokú felvételeknél alkalmazott, származás szerinti kategorizálás 1963-as eltörlése után nem tettek meg mindent azért, hogy ne csökkenjen a „munkás-paraszt eredetű” tanulók száma. Másrészt sok szülő többre tartotta a társadalmilag gyakran „haszontalanabbnak” bélyegzett, írásztal melletti munkát, és inkább a gimnáziumok felé terelte gyermekét.⁴³ A szerzőpáros beszámolt még arról is, hogy a kevés kollégiumi hely főleg az eredetileg is hátrányosabb helyzetben lévő szakmunkás-tanulókat sújtja, a pályakezdők jóval kevesebbet keresnek, mint az idősebb dolgozók, nagyon nehezen jutnak saját lakáshoz, nagy tömegben laknak zsúfolt, korszerűtlen, az aktív kikapcsolódásra teljesen alkalmatlan munkásszállásokon. Emellett nagyon jelentős és folyamatosan újratermelődő az elemi iskolai tanulmányaikat be nem fejezők száma is.⁴⁴ (Ezek a problémák később is megmaradtak, lásd a IV/2., ifjúságkutatással kapcsolatos fejezetet!) Megoldásként Balogh István és Gál Róbert szorgalmazta a családalapítási segély bevezetését, a vállalati munkásszállások fejlesztésének rögzítését a kollektív szerződésekben, valamint a szakmunkásképzés korszerűsítését, továbbá nem csak a képzés szervezeti, tartalmi, hanem az oktatás személyi, tárgyi és technikai feltételeinek fejlesztését is.⁴⁵

A legnagyobb figyelmet azonban nem a Turgonyi – Ferge, vagy a Balogh – Gál szerzőpáros által írt kiadványok keltették, hanem Blaskovits János elméleti jellegű írása *A munkásosztály fogalmáról*. A szerző saját bevallása szerint ebben arra tett kísérletet, hogy bővítse a munkásság problémáival kapcsolatos elméleti ismereteket, valamint arra, hogy cáfolja azt a „burzsoá ideológusok nézeteivel rokon”, s a kínai vezetők álláspontjára is emlékeztető tételt, miszerint az uralmat megszerző proletariátus fokozatosan a többségi társadalomtól elidegenedett „új osztályá” válik, életszínterének javulásával elveszti munkásöntudatát.⁴⁶ Blaskovits szerint ez nem igaz, szerinte a munkásság „az átmeneti felhígulás után” egyre inkább stabilizálódik, ugyanakkor azt elismeri, hogy már nemcsak „láncikat veszíthetik”.⁴⁷ A szerző szembeszáll azokkal a szerzőkkel – például Buza Mártonnal –, akik túlságosan kiterjesztik a „munkásosztály” határait, és „munkásnak” tekintik az összes üzemi alkalmazottat, értelmiségit és a

⁴³ Balogh – Gál 1973, 154., 159., 193.

⁴⁴ Uo. 163., 168–170., 200., 206.

⁴⁵ Uo. 161., 163., 170., 200.

⁴⁶ Blaskovits 1968, 5., 7. Az „új osztály”-elméletekhez lásd Andorka 2006, 166., 180–181.; Bartha 2017b, 8.; Kovács 1971, 57.; Szelényi 1990, 471–479.

⁴⁷ Blaskovits 1968, 55., 67–68.

politikai vezetőket is. Szerinte ez helytelen álláspont. Blaskovits úgy véli, a párt- és állami szervek irányítói (bár ők egykori osztályuk leghűségesebb képviselői) nem sorolhatók a proletariátushoz, ahogyan a vállalatok, minisztériumok magasabb beosztású személyei és a bankok munkatársai sem, mivel ők nem végeznek „termelőmunkát”. Viszont az üzemi technikusok, a mérnökök nagy része és részben az adminisztratív dolgozók nélkülözhetetlenek a termelési folyamatban, tehát ők is az ipari munkássághoz sorolandók.⁴⁸

Vita a Társadalmi Szemlében a „munkásosztály” fogalmáról

Blaskovits könyve azért is keltett nagy figyelmet a korabeli tudományos-ideológiai közéletben, mert tulajdonképpen az írás kapcsán kezdődött el 1970-ben a témában a legnagyobb ideológiai vita a *Társadalmi Szemlében*.⁴⁹ A diskurzus részben folytatása volt annak a pár évvel korábbi vitának, amit a szocialista társadalom struktúrájáról folytattak.⁵⁰ Elsőként Mód Aladárné, a KSH munkatársa reagált Blaskovits János felvetésére. *Korunk és a munkásosztály* című írásában azért kritizálta Blaskovits művét, mert abban a szerző a munkás-réteg határát azonosította a „termelőmunkát” végzők rétegével, annak ellenére, hogy máshol kijelentette: a proletár tömegek győzelmét követően „nincs, vagy legalábbis csökken a jelentősége a termelő és nem termelő munka osztályszempontból való kezelésének.” Ezzel szemben Mód Aladárné úgy vélte, nem a „termelőmunkához” való viszony a döntő ebben a kérdésben, hiszen már maga Marx is megírta, hogy a termelő munka legfőbb jellegzetessége nem a munka konkrét tárgyában nyilvánul meg, hanem a munka „társadalmi viszonylatait”, vagyis a munka jellegét kell figyelembe venni, amiről Lenin is írt.⁵¹ Ebből következően – idézte Marxot Módné – „a színész, még a bohóc is, termelő munkás, ha egy tőkés (a vállalkozó) szolgálatában dolgozik.” Mód Aladárné írásában Blaskovits Jánosnál szűkebb rétegekre terjesztette ki a munkásság fogalmát, mely alapvetően azonos „a mai nagyüzemi fizikai dolgozók seregével”, ők a „történelmi küldetésű marxi munkásosztály” közvetlen örökösei. Ugyanis álláspontja szerint ma is az ő érdekük leginkább „egy egészen új világ megteremtése”. Ugyanakkor szerinte különbséget kell tenni az „össz-

⁴⁸ Uo. 11., 46., 49–50.

⁴⁹ Kalmár 2014, 666.

⁵⁰ Farkas 1969, 997.

⁵¹ Mód 1970, 89–92. Blaskovits művéről írt bírálatában Berend T. Iván is a „végzett munka jellege alapján” történő megkülönböztetés mellett érvelt. Berend T. 1968, 7.

munkás” és a „munkásosztály” fogalma között, mivel az előbbi inkább közgazdasági kategória, beletartozik mindenki, aki társadalmilag hasznos munkát végez (így például az ipari dolgozók köréből kiemelt, vezető pozícióba került személyek is), míg a másik elsősorban politikai fogalom, a társadalom vezető erejét jelenti.⁵²

Válaszában Blaskovits János ragaszkodott a termelőmunka alapján való megkülönböztetéshez, s emlékeztette Mőd Aladárnét arra, hogy korábban ő is fontosnak tartotta ezt a szempontot. Vitába szállt bírálója azon állításával, hogy a termelőmunka fogalmának már nincs jelentősége, ugyanis a szocializmusban úgymond minden hasznos munka termelőmunka, és elméletileg minden munka hasznos. Ezt Marxra hivatkozva írta Mőd, de Blaskovits szerint a német szerző megállapítása a *felépült* szocialista társadalomra vonatkozott, Magyarország pedig 1970-ben még nem érte el ezt a szintet. „Ha már a szocializmus építésének időszakában is minden munka termelőmunka, akkor mivel magyarázható például az a nagyon jogos és állandó törekvésünk, hogy csökkentjük a bürokráciáit általában és közelebbről a gazdasági vezetésben is túlméretezett adminisztratív apparátust?” – tette fel a kérdést Blaskovits.⁵³ Igaz, azt Mőd sem állította, hogy a szocializmusban minden munka hasznos, sőt kijelentette, hogy „bőven folyik nálunk nem hasznos tevékenység is.”⁵⁴ Blaskovits azonban ellentmondásba került saját magával: míg a könyvében amellelt érvelt, hogy az üzemi mérnökök és az irodai dolgozók a termelői tevékenységben nélkülözhetetlen szerepük okán a munkássághoz tartoznak,⁵⁵ addig 1970-es cikkében már ezt írta: „a mérnöki szintű dolgozók, bár közeledtek a fizikai dolgozókhoz, az alapvető osztályjegyek azonossága ellenére ma még nem tartoznak a munkásosztályhoz.”⁵⁶ Mőd Aladárné azon állítását is kritizálta, mely szerint azért érdekelt a munkások rétege a szocializmus építésében, mert a gyáripari munkások egy részének továbbra is nehezek az életviszonyai, rosszak a munkakörülményei.⁵⁷ Blaskovits János szerint ez nem igaz, hiszen a politikai aktivitás éppen a jobban képzett és jobb helyzetben lévő

⁵² Mőd 1970, 90–92. Szenes Imre úgy vélte, hogy a gyárak, gyáregységek vezetői – még ha korábban munkások is voltak – nem sorolhatók „közvetlenül” a munkás-réteghez. Ahogy az üzemi mérnökök, közgazdászok sem: Szenes 1968, 2.

⁵³ Blaskovits 1970, 125–126.

⁵⁴ Mőd 1970, 90.

⁵⁵ Blaskovits 1968, 49.

⁵⁶ Blaskovits 1970, 125.

⁵⁷ Mőd 1970, 93–94.

szakmunkások között a legmagasabb.⁵⁸ (Ezt arra alapozta a szerző, hogy a párt- és KISZ-tagság aránya körükben volt a legmagasabb, viszont nem vette figyelembe, hogy emögött inkább lehettek karrier-megfontolások.)⁵⁹ A szerző szerint a munkásság „azért a legérdekeltebb a szocializmus építésében, mert az osztály egészének felemelkedéséhez (nemcsak a rosszul keresőkéhez és a rossz munkaviszonyok között dolgozókéhoz) a szocializmus építése az egyetlen lehetséges út.”⁶⁰

Mód Aladárné a *Társadalmi Szemle* 1971/4. számában reagált Blaskovits írására. Állítása szerint fenntartotta korábbi nézeteit, de valójában ebben már a munkásság, mint a „társadalom vezető erejének” szélesebb rétegekre való kiterjesztése mellett érvelt. Lenin *Nagy kezdeményezés* című munkája alapján arra jutott, hogy „amilyen mértékben közelítjük az osztály nélküli társadalmat, olyan mértékben szélesedik a társadalmi haladás ereje.” Értelmezése alapján tehát a párttagok s a párt vezetői – osztálytól, rétegtől függetlenül – tagjai a munkásságnak. „Aligha nevezhető logikusnak – írta Mód –, hogy a vezető erőnek ne legyen tagja az, aki magának a vezető erő *élcapatának* [kiemelés a szerzőtől – P. Z.] a tagja.” Az életmód, a „munkás-lét” pedig szerinte nem meghatározó szempont, hiszen aki magáévá teszi a marxizmus ideológiáját és annak megvalósításában részt vesz, az a munkások rétegéhez sorolandó, legyen akár mérnök, orvos, tanár vagy az államigazgatásban dolgozó személy. Viszont csak *potenciálisan* tartoznak a vezető társadalmi csoporthoz azok a munkások, „akikben még nem tudatosultak objektív osztályérdekeik.”⁶¹ Ezzel Mód Aladárné lényegében megismételte a Rákosi-korszak ideológusainak a Tanácsköztársaság korszakából eredeztető tételét, mely szerint vannak „fejlett” és „fejletlen tudatú” dolgozók. Az előbbieket már felismerték a kommunizmus felsőbbrendűségét, az utóbbiak még nem jutottak el erre a szintre.⁶²

A vitában résztvevő többi szerző inkább csak egy-egy aspektusát emelte ki a diszkusszióknak. Halasi László amellettt tört lándzsát, hogy igenis fontos szempont a termelőmunkához való viszony, nincs igaza Mód Aladárnénak, amikor azt állítja, hogy „a mindenkori társadalmi viszonyok határozzák meg, mi tekinthető termelő munkának, s mi nem.” Ugyanis Halasi szerint Mód megfelelkezik arról a marxi tanításról, miszerint a tőkés termelés lényege,

⁵⁸ Blaskovits 1970, 128.

⁵⁹ Lásd ehhez Ballai 1991, 1.; Valuch 2005, 254.

⁶⁰ Blaskovits 1970, 128.

⁶¹ Mód 1971, 56., 60–61.

⁶² Szabó 2007, 156–157., 162.

hogy a dolgozó *értéktöbbletet* hoz létre. Tehát ebből nem lehet levezetni, hogy Karl Marx a tőkés cirkuszigazgató által alkalmazott bohóc tevékenységét termelőmunkának tekintette. Kovács Ferenc szerint sem avult még el a termelő- és a nem termelőmunka megkülönböztetése. A munka termelékenységének növekedése „a legfontosabb a régi társadalom legyőzésében, az új társadalom győzelmében, majd a termékbőség megteremtésében. Ezért nincs igazuk azoknak, akik már feleslegesnek tartják a termelő- és nem termelő hasznos munka megkülönböztetését” – írta. Mód Aladárné azon állításával sem értett egyet, hogy a „munkásosztály” fogalma elsősorban politikai kategória, mivel ez inkább „szintetikus társadalomtudományi” kifejezés. Szerinte helytelen az a nézet, hogy a proletariátus egyenlő a nagyüzemi fizikai munkásokkal, s hogy a társadalmi viszonyok kicserélése sem változtatja át a munkásságot, valójában a dolgozók a társadalmi valóság átférelésével saját osztályukat is átalakítják. Rövid írásában Aggod József Blaskovits János állításaival értett egyet, s hangsúlyozta a szocialista tulajdonviszonyok szerepét a társadalmi struktúra fejlődésében.⁶³

A *Társadalmi Szemle* hasábjain lefolytatott vitában a résztvevők sok tekintetben csak árnyalatnyi különbségeket fogalmaztak meg, valójában majdnem mindegyikük egyetértett abban, hogy a szocialista Magyarországon a munkásság gerince, centruma a nagyüzemi fizikai munkások csoportja.⁶⁴ A sokszor egymás mellett elbeszélő vitázó felek közti leglényesebb különbség az volt: meddig terjesszék ki a „munkásosztály” határait? Blaskovits János (szembemelve korábbi állításával) s a legtöbb vitázó szerint szűkebben kell meghatározni a kört, s bár úgy látták, bizonyos rétegek (például a műszaki értelmiség) közeledtek ugyan a munkássághoz, mégsem tartoznak ehhez a réteghez. Mindkét irányzat elismerte a szocialista tulajdonviszonyok fontosságát a kérdésben, Mód Aladárné és Blaskovits János szerint is az adja jelentőségüket, hogy integráló szerepet játszanak a társadalmi struktúrában. Mód szerint a „munkásosztály” meghatározásában nincs szerepe a termelő munka fogalmának, Blaskovits szerint azonban ez kulcskérdés.⁶⁵ Figyelemreméltó, hogy a KSH-ban dolgozó Mód Aladárnéval ellentétben Blaskovits (az MSZMP Központi Bizottságához tartozó szerv munkatársaként!) úgy vélte, hogy a párt- és állami szervek, vagy éppen gazdasági egységek vezetőit nem tekinthetik a munkás-réteg részének, annak ellenére, hogy eredetileg ebbe a rétegbe tartoztak. Ezzel pedig

⁶³ Aggod 1971, 64.; Halasi 1970, 133–135.; Kovács 1971, 59–62.

⁶⁴ Blaskovits 1970, 127.; Kovács 1971, 61.; Mód 1970, 91.

⁶⁵ Blaskovits 1970, 125.; TSZ 1971, 93–95.

elvileg sérthette a pártállami vezetés önmagáról alkotott képét, a Kádár-rendszer vezetői ugyanis magukat „munkásnak” tekintették, függetlenül attól, hogy 1945 után általában nem az üzemekben, hanem különféle párt-, állami vagy tömegszervezetekben dolgoztak.⁶⁶ Mindenesetre a vitát lezáró szerkesztőségi cikk hangsúlyozta: a diszkusszió éppen eredeti célját nem érte el, vagyis nem tisztázta meggyőzően a „mai magyar munkásosztály” fogalmát.⁶⁷

Munkáskutatások Kemény István alatt (1969–1971)

A *Társadalmi Szemle* oldalain zajló vita alapvetően teoretikus jellegű volt, a magyar ipari munkásság életének, munkakörülményeinek, problémáinak tényleges feltárásához nem tudott hozzájárulni, sőt mint láttuk, még az elméleti tisztázáshoz sem vitte közelebb az olvasókat. Ezzel szemben a Kemény István vezette szociológiai felmérések már igyekeztek valós képet adni a „társadalom vezető erejének” kinevezett rétegről.

Kemény István a Kádár-korszakban végig háttérbe szorított szociológusként gyakran került ellentétbe a konzervatív kommunista politikusokkal. 1956-os szerepvállalása miatt börtönt is viselt, s bár az 1960-as években visszatérhetett a tudományos életbe, szinte végig a perifériára kényszerült, igaz, volt néhány év, amikor tudásához méltó munkahelye lehetett: 1969-ben az MTA Szociológiai Intézetébe került főállásba, ahol 1971-es elbocsátásáig dolgozhatott. Ebben a meglehetősen intenzív időszakban került sor a munkás-réteggel kapcsolatos felméréseire is. Kemény ekkor folytatta le munkatársaival a ma már a magyar szociológiatörténet fontos fejezetei közé tartozó gazdasági vezető-, szegénység- és cigányság-vizsgálatait.⁶⁸ Mivel 1970-es akadémiai előadásában kifejtette, hogy Magyarországon élnek szegények, s emögött strukturális okok is állnak, eltávolították a Szociológiai Intézetből. A KSH-nak, illetve Lackó Miklósnak köszönhetően részben folytatni tudta kutatásait (a Történettudományi Intézet keretében, olykor álnéven, esetleg mások neve alatt), 1977-ben azonban emigrált.⁶⁹ A folytatás lehetőségének köszönhető, hogy 1972-ben Kemény visszatért

⁶⁶ Pethő 2003, 195.; Szabó 2007, 166.

⁶⁷ TSZ 1971, 93.

⁶⁸ Csizmadia 1995, 146.; Huszár 2015, 198–199.; Valuch 2012, 7., valamint Havas Gábor interjúja, készítette Gárdos Judit. Budapest, 2010. augusztus 6., augusztus 16., augusztus 23., augusztus 30., szeptember 6., 49.

⁶⁹ Csizmadia 1995, 146., 171.; Lénárt 2009, 174.; Havas Gábor interjúja, készítette Gárdos Judit. Budapest, 2010. augusztus 6., augusztus 16., augusztus 23., augusztus 30., szeptember 6., 50., 53–54.

Csepelre, ahol újabb interjúkat készített munkásokkal. Ekkor igazolta azt a korábban is megállapított tény, hogy a paraszti származású munkások főleg segéd- vagy betanított munkásokká váltak, s hogy bizonyos szakmákból a többség gyakorlatilag ki volt rekesztve.⁷⁰

A Kemény Istvánra és Kozák Gyulára bízott, a KB Társadalomtudományi Intézetének keretében folyó munkásság-kutatásra jelentős keretet kapott az intézet. A két részből álló vizsgálat egyrészt a Csepel Vas- és Fémművek dolgozóira, másrészt a Pest megyei munkásokra terjedt ki. Ez utóbbira mindössze 4200 forintot szánt a kutatóhely, a csepeli felmérésre viszont meglehetősen nagy, 13 600 forintot adott a KB TTI a két kutatónak. Ennél magasabb összeget – 14 600 forintot – a hetvenes évek elején az intézeti dolgozók közül csak Kerekes György kapott, hogy elkészíthesse *A kubai forradalom tíz éve* című, végül 18 ívnyi terjedelmet elérő munkáját.⁷¹ A viszonylag nagyobb összeg biztosítása indokolt volt: egyrészt nagy empirikus adatfelvételeket már akkor sem lehetett jelentősebb ráfordítások nélkül lefolytatni, másrészt Kemény – aki egyszerre több kutatást is irányított – számos fiatal szociológust vett maga mellé munkáihoz, s őket – a korabeli viszonyokhoz képest – jó fizetéssel látta el.⁷² Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a csepeli felméréshez jelentős összeggel járult hozzá a fémmű pártbizottsága is, amely vállalta a felmérés költségeinek nagy részét, a kérdőívek kinyomtatását, kódolását, a gépi adatfeldolgozás finanszírozását.⁷³

A magyar gyáripár zászlóshajójának⁷⁴ számító Csepel Vas- és Fémművek dolgozóinak szociológiai vizsgálata 1969 elején kezdődött el. A 8750 kérdőívet 1969 februárjának végén adták ki a gyárkomplexum munkásainak, akik azok nagy részét (8154 darabot, az ívek 93,2%-át) maguk töltötték ki, természetesen névtelenül. A csepeli gyár munkásainak mintegy egytizede adott értékelhető adatokat. A fémmű Gépi Adatfeldolgozó Vállalata végezte el a gépi kiértékelést 1969 áprilisában.⁷⁵ Emellett Kemény István és munkatársai interjúkat is készítettek a dolgozókkal, de az ezekre alapozott

⁷⁰ Kemény 2010, 143–145.

⁷¹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-8. 106.

⁷² Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26., 6–7.

⁷³ Illés – Lackó 1971, 13.

⁷⁴ Belényi 2009, 135.

⁷⁵ Geszti 1972, 2.; Illés – Lackó 1971, 11–13.

szociológiai tanulmányok csak jóval később, 1990-ben jelenhettek meg nyomtatásban Kemény István a *Velük nevelkedett a gép* című kötetében.⁷⁶

A *Csepel Vas- és Fémművek munkásai* című, hat fejezetből és egy függelékből (ez utóbbiban található a kutatás során összeállított táblázatok) álló munka részletesen igyekszik bemutatni a csepeli vasműben dolgozók családi körülményeit, rétegződését, jövedelmi viszonyait, lakás- és kulturális helyzetét, továbbá politikai aktivitását. A kötetet összeállító kutatók – más, itt tárgyalt szerzőkhöz hasonlóan – kiemelten kezelték a lakáskérdést. Jogosan, mivel ez rendkívül komoly probléma volt, és megfelelő személyes kapcsolatok hiányában sokszor hosszú éveket kellett várni egy állami lakás kiutalására, nemegyszer hiába.⁷⁷ „Igen magas azoknak a száma, akik évekig, évtizedekig nem tudják megoldani lakásproblémájukat. Az albérletben, ágybérletben, munkásszálláson élő ember számára a munkaidő befejezésétől a másnapi munkaidő kezdetéig tartó idő többségében haszontalanul – sokszor csak kocsmázással telik el” – írták a csepeli kötetben.⁷⁸ Megállapították, hogy minél alacsonyabb státusú réteg felé haladunk a csepeli munkásságon belül, annál nagyobb azok aránya, akik rosszabb lakáskörülmények között élnek. (Például a fővárosban lakó csepeli dolgozók közül a művezetők három százaléka volt al- és ágybérllő, míg a segédmunkásoknak 18%-a.) 215-ször több művezető lakott teljesen összkomfortos lakásban, mint segédmunkás, gáz és villany nélküli otthonban ötször annyi segédmunkás élt, mint művezető. Ráadásul a tágas lakásokban lakók aránya a művezetők között kétszerese volt a segédmunkásokénak. A vizsgált dolgozói réteg 50%-a olyan lakásban élt, ahol két szobára minimum öt ember jutott. Emiatt érthető, hogy a szerzők kritizálták a lakáselosztási rendszert, mely eleve kevés lakást jutatott az igénylőknek, s ezeknek is csak kis részét kapták a munkások. Annak, hogy a legtöbb dolgozó maga fogott saját családi ház építésébe, nem a korabeli sajtóanyagban és pártdokumentumokban gyakran szereplő állítólagos „kispolgári mentalitás” volt az oka, hanem ez az igazságtalan rendszer. A szerzők szerint sokkal többen választanák a bérlakást a családi háznál, ha az előbbihez olcsóbban lehetne hozzájutni. De bizonyára akkor is sokan döntenének a kertés ház mellett, hiszen a parasztból lett munkások „életüket nem tudják mezőgazdasági munka nélkül elképzelni.” Kemény István és Kozák Gyula azonban kifejtette, hogy a szocialista rendszer szempontjából egyik lakástípus sem jobb

⁷⁶ Írásomban a kötet 2010-es kiadására hivatkozom: Kemény 2010.

⁷⁷ Majtényi 2018, 113.; Tóth 2007, 37.

⁷⁸ Kemény – Kozák 1971a, 38.

vagy rosszabb a másiknál: „Kollektívizmusnak és individualizmusnak ehhez nem sok köze van. A városi bérházak lakói teljes elszigeteltségben, a másokkal szembeni teljes közönyben is leélhetik életüket, s a családi ház lakója is lehet közösségi ember. (A szomszédsági viszonyok, a társas kapcsolatok kertvárosokban általában erősebbek, mint a modern lakótelepeken.)” – írták.⁷⁹ Tulajdonképpen az önerőből való családi házépítés volt az egyetlen megoldás az állami bérlakáspiacról kiszoruló, alacsonyabb státusú fizikai munkásoknak, annak ellenére, hogy ez jelentős anyagi áldozatokkal járt.⁸⁰ Amit leginkább el akartak kerülni, azok a vállalat munkásszállói voltak, melyekben a dolgozóknak nagyon nehéz körülmények között kellett hétköznapjaikat tölteniük. (Egy Belényi Gyula által feldolgozott 1966-os forrásból tudjuk, hogy a Csepel Művek munkásszállásaiban nagy volt a zsúfoltság, a szobákat rosszul lehetett fűteni, nem működtek megfelelően a villanyok, piszkosak voltak a mellékhelyiségek stb.)⁸¹

A keresetek terén is számos probléma volt. A csepeli üzemekben alapvetően kétféle szakmát űztek: kohászatit és gépiparit. Bár a kohászok keresetek jobban (itt a közepes havi kereset 2300–2400, míg a gépiparban 2000–2200 Ft között volt), de tekintve, hogy nekik voltak a legnehezebb, legegészségtelenebb munkakörülményeik, bérük nem számított kifejezetten magasnak. A segédmunkások és a takarítók között pedig kirívóan magas volt (12, illetve 14%) az alacsony jövedelműek (havi 600 Ft alatt keresők) aránya. A szűk bérhatárok ugyanakkor azzal a hátránnyal jártak, hogy nem ösztönöztek a képzettség fokozására, nagyobb munkateljesítményre, s amikor a szakmunkások elérték a bérskála felső határát, inkább igyekeztek áttérni adminisztratív, alkalmazotti vagy egyéb nem munkás munkakörbe kerülni. S mivel a szakmunkások tudták, hogy a képzetlen munkásokhoz viszonyított státusuk süllyedt, jelentősen csökkent a munkakedvük is.⁸² Ezt a szerzők több interjúalanya is megerősítette.⁸³

Siralmas képet festett a Kemény – Kozák szerzőpáros a dolgozók műveltségi állapotáról is: a fémművek szakmunkásainak háromnegyede végezte el az általános iskolát, a betanított munkásoknak és a hivatalsegédeknek már csak a fele, a segédmunkásoknak pedig mindössze a 38%-a. Valamelyik középfokú oktatási intézményt a szakmunkások mindössze

⁷⁹ Kemény – Kozák 1971a, 56–63., 68.

⁸⁰ Szelényi 1990b, 55–56.; Tóth 2007, 40.

⁸¹ Belényi 2009, 135.

⁸² Kemény – Kozák 1971a, 44., 47–48., 55.

⁸³ Kemény 2010, 115–116.

nyolc százaléka járta végig. A betanított munkások 37,1%-a, a segéd munkások 47,3%-a állította, hogy egyetlen egy könyvet sem tart otthonában.⁸⁴

A politikai aktivitást mérő adatok alapján az derült ki, hogy minél magasabb pozícióban volt valaki az üzemben, annál nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy párttag.⁸⁵ A művezetőknek több mint kétharmada, a csoportvezetőknek és a technikusoknak mintegy a fele párttag volt, a szakmunkásoknak már csak az ötöde, a segéd munkásoknak pedig már csak hét százaléka lépett be az MSZMP-be. Az ifjúsági szervezetnél jobb volt a helyzet: a 30 év alatti mű- és csoportvezetők, valamint technikusok mind egyike KISZ-tag volt, a szakmunkások közül 75%-os, a betanított munkásoknál 44%-os, a segéd munkásoknál 37%-os volt ez az arány. Viszont a szakmunkások fele, a segéd munkások és hivatalsegédek 75%-a állításuk szerint nem részesült soha semmilyen ideológiai képzésben. Ezek után nem kell csodálkozni azon, hogy a segéd munkások és a takarítók 25–30%-a még a politikai helyzettel sem volt tisztában.⁸⁶

Kemény István és Kozák Gyula másik 1971-ben kiadott műve, a *Pest megye munkásai* mind szerkezetében, mind tartalmában számos hasonlóságot mutat az előbb bemutatott kötettel. Ugyanolyan tagolásban mutatja be az empirikus úton gyűjtött adatokat, itt is közölték a táblázatokat, sőt még a munkásokkal kitöltetett kérdőív kérdéseit is. A *Társadalmi és politikai érdeklődés és aktivitás* című fejezet azonban bővebb volt, mint a csepeli írás esetében. Nemcsak a párttagok számarányát tudhatta meg belőle az olvasó, hanem a megkérdezett dolgozók informáltságáról, szociális intézményeiről, a vezetők megítéléséről, a megye életével kapcsolatos javaslataikról is tájékozódhatott. A könyvből kiderült, hogy a munkások nagy százaléka nem volt tisztában azzal, hova kerül az általa készített munkadarab, illetve miként használják fel gyáruk termékeit. Informátlanságukra utalt az is, hogy a szakmunkások 31%-a, a betanított munkások 46%-a, a segéd munkások 48%-a nem tudott arról, hogy gyárukban kötöttek-e kollektív szerződést. A tájékozatlanságból fakadóan a dolgozók jelentős részének nem volt semmiféle javaslata a munkaszervezésre, -védelemre és a szociális juttatásokra vonatkozóan. Leginkább a bérkérdések iránt érdeklődtek.

⁸⁴ Kemény – Kozák 1971a, 64., 70.

⁸⁵ Zygmunt Bauman a hatvanas évek elején folytatott lengyelországi vizsgálatában is pontosan erre az eredményre jutott. A lengyel tudós azt a következtetést vonta le később, hogy emögött nem egyszerűen karrier-építési stratégiák álltak, hanem az, hogy a munkájukat komolyan vevő szakképzett dolgozók, technikusok úgy vélték, szakmai feladataikat jobban tudják ellátni, ha párttagok lesznek: Dessewffy – Hammer 1997, 36.

⁸⁶ Kemény – Kozák 1971a, 72–74.

A szakmunkások 32, a betanított munkások 41 és a segédmunkások 43%-a valamilyen szintű béremelést javasolt. „Az olyan válaszok, hogy a végzett munka szerint kellene fizetni, vagy a kategóriákon kellene változtatni, vagy a régi munkások bérét kellene emelni, arra mutatnak, hogy a munkások többsége szerint jelenlegi bérrendszerünk túlzottan egyenlősítő, nagyon kevésbé veszi figyelembe a magasabb képzettséget és a jobb munkát.”⁸⁷ Ezt a későbbi történeti kutatások is megerősítették.⁸⁸ Ez az egész Kádár-korszakban probléma volt, ugyanis a munkaerőpiacon a kereslet végig meghaladta a kínálatot, ami felülértékelt az alacsonyabb képzettségű munkaerőt a kvalifikáltakhoz képest.⁸⁹ Általában passzivitás jellemezte a megkérdezett dolgozókat, még az őket közvetlenül érintő kérdésekben sem igen éltek javaslatokkal.⁹⁰ Az érdektelenséget kifejezte a különféle politikai, tömegszervezeti intézményekben komolyabb feladatot vállaló személyek aránya is. Pártfunkciót a szakmunkások és a betanított munkások egy százaléka, szakszervezeti funkciót a szakmunkások négy, a betanított munkások öt, a segédmunkások egy százaléka vállalt, a szakmunkások három, valamint a betanított munkások egy százaléka töltött be tanácsai, illetve népi ellenőri funkciót, tömegszervezeti vezető pedig csak a szakmunkások három és a betanított munkások egy százaléka volt.⁹¹

Kemény és Kozák a megyei munkások keresetei terén komoly feszültségekre bukkant. A szakmunkások átlagos havi bére 1800 és 2200 Ft között volt, a betanított és segédmunkásoké pedig 1400 és 1800 Ft között.⁹² Ez elmaradt a korszak ipari átlagkeresetétől, ami 1970-ben 2271 Ft volt.⁹³ A szerzőpáros elemzéséből kiderült, hogy 3400 Ft felett egyetlen segédmunkás sem keresett, de a szak- és betanított munkásoknak is kevesebb, mint egy százaléka vihett haza ekkora vagy ennél nagyobb összeget. A magas és közepes képzettséget igénylő munkáknál 1800–2200 forint között volt a tipikus kereset, az alacsonyabb képzettségűeknél 1400–1800 forint. A szakmunkás családoknál az egy főre jutó havi átlagjövedelem 1140 Ft, a betanított munkások családjaiban 1045 Ft, a segédmunkásoknál 954 Ft volt. Talán meglepő, de a szerzők arra jutottak, hogy a kereset nincs hatással a

⁸⁷ Kemény – Kozák 1971b, 46–48.

⁸⁸ Bartha 2009, 161.; Belényi 2009, 186.

⁸⁹ Földes 2018, 129.

⁹⁰ Uo. 132.

⁹¹ Kemény – Kozák 1971b, 50–51., 54.

⁹² Uo. 25.

⁹³ Valuch 2017, 45.

lakáskultúrára, még a viszonylag magasabb keresetűeknél is jelentős arányú volt az alacsony komfortú otthonok száma. Pest megye munkásainak lakáshelyzete egyébként rosszabb volt, mint a fővárosi dolgozóké, a lakbérek is magasabbak voltak. Rendkívül nehéz helyzetben voltak a sokgyermekes családok, 45%-nál a lakósűrűség 5–5,9 fő/szoba volt. A segéd munkások éltek a legrosszabb körülmények között, mégis ők fizettek a legtöbbet, ugyanis nagy részük nem kapott sem az államtól, sem a családjától lakást, házáat magának kellett megépítenie. Ezek a házak kicsik és gyengén felszereltek voltak, mivel az építőanyag drága volt, és rosszabbak voltak a kölcsönfelvételi lehetőségek a szövetkezeti lakáshoz vagy az OTP-öröklakáshoz képest.⁹⁴ Teljesen komfortos lakásban a szakmunkások 6,9, a segéd munkásoknak pedig mindössze három százaléka lakott. Kemény és Kozák itt is hangsúlyozta, hogy a családi ház építése azért ennyire elterjedt, mert nincs másra lehetőség, az okok között nem szerepel az individualizáció vagy a „paraszti tradícióhoz” való ragaszkodás.⁹⁵

Az elemi iskolai tanulmányaikat befejezők aránya hasonló volt a csepeli üzemekben mért felméréshez: a szakmunkások kétharmada, a betanított munkások fele, a segéd munkások egyharmada jutott túl a nyolcadik osztályon. Ugyanakkor még a legfiatalabb (20 éven aluli) nemzedéknél is magas volt az általános iskolát el nem végzők száma. (Vidéken még rosszabb volt a helyzet, Hajdú, Szabolcs és Békés megyében volt a legnagyobb az iskolázatlanok aránya.) Sokatmondó volt az is, hogy a Pest megyei betanított munkások 26, a segéd munkásoknak pedig 28%-a nem tartott otthon könyvet, könyvtárba a szakmunkások 83%-a, a betanított munkások 89%-a és a segéd munkások 86%-a nem járt, s akik beiratkoztak, döntő többségükben csak az üzemi könyvtárat látogatták. Ez azért is lehetett megdöbbentő adat, mert Pest megye a kulturális intézményeket és a kulturálódási lehetőségeket tekintve az átlagos színvonalhoz képest fejlettebbnek számított. A munkásrétegek közötti különbségeket a legélesebben az mutatta meg, hogy gyermekeik milyen arányban tanultak tovább: a szakmunkások utódainak 50%-a, a segéd munkás családból jövőeknek viszont már csak 30%-a folytatta tanulmányait az általános iskola után. Itt is szerepelt az okok között a múltból örökölt régi szemlélet továbbélése, amely szerint – az értelmiségi szülőkkel szemben – a munkásszülők jóval kevésbé ösztönözték továbbtanulásra gyermeküket. Úgy gondolták, jobb, ha helyette szakmát tanulnak, mert az biztos kenyeret jelent. Ugyanakkor arra is utal-

⁹⁴ A magánépítkezők főleg OTP-hitelt vettek fel, ami csakhamar a lakosság jelentékeny részének eladósodásához vezetett: Kocsis 2009, 116–120.

⁹⁵ Kemény – Kozák 1971b, 26–27., 31., 35–37.

tak a szerzők, hogy nagyon sok munkásfiatalnak lehetősége sincs felsőbb fokú iskolába járni, hiszen olyan zsúfolt lakásban élnek, amely nemhogy továbbtanulásukat, hanem egész fejlődésüket hátrányosan befolyásolja.⁹⁶

Mind a csepeli, mind a Pest megyei kötetben szerepelt a munkásnők negatív helyzete. Hasonlóan Ferge Zsuzsa és Turgonyi Júlia könyvéhez, Kemény István és Kozák Gyula is rámutatott, hogy hatalmas különbség van a férfiak és a nők bére között, a férfiak javára. Tulajdonképpen a nemek szerinti bérezési különbségek sokkal nagyobbak voltak, mint a munkakör, a fizikai terhelés vagy a képzettség alapján észlelt differenciák. Pest megyében a férfiak havi átlagbére 2087 Ft, a nőké 1347 Ft volt. Csepelen egy férfimunkás közepes havi keresete 1900–2000 Ft között volt, egy munkásnőé viszont csak 1400–1500 Ft. Még a női szakmunkások keresete is kifejezetten alacsony volt a férfimunkásokhoz képest. Ráadásul a nőknek kevesebb lehetőségük volt arra, hogy továbbképzésben vegyenek részt, és betanított munkásból a szakmunkások közé emelkedhessenek.⁹⁷

Bár a két könyv alapvetően empirikus kutatásokon alapuló, leíró jellegű munka volt, bizonyos javaslatokat így is tartalmazott a döntéshozók számára. Elengedhetetlenül szükségesnek tartották az üzemek műszaki színvonalának emelését, és ezzel összefüggésben a magasabb szakképzettséggel rendelkező munkások nagyobb anyagi elismerését. A súlyos lakáshiány enyhítésére ajánlották, hogy az állam mind a bérlakások, mind a családi házak építését támogassa, például jobb kölcsönzési feltételek megteremtésével.⁹⁸ Az 1960-as évtizedben annyira megnőtt a magánlakás-építkezések száma, hogy az építést, illetve az értékesítésre felhúzott állami lakások megvételét támogató kölcsönökre szánt keret a dekád közepére kimerült. Emiatt 1967-ben csökkenteni kellett az egy építkezőnek nyújtható kölcsön összegét és emelték a kamatlábat.⁹⁹

A *Csepel Vas- és Fémművek munkásai* és a *Pest megye munkásai* azért is voltak jelentős írások, mert a korabeli magyarországi ipari munkásság helyzetét, lehetőségeit reálisan, a hivatalos politikai-ideológiai elfogultságoktól mentesen igyekeztek bemutatni. A nagy mennyiségű empirikus adattal megtámogatott kötetek egy olyan munkás-réteg képét rajzolták fel, amely sokkal heterogénebb, sokkal differenciáltabb volt, mint azt a hatalmon

⁹⁶ Uo. 39–41., 43–45.; Kemény 2010, 170–171., 175.

⁹⁷ Kemény – Kozák 1971a, 28., 51.; Kemény – Kozák 1971b, 29. Lásd még ehhez Kemény 2010, 125–126., 148.

⁹⁸ Kemény–Kozák 1971a, 49., 58.

⁹⁹ Kocsis 2009, 150.

lévők elképzelték. Eleve jelentős különbségek voltak a munkás- és a parasztszármazású fizikai dolgozók között (ez utóbbiak tették ki a magyar munkások 50%-át).¹⁰⁰ A csepeli és a Pest megyében lakó dolgozók jelentős része falusi közegekből jött, a rétegváltás nekik nagy megterhelést jelentett: „A parasztból munkássá válás a legnagyobb erőfeszítések egyike.¹⁰¹ Igen nagy terhet jelent mindenekelőtt a nagyvárosi élet és az ipari munka elsajátítása. [...] Az újonnan jötttel szembeni idegenkedés erősebb, ha az falusi [...]. Ehhez járul még a régi kötelekekből és szokásokból való kiszakadás és az ezzel járó társtalanság, magány és belső bizonytalanság érzése. A városba járó vagy költöző paraszt elveszti a rokoni és szomszédügyi kapcsolatokat (illetőleg ezek jelentősége erősen lecsökken), nagyon nehezen és csak hosszú idő múlva tud új emberi kapcsolatokat teremteni a városban” – írták.¹⁰² Valójában átmeneti rétegről volt szó: a mezőgazdasági munkáról az ipari munkára való áttérők már nem laktak parasztházakban, de még nem is éltek összkomfortos városi lakásban. Már hiányoztak a családi gazdaság által megtermelt javak, de még nem tudta a város kielégíteni a fogyasztói igényeiket. Már kikerültek a tradicionális falusi családi hierarchiából, de még nem tudtak gyökeret verni a városi közösségekben. Ugyanakkor a munkás eredetű dolgozók is átmeneti világban éltek. Egy részük már nem végzett fizikai munkát, mert vagy művezetőnek készült, vagy próbálta kamatoztatni friss technikus, mérnöki végzettségét. Átmeneti volt a családi életük is, mely régen szintén patriarchális keretek között alakult, de mivel egyre több nő kényszerült gyárban munkát vállalni, ez jelentősen fellazult.¹⁰³ Az átmenetiségből adódó nehézségeket általában azok tudták enyhíteni, azok tudtak maguknak viszonylag jó, megfelelő életformát kialakítani, akik képesek voltak saját családi házat vásárolni vagy építeni, és a hozzátartozó kertben háztáji gazdálkodást folytatva kiegészíteni jövedelmüket. Ugyanakkor még az ő életük is nagyon messze volt az ideálistól, hiszen súlyos mentális, családi, végeredményben gazdasági (vagy éppen demográfiai) következményei is lehettek annak, ha valaki a napi nyolc órai gyári munka és többórás utazás után „pihenésképpen” nekilátott mezőgazdasági munkát végezni a háztájiban...¹⁰⁴

¹⁰⁰ Kemény 2010, 196.

¹⁰¹ A „Pest megyei” kötetben így fogalmaztak a szerzők: „Parasztból munkássá válni igen nehéz dolog, mert a paraszti kultúra szerkezete egészen más, mint a munkáskultúráé.” Kemény – Kozák 1971b, 24.

¹⁰² Kemény – Kozák 1971a, 37–38.

¹⁰³ Kemény – Kozák 1971b, 54–55.

¹⁰⁴ Kemény – Kozák 1971a, 35., 39.; Kemény – Kozák 1971b, 24.; Kemény 2010, 162.

Bár Kemény 1971-től ismét *persona non grata* lett a politika szemében, Kozák Gyulával közösen jegyzett két könyve a csepeli és a Pest megyében lakó munkásokról még megjelenhetett a Társadalomtudományi Intézet gondozásában. Nem lehet állítani, hogy a hivatalos nyilvánosság sok hírt adott volna róluk (ellentétben Blaskovits János *A munkásosztály fogalmáról* című könyvéről), de azt sem állíthatjuk, hogy „agyonhallgatásra” ítélték volna őket. A *Népszava* egyik szerzője például a lap 1972. március 25-i számában kifejezetten méltatta a csepeli kötetet. Hangsúlyozta, hogy a szerzők (akiket nem nevezett meg) „példás lelkiismeretességgel” állították össze a munkát, kiválóan mutatták be az erősen specializálódó dolgozói rétegeket. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a kötetből kiderült az is, miszerint jelentős összefüggés van a képzettségi színvonal és a véleményformálás között, s komoly tanulságnak tartotta, hogy még mindig sok azoknak a száma, akik saját bevallásuk szerint nem ismerik az MSZMP politikáját. „Túrhetetlennek” nevezte, hogy a technikusok több mint 10%-a gazdaságpolitikai kérdésekben tájékozatlannak állította be magát, és rámutatott: a csepeli üzemek dolgozói még a politikailag aktívabbak közé tartoznak más kisebb gyárak közösségeihez képest. A *Magyar Hírlap* munkatársa nem a politikai aktivitással, inkább a dolgozók keresetével és életmódjával kapcsolatos elemzések fontosságát hangsúlyozta a csepeli és a Pest megyei írások kapcsán. Az újságíró szerint a munkák „nagy segítséget” jelentenek a párt és az állam vezető szerveinek a tennivalók meghatározásához, mert a Társadalomtudományi Intézetben zajló „kutatómunka [...] nélkülözhetetlen eligazítást ad számos fontos kérdés felismerésében, kezelésében.” A cikkíró kiemelte, hogy a Pest megyei kiadvány olyan fontos tényeket tárt fel, miszerint 130 000 fő az ingázó munkások száma, és a megkérdezettek 23%-a utazott napi három óránál többet munkahelyére és vissza. A csepeli kötetnél pedig meggyőzőnek találta a szerzők állítását arról, hogy a dolgozók többsége „nem a magántulajdonhoz való ragaszkodásból” választják a saját családi ház felépítését, hanem mert alig van másra lehetősége, ugyanis rossz a lakáselosztási rendszer.¹⁰⁵

A Kemény István vezette munkás-kutatás jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a társadalomtudósok körében finomodjon a „fizikai dolgozók tömegéről” alkotott kép. Bartha Esztert idézném ehhez: „Kemény István kutatásai bebizonyították, hogy az ipari munkásság sem társadalmi összetételében, sem pedig kultúrájában nem volt homogén, és a munkamegosztásban is kimutatható a rétegződés: a faluról bevándorló, többnyire szakképzetlen

¹⁰⁵ Geszti 1972, 2.; Orbán 1972, 3.

munkaerő a termelésben is általában alacsonyabb helyzetet foglalt el, mint a munkásdinasztiákból származó, kipróbált »szakik«, akik sokkal könnyebben tudták kisajátítani a kulcspozíciókat [...].¹⁰⁶ Későbbi munkásszociológiai kutatásokat is inspirált a Kemény-féle vizsgálat, a hetvenes évek elején például Mód Aladárné és Kozák Gyula a Dunai Vasmű két üzemében folytatott felmérést a Pest megyei kutatás kérdőíve alapján.¹⁰⁷

A csepeli vizsgálattal nagyjából egy időben (Havas Gábor emlékei szerint egy kicsivel korábban)¹⁰⁸ zajlott le az a kutatás, melynek eredményeit Kemény és Kozák a *Pest megye munkásai* című kötetükben publikálták.¹⁰⁹ A Pest megyei pártbizottság megbízásából lefolytatott vizsgálat a megye területén lakó munkásokra terjedt ki, s reprezentatív mintán, az 1968. január elseji mikrocenzuson alapult, így a Pest megyei munkások 0,5%-ára terjedt ki. A munkáscsaládokkal a péceli pártiskola hallgatói töltették ki a kérdőíveket. Az 1100 felkeresett munkás közül 932 személy válaszolt a kérdésekre.¹¹⁰

Egyéb, munkássággal kapcsolatos vizsgálatok

Az Intézet „Munkásosztály csoportja” az említett programok mellett más, munkásságot érintő kutatásokat is folytatott. Ezek eredményei elsősorban nem önálló kiadványként, hanem az Intézet 1971-től induló folyóiratában, a *Társadalomtudományi Közleményekben* jelentek meg. Szerzőik között voltak olyanok, akik részben vagy egészben folytatták korábbi kutatásaikat, de voltak a témában újnak számító szerzők is.

Turgonyi Júlia folytatta a munkásnők problémáit bemutató elemzéseit, s újabb írásaiban alapvetően megismételte a Ferge Zsuzsával közösen írt könyvében mondottakat. *A nő munkájának néhány elvi kérdése* című tanulmányában (*Társadalomtudományi Közlemények* 1972. 1. szám) ismét kénytelen volt jelezni, hogy a lányok sokkal rosszabb feltételek mellett tanulhatnak a szakmunkásképző iskolákban, mint a fiúk.¹¹¹ Nem véletlenül: a leendő munkásnőket főleg olyan pályára készítik fel, amely eleve kevesebb szakképzési időt igényel. Nehezítette a tanulók helyzetét az is, hogy kevés

¹⁰⁶ Bartha 2017b, 11.

¹⁰⁷ Kemény 2010, 184.

¹⁰⁸ Havas Gábor interjúja, készítette Gárdos Judit. Budapest, 2010. augusztus 6., augusztus 16., augusztus 23., augusztus 30., szeptember 6., 49.

¹⁰⁹ Kemény – Kozák 1971b.

¹¹⁰ Illés 1971, 5–6.

¹¹¹ Ennek ellenére a fiúk és a lányok előmeneteli átlagai között nem voltak lényeges különbségek: Gál 1973, 17.

kollégiumi férőhely állt rendelkezésre, a Munkaügyi Minisztérium például szinte egyáltalán nem rendelkezett lánykollégiummal. A felnőtt munkások továbbképzése is messze volt az ideálistól, a vállalatok nagy része ugyanis nem, vagy alig foglalkozott ezzel a kérdéssel. A vállalatok többségének még átgondolt bérpolitikai koncepciója sem volt, ami gyakorlatilag eleve lehetetlenné tette a nemek közti indokolatlan béregyenlőtlenségek felszámolását. Turgonyi továbbra is problémásnak érezte a nők éjszakai műszakját, azok ugyanis éppen a nőket nagy számban foglalkoztató üzemekben igen lassan csökkentek. Az okoknál újra megemlítette az „idejétmúlt, haladást gátló nézetek” szerepét, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a nehézségek mögött emberi mulasztások, gyengeségek és strukturális okok is meghúzódtak. Feltűnő volt, hogy egy tudományos lapban kifejezetten szenvedélyes hangon követelte a problémák mielőbbi megoldását: „A mulasztók, a csak nyereséget hajszolók, a mindent megmagyarázók felelősségre vonása már nem várathat sokáig magára.”¹¹² Egy másik kutatásában Turgonyi a belkereskedelmi dolgozók helyzetét elemezte, pontosabban a fogyasztásicikk-kereskedelem bolti kiskereskedelmi, vendéglátóipari és fogyasztási szövetkezeti alkalmazottainak élet- és munkakörülményeit az ország hét megyéjében. Az adatfelvételhez segítséget kapott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatóitól, illetve a belkereskedelemből nyugdíjba vonult szakszervezeti aktivistáktól. Turgonyi a hetvenes években főleg ezt a területet kutatta, az erről szóló összefoglaló munkája azonban csak a következő évtized elején jelent meg. Arra jutott, hogy a belkereskedelmi dolgozók említett csoportjainak is számos nehézséggel kell szembenéznük: sok a nem hivatalos túlóra, a munkafeltételek a kevés újonnan épített egységet leszámítva gyakran sokszor rosszak, a szakképzett fiatalok jelentős része rövid időn belül el is hagyja a belkereskedelem területét.¹¹³

Egy másik munkásréteggel, a vasutas dolgozókkal foglalkozott Szpirulisz Ildikó tanulmányaiban. Az ő helyzetük javítása is sürgető problémának számított akkoriban, hiszen a hatvanas évek közepétől folyamatosan csökkent a MÁV-nál dolgozók száma, alapvetően a munkahely és a lakóhely közti nagy távolság, a rossz fizetések és a nehéz munkakörülmények miatt. Különösen népszerűtlennek számított az éjjel-nappali szolgálat, amit anyagi forrásokkal (például a megemelt éjszakai pótlékkal) kívántak kompenzálni. Itt is helyet kapott a női munkavállalók számos problémája: a vonatforgalom területén sok helyen a hölgyek számára nem hoztak létre

¹¹² Turgonyi 1972a, 76–81.

¹¹³ Turgonyi 1972b, 125–126., 128.; Turgonyi 1980.

külön öltözöt és illemhelyiséget, az irodai szobák túlszűfoltak voltak, a takarítók kénytelenek voltak naponta több kilométert gyalogolni, rendkívül kevés volt a női munkásszállás. Ismét szóba került a nők fizetése is: a MÁV-nál dolgozó egyedülálló, de többgyermekes anyák 80%-a nagyon rosszul keresett, 280 és 520 Ft között. Bár volt némi javulás a hetvenes évek elejétől, például kiterjesztették a menetkedvezményeket a vasútnál dolgozó nők férjeire is, de Szpirulisz jelezte: e csoportok életszínvonalának emelése több, különböző intézkedés egyidejű végrehajtásával válhat csak lehetővé. A szerzőnő arra is felhívta a figyelmet, miszerint gyakori jelenség volt idősebb munkásoknál, hogy eltitkolták érzékszerveik romló állapotát, nehogy alacsonyabb díjazással járó munkakörbe kerüljenek. „A forgalom egyes munkaterületén célszerű lenne bizonyos körülmények tartós hatását foglalkoztatási betegséggé nyilvánítani, s az ezekben szenvedőknek a keresetkiegészítést megengedni” – javasolta Szpirulisz Ildikó.¹¹⁴

A munkásifjúság terén is folytatódtak az intézeti kutatások. Gál Róbert egy addig alig vizsgált területtel, a szakmunkásképzéssel, a szakmát tanuló fiatalok nehézségeivel foglalkozott. Komoly probléma volt ez is, a szakmunkások utánpótlása komoly veszélybe került, hiszen egyre inkább csökkent az ipari tanulónak jelentkező fiatalok száma, és kifejezetten magas volt a lemorzsolódók aránya is.¹¹⁵ Gál kimutatta a különböző társadalmi rétegekből származó fiatalok szakmaszerzési esélyei közötti jelentős különbségeket: míg a szakmunkásképzők diákjainak alapvető rétege a munkáscsaládok (elsősorban a szakmunkások) gyermekeiből állt össze, egyre inkább növekedett a betanított és segédmunkások, valamint a falun élő, mezőgazdasági dolgozók gyermekeinek aránya is. Ez utóbbiaknak nemcsak azzal kellett szembesülniük, hogy közvetlen környezetükben általában csak egyetlen olyan gyár akadt, ahol kitanulhatták a szakmát (ellentétben a fővárosi fiatalokkal), hanem a származásukból fakadó hátrányokkal is. „A szakmunkát vállaló falusi fiataloknak gondolkodásukban, szemléletükben évszázados paraszti hagyományokat őrző környezetből kellett kilépniük, de a munkásélet ismerete nélkül, szinte a minimális műszaki technikai alapismeretekkel.” Mégis ők kapták a legkevesebb segítséget pedagógusaiktól, és a sokkal jobb „indulási helyzetben lévő” szakmunkás eredetű diákok részesültek a legtöbb segítségben.¹¹⁶ Természetesen csak akkor, ha a tanítóknak megfelelő pedagógiai érzékük, felkészültségük

¹¹⁴ Szpirulisz 1971, 54., 56., 59–60.

¹¹⁵ Gál 1971, 174.

¹¹⁶ Gál 1973, 8–10., 12., 22.

volt, ami korántsem volt általános. Emellett nagyon kevesen részesültek társadalmi ösztöndíjban.¹¹⁷ Ennek az volt az egyik oka, hogy a tanulók egy része nem akarta hosszútávon ahhoz a gyárhoz kötni magát, ahol üzemi gyakorlatát végezte, de jelentős felelőssége volt a vállalatoknak is ebben, mert nem fordítottak megfelelő figyelmet az ösztöndíjakkal kapcsolatos tájékoztatásra. 300 forintnál magasabb támogatásban ugyanis csak a diákok elenyészően kicsi százaléka részesült. Gál elsősorban ennek a problémának a mielőbbi rendezésére hívta fel a figyelmet.¹¹⁸

A KB TTI munkatársai nemcsak Budapest, illetve a főváros tágabb környékének munkásságát vizsgálták. A hetvenes évek elején több kutató rendszeresen ellátogatott Nógrád megyébe, ahol a salgótarjáni munkások műveltségi állapotát igyekeztek feltérképezni. A kutatás kezdeményezője a salgótarjáni pártszervezet volt, mely határozatot hozott a fizikai dolgozók körében végrehajtandó „kulturális nevelő munka” hatékonyabb irányítását elősegítendő. Végső soron az volt a cél, hogy elkészülhessen Salgótarján városának olyan középtávú művelődéspolitikai terve, „amely pontosítja és emeli a városnak a megye kulturális életében betöltött szerepét.” 1970 őszétől 1971 tavaszáig a Társadalomtudományi Intézet vezetésével a Nógrád megyei, a salgótarjáni pártbizottság és az Oktatási Igazgatóság előkészítették a művelődésszociológiai adatfelvételt.¹¹⁹ A kódolást megyei megbízottak végezték a Társadalomtudományi Intézet anyagi támogatásával, a gépi adatfeldolgozás 1972 januárjában kezdődött a Kohó- és Gépipari Minisztérium Magyar Vas- és Acélipari Egyesülésének számítógépein. Emellett 1972 márciusának végére 25 db mélyinterjút is készítettek munkásokkal. A táblázatba szerkesztett adatok nagyon lassan készültek el a KB TTI munkatársainak egyéb elfoglaltságai miatt.¹²⁰ 1976-ig kellett várni, amíg

¹¹⁷ Az ösztöndíjat még 1959-ben hozta létre a Minisztertanács, hogy segítse a felsőoktatásban tanuló, elsősorban fizikai szülőktől származó ifjakat, és támogassa a vállalatok szakemberszükségletének hatékonyabb kielégítését. Bár a társadalmi ösztöndíj magasabb összeggel járt, mint az egyetemek/főiskolák által nyújtott juttatások, a hatvanas évek második felében az ösztöndíjat igénybe vevők száma jelentősen csökkent. MSZMP 1978, 96–97.

¹¹⁸ Gál 1971, 173.; Gál 1973, 13–14., 16–17., 21.

¹¹⁹ A végleges, 200 kérdést tartalmazó íveket 1971 augusztusára elkészítette az Intézet, 1971. október–novemberben töltötték ki őket 22 salgótarjáni üzem mintegy 1700 dolgozójának megkérdezésével. HU-MNL-NML-XXXV-51-c-436. Jegyzőkönyv. Készült: a Nógrád megyei Pártbizottság székházának VB. termében 1972. december 19-én megtartott VB. ülésről, 9.; Uo. Tájékoztató a salgótarjáni munkásság körében végzett művelődés-szociológiai vizsgálat végrehajtásának helyzetéről és a további feladatokról (1972. december 11.), 24–25.; Faludi 1971, 168., 170.

¹²⁰ HU-MNL-NML-XXXV-51-c-436. Tájékoztató a salgótarjáni munkásság körében végzett művelődés-szociológiai vizsgálat végrehajtásának helyzetéről és a további feladatokról (1972. december 11.), 26–27.

megjelenhettek nyomtatásban is, három kötetben a kutatási eredmények. A Dávid János és Kovács Ferenc által szerkesztett, *A salgótarjáni munkások műveltsége és művelődése* című kiadvány első két kötete tartalmazta az adattáblákat, a harmadik, *Munkásportrék* címet viselő, Kassai Végh Miklós által összeállított kötet pedig a mélyinterjúkat.¹²¹

A lassú munka egyik oka lehetett az is, hogy a Nógrád megyei, illetve a salgótarjáni pártvezetők egy része és az Intézet munkatársai között nem voltak mindig harmonikusak a kapcsolatok. Lényegében kiütköztek a politikai és a tudományos szféra közti különbségek, amelynek elméleti háttéréről az I/1. és az I/2. fejezetek szólnak. A politikusok egy része túlságosan lassúnak találta a szociológusok adatfelvő és -elemző munkáját. Ugyanakkor igyekeztek a tudósok munkáját erős kontroll alatt tartani, kijelentve, hogy a tanulmánytervek részletes vázlatát a megyei vezetői ülésnek kell jóváhagynia. Ez ellen Lakos Sándor, a KB TTI igazgatója személyesen tiltakozott: „Ne hagyja jóvá! Ha egyszer tudományos tanulmányokra gondolnak, – azt nem lehet jóváhagyni. [...] Csak a szempontokra vonatkozó vizsgálatot hagyják jóvá.”¹²² Bizonyára ez a feszült viszony is szerepet játszott abban, hogy az Intézet évekkel később, a kutatások befejezése után korántsem sietett átadni a nógrádiaknak vizsgálati anyagait.¹²³

A munkások műveltségi állapotáról szóló kutatás – amely a Salgótarjában dolgozók közel 10 százalékára terjedt ki – nem adott okot a megelégedésre. A nógrádi fizikai dolgozók általános műveltsége az országos átlagnál is kedvezőtlenebb volt, s ez a megye legnagyobb városán is éreztette hatását. A művelődési intézményekben és a rendezvényeken alig jelentek meg a Salgótarján környékéről bejáró munkások.¹²⁴ A bejárók politikai képzése is számos kívánnivalót hagyott maga után. Szerények voltak a fiatal munkásnők és anyák kulturálódási lehetőségei is. Sok üzemnek nem volt művelődési intézménye, egyes helyeken még az üzemi könyvtár sem működhetett, de ahol működött, azt sem igen használták ki, csökkent a beiratkozott olvasók száma. A vállalatok egy részében csak formális po-

¹²¹ Taksás 1979a, 128–129.

¹²² HU-MNL-NML-XXXV-51-c-436. Jegyzőkönyv. Készült a Nógrád megyei Pártbizottság székházának VB. termében 1972. december 19-én megtartott VB. ülésről, 7–10.; Uo. Tájékoztató a salgótarjáni munkásság körében végzett művelődés-szociológiai vizsgálat végrehajtásának helyzetéről és a további feladatokról (1972. december 11.), 28.

¹²³ HU-MNL-NML-XXXV-51-c-558. Jegyzőkönyv. Készült a Nógrád megyei Pártbizottság székházának VB termében 1977. augusztus 30-án megtartott VB ülésről, 4.

¹²⁴ HU-MNL-NML-XXXV-51-c-466. Jegyzőkönyv. Készült: a Nógrád megyei Pártbizottság székházának VB. termében 1974. január 29-én megtartott megyei párt VB ülésről, 18–19.; Taksás 1979a, 129.

litikai, művelődési foglalkozásokat tartottak, a tanulmányi fegyelem jelentősen romlott a felnőttoktatásban. Salgótarjánban is megjelentek ugyanazok a problémák, amiket a Társadalomtudományi Intézet egyéb kiadványaiban is lehetett olvasni: rendkívül alacsony volt a szakmunkásképző iskolákba felvett diákok alapképzettsége, emiatt nagy volt a lemorzsolódás; gyenge volt a nők képzési rendszere; a továbbképzéseket az üzemek sokszor nem támogatták, egyoldalú volt az ösztönző rendszer stb.¹²⁵

A kutatások hatása az MSZMP munkás-politikájára

1970 és 1974 között számos pártokumentum született a magyarországi munkás-rétegről. Kisebbik részük teljesen a munkásságról szólt (például a Politikai Bizottság 1970-es állásfoglalása, a KB 1974-es irányelvei), a többség viszont olyan határozat volt, amely többé-kevésbé érintette az ipari munkásságot is.

1971 szeptemberében az MSZMP KB Titkársága a KB elé kerülő, a munkásság helyzetével kapcsolatos jelentés előkészítésére külön bizottságot hozott létre Biszku Béla vezetésével, ennek többek között tagja lett Lakos Sándor KB TTI-igazgató is.¹²⁶ A bizottság külön munkabizottságokra oszlott, tevékenységük koordinálására Titkárságot állítottak fel. Első lépésben az addig elkészített kutatási anyagok, illetve az 1969-es megyei és üzemi vizsgálatok (például a Kemény vezette Pest megyei és csepeli kutatások) jelentéseinek feldolgozását tűzték ki célul. Összesen egy évet szántak a munkára, de az két évig húzódott. A bizottság ez alatt az idő alatt áttekintette és szintetizálta az 1973-at megelőző 8–10 év munkássággal kapcsolatos kutatási anyagait, tanulmányokat, szociológiai felméréseket. A munkában több száz szakértő, pártfunkcionárius, gazdasági vezető és fizikai dolgozó vett részt.¹²⁷

A két „munkáshatározat” (az 1970. január 10-én kelt dokumentum: a Politikai Bizottság „állásfoglalása a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről”, valamint az 1974. március 19–20-án született KB-irányelvek „a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról”)

¹²⁵ HU-MNL-NML-XXXV-51-c-558. Jegyzőkönyv. Készült a Nógrád megyei Pártbizottság székházának VB termében 1977. augusztus 30-án megtartott VB ülésről, 2.; Uo. A munkásművelődés helyzete, fejlesztésének további feladatai (Az MSZMP KB 1974. márciusi határozatának végrehajtási tapasztalatai, 1977. augusztus 11.), 10–12.

¹²⁶ HU-MN-OL-M-KS 288-7.-385. Jegyzőkönyv a Titkárság 1971. szeptember 13-án tartott üléséről, 3.

¹²⁷ Uo. Javaslat a Titkárságnak a Központi Bizottság elé kerülő, a munkásosztály helyzetével foglalkozó jelentés vázlatára (1971. szeptember 1.), 11–12.; HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-621. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak (1973. szeptember 12.), 32.

között érezhető, hogy az előbbi még a reformidőszak zenitjén, az utóbbi viszont már a „konzervatív félfordulat” tetőpontján keletkezett. Az 1970-es anyag magáról a munkás-rétegről is kritikusan szólt bizonyos helyeken (például a csökkenő munkafegyelem kapcsán), de ezekért elsősorban a rossz munkaszervezést, a vállalatvezetést, sőt a pártszerveket tette felelőssé. Még olyan tabutéma is bekerült a szövegbe (igaz, idézőjelben), mint a gyáron belüli „munkanélküliség”, ami más következmények mellett a termelés csökkenésének irányába is hatott az anyag szerint. Ilyesmit hiába keresnénk az 1974-es dokumentumban, ott inkább arra helyezték a hangsúlyt, hogy a nagyvállalatokat sokkal fontosabb támogatni, mint a kis-, közép-, illetve a szövetkezeti üzemeket. Nem véletlenül, az egész anyagon érezhető a nehézipari lobbis és a munkásszármazású vezetők befolyása, akiknek jelentős része nem akart alkalmazkodni a gazdasági reform során megváltozott követelményekhez, hiszen ehhez új, szakszerű ismereteket kellett volna elsajátítaniuk. Ezek az emberek megingott pozíciójukat „a munkásosztály vezető szerepe újbóli megerősítésének jelszavával” igyekeztek megerősíteni. Emiatt az 1974-es szöveg több helyén is megtalálhatjuk azokat a javaslatokat, amelyek elsősorban a nagyüzemi munkásság helyzetét kívánják minél hamarabb megjavítani.¹²⁸ Fontos különbség volt a két dokumentum között az is, hogy az 1974-es állásfoglalás hangsúlyozta, miszerint a kultúrában, a művelődés területén „felerősödtek bizonyos kispolgári tendenciák”, az 1970-es anyag erről említést sem tett.¹²⁹

Feltűnő különbség volt továbbá a két anyag között, hogy az 1970-es dokumentum még csak egy bekezdést szentelt az „üzemi demokráciának”, amit egyébként a dolgozók nem tartottak jónak, mert úgy érezték, hogy „a gazdasági vezetők nem vonják be őket kellően a döntések alakításába.” Az 1974-es anyag már csaknem két oldalon foglalkozott a kérdéssel. Elítélte, hogy a gyárak közvetlen fórumain, így a termelési tanácskozásokon, munkaértekezleteken is csak formálisan kérték ki a munkások véleményét, ami már régóta probléma volt. Az új állásfoglalás javasolta, hogy fejlesszék tovább az ún. Vállalati Felügyelő Bizottságokat, illetve felvetette azt is, hogy modernizáltabb formában újjá lehetne éleszteni az 1944 és 1948 között működött üzemi bizottságokat is. Kimondták még, hogy meg kell teremteni a szakszervezeti jogképviselő intézményét, hogy a vezetőkkel való vitákban, perekben objektíven legyen képviselve a fizikai dolgozók ügye.¹³⁰

¹²⁸ Vö. Földes 2018, 132.

¹²⁹ MSZMP 1974, 464–465.; MSZMP 1978, 672–674., 676.

¹³⁰ MSZMP 1974, 463.; MSZMP 1978, 668–671.; Pap 2015, 145–146., 148.

Az 1970-es dokumentum még csak érintette a „munkásság” fogalmának problémáját, mondván, hogy arról a többi „baráti” országban is vita zajlik, s hogy a „társadalomban [...] végbement és végbemenő változások indokolják, hogy [...] a szocializmus jelenlegi viszonyait figyelembe véve sor kerüljön a munkásosztály fogalmának pontosabbá tételére.” Az 1974-es pártanyag viszont kijelentette, hogy a munkássághoz tartoznak az állami iparban, mezőgazdaságban, erdő- és vízgazdálkodásban, a szállítás, hírközlés, kereskedelem és szolgáltatások, továbbá az egészségügyi, kulturális ellátás „és más nem termelő területen foglalkoztatott” fizikai munkások. Az irányelvek 1973-as tervezete még a munkásság részének tekintette „a mezőgazdasági szövetkezetekben alkalmazott fizikai dolgozókat” és a nem mezőgazdasági tsz-ek termelő tagjait és fizikai dolgozóit is, ez azonban a végleges szövegbe már nem került be. (Ennek több oka is lehet, de minden bizonnyal a hetvenes évek első felében indított, sikeres termelőszövetkezetek ellen indított kampány, illetve a nehézipari lobbifolyása is szerepet játszott ebben.) Ide sorolta viszont az állásfoglalás a vállalatok, az ipari, szolgáltatói, fogyasztási szövetkezetek művezetőit, technikusait és termelésirányítóit, valamint azokat, akik „korábban munkások voltak, és jelenleg a politikai, állami, gazdasági, kulturális élet posztjain dolgoznak.”¹³¹ (Ez a kitétel nem sokkal az irányelvek 1974. márciusi elfogadása előtt került be a dokumentumba, mert sem az 1974. január 15-i, sem a február 20-i javaslatban nem szerepelt!)¹³² Vagyis a szöveg készítői figyelmen kívül hagyták Blaskovits János nézeteit, aki szerint egyrészt a termelőmunka fontos kritérium a fogalom tisztázása során, másrészt a politikai, gazdasági vezetők már nem sorolandók a munkássághoz. A pártelit tehát egy jóval szélesebb „munkásosztály”-definícióval élt, melyhez – saját legitimációs igényei miatt – önmagát is hozzásorolta. „Hivatalosan” igazolták tehát, hogy valóban a „munkásosztály” a társadalom „vezető ereje”, hiszen kijelentették, hogy mindent egybevéve „jelenleg mintegy három és fél millió fő” számít munkásnak.¹³³

Az 1970-es állásfoglalás alig foglalkozott a munkásnőkkel, holott a kevés óvoda, iskolai napközi, illetve a gyermekek eltartási költségei kapcsán

¹³¹ MSZMP 1974, 462–463.; MSZMP 1978, 664.; HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-621. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak (1973. szeptember 12.), 38.

¹³² HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-629. A munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról (Irányelvek, 1974. január 15.), 43–45.; HU-MNL-OL-M-KS 288-7.-447. A Központi Bizottság irányelvei a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról (Javaslat, 1974. február 20.), 5–7.

¹³³ Majtényi 2018, 130.

érintette őket közvetetten.¹³⁴ Ennek az lehetett az oka, hogy ugyanebben az időben jelent meg az állampárt „nőhatározata” is, azaz a KB 1970. február 18-i állásfoglalása és határozata „a nők politikai, gazdasági, szociális helyzetéről”. A dokumentum elismerte, hogy a nők egyenjogúsága közjogilag és politikailag ugyan biztosított, de számos területen hátrányosabb helyzetben vannak a férfiaknál. Emögött gazdasági tényezők (például a nők többnyire azokon a területeken – textil- és ruházati ipar, kereskedelem, egészségügy stb. – dolgoztak, ahol általában alacsonyabbak voltak a bérek) és szemléleti okok (vagyis a továbbélő konzervatív felfogás) álltak. Ennek kapcsán a pártdokumentum kijelentette: „Le kell küzdeni a kifelé sokszor jóindulatú, egyenjogúságot elismerő, de lényegében a nőkkel szembeni lekicsinylő magatartást, azt a mindkét nemnél tapasztalható kispolgári életszemléletet is, amely a nő hivatását csak gyermeknevelésben, a család kiszolgálásában látja.”¹³⁵ A határozatot előterjesztő Pullai Árpád is megjegyezte előadói beszédében, hogy még mindig a nőkre hárul általában a család és a háztartás ellátásának szinte valamennyi terhe.¹³⁶ Az anyag emellett elismerte, hogy igen sok a politika iránt nem érdeklődő nő, elégtelen a nők vezetői beosztású munkára képzése, nincs biztosítva az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elve, keveset törődnek a lányok szakképzésével. Emellett a szociális intézmények terén is jelentős elmaradás volt, sok helyen zsúfoltak voltak a mosdók, öltözők, vagy hiányoztak az elemi higiéniai feltételek is. A pártdokumentum szövegezői elfogadták a szociológusok felméréseit azzal kapcsolatban, hogy nagyon sok nő dolgozik egészségre ártalmas munkahelyeken, ennek ellenére a vállalatok sokszor nem vesznek tudomást azokról a rendelkezésekről, amelyek tiltják ezt a gyakorlatot. A vállalatokat azért is bírálta az anyag, mert nem tesznek eleget a gyermekintézmények növeléséért, annak ellenére, hogy a bölcsődék, óvodák száma stagnál.¹³⁷

A megoldási javaslatokat illetően a „nőhatározat” mégsem tartalmazott sok konkrétumot. Leginkább szervezeti kérdésekkel foglalkozott: ki mondta, hogy át kell alakítani a Magyar Nők Országos Tanácsa és a területi nőtanácsok addigi irányítási szisztémáját, ezzel párhuzamosan növelni kell a nőbizottságok számát és befolyását. Felállították az MSZMP-n belül a nőfelelősök rendszerét, amely olyan választott tisztségviselőkből állt, akik a

¹³⁴ MSZMP 1974, 471.

¹³⁵ Uo. 526., 528., 533., 538.

¹³⁶ Tóth – Murai 2014, 23.

¹³⁷ MSZMP 1974, 527., 529., 531., 534., 536.

párt VB-k és a pártalapszervezetek vezetőségeinek tagjai voltak. Nekik kellett átvenniük a helyi nőtanácsok addigi feladatait. Az égető szociális, munkahelyi problémák megoldására született javaslatok azonban az általánosság talaján mozogtak („meg kell szüntetni a megkülönböztetéseket, [...] biztosítani kell a gyermekintézményeknek [...] az eddigieknél gyorsabb ütemű fejlesztését. [...] Meg kell követelni a munkahelyeken a szociális normák betartását” stb.). Kivételnek számított az éjszakai munka kérdése: a határozat utasította a megfelelő szerveket, hogy vizsgálják meg a textilipari gyárakban tartott éjszakai műszakok csökkentésének lehetőségét. A határozat emellett utasította a Gazdaságpolitikai Bizottságot is, hogy foglalkozzon az egyedül élő anyák és a sokgyermekes családok anyagi támogatásának kérdésével.¹³⁸

A kormány 1013/1970. (V. 10.) számú határozata sem tartalmazott túl sok konkrétumot a megoldási javaslatokat illetően. Sokszor szinte szó szerint megismételte a párthatározatot. Meghatározta, hogy egy-egy probléma ellenőrzéséért mely országos vagy helyi szervek, intézmények legyenek felelősek, de az esetlegesen elmaradó intézkedésekért járó megfelelő szankciókról már nem rendelkezett. Itt is megjelent az igény arra, hogy lehetőség szerint csökkentsék, illetve szüntessék meg az éjszakai műszakban dolgozó nők arányát, illetve növeljék meg a bölcsődék és óvodák számát. A párt-dokumentumhoz képest viszont új elem volt, hogy megfogalmazta: lépéseket kell tenni a nők háztartási munkájának megkönnyítésére, a dolgozó nők időbeosztásának megfelelő nyitva tartást kell bevezetni a boltokban, és javítani kell az üzemékeztetést is. Kimondta emellett az anyag, hogy „a középfokú oktatás és a szakoktatás megszervezésével, valamint kedvezmények juttatásával is elő kell segíteni a női dolgozóknak a továbbképzésre való fokozottabb bevonását.”¹³⁹

A fiatal fizikai dolgozókkal is több határozat foglalkozott. A KB 1970 februárjában elfogadott ifjúságpolitikai állásfoglalása szerint az egyik legnagyobb társadalmi probléma, hogy megnehezültek a fiatal munkások családalapítási, otthonteremtési lehetőségei. A dokumentum szerzői elismerték, hogy hiába van „vezető pozícióban” a munkások rétege, a munkássá válás az ifjúság tekintélyes részénél negatív perspektívaként jelenik meg. Erről az oktatási rendszer is tehet: „a mai továbbtanulási lehetőségek szerint a munkásosztály utánpótlására [...] a kedvezőtlenebb eredményeket

¹³⁸ Uo. 539–540., 543.

¹³⁹ Víg 1971, 33–38.

elért általános iskolai tanulók jönnek számításba.”¹⁴⁰ Úgy tűnik a társadalmi ösztöndíj kapcsán a pártközpontban akceptálták a kutatók (például Gál Róbert) javaslatait. Elismerték, hogy a hallgatók azért sem veszik szívesen igénybe ezt a lehetőséget, mert egyrészt az alacsony összegű (100–400 Ft) juttatásért hosszabb távon nem szívesen kötik magukat egyetlen üzemhez, másrészt pedig nem kielégítő a vállalatok és az oktatási intézmények ösztöndíjjal kapcsolatos tájékoztató tevékenysége. Az Agitációs és Propaganda Bizottság ezért úgy foglalt állást, hogy növelni kell a társadalmi ösztöndíjjal járó pénz összegét, és a hallgatókat úgy kell az adott munkahelyhez kötni, „hogy az anyagiakkal összhangban erkölcsi-politikai érdekelttségük erősödjék (az ösztöndíjas hallgatók tanulmányi idejének beszámítása a törzsgárdatagokat megillető jogok elnyeréséhez szükséges időbe; a társadalmi ösztöndíj egy részének a vállalat lakásépítési alapjába történő átutalása stb.).”¹⁴¹ Ám lényegében ez az új ösztöndíj-program is kudarcot vallott.¹⁴²

A KB 1972. júniusi határozata az oktatásról a szakmunkásképzést érintő rendelkezések miatt érintette a munkásfiatalokat. A dokumentum elismerte, hogy ezek az iskolák nagyon kedvezőtlen feltételek között működnek, kevés a tanműhely, a kollégium, a pedagógusellátottság is gyengébb, az üzemek nem segítik elő kellőképpen a tanulók gyakorlati képzését. A szakmunkásképzőbe felvételt nyerő diákok között nagyon sokan voltak olyanok, akiknek „számolási, olvasási készsége, írásbeli és szóbeli kifejezőkészsége erősen fogyatékos” volt. A határozat ezért kimondta, hogy tovább kell fejleszteni a kollégiumi hálózatot, korszerűsíteni kell a képzést, s csökkenteni kell a fiú- és lánytanulók képzése közti különbségeket. Az üzemek jobban vegyék ki részüket a munkásifjak tanításából. A szakközépiskolák és a szakmunkásképzők fenntartási joga kerüljön át a megyei tanácsokhoz. A határozatban még az is szerepelt, hogy az oktatásügy fejlesztésére a nemzeti jövedelemből nagyobb hányadot kell fordítani. Az 1974-es irányelvek is kimondták, hogy mind a központi, mind az üzemi keretektől többet kell áldozni a szakmunkásképzésre. Bírálták az üzemeiket, melyek nyereségérdekeik miatt általában nem foglalkoztak kellő mértékben a szakmunkásképzéssel. Az irányelvek még azt is hangsúlyozták, hogy külön tervet kell készíteni a főleg munkásgyermeket tanító általános iskolák fejlesztésére.¹⁴³

¹⁴⁰ MSZMP 1974, 502.

¹⁴¹ MSZMP 1978, 98–99.

¹⁴² Földes 2018, 130.

¹⁴³ MSZMP 1978, 295–296., 299., 306–308., 311–312., 675.

A KB 1974. március 19–20-i ülésén elfogadott közművelődési határozatnak egy része szorgalmazta a fizikai dolgozók műveltségének növelését. A kevés konkrét megoldást javasló dokumentum azonban erre aligha lehetett alkalmas. Bár érezhető rajta, hogy a pártvezetőkhez eljutottak a kutatók által feltárt problémák, azok kezelése többnyire az általánosságok szintjén maradt. Több helyen olvashatunk benne olyan mondatokat, hogy „terjeszteni és fejleszteni kell az eddig kialakult módszereket (könyvtárlátogatások, kedvezményes mozi-, színházbérlet akció), bővíteni a kulturális lehetőségeket. [...] meg kell javítani a munkásszállások közművelődési ellátását.” Vagy: „átgondoltabban kell törekedni azok megnyerésére, akik nem vagy nehezen jutnak hozzá a művelődési lehetőségekhez (tanyák; ingázók). [...] A vállalatok, bejáró dolgozóik művelődése érdekében támogassák a lakóhelyi intézményeket is.” Annyi újdonságot azért tartalmazott a szöveg, hogy előírta: az új lakótelepek tervezésénél nagyobb teret kell adni a művelődési intézményeknek, melyek lehetőség szerint komplex (tehát könyvtárat, művelődési házat, mozit és sportlétesítményt magába foglaló) intézmények legyenek.¹⁴⁴ A központi alapból olyan létesítmények építését kell finanszírozni, amelyek támogatásában a helyi szervek is részt vesznek. Bővíteni kell a vállalati és szövetkezeti kulturális alapokat. Javasolták, hogy a társadalmi szervezetek dolgozzák ki közvetlen és távlati közművelődési terveiket, a megfelelő intézmények pedig a közművelődési törvényt. A munkások könyvtári ellátásáról az Agitációs és Propaganda Bizottság 1974. május 2-i állásfoglalása kívánt gondoskodni. Ebben ki mondták, hogy koordináltabb intézményfejlesztésre van szükség, a dolgozók szakkönyvekkel való ellátásához nélkülözhetetlen anyagi háttérrel a vállalati alapok terhére kell előirányozni. A határozat megszövegezői hangsúlyozták, hogy Nagy-Budapest könyvtárügyének gyökeres megváltoztatását kiemelt feladatnak kell tekinteni, ezzel párhuzamosan helyet kell biztosítani Pest megye fejlesztési terveiben az agglomerációs övezetekben levő települések könyvtári fejlesztésének. Meg kell gyorsítani az ismeretterjesztő zsebkönyvsorozat kiadását. Az V. ötéves tervben elsősorban az 50 kiemelt vállalat és a munkásszállások könyvtárait kell fejleszteni.¹⁴⁵

A politikusok tisztában voltak azzal, hogy a lakosság egyik legnagyobb problémája a lakáshiány, ebben a Társadalomtudományi Intézet és más kutatóhelyek munkatársai, valamint a pártszervekhez, tanácsokhoz befutó

¹⁴⁴ Ez a kérdés a Politikai Bizottságban is előkerült. Apró Antal az egyik PB-ülésen meg is jegyezte: a „nagyobb lakótelepeket járva nézi az ember az építkezést: a szociális, kulturális létesítmények hiányoznak, a kereskedelmi egységek kevesek.” Kocsis 2009, 167.

¹⁴⁵ MSZMP 1978, 677., 679., 682., 684–685., 687., 689., 748–750.

jelentések egyaránt megerősítették őket. A lakáskérdés szemléletváltásra kényszerítette a pártállam vezetőit. Míg az 1960-as évek elején az MSZMP legfelsőbb szintű vezetőtestületeiben általában úgy vélték, a családi házas építkezés nem méltó a szocialista városfejlődéshez, és a jövőben egyértelműen inkább a koncentrált, iparosított lakásépítésben látták a megoldást, ez 1969-re megváltozott. Igaz, akadtak továbbra is olyanok a különböző szintű testületekben, akik megkérdőjelezték az állami bérlakásépítés mellett más megoldások – például a szövetkezeti lakások – létjogosultságát. Az évtized végére azonban a pártvezetők többsége belátta, hogy nem tudják elérni a magánlakás-építések korlátozását, így elfogadták, hogy nagyobb támogatásban kell részesíteni a magánérs lakásépítéseket. A vezetők megértették, hogy emögött hatalmas társadalmi igény van.¹⁴⁶ A KB és a Minisztertanács 1970. április 16-án kelt határozata már azt is elismerte, hogy igazságtalan a lakáselosztási rendszer: „aránytalan a lakosság különböző rétegeinek tehervállalása. Egyes családok ingyen jutnak olcsó bérű lakáshoz, míg mások a lakásépítéssel, illetve -vásárlással jelentős terheket vállalnak. [...] az elosztásnál nem veszik figyelembe a tényleges rászorultságot.” Ezért a pártvezetés úgy foglalt állást, hogy növelni kell a központi költségvetés lakásépítésre fordítandó eszközeit, segíteni kell a fiatal házasok, nyugdíjasok, egyedülállók olcsóbb lakáshoz juttatását, tervszerűbbé kell tenni az építési költségek (árak) alakulását, igazságosabb eladási árakat kell bevezetni, korrigálni kell a lakáselosztás gyakorlatát, le kell törni az albérleti uzsorát és új lakásszövetkezeti formákat kell bevezetni. Ez csakhamar megtörtént: a már meglévő lakásfenntartó szövetkezetek mellé lakásépítő szövetkezeteket hoztak létre. Előírták még azt is, hogy az állam a városokban és a „kiemelt munkástelepüléseken” adjon az építési költségből árengedményt, illetve az építéshez támogatást: a gyerekek (és eltartottak) után személyenként 20–30 000 forintot. A küszöbönálló lakbéremelést pedig állami lakbér-hozzájárulás fizetésével kell ellensúlyozni. Növelni kell továbbá a szervezett (vállalati, OTP), valamint a személyi kezdeményezésű társasházépítés arányát. 1971-ben úgy alakították át a lakáselosztási rendszert, hogy a kiutalásoknál a tanácsok már a rászorultságot is figyelembe vehették. A KB 1972. november 14–15-i ülésén pedig kimondták, hogy ösztönözni kell a vállalatok munkáslakás-építési akcióit.¹⁴⁷

A pártvezetés különösen a három- és többgyermekes családok lakáshoz juttatását szerette volna minél előbb megoldani. Ennek népesedéspolitikai

¹⁴⁶ Földes 2018, 129.; Kocsis 2009, 133–134., 139–140.

¹⁴⁷ Majtényi 2018, 77.; MSZMP 1974, 588–589., 591–598.; Népszabadság, 1972. november 17. 3.

okai voltak: a politikai szféra szembesült azzal, hogy Magyarország évek óta azokhoz az országokhoz tartozott, ahol rendkívül alacsony volt a születések száma. A PB 1973-as népesedéspolitikai határozata szerint ebben jelentős szerepet játszott az, hogy a fiatal családalapítók nehezen jutottak önálló, megfelelő méretű otthonhoz: „Bér- és szövetkezeti lakásépítési lehetőségeink korlátozott volta a városokban, az állami erőből épült új lakások átlagos nagysága az egy-két gyermekes családtípusra ösztönöz.”¹⁴⁸ Az 1974-es, munkásokkal kapcsolatos KB-irányelvek is központi kérdésként kezelték a problémát. Eredetileg az is benne volt a pártanyag tervezetében, hogy a nagycsaládos munkásoknak – bizonyos jövedelemhatárig – lakbérkedvezményt kell biztosítani, de ez a végleges anyagban már nem szerepelt.¹⁴⁹ A probléma orvoslására a Minisztertanács 1974 elején intézkedett a három- és többgyermekes családok tanácsi lakáscseréjének megkönnyítését elősegítő jogszabályok megalkotásáról, egyes tanácsok, például a fővárosi tanács pedig határozatot hoztak e családok soron kívüli otthonhoz juttatásáról. Ugyanakkor voltak olyan tanácsok is, ahol sokkal kevesebb energiát fordítottak erre a kérdésre. A Politikai Bizottság ezért 1974. március 26-án külön határozatot hozott az érintett családok „kiemelt állami lakásellátásáról”. Ebben meghatározták, hogy a megyei tanácsok az 1973 végéig beadott lakásigényeket 1975 végéig teljesítsék, az igények elbírálásánál a gyermekek száma alapján preferálják a családokat. A magánérszítő építkezések támogatására országosan egységes kölcsöntámogatási rendszer megalkotását írták elő, továbbá azt is, hogy segítsék a nagycsaládosok községekben való letelepedését üres családi házak megvásárlására/tatarozására szolgáló kedvezményes kölcsönökkel.¹⁵⁰

A lakásszövetkezetekkel több pártdokumentum is foglalkozott. A KB 1972. november 14–15-i ülésén döntöttek arról, hogy a lakásépítő szövetkezeteknél a készpénz-előtörlesztés összegét otthononként átlagosan 20 000 forinttal kell csökkenteni, sőt többgyermekes munkáscsaládoknál egyedi elbírálás után teljesen el is lehet engedni az előtörlesztést. A KB Szövetkezetpolitikai Munkaközösségének 1974. május 20-án kelt állásfoglalása pedig javasolta, hogy a munkáltató szervek növeljék a lakásszövetkezetek keretében nyújtott „természetbeni” építési hozzájárulásukat, lakótömböknéppé létesítsenek közös mosodákat, de mindenekelőtt tervszerűen hozzanak létre

¹⁴⁸ MSZMP 1978, 435., 442.

¹⁴⁹ MSZMP 1978, 673–674.; HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-621. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak (1973. szeptember 12.), 53.

¹⁵⁰ MSZMP 1978, 693–696.

a szövetkezeti házkezelést ellátó gondnokságokat és szövetkezeti karbantartó szervezeteket.¹⁵¹

Szólnom kell még a bérek és más anyagi juttatások kérdéséről is. Mint láthattuk, ez a munkásság körében – érthető módon – igen komoly érdeklődésre tartott számot. Az MSZMP vezetése ennek megfelelő komolysággal kezelte a kérdést: a PB 1970. november 10-én kelt határozatában bizonyos területek – például az építő-, építőanyag-, könnyű- és élelmiszeripar, a közlekedési ágazatok – dolgozóinak személyi jövedelmét megemelték. 1971 márciusában döntöttek arról is, hogy növelik a munkások alapbérét. A minimális órabér négyről öt forintra, a maximális 16-ról 22 forintra nőtt. „Az egyes kategóriákhoz tartozó alsó és felső bérhatárokat úgy kell kialakítani, hogy az átlagosnál jobban emelkedjék a nehéz fizikai munkát végzők és közülük elsősorban a szakmunkások bértétele” – szölte a Politikai Bizottság 1971. március 9-i határozata. Ebben s más jogszabályokban külön alsó és felső bérhatáros kategóriákat (például „kiemelt szakmunkás”-sávot) vezettek be. A PB 1971. március 23-i határozatában felszólította a vállalatokat, hogy a bérek megállapításánál kellő elismerésben részesítsék a rosszabb, nehezebb körülmények között dolgozókat, fokozottabban ismerjék el a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőket, továbbá biztosítsák a nők és a férfiak egyenlő bérezését. A KB 1972. november 14–15-i ülésén is előírták mindezt, továbbá kimondták: a bérből és fizetésből élő dolgozók keresete 1973-ban átlagosan négy-öt százalékkal emelkedjék, ezen túlmenően 1973. március elsejétől az állami ipar munkásainak és művezetőinek bérét átlagosan nyolc százalékkal, az állami kivitelező építőipar munkásainak és művezetőinek bérét pedig átlagosan hat százalékkal emeljék fel.¹⁵² Így is jelentős különbségek maradtak az azonos szakmájú, de különböző ágazatokban, vállalatokban dolgozó munkások fizetései között, ezért a PB 1973 decemberében határozatot hozott az egységes, országos szakmai bértáblázat kidolgozására. Ebben többek között arra kötelezték a vállalatokat, hogy évente mérjék fel a szakmai bértáblázat bértételei és a vállalaton belüli tényleges szakmai bérek közti különbségeket, valamint vizsgálják felül a bérformáikat, a teljesítménykövetelményeiket.¹⁵³ 1974. április elsejétől az állami iparon és építőiparon kívüli ágazatokban ipari és építőipari tevé-

¹⁵¹ Népszabadság, 1972. november 17. 3.; MSZMP 1978, 754–755., 758.

¹⁵² MSZMP 1978, 47., 49–52., 165.; Népszabadság, 1972. november 17. 3.

¹⁵³ MSZMP 1978, 632–635.

kenységet folytató munkások bérét is megemelték nyolc, illetve hat százalékkal, ez mintegy 200 000 személyt érintett.¹⁵⁴

A kutatási eredmények átültetése a gyakorlatba – Vázlatos kitekintés

A munkásnőket illetően az előírt nemes célok nemigen teljesülhettek, mivel számos feladat gyakorlati megvalósítására nem történtek konkrét intézkedések.¹⁵⁵ Csaknem egy évtizeddel a „nőhatározat” megszületése után a PB 1979. október 16-i jelentésében az szerepelt, hogy a nők többsége a hetvenes évtized végén is szakképzetlen volt. Emellett nagyon sokan dolgoztak egészségtelen körülmények között, por-, hő-, gáz- vagy akár vegyi ártalmaknak kitéve magukat. A munkásnők több mint negyede nehéz fizikai munkát végzett, a KB-határozat előírása ellenére pedig nem sikerült csökkenteni a textiliparban éjszakai munkát vállalók számát. A két nem fizetése közti aránytalanságok ugyan változtak a nők javára, de hátrányosabb helyzetük így is fennmaradt. A lányok szakmai orientálódása továbbra is egyoldalú volt. Rendkívül lassan haladt a nők vezetői pozícióra való felkészítése, ami mögött ismét a „káros múlt” örökségét vélték felfedezni, mely ellen a hivatalos diskurzus szerint „nem harcoltak kielégítően” a pártszervek.¹⁵⁶

A szakmunkásképzés területén számos változtatás történt. Igyekeztek segíteni a pedagógusokat (kitüntetésekkel, új díjakkal, letelepedési segéllyel, kölcsönökkel), 1977-ben pedig sor került a fizetésrendezésükre is. Megkezdődött a tantermek, tanműhelyek, diákotthonok növelése, a taneszközök és a tananyag korszerűsítése. Keletkeztek azonban új aránytalanságok is: a szakmunkástanulók száma az 1970/71-es szemesztertől az 1975/76-os tanévre 223 750-ről 164 581-re csökkent, főleg a demográfiai hullámvölgy miatt. Emiatt több, gazdaságilag fontos szakmában munkae-rőhiány lépett fel, a népszerűbb szakmákban viszont túlképzést tapasztaltak. Ráadásul egy-egy nemzedéken belül 40–45% volt azon fiatalok aránya, akik 18 éves korukban egyáltalán nem rendelkeztek szakmai képzettséggel.¹⁵⁷ Az 1972-es határozat az oktatásirányítás egységesítését elősegítendő, a középfokú szakoktatási iskolákat, így a szakmunkásképzőket is tanácsi felügyelet alá rendelte, ami miatt viszont csökkent addigi szakminisztériumi támogatásuk. Szintén ellentmondásos volt a kormány azon határozata

¹⁵⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-621. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak a reálbérek és a reáljövedelem alakulásáról a IV. ötéves terv első három évében, javaslatok a további intézkedésekre (1973. október 8.), 83.

¹⁵⁵ Turgonyi 1972a, 78.

¹⁵⁶ Benkóné Vas 1981, 125–129.

¹⁵⁷ Balogh – Gál 1973, 163.; MSZMP 1978, 295., 302., 304.

1973-ban, amely évente 200, szakmunkás-bizonyítvánnyal és kétéves szakmai gyakorlattal bíró fiatalnak lehetővé tette egyéves felkészülés után az érettségi nélküli egyetemi/főiskolai felvételt abban a szakmában, amelyben a bizonyítványukat megszerezték. A felkészítőt Szakmunkás Előkészítő Tanfolyamnak (SZET) nevezték. Az MSZMP konzervatív vezetőinek támogatását élvező kezdeményezés többeket az 1940-es, 1950-es évek fordulóján bevezetett (majd pár évvel később megbukott) szakérettségi rendszerére emlékeztette. Új tanfolyamok helyett inkább az iskolákra kellett volna fordítani nagyobb pénzeket, hiszen az 1972-es határozatban is szerepelt, hogy a költségvetésből többet kell áldozni az iskolákra, ez azonban a hibás gazdaságpolitikai döntések, a vezetők érdektelensége miatt nem valósult meg.¹⁵⁸ Arról, hogy a vidéki szakmunkástanulók sokszor csak egy üzem közül tudnak „választani” gyakorlatuk elvégzéséhez, szó sem esett.

Szó esett viszont Balogh István és Gál Róbert azon javaslatáról, hogy a fiatal munkásoknak a vállalatok családalapítási segélyt folyósíthassanak. Ezt ugyan lehetővé tette a PB 1971. március 9-i határozata „a nemkívánatos munkaerőmozgás csökkentéséről és a vállalati törzsgárda tagjainak fokozottabb megbecsüléséről”, bevezetésére „felső szintű állásfoglalás alapján” mégsem került sor. Helyette 1974-ben a két gyermekkel rendelkező pároknál gyermekenként havi 100 Ft-tal felemelték a családi pótlékot, az anyasági segélyt 1000-ról 2500 forintra növelték, a gyermekápolási táppénz időtartamát pedig a gyermek egyéves korától hatéves koráig terjesztették ki. 1974. január 1-től második és harmadik gyermek vállalására ösztönző, differenciált gyes-folyósítási rendszert vezettek be. Megteremtették a gyermekenként 30–30 ezer forintos szociálpolitikai kedvezmény lehetőségét, előírták, hogy a tanácsi elosztású lakások 40–50%-át fiatal házaspároknak kell kiutalni, és őket kell preferálni a munkáltatói támogatás odaítélésénél. 1976 elejétől tovább javították az ifjúsági takarékbetét feltételeit, s ugyanabban az évben ifjúsági áruhitelt vezettek be, melynek visszafizetési ideje 3 év volt.¹⁵⁹ A fiatalok terhei azonban ezekkel az intézkedésekkel nem csökkentek számottevően, erről részletesebben a IV/2. fejezetben fogok írni.

A közművelődési határozat és az annak nyomán megszületett 1976. évi V. törvény sem érte el kitűzött célját. A közművelődéssel kapcsolatos KB-dokumentum nagyjából egyidőben született meg az oktatáspolitikai határozattal, a két rosszul ellátott terület fejlesztése egyszerre indult meg,

¹⁵⁸ Kardos 2007, 126–127., 132.

¹⁵⁹ MSZMP 1978, 43–44.; HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-621. Előterjesztés a Politikai Bizottság-nak a reálbérek és a reáljövedelem alakulásáról a IV. ötéves terv első három évében, javaslatok a további intézkedésekre (1973. október 8.), 81.

ám ez szétforgácsolta a meglévő támogatási összegeket. Miközben a nagyobb vidéki városokban sorra kezdtek épülni a drága, „komplex” művelődési otthonok a munkások közművelődésének elősegítésére, addig az általános iskolák sokszor kénytelenek voltak szükségantermeket létrehozni, a pedagógusok fizetésemelésére szánt pénzeket pedig új színházakra költötték el.¹⁶⁰

A lakásszövetkezetek terén azonban történt némi fejlődés. Megújították alapszabályaikat, lehetővé vált a társtulajdonosok – főleg a nők – tagként történő felvétele, megnőtt az egyes helyeken eldönthető kérdések köre és súlya, a korábbi tanácsi lakóbizottságok helyett szövetkezeti házbizottságok alakultak. Ugyanakkor a szakigazgatási szervek késlekedése miatt sok szövetkezet nem tudott megalakulni, a tanácsok pedig sokszor nem biztosították a szövetkezetek működéséhez szükséges feltételeket (irodákat, műhelyeket, raktárakat, berendezéseket stb.).¹⁶¹ A lakásépítkezések felgyorsultak a hetvenes években. A hatvanas évtized mellett ez volt a másik olyan dekád, amikor az állami lakáskivitelezés súlya meghaladta a nem állami építkezéseket. A vállalatok ebben kevésbé vettek részt, hiába ösztönözték lakásépítkezésekre őket a pártszervek, ezt anyagi lehetőségeik nem tették lehetővé, így a tervezettnél sokkal kevesebb vállalati bérlakást adtak át. 1975 végére tehát továbbra is jelentős maradt a lakáshiány, amit fokozott, hogy ekkor léptek házasulandó korba a Ratkó-korszak gyermekei.¹⁶² Ráadásul ellentmondásba is kerültek egymással a pártdokumentumok: miközben népesedéspolitikai okokból hangsúlyozták, hogy a több gyermek vállalását megkönnyítő nagyobb lakásokra volna szükség,¹⁶³ máshol inkább a lakások számának minél gyorsabb növelését irányozták elő. A gyakorlatban ez a mennyiségi szemlélet mindig felülírta a demográfiai szempontokat. 1978-ban leghamarabb 1990-re várták a mennyiségi lakáshiány megszűnését, vagyis a három- és többgyermekes családok számára a megfelelő otthonok állami kialakítását kitolták erre a távoli időre.¹⁶⁴ Hivatalosan mindenkinek ugyanolyan esélyei voltak önálló otthonteremtésre, de a valóságban az állam csak a városi lakásépítéseket támogatta, a vidéki beruházásokat

¹⁶⁰ Kardos 2007, 132–133. Természetesen a színházak számának növekedése önmagában pozitív volt, az már kevésbé, hogy a romló gazdasági helyzet miatt egyre többen kényszerültek pluszmunkákat vállalni szabadidejükben, emiatt a rendszeres színházlátogatás sokak számára elérhetetlenné vált. Székely 2016, 169–170.

¹⁶¹ MSZMP 1978, 753–754.

¹⁶² Kocsis 2009, 136., 158., 163.

¹⁶³ Lásd például MSZMP 1978, 755.

¹⁶⁴ Kocsis 2009, 163., 170.

nem. A falun magánérből építkezők számára a hitelfelvételi lehetőségek továbbra is kedvezőtlenebbek maradtak a városban élőkhez képest.¹⁶⁵ Ezzel együtt vidéken sokkal kisebb volt a lakáshiány az itteni lakásteremtési szokásoknak köszönhetően.

Ugyan az MSZMP XI. kongresszusának Irányelvei már sürgették az üzemegészségügyi ellátás előtérbe helyezését,¹⁶⁶ s számos jogszabály született e tárgykörben, az összes hazai foglalkoztatott alig 50%-ának volt biztosítva munkahelyén az orvosi szolgálat. Ráadásul – a nemzetközi trendtől eltérően – ezek nem a betegségek megelőzésére, hanem kezelésére helyezték a hangsúlyt, így gyakorlatilag egy második körzeti orvosi szolgálattá alakultak az évek során.¹⁶⁷

Az 1971-ben bevezetett bérkategória-rendszer sem tudta elérni célját, a bonyolultabb/nehezebb szakmunkák nagyobb anyagi elismerését. A szakmunkásokat különböző nehézségű (egyszerű, összetett, különlegesen bonyolult, kiemelt) szakmunkák alapján differenciáló rendszer nem definiálta kellő konkrétsággal a kategóriákat. A szakmunkások besorolását végző hivatalnokok mindig az üzem- és a művezetők véleményét kérték ki, így a döntés nem objektív feltételeken, hanem szubjektív állításokon alapult. A gyakorlatban tehát továbbra sem ismerték el kellőképpen a dolgozó iskolázottságát, teljesítményét vagy kreativitását, a besorolás általában az életkori, illetve a szolgálati idő alapján történt.¹⁶⁸ Ez nemcsak a kvalifikáltabb dolgozókat, hanem a fiatal munkaerőt is sértette. Ezt még az sem tudta kompenzálni, hogy 1973. március elsejével mintegy 1 300 000 munkás és közvetlen termelésirányító részesült nagyobb béremelésben.¹⁶⁹ Az „összmunkásság” azonban a fizetéseket tekintve nem járt rosszul: 1972 és 1982 között az ipari bérek gyorsabban nőttek a szövetkezeti dolgozók és az értelmiség reálkereseténél, hála a nehézipari lobbis és a konzervatív pártvezetők befolyásának.¹⁷⁰

Bár nem sikerült a magyar munkásság helyzetét lényegesen javítani, azt láthatjuk, hogy a KB Társadalomtudományi Intézetének publikációi mégiscsak hatással voltak a döntéshozókra: számos javaslatukat beépítették a

¹⁶⁵ Valuch 2005, 295.

¹⁶⁶ HU-BFL-XXXV-1-a-2-6. (1975. március 1–2.). Jegyzőkönyv a Budapesti Pártértekezletről, 298.

¹⁶⁷ Ungváry 2004, 34–35.

¹⁶⁸ Kemény 2010, 96–97.

¹⁶⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-5.-621. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak (1973. szeptember 12.), 50.

¹⁷⁰ Földes 2018, 136.

párthatározatokba, jogszabályokba. Viszont a pártvezetők képét a munkás rétegről nem sikerült döntően átformálni. Jó példa erre Blaskovits János munkássága, aki ugyan a rendszer hivatalos ideológiáját elfogadó alapállásból próbálta újraalakítani a „munkás” fogalmát, ez sem az 1970-es PB-állásfoglalásra, sem az 1974-es KB-irányelvekre nem gyakorolt hatást. A pártállam vezetői számára a „munkás” kifejezés nem rendelkezett önálló szociológiai jelentéssel, ez egy olyan szimbolikus szó volt, amely magában foglalta a kommunista ideológia teljességét. Amikor a „munkásság érdekeire” hivatkoztak, egy szimbolikus csoport szimbolikus érdekeiről volt szó.¹⁷¹ Természetesen maga a „munkás-réteg” létezett, „csak” nem olyan volt, ahogyan a hivatalos ideológiában elképzelték. A tényleges kutatási eredmények ezért nem tudtak komoly hatást gyakorolni az ideológiai és politikai életre.¹⁷² Változás csak az 1980-as évek második felében következett be, amikor már olyan, addig tabuként kezelt – de a pártvezetésben a hatvanas évek óta tudott – jelenségről is beszámolhatott Sárközy Tamás (ráadásul a Magvető Kiadó népszerű „Gyorsuló idő” sorozatában), hogy az üzemi munkások nem érzik magukénak a „társadalmi tulajdonban álló” gyárakat, a kapitalista viszonyokra jellemző bérmunkástudatuk van.¹⁷³ Tizenhárom évvel korábban ezért az állításáért Haraszti Miklóst, a *Darabbér* szerzőjét még meghurcolták...¹⁷⁴

IV/2. Az ifjúsággal kapcsolatos kutatások

Aczél György 1982. április 13-án kijelentette, hogy „... e pillanatban a legnagyobb problémának az ifjúsághoz való viszonyt látom. [...] ennek az ifjúságnak meg kell tanulni [...], hogy bizonyos dolgokat csak a szocializmus képes számára megoldani [...] bevonva őket a cselekvésbe a tudomány területén ugyanúgy, mint a gyakorlatban.”¹⁷⁵ Az MSZMP vezetőrétege nemcsak a '80-as évek elején gondolkodott így, a Kádár-korszakban az ifjúság helyzetére irányuló figyelem végig nagy jelentőséggel bírt a hatalmon lévők számára. Tekintve, hogy az 1956-os forradalom kitörésében a fiataloknak óriási szerepük volt, a pártvezetőség az ifjúság

¹⁷¹ Kuczi 1992, 35–37. Lásd még Kemény 2010, 197.

¹⁷² Huszár 1989, 179.

¹⁷³ Sárközy 1986, 55. Lásd még Bartha 2009, 81.; Földes 2018, 136.

¹⁷⁴ Bartha 2017a, 158–159.

¹⁷⁵ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1982-16. A TKB 1982. április 13-i ülésének jegyzőkönyve, Leányfalu. (Nyers magnó-átirat).

„megfelelő” nevelésében, ha úgy tetszik, átformálásában látta hatalmának egyik zálogát. A korszak számos politikai direktívája, határozata foglalkozott az ifjúság problémáival. A pártvezetés a kérdésre rendszeresen felhívta a különböző intézmények, munkahelyek figyelmét, amelyek általában kampányfeladatként fogták fel az intézkedéseket, és legjobb esetben is csak egy-egy generáció néhány problémájával foglalkoztak.¹⁷⁶ Igaz, sokáig nem is állt rendelkezésre az ifjúság gondjait részletesen bemutató összkép.

Nem véletlen ezért, hogy az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének egyik legfontosabb vizsgálata a hazai ifjúságkutatásokhoz kapcsolódott. Az elkövetkezőkben megvizsgálom az intézet levéltári iratai és megjelent publikációi alapján, hogy vajon sikerült-e ebben a fontos kérdésben befolyással lenniük a politikai döntéshozókra. A fiatalságot illetően milyen problémákra hívták fel a figyelmet, és milyen megoldási javaslatok voltak? Hogyan hasznosították a kutatásokat a KB 1984-es ifjúságpolitikai határozatának létrehozásakor? Képesek voltak-e a KB TTI munkatársai formálni a késő Kádár-kori ifjúságpolitikát?

Az ifjúsággal kapcsolatos kutatások megszervezése a Társadalomtudományi Intézetben

Ha megvizsgáljuk az 1956 utáni ifjúságkutatásokat, azt láthatjuk, hogy a hatvanas évek második felére valamennyire „divatosá” váltak a fiatalokkal kapcsolatos vizsgálatok,¹⁷⁷ több intézmény és magánszemély kezdett el érdeklődni a 15 és 29 éves kor közötti nemzedék problémái iránt.¹⁷⁸ Ám a kutatások általában csak egy-egy részproblémával foglalkoztak, számos terület vizsgálatát elhanyagolták; továbbra is ezek közé tartozott a munkahelyi beilleszkedés, a szakmai azonosulás, a fiatal munkások életmódjának, társadalmi értékorientációjának, közéleti aktivitásának, anyagi helyzetének, élet- és munkakörülményeinek vizsgálata, a szakmunkásképző iskolák tanulóinak és a fiatal segédmunkásoknak a helyzete.¹⁷⁹ A fiatal értelmiség kutatása az esetek többségében a humán tudományokkal foglalkozókat érintette, és a nyolcvanas évekig alig vizsgálták a fiatal műszaki

¹⁷⁶ Boros – Kéri 1984, 188.; Horváth 2012, 60.

¹⁷⁷ Gázsó 1974, 104.

¹⁷⁸ A korabeli szakirodalom általában a 15–29 éves korosztályt sorolja az „ifjúság” csoportjába, de legalábbis a 35 évesnél nem idősebbeket, így én is ezt tekintem mérvadónak.

¹⁷⁹ Gázsó 1974, 107. és 109. A Társadalomtudományi Intézet munkatársai szerint az ifjúsági segédmunkások rétege „elsősorban az általános iskolát el nem végző fiatalokból rekrutálódik. Helyzetükről úgyszólván semmiféle megbízható információval nem rendelkezünk.” HU-MNL-OL-M-KS 288-21.-1972.-26. Javaslat az ifjúsági kérdések kutatásának középtávú programjára, 1972–1975 (1972), 201.

és agrárértelmiség problémáit, annak ellenére, hogy ez volt a diplomások legnagyobb csoportja, ráadásul közvetlen kapcsolatban állt a termeléssel, a fizikai dolgozók rétegével.¹⁸⁰

A tudományosan szervezett és megalapozott ifjúságkutatásnak az MSZMP KB 1970. február 18–19-i ülésén hozott határozata adott lendületet,¹⁸¹ mely többek között kimondta, hogy a KB TTI-n belül létre kell hozni az ifjúságkutató részleget. A pártdokumentum nyomán a Társadalomtudományi Intézet – több más érintett intézmény bevonásával – kidolgozta a kutatások általános koncepcióját és az országos szinten koordinált kutatások középtávú programját.¹⁸² Az intézet a KISZ KB-val, továbbá az Országos Ifjúsági Tanáccsal együttműködve 1971-ben szervezte meg saját ifjúságkutató részlegét a kutatások koordinálására.¹⁸³ A részleg feladata volt, hogy a KB Ifjúsági Bizottságának elméleti anyagokat dolgozzon ki. Munkáját az első két évben „az oktatási rendszernek az ifjúság szempontjából különösen fontos néhány elvi kérdésére” összpontosította,¹⁸⁴ ezt követően inkább a pályakezdő fiatalokra koncentrálták a tudományos munkát.¹⁸⁵ A program olyannyira fontos volt, hogy a szocialista országok pártjai közül az MSZMP vállalta a nemzetközi ifjúságkutatások koordinálását is (a szocialista demokrácia, illetve a szociáldemokrácia témák mellett).¹⁸⁶

A munka azonban csak lassan indult meg, a politikai vezetés jelentős része a fiatalok társadalmi integrációját a munkahelyi/iskolai/családi szférától, illetve a hivatalos ifjúsági szervezetektől várta, így tulajdonképpen 1973 előtt szervezett ifjúságkutatásokról nem beszélhetünk,¹⁸⁷ noha fontos részfeladatokat sikerült elvégezni (1971-ben például Gál Róbert vezetésével a Társadalomtudományi Intézet egyik csoportja az ipari tanulók átfogó

¹⁸⁰ Huszár 1984, 16.

¹⁸¹ Az 1971-es ifjúságpolitikai törvény is hangsúlyozta az ifjúságkutatások fontosságát: Halay–Módra 1971, 91.

¹⁸² Huszár 1984, 104.; Módra 1972, 104.

¹⁸³ A KB mellett működő Ifjúsági Bizottság 1971. októberben határozott arról, hogy tevékenységük segítésére a Társadalomtudományi Intézetben belül ifjúságkutató részleget hoznak létre. A kutatócsoportot végül a KISZ IB 1972. április 27-i határozatával állították fel. Gergely 2008, 95.

¹⁸⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-153. Javaslat az Agit. Prop. Bizottság részére a Társadalomtudományi Intézet perspektivikus és 1971. évi feladataira (1971. február 11.) 16.

¹⁸⁵ Gázsó 1974, 109.

¹⁸⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-304. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a testvérpártok ideológiai és külügyi KB-titkárainak budapesti értekezletén elfogadott ajánlások végrehajtását célzó munkaprogramra (1978. április 11.).

¹⁸⁷ Békés 1981, 409.; Boros – Kéri 1984, 181.; Halay – Módra 1971, 91.

vizsgálatával foglalkozott).¹⁸⁸ Végül 1972–1973-ban a Társadalomtudományi Intézet vezetésével mintegy harminc szakember összeállította az ifjúság kutatásának középtávú (1973–1975) programját. A témákat előbb négy, majd két csoportba sorolták: „I. A munkássá válás folyamata és mechanizmusa, a fiatal munkások különböző rétegeinek élet- és munkakörülményei, életmódja és életeszményei, társadalmi-közéleti beállítódása és aktivitása, művelődési, kulturálódási igényei és lehetőségei. II. Az ifjúság és a szervezetek. A szervezetek és intézmények hatása az ifjúságra, az ifjúság viszonya a szervezetekhez.” A programot ekkor még inkább a témakeresés jellemezte, a tematikát néhány kiemelkedő jelentőségűnek tartott általános témakör különálló kutatása képezte. Az 1976 és 1980 közötti középtávú terv beillesztette az ifjúságkutatásokat az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervbe, továbbá a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási programokba.¹⁸⁹ A kutatások döntően a Társadalomtudományi Intézet tartalmi irányítása alatt, és nagyjából az Állami Ifjúsági Bizottság szervezése és finanszírozása mellett kezdődtek meg. Az 1976-tól induló új középtávú terv öt nagyobb témakör kutatását tűzte ki célul: I. A szocialista társadalom struktúrája (ezen belül „A munkássá válás folyamata” című téma kutatása tartozott a KB TTI-hez); II. A szocialista tudat és életmód jellemzői a fiatalok körében; III. A fiatalok társadalmi-közéleti aktivitása, a szocialista demokrácia érvényesülése körükben (itt „A fiatalok társadalmi-politikai aktivitása” nevű program jutott a KB TTI-nek); IV. Az ifjúság és a népgazdaság fejlődésének néhány kérdése; V. Az ifjúság és a szervezetek (itt „A pártszervezetek ifjúságpolitikai tevékenysége és a KISZ pártirányítása” volt az intézeti vizsgálódások témája).¹⁹⁰

Az 1970-es évek közepétől néhány évig „csendesebb” időszak következett, a fiatalságra irányuló társadalmi figyelem valamelyest csökkent.¹⁹¹ A szociálpolitika is fontosabbnak ítélte ekkor a nyugdíjasokról való gondoskodást. Igaz, az ifjú családfenntartókat is igyekeztek segíteni: megduplázták a gyest, de a „nagy családosok” segítségét célzó igény csak a hetvenes évek második felétől mutatható ki a tanácsi dokumentumokban.¹⁹² Bővültek a bölcsődei férőhelyek, de mivel a hetvenes években nőtt a születések

¹⁸⁸ Szenes 1971.

¹⁸⁹ Gázsó 1974, 106.; Szenes 1971; HU-MNL-OL-M-KS 288-21.-1972.-26. Javaslat az ifjúsági kérdések kutatásának középtávú programjára, 1972–1975 (1972), 194–211.

¹⁹⁰ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1976-1. Halay Tibor: Javaslat az ifjúságkutatás 1976–1980. évi középtávú kutatási tervére (1976. szeptember 22.).

¹⁹¹ Békés 1984, 5.; Nyerges 1978, 7.

¹⁹² Horváth 2012, 45., 47., 178.; Tóth 2010, 184.

száma is, a javulás csak mérsékelt volt. Komoly gondot jelentett, hogy az ipari települések, városok és agglomerációs területek iskoláiban növekedett a zsúfoltság, nem épült elég új diákothron, s egyes képzések (például a könnyűiparban, illetve a kereskedelmi és vendéglátóiparban) továbbra is alacsony színvonalúak voltak. A mezőgazdasági és egyes műszaki felsőoktatási intézményekben végző fiatal pályakezdők jelentős része nem tudott a szakmájában elhelyezkedni, s továbbra is problémát okozott a lakáskérdés. A pártvezetés mindezt érzékelte, s az óvodai, általános iskolai és a szakmunkásiskolai hálózat bővítését, az oktató-nevelő munka fejlesztését jelölte meg a kulturális ágazat kiemelt feladatának, s e célokra az V. ötéves terv (1976–1980) a IV. ötéves tervi ráfordítások közel kétszeresét irányozta elő. Az új tervben egyébként először jelent meg elkülönítve az ifjúságpolitikai célú beruházások költségvetési előirányzata, ami a hetvenes évek közepén 350 millió forintot tett ki.¹⁹³

Természetesen a csökkenő társadalmi érdeklődéstől függetlenül, az ifjúsággal kapcsolatos vizsgálódások folytatódtak, de azokkal a hatalmon lévők korántsem voltak megelégedve. Szerintük az ifjúságkutatás „nem vezetett kielégítő eredményekre, szétszórt és szűk kapacitásokkal folyt, s még a megszületett eredmények hasznosításának mechanizmusa sem volt megfelelő.”¹⁹⁴ Az MSZMP KB Ifjúságpolitikai Bizottsága 1979. január 15-i ülésén kimondta, hogy „az eddigieknél jobban kell koordinálni, tartalmilag irányítani az ifjúságkutatást.”¹⁹⁵ Az 1980-as évek elejére a Társadalomtudományi Intézet már nemcsak az ifjúságkutatás országos bázisintézete volt, hanem az akadémiai tárca szintű kutatási főirány vezetője is.¹⁹⁶ A nyolcvanas évektől újult erővel éledt fel a lakosság körében az érdeklődés a fiatalok problémái iránt, amit jól bizonyít, hogy az 1982 szeptemberében *Ifjúság és társadalom a hetvenes és nyolcvanas években* címmel Nyíregyházán rendezett országos tanácskozás előadásaiból készült folyóiratszámot, a *Társadalomtudományi Közlemények* 1982. évi 4. számát viszonylag gyorsan elkapkodták.

¹⁹³ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-6. Tájékoztató az V. ötéves terv kulturális és egészségügyi szociális beruházásainak fő kérdéseiről (Tervezet). Készült: Az APB részére (1975. augusztus 28.).

¹⁹⁴ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-14. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. február 18-i üléséről (1981. március 31.).

¹⁹⁵ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-7. Halay Tibor: Javaslat az ifjúságpolitikai tevékenység tudományos megalapozását célzó kiemelt középtávú kutatási program (OKKFT) téma kialakítására (1979. március 14.).

¹⁹⁶ Békés 1981, 410.; HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-352. Javaslat az Agitációs- és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének ötéves fő kutatási irányaira (1980. szeptember 2.), 5.

A lap néhány írása, kiegészítve pár másik tanulmánnyal 1984-ben megjelent az intézet *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* című kiadványában is. Az évtized első felében már 20 kutatóhelyen 25 kutatási program foglalkozott a fiatalokkal.¹⁹⁷ Jelentősen megszorodtak az ifjúság nehézségeivel foglalkozó cikkek, a rádió- és TV-műsorok, viták, a pártvezetők is egyre gyakrabban hozták fel a témát nyilatkozataikban.¹⁹⁸

A fokozottabb társadalmi érdeklődés érthető volt: a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején pályájukat elkezdő fiatalok a korábbi időszakokhoz képest nehezebb gazdasági-társadalmi helyzetben voltak kénytelenek boldogulni, a fiatalok helyzete az idősebb generációkéhoz képest egyértelműen romlott¹⁹⁹ az önálló élet- és pályakezdő fiatalok valamennyi rétegében.²⁰⁰ A szociálpolitikai intézmények feladatai is egyre inkább kibővültek a fiatal családalapítók segélyezésével, de sem ők, sem az ifjúsági szervezetek nem tudtak igazán lépést tartani a változó helyzettel, a sokasodó gondokkal, hiszen a különböző szervezetek összehangolt működése korántsem volt megoldva.²⁰¹ Újfajta egyenlőtlenségek kezdtek kialakulni, miután felértékelődött az ifjú családalapítóknál a szülői támogatás szerepe. Ez szükségszerűen egyenlőtlen volt, hiszen nem lehetett minden nagyszülőnek jól jövedelmező háttérű gazdasága vagy más plusz bevételi forrása.²⁰² Mindezekről vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon finoman lehetett írni, amint azt a későbbiekben látni fogjuk. Az ifjúságot érintő társadalmi érdeklődés nagysága, a fokozódó problémák miatt a Társadalomtudományi Intézet munkatársainak szakértelmére tehát továbbra is számított a pártvezetés. Az intézet munkatársai igyekeztek is kielégíteni az igényeket, s 1980-tól – a már meglévő kutatási témák mellett – különösen nagy súlyt helyeztek az iskolákban megjelenő egyenlőtlenségek vizsgálatára.²⁰³

A fiatalság problémáinak egy részéről az *Ifjúsági Magazin* is beszámolt. A lap felidézte a Társadalomtudományi Intézet 1974-es kutatását, amely

¹⁹⁷ Kardos 1983.

¹⁹⁸ Boros – Kéri 1984, 178.

¹⁹⁹ Békés 1984, 5–6.; Szalai 1998, 68–69.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-82. Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői és konfliktusai.

²⁰⁰ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-14. Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások című MTA tárcaszintű főirány tervkonceptiója (1980. december).

²⁰¹ Békés 1981, 410.; Horváth 2012, 46–49.

²⁰² Harcsa 1986a, 328.; HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-82. Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői és konfliktusai.

²⁰³ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-352. Javaslat az Agitációs- és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének öt éves fő kutatási irányaira (1980. szeptember 2.), 7.

megállapította, hogy a szakmunkástanulók 20%-a nem jut el a záróvizsgáig, s felhívták a figyelmet arra, hogy a lemorzsolódási arány 1964 óta folyamatosan ilyen magas volt az azóta bevezetett reformok, új oktatási módszerek és feltételek ellenére.²⁰⁴ „Nem azért tanulnak [...] szakmunkásképzőben a gyerekek, mert szakmunkások akarnak lenni, hanem azért, mert valahol tanulni kell” – idézték 1980-ban Kozma Tamást, az MTA munkatársát, aki többedmagával az iskolatípusok átszervezésére tett javaslatot.²⁰⁵ Írtak az iskola- és a pályamódosítás nehézségeiről,²⁰⁶ a romló színvonalú középiskolai oktatásról,²⁰⁷ az általános iskolát be nem fejező fiatalokról,²⁰⁸ a pályaválasztási rendszer alacsony hatásfokú működéséről²⁰⁹ és az ifjú dolgozók munkahelyi nehézségeiről.²¹⁰ Az ifjúság legnagyobb problémájának számító lakásügyről azonban szinte egyáltalán nem írtak a magazinban a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján, legfeljebb csak említés szinten foglalkoztak a kérdéssel. Általában a kutatások is elhanyagolták a problémát, viszont 1979-ben „a lakásellátás, lakásgazdálkodás és lakáselosztás távlati fejlesztési koncepcióját” szolgáló kutatások is bekerültek a hosszútávú kutatási feladatok közé.²¹¹

Változás ezen a téren csak 1984 után történt.²¹² A nyolcvanas évek elején új irányokat határoztak meg az ifjúságkutatásoknak,²¹³ tekintve, hogy az „ifjúságkutatás [...] rendkívül időszerű feladat, ugyanakkor a kutatás

²⁰⁴ Darányi 1980a, 5. A nyolcvanas évek elején a szakmunkásképzőkben mintegy 20%, a szak-
középiskolákban pedig 12–13%-os volt az év közbeni lemorzsolódási arány: CZ 1982.

²⁰⁵ Darányi 1980b, 6.

²⁰⁶ Dési 1981.

²⁰⁷ Szántó 1982; Kovács 1983; KZ 1983; Szilágyi 1983b.

²⁰⁸ Csontos 1984.

²⁰⁹ CST 1984.

²¹⁰ Hahn 1984, 5.; Vörös 1984.

²¹¹ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-14. Jegyzőkönyv a Társadalomtudományi Koordinációs
Bizottság 1981. január 21-i üléséről (1981. január 30.); Bánfalvi István – Illés János: Javaslat
az 1981–2000. évekre szóló hosszú távú tervezés munkaprogramja és a társadalomtu-
dományi kutatások terveinek összehangolására. 2. sz. melléklet: A kiemelt társadalomtu-
dományi kutatások és a hozzájuk kapcsolódó tervezési koncepcionális tanulmányok
(1981. március 17.).

²¹² Lásd például Kovács 1986.

²¹³ Külföldi példák nyomán még az is felvetődött, hogy egy önálló ifjúságkutató intézetet
is létesítenek, de ezt végül elvetették, hogy helyette „rugalmas formában, kiemelt kut-
tásként koordinálják a munkát”. HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-14. Tájékoztató a Tár-
sadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. április 22-i üléséről (1981. május 26.).

elmaradott” volt.²¹⁴ „Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások” című MTA tárcaszintű főirány céljainak meghatározásakor egyrészt kimondták, hogy szükséges az eddigi vizsgálatok során elhanyagolt rétegek (pályakezdő értelmiség, községekben lakó fiatalok, az ügyviteli alkalmazottak vagy a szolgáltatásban foglalkoztatottak) kiemelt kutatása, másrészt olyan elméleti-empirikus munka indítása, amely az életkori tényező szerepével és a szocializációval foglalkozik. A kutatási főirány központja a Társadalomtudományi Intézet maradt. Hat kutatási irányt határoztak meg, ebből kettő („Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének társadalmi jellemzői, konfliktusai és zavarai”, illetve „Az ifjúság politikai szocializációjának problémái”)²¹⁵ bázisintézete a KB TTI volt. A maradék négy témával többek között a Közgazdaságtudományi Egyetem, a Politikai Főiskola és a Pécsi Orvostudományi Egyetem foglalkozott. Az intézet munkatársai kiemelt figyelmet fordítottak a fiatalokat érintő legsúlyosabb problémára, a lakáskérdésre, ami természetesen nemcsak az ifjúságot érintette, hiszen a Kádár-korszakban végig a lakás számított a legnagyobb hiánycikknek.²¹⁶ 1978-ban csak a lakosság 37%-a lakott megfelelő, viszonylag tágas, modern lakásviszonyok közepette,²¹⁷ de a lakással kapcsolatos problémák a fiatalok körében még élesebben jelentkeztek, mint a társadalom egyéb csoportjainál.²¹⁸ Nagy újdonságnak számított az ifjúság politikai szocializációjának vizsgálata, amelyre korábban Magyarországon még nem került sor, ezért a tervidőszak elején a téma elméleti-metodológiai megalapozást tűzték ki célul.²¹⁹ Ezt a témát elsősorban az a fiatal csoport kutatta, amelynek tagjai a hetvenes évektől tanítottak az ELTE ÁJK-n politikaelméletet és politikai nevelést (köztük Boros László, Csatóry Ildikó, Dögei Ilona, Gyulavári Ágnes, Kéri László, Stumpf István, Szabó Máté,

²¹⁴ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-15. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. február 18-i üléséről (1981. március 31.).

²¹⁵ Ennek kutatása „központi jelentőségű feladat” volt. Lásd HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-14. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. február 18-i üléséről (1981. március 31.).

²¹⁶ Tomka 2012, 32. Az életmóddal kapcsolatos egyik kutatás egyenesen arra jutott 1979-re, hogy „a szocialista életmód kialakulásának egyik legnagyobb akadálya a lakáshiány.” HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1979-8. „A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon” c. OTTK főirány (1981–90) tervkoncepciója (1979. október 1.).

²¹⁷ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1983-19. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1983. június 30-i üléséről.

²¹⁸ Uo. Beszámoló a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság részére. „Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai” című Agitációs és Propaganda Bizottság-i kutatási megrendelés eredményeiről (1983. október).

²¹⁹ Békés 1981, 411–412., 415., 420. és 425.

Tót Éva).²²⁰ Őket elsősorban az érdekelte, hogy az újabb generációk miért utasítják el egyre jobban a szocializmus alapjait.²²¹ Felmerült az igény a „téves kiutkeresések” (vallásosság, divatközösségek, antiszociális jelenségek stb.) vizsgálatára is.²²² A politikai döntés-előkészítés hatékonyságának növelését szolgálta az, hogy kimondták: „a rövidebb távú társadalmi-politikai hasznosítás érdekében szükséges menet közbeni elemzések készítése a kutatási részeredmények alapján, amelyek a kutatások tematikájába vágó egyes ifjúságpolitikai döntések közvetlen előkészítéséhez járulnak hozzá.”²²³ A kutatási főirányra összesen 39 millió forintot különítettek el.²²⁴

Az akadémiai főirány munkálataira épített az APB által kiemelt kutatási téma, „Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai” is. Ennek szintén a Társadalomtudományi Intézet volt a központja, a tématanács elnöki feladatait az intézet egykori munkatársa, Gázsó Ferenc látta el, aki 1981-től az Oktatáskutató Intézet főigazgatójaként működött. Nemcsak kutatóként, hanem tudományszervezőként is jelentős volt: munkatársainak ideális munkakörülményeket teremtett.²²⁵ A főirány eredményeit a KB ifjúságpolitikai állásfoglalásához, továbbá a VII. ötéves terv ifjúságpolitikájához kapcsolódó ideológiai és propagandamunka megalapozásához, valamint a hosszútávú tervezés programjaiba kívánta a pártvezetés beépíteni.²²⁶ A kutatások – mind a kiemelt akadémiai főirány, mind az APB-s vizsgálat esetében – nagyjából 1983 közepéig tartottak.²²⁷

²²⁰ Szabó 1989, 102.

²²¹ Kéri 2012, 11.

²²² HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-359. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottság részére az 1981–85. tervidőszakban kiemelésre kerülő társadalomtudományi kutatások tematikájára, illetve az Agitációs és Propaganda Bizottság ülésein ideológiai életünk kérdéseiről tervezett viták témáira (1981. január 6.), 38.

²²³ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-981-14. Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások című MTA tárcaszintű főirány tervkonceptiója (1980. december).

²²⁴ Uo. Rottler Ferenc levele Bánfalvi Istvánnak (1981. március 31.).

²²⁵ A kutatókat nagy nevű, elismert külső szakértők segíthették, a munkatársak folyamatosan használhatták a KSH legfrissebb adatbázisait, Gázsónak köszönhetően védve voltak a külső támadóktól, politikai kritizálóktól stb. Kéri 2012, 16–17.

²²⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-385. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott kutatási témák terveiről (1982. március 29.), 20.

²²⁷ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1982-16. Jegyzőkönyv a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1982. február 25-i üléséről (1982. március 1.).

A magyar ifjúság problémái az 1980-as évek elején és a KB TTI megoldási javaslatai

Melyek voltak az ifjúság legnagyobb problémái a tárgyalt időszakban? A KB TTI munkatársai alaposan számba vették a sürgősen megoldandó feladatokat, ezért érdemes néhány megjelent írásukat áttekinteni.²²⁸ Az egyik gyakran visszatérő panasz az volt, hogy a fiatal, képzett pályakezdők bére azonos munka esetén is elmarad az idősebbekétől. Ezt a pártvezetés 1987-ben tulajdonképpen hivatalosan is elismerte, és maga is hatalmas problémának tartotta.²²⁹ Általánossá vált, hogy a fiatalok összes csoportjánál az egy főre jutó jövedelem jobban elmaradt az idősebbekétől, mint a keresetük, és csak a „negyedik X” környékén érték el a foglalkozási csoportjuk átlagbérét.²³⁰ Az is aggodalomra adott okot, hogy a hosszabb ideig tartó tanulás, a nagyobb szakképzettség a keresetekben korántsem tükröződött megfelelően, általában a közép- és felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők keresete nem érte el a szakmunkásvizsgáló bírók jövedelmét.²³¹ „Az a tény, hogy a kereset nem ösztönöz a magasabb iskolai végzettség megszerzésére, semmiképpen sem fogadható el, mert a fizikai jellegű szakmákon belül egyre több olyan foglalkozás honosodik meg, amely magasan kvalifikált szakembereket igényel” – írták a kutatók.²³² Többen felhívták arra is a figyelmet, hogy mind az iskolázásban, mind a foglalkozási szerkezetben igen komoly nemek szerinti differenciálódás történt: a gimnáziumok elnöiesedtek, s ebből kifolyólag a szellemi dolgozó rétegek utánpótlása is.²³³ A kiegészítő jövedelemszerzés terén az volt a probléma, hogy miközben az állam szociálpolitikai juttatásaival a második gazdaság felé terelte a munkaerő jelentős részét,²³⁴ addig abban a fiatalok – időhiány, karrierépítés, családalapítási nehézségek miatt – kevésbé tudtak aktív munkát folytatni.²³⁵ Pedig az ifjúság egyik mintaadó csoportja az a magánszféra

²²⁸ Alapvetően *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* c. 1984-es tanulmánykötet munkáira fogok hivatkozni.

²²⁹ Berecz 1987. 13.

²³⁰ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 248., 250.; Huszár 1984, 17.; Tóth 1982, 639.

²³¹ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 250.; Gázsó 1984, 32.

²³² Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 250–251. A gimnáziumi képzés kifejezetten leértékelődött, 1969 és 1981 közötti szociológiai vizsgálatok rámutattak arra, hogy a gimnáziumot végzettek döntő többsége – hiába kerültek onnan sokan egyetemre, kutatóintézetbe stb. – keveset keresett, tehát alapvetően elégedetlen volt karrierjével (Gábor 2012, 234.).

²³³ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 232., 261.; Békés 1982, 388.; Boros – Kéri 1984, 180.; Gázsó 1984, 31–32.

²³⁴ Horváth 2012, 182.

²³⁵ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 249.; Boros – Kéri 1984, 180.

felé forduló réteg volt, mely életében rendkívül fontos volt a vállalkozás, a magángazdaság.²³⁶

Külön ki kell térni a lakáskérdésre, mert ez volt az egyik legsúlyosabb, hosszú évek óta megoldatlan probléma. A KSH felmérése szerint 1968-ban az ifjú házások 51%-a jelölte meg a lakáshiányt a legsürgetőbb problémájának, s a helyzet később sem javult.²³⁷ A nyolcvanas évekre rendkívül megnehezült a fiatalok számára az önálló ingatlanhoz jutás esélye.²³⁸ A gyermek nélküli fiatal keresők 84%-a, a gyermekesek 35%-a nem rendelkezett önálló lakással, továbbá a gyermekesek 10,5%-a albérletben vagy rokonnál élt. A fiatal házásoknak csaknem egyharmada nem birtokolt saját ingatlant, egyötödük még harmincévesen sem. 1978-as adatok alapján a fiatal igénylők átlagosan egy évtizedet várhattak lakásra, többségük saját erőből képtelen volt a szükséges fedezetet előteremteni.²³⁹

Az 1980-as évek első felére látványossá vált a sokgyermekes családok elszegényedése.²⁴⁰ A pártvezetés tisztában volt a kérdés súlyosságával, amelynek jelentős demográfiai hatásai is voltak. Az MTA Szociológiai Kutató Intézete által készített tanulmány – melynek egy példánya megtalálható a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának iratai között – ugyanis hangsúlyozta, hogy sok ifjú házaspár azért nem vállal egynél több gyermeket, mert nem tud önálló ingatlanhoz jutni: „A szülők lakásában, az albérletben megszült gyermekkel járó gondok sok házaspárnak elveszik a kedvét a további gyermek vállalásától.”²⁴¹ Hiába tudták ezt a vezetők, a krónikus lakáshiány nem enyhült, pedig 1960-tól tömegessé vált a lakásépítés hazánkban. 1960 és 1975 között egymillió lakást adtak át. Az 1970-es években 44 új lakótelepet építettek, ezáltal 1970 és 1980 között 420 ezerrel nőtt a lakások száma. Emellett 1971-ben úgy módosították a lakáselosztást, hogy az állami beruházásban épült lakóhelyek kiutalását meghatározott jövedelemszinthez és szociális helyzethez kötötték. Ebben a rendszerben előnyt élveztek a

²³⁶ Gábor 2012, 234.

²³⁷ Szenes 1972.

²³⁸ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 226., 254–255.; Boros – Kéri 1984, 180.; Huszár 1984, 18. Míg 1962-ben egy átlagos család hat évi jövedelmét tette ki egy kétszobás lakás építési költsége, addig ez a mutató 1982-re sem javult, sőt valamelyest romlott, 1982-ben az éves jövedelem mintegy hétszeresére becsülték. Gázsó 1982, 110.

²³⁹ Huszár 1984, 18.

²⁴⁰ Majtényi 2018, 86.

²⁴¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-330. (1979. augusztus 28.) A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási irány zárótanulmánya. A tanulmányt írta: Cseh-Szombathy László és Kulcsár Kálmán (Budapest, 1979), 153/a.

sokgyermekes családok, akiknek az 1974-es irányelvek szerint az összes lakás 25%-át kellett volna megkapniuk. A fiatal házásokat azzal is próbálták segíteni, hogy gyermekvállalás esetén lehetővé tették számukra a lakás-használatbavételi díj elengedését.²⁴²

Noha nőtt a szobák száma (az átadott otthonok közel 60%-a már kétvagy ennél több szobás volt), az új lakótelepek minősége miatt (például a közművek terén, az óvodai férőhelyek hiánya miatt) a lakásgazdálkodást sokan bírálták.²⁴³ Hiába nőtt a szobák száma, a lakások alapterülete megmaradt (átlagosan 53 m²-en),²⁴⁴ a három- és többgyermekes családok az 1980-as években továbbra is zsúfolt körülmények között éltek, vagyis kétfőnél több utód vállalását a lakásviszonyok egyértelműen gátolták, ami komoly népesedési gondokkal fenyegetett.²⁴⁵ „Ha [...] a lakáshoz jutást önrőből kell megoldani és ráadásul egynél több gyermeke van a fiatal házaspárnak, akkor anyagi életviszonyaik a társadalmilag elfogadható szint alá kerülnek” – figyelmeztettek a kutatók.²⁴⁶ (A 25 éven aluli háztartásfők családjának túlnyomó többsége számára nem felelt meg a lakás mérete, a 25–29 éves háztartásfőknek is alig több mint fele rendelkezett megfelelő méretű otthonnal.)²⁴⁷ Egy 1982-es rendelkezés ugyan lehetővé tette az állami bérlakásban élőknek, hogy megvásárolhassák lakhelyüket,²⁴⁸ a személyi tulajdonú otthonok megugró száma önmagában nem segítette elő a lakásmobilitás növekedését: a privatizált lakások cseréjét 1982 után is jelentős illetékköltségek és terhek nehezítették.²⁴⁹

Az említetteken túl évek óta megoldatlan probléma volt a fiatal csoportok jelentős hányadának ingázása a munka- és lakóhelye között, ami főleg a fiatal szak- és betanított munkásokra volt jellemző. Ráadásul a nyolcvan-

²⁴² Csizmady 2008, 48. és 78.; Földes 2018, 129.; Horváth 2012, 109., 118–119.; Valuch 2005, 295.

²⁴³ Horváth 2012, 111. és 176.

²⁴⁴ Csizmady 2008, 47.

²⁴⁵ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 258. A három és többszobás lakások száma ráadásul alig változott: míg 1970-ben országosan 11%, addig 1976-ban is csak 19% volt az arányuk. Horváth 2012, 174.

²⁴⁶ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1983-19. Beszámoló a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság részére. „Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai” című Agitációs és Propaganda Bizottság-i kutatási megrendelés eredményeiről (1983. október).

²⁴⁷ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-82. Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői és konfliktusai. A kis méretű lakásokkal kapcsolatban lásd még Tóth 2010, 162.

²⁴⁸ Horváth 2012, 123., 131., 137.

²⁴⁹ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 263.

nas évek elején a korábbi feltételezésekkel ellentétben nem csökkent, hanem kicsit még nőtt is az ingázók száma.²⁵⁰ Az önálló lakás megszerzéséért hozott anyagi áldozatok következtében a fiatalok nagyértékű háztartási, fogyasztási cikkekkel való ellátása jelentősen elmaradt az idősebb nemzedékekétől. A problémák közé tartozott, hogy a házassági kedv erősen visszaesett, ugyanakkor nőtt a válások száma,²⁵¹ az ifjúság egészségi állapota pedig egyértelműen romlott.²⁵² A mobilitás terén is jelentős feszültségek keletkeztek, különösen az egyébként is hátrányos helyzetű segédmunkásoknál, akik akkor sem tudtak jobb viszonyok közé kerülni, amikor a többi társadalmi csoport helyzete 1965 és 1980 között javult, legalábbis a saját korábbi állapotukhoz képest.²⁵³ A Boros – Kéri szerzőpáros emellett meglehetősen kritikus véleményt fogalmazott meg a hivatalos ifjúsági szervezetekről, amikor kifejtették, hogy a KISZ és az úttörőszervezet működésének hatékonysága mindig is problémás volt, és határfokuk a hetvenes években tovább romlott. Nyugaton ekkor zajlott az ifjúsági kultúra korszakváltása,²⁵⁴ amely Magyarországon is érezte hatását: a fiatalokat fokozott autonómiaigény, a hivatalos intézményrendszerrel szembeni gyanakvás jellemezte. Figyelemreméltó, hogy a szerzők a fiatalok spontán, a hivatalos intézményrendszeren túli szerveződéseinek negatív társadalmi megítélése kapcsán felvetették a média felelősségét is.²⁵⁵ (Erre egyébként más korabeli szociológusok is felhívták a figyelmet, például Szalai Júlia is 1986-ban.)²⁵⁶

Milyen megoldási javaslatok voltak a kutatóknak? Mindenekelőtt komplex jellegű intézkedéseket tanácsoltak a népességszám növelésére, a gyer-

²⁵⁰ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1983-19. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1983. június 30-i üléséről.

²⁵¹ Vö. Gábor 2012, 127. A válások száma a többi szocialista országban is növekvő tendenciát mutatott, Magyarország mellett Csehszlovákiában voltak magasak a válási arányok: Tomka 2009, 110., 126.; Wendt 1997, 148.

²⁵² Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 227., 230., 247., 259. és 263. A házasságok válságára lásd még Tóth 2010, 168.

²⁵³ Gázsó 1984, 34.

²⁵⁴ Ennek lényege Gábor Kálmán szerint az, hogy megváltozik a társadalmi reprodukció és felértékelődik az iskolai tudás. A hatvanas évektől a nyolcvanas évekig egyre erőteljesebben növekszik a fiatalok kulturális autonómiája, mely megfigyelhető az ízlésben, de a fiatalok különféle politikai döntésekben való növekvő részvételében is. Az ifjúkor meghosszabbodik, a fiatalokat közvetlenül ellenőrző intézményeket (család, munkahely, politikai szervezetek) a közvetett ellenőrző intézmények (fogyasztói ipar, média) váltják fel. Éleződtek a fiatalok és a felnőttek közötti konfliktusok, az ifjúság mintakövetőből mintaadóvá is vált. Gábor 2012, 133–134.

²⁵⁵ Boros – Kéri 1984, 181., 184., 195. és 197.

²⁵⁶ Szalai 1998, 75.

mekvállalásra képes családok anyagi támogatásával egyetemben. Tekintettel arra, hogy nemzetközi mércével mérve is nagyon magas volt azok száma, akik legfeljebb az általános iskolát végezték el, illetve azt sem, ezért javasolták az iskolai munka hatékonyságának megjavítását, valamint a szakképzés területén az alapképzés előtérbe helyezését, továbbá az oktatási rendszeren belül a nemek szerinti kedvezőbb arányok beállítását. Az 1980-as évek elején egyre inkább érezhetővé váló gazdasági nehézségek miatt a tudósok azzal számoltak, hogy az ipar és a mezőgazdaság hosszútávon képtelen lesz felvenni a képzettebb munkaerőt, ezért a terciér szektor fejlesztését tartották kívánatosnak. Az idősebb generációknál kevesebbet kereső fiatalok helyzetének javítására szorgalmazták az életkorhoz kötődő keresetkorlátozások felszámolását, a jövedelemkiegészítő lehetőségek erősebb támogatását, elsősorban a nem mezőgazdasági jellegű tevékenységek fokozatos bővítésével. Mint már említettem, a háztájiban különböző okok – például ingázás – miatt kevésbé tudtak dolgozni a fiatalok.²⁵⁷ Rövidtávon a kezdő értelmiségiek bérének „érezhető emelését” is jó megoldásnak tartották. Az ingázás miatt alapvető fontosságúnak ítélték a kutatók a közlekedési viszonyok javítását és a különböző településtípusok infrastrukturális feltételeinek közelítését. A változatlanul jelentős és nem csökkenő lakásszükséglet általános rendezését jelölték meg a legfontosabb feladatnak a döntéshozók számára, a pályakezdő fiatalok átlagon felüli anyagi és egyéb támogatásával, a lakásmobilitás feltételeinek javításával, például kedvező hitelkonstrukció bevezetését.²⁵⁸ Javaslatot tettek a segédmunkás fiatalok mobilitási, iskolázási és szakmaszerzési esélyeinek könnyítésére, a fiatalok egészségi állapotának javítására is, és felhívták a figyelmet az általános iskolát el nem végzettek²⁵⁹ helyzetére, a teljes értékű középiskolai képzés kiterjesztésének és a differenciáltabb munkaerő-szükséglet megállapításának jelentőségére.²⁶⁰ Szorgalmazták, hogy a vállalatokban a fiatalok érdekeit védő, kiegészítő intézkedéseket vezessenek be. Szükségét érezték annak is, hogy lehetővé tegyék a középfokú oktatáson belül az iskolaváltás lehetőségét, a KISZ és más szervezetek megújítását, a pályaválasztási ta-

²⁵⁷ Vö. Szalai 1998, 61.

²⁵⁸ Andics - Gázsó - Harcsa 1984, 253–254., 260–263.

²⁵⁹ „Az általános iskolát minden magyar állampolgár köteles elvégezni. Ennek ellenére minden esztendőben a nyolc évvel korábban beiskolázott 100 gyerekből csak körülbelül 84-en veszik kézbe a bizonyítványt. A 81-es tanév nyolcadikosai a statisztikusok szerint 20 091-el, az előzőben pedig 20 089-cel voltak kevesebben, mint a beiratkozásnál. Ennyien morzsolódtak le az általános iskolai osztályokból, maradtak le 14 éves korukra társaik mögött” – írta az *Ifjúsági Magazin* riportere 1983-ban. Szilágyi 1983a, 6.

²⁶⁰ Andics - Gázsó - Harcsa 1984, 230., 232., 234., 241.; Gázsó 1984, 34.

nácsadó intézményrendszer fejlesztését.²⁶¹ Az utóbbi problémáiról egyébként 1982-ben az *Ifjúsági Magazin* is beszámolt: az S. J. aláírású szerző arról tájékoztatta olvasóit, hogy „az állam hatalmas összegeket költ és rengeteg szellemi energiát áldoz a fiatalok pályaválasztása érdekében, az eredmény mégis évek óta elmarad a várttól.” Ezt többek között azzal magyarázta a szerző, hogy a pályaválasztási tanácsadás „jelenleg [...] amolyan tessék-lássék munka, nyűg a pedagógusok nyakán.”²⁶²

A fentebb bemutatott problémákról a szélesebb közönség is olvashatott a Társadalomtudományi Intézet kiadványaiban. Ugyanakkor a nyolcvanas években is voltak olyan információk, amelyeket a pártvezetés nem szeretett volna kiengedni a nyilvánosság elé. Tanulással szolgálhat, ha összevetjük a megjelent és a kiadatlan, csak a levéltárban hozzáférhető forrásokat. A *magyar ifjúság a nyolcvanas években* című 1984-es kötet utolsó tanulmánya jelentős részben Harcsa István KSH-munkatárs kutatásaira épült.²⁶³ Ő volt „Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások” főirány Koordináló Tanácsának titkára.²⁶⁴ A Társadalomtudományi Intézet iratai között megőrződött tanulmány egy részének kéziratos változatában olyan adatok és információk is szerepelnek, amelyek a megjelent kiadványba nem kerültek bele.²⁶⁵ A tanulmánykötetben mindenki olvashatott arról, hogy tovább folytatódott a szellemi pályák elnöiesedése,²⁶⁶ azt viszont, hogy „a magasabb iskolai végzettség vesztett presztízséből”, csak a kéziratban lehetett fellelni, noha az 1984-es kötet egy másik tanulmányában más szavakkal utalt erre Gázsó Ferenc.²⁶⁷ A kiadványban lehetett olvasni arról is, hogy meglehetősen nagy különbségek figyelhetők meg a középfokú oktatási intézményekben való továbbtanulásnál. Gimnáziumokban elsősorban a szellemi foglalkozásúak gyermekei, míg a szakmunkásképző iskolákban alapvetően a mezőgazdasági fizikai foglalkozású, illetve a segéd- és betanított munkások gyermekei jártak nagyobb

²⁶¹ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 242. és 245.; Huszár 1984, 24.

²⁶² S. J. 1982, 7.

²⁶³ Andics–Gázsó–Harcsa 1984.

²⁶⁴ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1982-16. Gázsó Ferenc: Tervezet. „Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai” c., az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által elfogadott kutatási megrendelés teljesítésére.

²⁶⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-82. Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői és konfliktusai. A következő részekben az utalások erre a kéziraatra fognak vonatkozni.

²⁶⁶ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 231–232.

²⁶⁷ Gázsó 1984, 32.

arányban.²⁶⁸ Voltak olyan szakértők, akik a nyolcvanas évek elején már egyenesen arról beszéltek, hogy a „munkás és paraszt származású fiatalok felsőfokú továbbtanulási esélyeit már a fizikai dolgozó családok továbbtanulási stratégiája szinte fatálisan determinálja. [...] a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya a szakmunkásképző iskolában 85%, a szakközépiskolában 65%, a gimnáziumban 45%.”²⁶⁹ Ám az, hogy kívánatos lenne ennek mielőbbi megváltoztatása (mert „ellenkező esetben e folyamat jelentősen hozzájárulhat a társadalmi szerkezet megmerevedéséhez”), csak a kéziratban maradt szövegben szerepelt. Ahogyan az is, hogy a fiatal férfiak körében érezhetően növekedtek az iskolai végzettségben megnyilvánuló, származás szerinti különbségek. A fizikai munkát végző családok fiainak közép- és felsőfokú iskolába való bekerülési esélye – a korábbi nemzedékekhez viszonyítva – érezhetően csökkent az 1980-as évek első felére. A kiadványban arról sem lehetett írni, hogy a fővárosban, illetve a falvakban élő fiatalok felsőfokú iskolákban való továbbtanulási esélyeiben még 1984-ben is több mint háromszoros különbség volt a községek hátrányára. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének hivatalos kiadványát kezükbe vevők nem értesülhettek arról sem, hogy a magyarországi nagyvárosok – azon belül is a főváros – vezető és értelmiségi rétege jóval zártabb, mint a kisvárosoké és a községeké.

Harcsa István kutatásainak egyik fontos eredménye volt, hogy felhívta a figyelmet arra a társadalmi jelenségre, hogy míg a vezető és értelmiségi családokból jövő gyermekek középiskolai tanulmányaik után vagy továbbtanulnak, vagy képzettségüknek megfelelő munkahelyen kezdenek el dolgozni, addig a nagyvárosokban élő betanított és segédmunkásoknál ez koránt sincs így. Harcsa észrevette, hogy „a fiatal nemzedékben egyre nagyobb tömeget alkotnak a középiskolai tanulmányok befejezése után segéd- és betanított munkás pályára kerülő személyek.” Kimondta, hogy 10–12 év alatt a középfokú oktatási intézményt végzettek mintegy egytizede kényszerpályán kezdte pályafutását. Ez rendkívül fontos eredmény volt, de nyilvánosan ekkor még nem lehetett róla írni.

Az sem kerülhetett be a kiadványba, hogy a magyar oktatási rendszerben a középiskolák számítottak a „legkockázatosabb” iskolatípusnak. A középszintű oktatási intézményekbe bejutott diákoknak azzal a tudattal kellett elkezdni tanulmányaikat, hogy ott „bármit” elérhetnek, akár még

²⁶⁸ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 233.

²⁶⁹ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1980-10. Az értelmiség helyzete, szerepe a közművelődésben. Összefoglaló a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. március 12-i ülése vitájáról (1980. április 16.).

a felsőoktatásba is bekerülhetnek, vagy „semmit” sem érhetnek el, és be-
tanított vagy segédmunkások lehetnek.²⁷⁰ Erről csak a kéziratban olvashat-
tak az arra illetékesek. Arról viszont bárki értesülhetett, hogy a fiatal dol-
gozók csak 40 éves koruk táján érik el a foglalkozási csoportjuk átlagos egy
főre eső jövedelmét.²⁷¹ Ellenben arról már csak a beavatottak tudhattak,
hogy nőknél 40 év felett a vezetők aránya alig változik, ami arra utalt, hogy
számukra a pályakezdetkor észlelhető kedvezőtlenebb foglalkozási meg-
oszlás a karrierjük későbbi részében tovább romlik. Bizonyos munkakör-
ökben kirívóan alacsony volt a 35 éven aluliak száma a vezetők között: az
egyetemeken 3,3%, a nagyobb kórházi és rendelőintézeti orvosok között
4,5%, a bírói munkakörökben 3,5%, az ügyészeknél hét százalék, a központi
államigazgatási és a szövetkezeti vezetők között kilenc százalék volt az
arány.²⁷²

A szocialista rendszer vezetői és ideológusai mindig büszkén hirdették,
hogy rendszerük milyen sokat tett a társadalmi mobilitás felgyorsulásáért,
a korábbi zártabb osztályok közti határok elmosásáért. Ez azonban nagy-
jából csak az 1960-as évek közepéig-végéig volt igaz, később a mobilitás
üteme lecsökkent, és egyes rétegek újfent zártabbakká váltak. Az 1970-es
években kifejezetten megnehezült a jobb pozícióknak az iskolában meg-
szerezhető tudás révén való elérhetősége, ráadásul a középfokú oktatás
színvonala is süllyedt, hiszen 1969 és 1981 között egyértelműen romlottak
a tanulmányi eredmények, s ez természetesen a felsőoktatásra is kihatott:
a nyolcvanas évek elején az egyetemre/főiskolákra felvételizőknek a fele
eleve nem felelt meg a követelményeknek.²⁷³ A szakközépiskolákat pedig
már 1980-ban is gyakorlatilag „zsákutcának” tekintették a kutatók.²⁷⁴

Az 1984-es kötetbe nem került be, de Harcsa István kéziratában egyér-
telműen leírta, hogy már az 1970-es évek eleji vizsgálatok jelezték, miszerint
a városokban kialakult egy viszonylag kiforrott társadalmi szerkezet, s
ezért lelassultak a főleg az értelmiségi rétegekbe irányuló mozgások. Mind-
ezt már akkor is az ifjúságnál lehetett megfigyelni; közülük – a korábbi

²⁷⁰ Ez a felfogás a középiskolai tanulásról, mely elsősorban a jó, biztos megélhetést jelentő
pályára való belépést szolgálja (s nem feltétlenül az a célja, hogy „előszobája” legyen az
egyetemnek), addigra már Nyugat-Európában is általánossá vált. Gillis 1974, 203.

²⁷¹ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 248.

²⁷² Kökény – Erdei 1985, 47.

²⁷³ Gábor 2012, 89.; S. J. 1980.

²⁷⁴ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1980-10. Az értelmiség helyzete, szerepe a közművelődésben.
Összefoglaló a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. március 12-i ülése
vitájáról (1980. április 16.).

generációkhoz képest – jóval kevesebben kerültek be a vezetői és értelmi-ségi rétegekbe. A városokban, kiváltképpen Budapesten, az értelmiségi réteg zártabbá vált, a mobilitási lehetőségek beszűkültek, és egyre nagyobb szerepet kapott a karrierépítés során az, hogy ki milyen „starthelyzetből” indulhat. (A községekben ezzel ellentétes irányú tendencia bontakozott ki.) A hetvenes években tovább lassult a fizikaiból a szellemi rétegbe való áramlás, a vezető és értelmiségi réteg zártabbá válási tendenciája gyakorlatilag állandósult.²⁷⁵ 1980-ban már arról panaszkodtak egyes szakértők, hogy az iskola nem nyitott, többnyire csak reprodukál, bizonyos tanári rétegek (középiskolákban, egyetemeken) szinte „kasztszerűen” elkülönültek.²⁷⁶ Azt, hogy egyes társadalmi rétegek zártabbá váltak, már le lehetett írni a nyolcvanas évek első felében, de finomabban. Andorka Rudolf 1982-es alapművében is az szerepel, hogy „a munkások és parasztok fiai között kissé csökkenni látszik az értelmiségbe irányuló áramlás.”²⁷⁷ Azt azonban leírhatta Andorka, hogy Budapesten zártabbá váltak az egyes osztályok és rétegek, de Harcsától ezt – feltételezhetően helyhiány vagy talán egy túlbuzgó cenzor munkája miatt – megtagadták.²⁷⁸

Bár a megjelent tanulmány is utalt a szülői háttér jelentőségére a fiatal családalapítóknál, de igazán konkrétan csak a kéziratban lehetett olvasni a problémáról. A szerző ugyanis ebben kifejtette: az, hogy a módosabb családi háttérrel bíró fiatalok több támogatásra számíthatnak, mint a szegényebb felmenőkkel bírók, „végső soron a társadalmi szerkezet megmerevedéséhez vezethet azáltal, hogy a fiatalok öröklik a szülői család kedvező, vagy kedvezőtlen helyzetét. E tendencia végső hatását az sem befolyásolja számottevően, hogy a fiatalok relatív helyzete szinte minden társadalmi csoportban rosszabbodott.” Arról is csak egy szűk csoport értesülhetett, hogy a fizikai dolgozók keresetét az életkor csak mérsékelten alakította a szellemi foglalkozásúakhoz képest: „a fizikaiakon belül a legfiatalabbak [...] keresetét 41%-al haladta meg a legidősebbek [...] keresete, a szellemi foglalkozásúak körében viszont 220% a megfelelő arányszám.” Sok egyéb

²⁷⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-82. Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdeményezésének főbb jellemzői és konfliktusai. Vö. Valuch 2001, 112.; HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1982-16. Huszár Tibor: Terv-annotáció. A magyar értelmiség helyzete, szakmai-közéleti szerepvállalása, ideológiai arculata és az MSZMP értelmiség-politikája c., a KB APB által ajánlott téma kutatása számára (1982).

²⁷⁶ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1980-10. Az értelmiség helyzete, szerepe a közművelődésben. Összefoglaló a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. március 12-i ülése vitájáról (1980. április 16.).

²⁷⁷ Andorka 1982, 253.

²⁷⁸ Andorka 1982, 253.

mellett azt a mondatot sem engedték megjelentetni, hogy „A fiatalok jövedelmi és fogyasztási helyzetét tükröző tendenciák alapján összefoglalóan azt lehet mondani, hogy azok az anyagi viszonyokat illetően alapvetően a társadalmi különbségek újratermelése irányában hatnak.” Azt sem lehetett a kiadott műben olvasni, hogy az 1970-es évek végi, 1980-as évek eleji nehezebb gazdasági helyzetben a fiatalok ugyanannyi, vagy még több munkával nehezebben juthatnak előre, mint az előző nemzedékek, bár ezt minden bizonnyal a korszak fiataljai amúgy is érezték a saját bőrükön...

Harcsa István a hivatkozott anyagon kívül egyéb munkákat is készített a Társadalomtudományi Intézet megbízásából. Bizonyítható, hogy *A fiatal értelmiség néhány vonása* című írás eredeti²⁷⁹ és 1984-ben kiadott szövege²⁸⁰ között is nem egy helyen eltérés van. Feltűnő, hogy az a megállapítás, miszerint az értelmiségi réteg újratermelődésében meghatározó szerepe van a szülői háttérnek, teljesen hiányzik a kiadott műből. Harcsa jól látta, hogy a jelenség további kontraszelekciós folyamatokhoz vezethet, de a kontraszelekciót a szocialista társadalmi rendszerrel kapcsolatban nem volt tanácsos leírni. Később is csak azt engedték megjelentetni a szerzőtől, hogy „a társadalmi mobilitási esélyeknek a szülők társadalmi helyzetétől függő különbségei valamivel megnöttek a fiatal nemzedékek körében. Joggal feltételezhetjük, hogy e tény bizonyos feszültségeket okoz az érintetteknek.”²⁸¹ A „kontraszelekció” szó még itt sem szerepel, az államszocializmus nagy részében a kifejezés nem kerülhetett be a hivatalos diskurzusba,²⁸² bár éppen az 1970-es évek végétől lehet megfigyelni, hogy egyre gyakrabban kezdik engedélyezni a kifejezés használatát.²⁸³ Korábban szinte kizárólag csak a pedagógustársadalommal kapcsolatban lehetett írni kontraszelekcióról.²⁸⁴ Ám nemcsak a kontraszelekciót, hanem azt is ki kellett húznia a szerzőnek, hogy az átlagbére és -keresete azoknak nagyobb, akik felsőfokú iskoláikat nappali, és nem esti vagy levelező oktatásban végezték. Mint ahogyan azt is, hogy a nyolcvanas évek elején folytatódott az értelmiségi és vezető rétegek zártabbá válása, s a mezőgazdasági fizikai munkásoknak különösen romlottak az esélyei arra, hogy bejussanak az előbb említett

²⁷⁹ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-83. Harcsa István: *A fiatal értelmiség életkörülményeinek néhány vonása* (Az 1982. évi fiatal értelmiségi vizsgálat első eredményei). Az elkövetkezőkben erre a kéziratra fogok hivatkozni.

²⁸⁰ Harcsa 1984.

²⁸¹ Harcsa 1986b, 48.

²⁸² Horváth 2005, 251.

²⁸³ Például Kovács 1980; Nádor 1981, 75.; Siklós 1978, 4.; Siklós 1980, 4., Varga 1979.

²⁸⁴ Például Ferge 1973, 31.; Rádi 1976, 80.; Timár 1964, 529.

csoportokba, merthogy „a fiatal értelmiségiek egyes csoportjai között észrevehető származásbeli különbségek vannak.” A származási különbségek, egyes rétegek zártabbá válása kényes téma volt még az 1980-as években is, ennél jóval körültekintőbben lehetett csak róla nyilvánosan írni.²⁸⁵ Pedig ezek a problémák léteztek, és a párt vezetőtestületei igenis tudhattak róluk. Mások mellett Huszár István, a Társadalomtudományi Intézet főigazgatója a KB 1984. október 9-i ülésén is felhívta a figyelmet többek között arra, hogy a fiatalok vezetőképzésében „kontraszelektív folyamatok” is érvényesülnek. A származási különbségek ifjúságra gyakorolt hatásáról Németh Károly tett említést ugyanazon az ülésen, a csökkenő mobilitásról pedig Szabó Miklós.²⁸⁶

A tudományos eredmények „hasznosítása”

Tudománytörténeti szempontból kétségkívül jelentős volt az a munka, amit a KB TTI munkatársai az ifjúsággal kapcsolatban elvégeztek. Az 1980-as években publikált írásaik alapvető hatást gyakoroltak a magyar ifjúságszociológia későbbi fejlődésére.²⁸⁷ Vajon mit vett át gondolataikból a politika? A nyolcvanas évek második felében a Társadalomtudományi Intézet munkatársai büszkén számoltak be arról, hogy „jelentékenyen” segítették az MSZMP KB 1984. októberi ifjúságpolitikai állásfoglalásának előkészítését. Valóban voltak olyan gondolatok, javaslatok, amelyek megjelentek az említett anyagban, de korántsem minden. Érdeemes ezért a pártdokumentumot alaposabban megvizsgálni.

A pártvezetés is elismerte, hogy egyes rétegek zártabbakká váltak, hogy csökkent a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya egyes értelmiségi pályákon (orvos, jogász, műszerész stb.), pedig – ahogy a fentiekben láthattuk – erről nehezen vagy egyáltalán nem lehetett publikálni nyilvános kiadványokban. *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* című kötetben sem írtak róla. A probléma megoldására a régi receptet vették elő. Előírták, hogy az „oktatási rendszer a lehetséges mértékben csökkentse a művelődési és továbbtanulási esélyek különbségeit, segítse a tehetség kibontakozását.”²⁸⁸ A fia-

²⁸⁵ Azt például később engedélyezték a szerzőnek, hogy egyes értelmiségi rétegek (például az orvosok) zártabbá válásáról írjon. Lásd Harcsa – Kulcsár 1986, 34., 36.

²⁸⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288-4.-201. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1984. október 9-én megtartott üléséről, 21., 52., 99., 117.

²⁸⁷ Vass 1989, 195.; Szabó 2012, 205. A KB TTI-s ifjúságkutatások összefoglalója, „korszaklezáró kötete” 1987-ben jelent meg Gázsó Ferenc szerkesztésében *Társadalmi folyamatok az ifjúság körében* címmel.

²⁸⁸ MSZMP 1988, 783. és 789.

talok nagyobb autonómiaigényére²⁸⁹ úgy reagált a pártvezetés, hogy ki-
mondta: növeljék meg a KISZ szervezeteinek önállóságát vezetőik kivá-
lasztásában, valamint az ifjúsági szervezet rétegtanácsainak hatás- és jog-
körét, emellett javítsák meg az állami szervek közötti munkamegosztást.²⁹⁰
A vezetőket aggodalommal tölthette el, hogy növekszik a válások száma,
és számos családban „a felnőttek felelőtlen életvitele, alkoholizmusa, mun-
kakerülő, bűnöző életmódja miatt nem megfelelő a gyermekek [...] fejlő-
dése. Több mint százezer az ilyen okok miatt veszélyeztetettként nyilván-
tartott fiatalok száma.” Ennek ellenére az állásfoglalást olvasva korántsem
tapasztalhatjuk, hogy a család- és gyermekvédelemmel kapcsolatban sok
új részletes intézkedést hoztak volna a korábbi évekhez képest. Ismét elő-
írták, hogy támogatni kell a szülőket, a gyermeknevelés költségeiből na-
gyobb részt kell vállalnia az államnak, javítani kell a diákok szociális ellá-
tását, a gyermek- és ifjúságvédelmi hálózatot.²⁹¹

Az otthonteremtést illetően elismerte a politikai vezetés, hogy „az önálló
lakás megszerzése a családalapító fiatalok számára a korábinál nehezebbé
vált. [...] ma lényegében egyedüli lehetőségként kínálkozik az OTP-lakás-
vásárlás és a magánépítkezés. [...] Az önálló életkezdés megteremtése ma
sokkal inkább függ a szülők anyagi helyzetétől, mint a fiatalok munkájától,
saját jövedelmétől.” Ezért kimondták: a „hitelkonstrukciókat úgy kell mó-
dosítani, hogy a fiatal családok [...] fokozatosan megfelelő lakáshoz jussa-
nak. [...] Ennek érdekében növelni kell a bérlakásépítés mennyiségét és
arányát.” Az idősebb munkatársaikhoz képest rosszabbul kereső pályá-
kezdő fiatalok igazságosabb bérezését is előírták, de a korábbi pártanya-
gokhoz képest ez sem számított új elemnek.²⁹²

Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy az 1984-es állásfoglalás a korábbi,
fiatalokat érintő párthatározatokhoz (például az 1981-es népesedési, illetve
ifjúságpolitikai határozathoz) képest nem sok új elemet tartalmazott. Bizo-
nyos részei pedig kifejezetten érdektelenek, semmitmondóak voltak. A szo-
ciológusok kutatásainak bizonyos eredményei valamennyire beépültek az
állásfoglalás szövegébe. Ám volt néhány olyan konkrét probléma, tanács,

²⁸⁹ Kéri – Boros 1984, 195.

²⁹⁰ MSZMP 1988, 786. és 790–791. Vö. Huszár 1984, 24. Bár a KISZ 1981-es X. kongresszusa lehetővé tette, hogy az ifjúsági szervezet tagjai ne a küldöttgyűlésen keresztül válasszák meg az új KISZ-titkárt és a többi IKB-tagot, hanem közvetlenül, egyenkénti szavazással, illetve lehetővé vált az is, hogy az IKB egyes tagjait egy-egy iskolai KISZ-es közösség delegálja, ez országos szinten nem tudta mozgósítani a passzív tagságot. Vö. Kövesdi 1983.

²⁹¹ MSZMP 1988, 783., 788.

²⁹² MSZMP 1988, 784. és 788.

amely egyetlen szóval sem szerepelt az 1984-es állásfoglalásban. (Így például az, hogy az általános iskolát el nem végzettekre megkülönböztetett figyelmet kell fordítani, a fiatalok elhelyezkedését megkönnyítendő differenciáltabb munkaerő-szükséglet megállapításra lenne igény, meg kellene teremteni a menet közbeni iskolaváltás lehetőségét a középfokú oktatásban, támogatni kellene a fiatalok munka melletti jövedelemkiegészítő tevékenységét, továbbá az ingázás terheinek csökkentésére hatékonyabb intézkedésekre volna szükség stb.)²⁹³

Ennél valamivel konkrétabb intézkedéseket fogalmazott meg az Állami Ifjúsági Bizottság²⁹⁴ 7001/1985./IPK. 5./ÁIB számú irányelvében „a VII. ötéves tervidőszak ifjúságpolitikai feladatainak” tervezésekor.²⁹⁵ A Bizottság is az egyik legfontosabb feladatnak a fiatal házások lakáshoz jutását jelölte meg. Az anyagban szerepelt, hogy a „kedvezményes hitel és a normatív szociálpolitikai kedvezmények mellett az eddigieknél nagyobb hangsúlyt kapnak a helyi támogatások.” Kimondta, hogy a lakásépítés költségeinek lefaragásához törekedni kell a legolcsóbb építőanyagok használatára, továbbá meg kell teremteni a lakásmobilitást és egyszerűsíteni kell az építésigazgatási és engedélyezési eljárást. Fontos volt, hogy az építési, vásárlási kölcsönök törlesztésénél a fiatal családalapítóknak az első öt-tíz évben a korábbiaknál nagyobb kedvezmény biztosítását szorgalmazták. Olyan hitelrendszer létrehozását is javasolták, amely idővel – a születő gyermekek számától függően – kamatmentessé, vagy részben vissza nem térítendő támogatássá válna. Szorgalmazták a részidős bölcsődei ellátás rendszerének bevezetését, a felsőoktatásban az esti/levelező oktatás minőségének javítását is.²⁹⁶

Az 1984-es ifjúságpolitikai KB-állásfoglalással ellentétben az ÁIB 1985-ös irányelveibe bekerült a szociológusok azon javaslata, hogy „az iskola-rendszerű szakképzésben meg kell teremteni a korrekciós irányváltás feltételeit”, továbbá az is, hogy a munkaerőigény megállapítására jobban oda kell figyelni, vonzóvá kell tenni a gazdasági szempontból fontos, de munkaerőhiánnyal küzdő szakmákat a munkába lépő ifjaknak. A felsőfokú ta-

²⁹³ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 232., 241–242., 245., 262–263.

²⁹⁴ Az Állami Ifjúsági Bizottság – a Minisztertanács mellett – 1974. január 13-án jött létre. Feladata az ifjúság nevelésének fokozott elősegítése, az állami szervek ifjúságpolitikai tevékenységének összehangolása, az ifjúsági törvény végrehajtásának folyamatos ellenőrzése volt. (MSZMP 1988, 786.) Bár többen nagy reményeket fűztek hozzá, működése mégsem volt túlságosan hatékony. Lásd HU-MNL-OL-M-KS 288-4.-201. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1984. október 9-én megtartott üléséről, 78–79., 118.

²⁹⁵ Lásd Kökény – Erdei 1985, 5–18.

²⁹⁶ Uo. 6–10., 12.

nulmányaikat befejezőket igény szerint külön intézkedésekkel is segíteni kell az elhelyezkedésben, ha szükséges, akkor új munkahelyeket kell létesíteni. Kitértek a fiatalok szabadidős tevékenységeinek támogatására is, amikor szorgalmazták a központi és tanácsi ifjúságpolitikai intézmények költségvetésének felemelését.²⁹⁷ A fiatalság növekvő autonómiaigényére, önszerveződésére úgy reagált a Bizottság, hogy kimondta: „támogatni kell a hasznos célokra szerveződő ifjúsági közösségek, egyesületek, klubok működési lehetőségeit, megkülönböztetett figyelmet kell fordítani szakmai munkájuk segítésére.”²⁹⁸ Rövid idő alatt megszázsorozódott az amatőr rockzenekarok száma, és egyre jobban terjedtek a vallási és lakóhelyi közösségek. Hogy mi számított „hasznosnak”, arra nem tért ki a dokumentum – ahogyan az általános iskolákból kibukottak, az ingázók vagy a jövedelemkiegészítő tevékenység iránt érdeklődő fiatalok helyzetére sem.

Bár a Társadalomtudományi Intézet kutatói nem javasolták önálló ifjúsági minisztérium vagy hivatal létrehozását, ez mégis bekerült a KB ifjúságpolitikai állásfoglalás előkészítését szolgáló vitaanyagokba: „meg kell vizsgálni egy ifjúsági és sport kérdésekkel foglalkozó kis létszámú főhatóság [...] felállítását és beillesztését az államigazgatás rendjébe.” A hivatalos indoklás az volt, hogy szükség volna egy olyan új szervre, amely az államigazgatásban és a tanácsok körében is képes ifjúságpolitikai koordináló munkát folytatni. Az új intézmény létrehozását mind az előkészítés, mind a KB-ülés alatt többen (Katona István, Kornidesz Mihály, Huszár István, Tétényi Pál stb.) ellenezték, néhányan viszont amellet érveltek, hogy egy valóban kisebb létszámú főhatóság létrehozása indokolt lenne. Végül nem került sor új minisztérium felállítására,²⁹⁹ bár a KISZ apparátusa kifejezetten támogatta volna az ifjúsági főhatóság létrehozását.³⁰⁰ Ellenben a Politikai Bizottság 1986. február 11-i határozatának megfelelően még abban az évben egyesült az Országos Testnevelési és Sport Hivatal (OTSH) az Állami Ifjúsági Bizottsággal, s létrejött az Állami Ifjúsági és Sport Hivatal. „A Hivatal nem egyszerűen a két megszűnő szervezet összevonásával, hanem olyan felépítésben jön létre, amely alkalmassá teszi a hatáskörébe utalt [...] ifjúsági és sportpolitikai feladatok állami irányításának az eddiginél hatékonyabb irányítására, koordinálására [...]” – szölt a hivatalos

²⁹⁷ Uo. 11–18.

²⁹⁸ Boros – Kéri 1984, 199.; Kökény – Erdei 1985, 17. Vö. Gábor 2012, 128.

²⁹⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-4.-201. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1984. október 9-én megtartott üléséről, 24., 78–79., 84., 91., 100., 112., 117–119., 130., 135/a., 145.

³⁰⁰ Szandtner 1986, 8.

indoklás. Az új szervezet vezetését államtitkár, egy általános elnökhelyettes és további három helyettes látta el, egy korábban az Állami Ifjúsági Bizottságnál lévő, miniszterhelyettesi besorolásnak megfelelő álláshelyet pedig megszüntettek. Az új szervezet az addigi két intézményhez képest kisebb létszámmal kezdte meg működését.³⁰¹

Felmerül a kérdés, hogy ugyan mi szükség volt erre a szervezeti átalakításra, amikor azt sem a társadalomkutatók, sem a KB-tagok nagy része sem támogatta. Békés Zoltán, a Társadalomtudományi Intézet ifjúságkutatással foglalkozó egykori munkatársa szerint a döntés mögött Kádár János állt. Békés, aki részt vett az 1984-es ifjúságpolitikai KB-állásfoglalás előkészítésében, nemcsak a pártapparátussal, hanem vezető politikusokkal is személyes kapcsolatban állt (már csak azért is, mert Aczél György veje volt), úgy vélte, a pártvezető azért kardoskodott az önálló ifjúságpolitikai hivatal mellett, mert le akarta váltani az OTSH vezetőjét.³⁰² Az említett személy Buda István volt, aki 1978 és 1986 között az OTSH és a Magyar Olimpiai Bizottság elnöki posztját töltötte be. Buda azzal vívta ki Kádár rosszalását, hogy nem értett egyet azzal, hogy Magyarország is bojkottálja az 1984-es Los Angeles-i olimpiát, ami válasz volt az 1980-as moszkvai „csonka” olimpiára, ahonnan a nyugati államok sportolói maradtak távol. 1984. áprilisban Buda István ennek a véleményének hangot is adott a szovjet és a szocialista országok sportvezetői előtt. Az MSZMP vezetése egy ideig kivárt, a Politikai Bizottságban sem helyeselte mindenki az ötkarikás játékokról való lemondást. Végül az olimpiáról való távolmaradást a KB megszavazta, amelynek ülésére az addigi szokásoktól eltérően meg sem hívták Budát.³⁰³ Egy ideig még a helyén maradhatott, csak 1986-ban került sor az OTSH átszervezésére, amihez valószínűleg az is hozzájárult, hogy a magyar futballválogatott csalódást keltő vereséget szenvedett a mexikói világbajnokságon. Mivel ekkor lett Buda hatvanéves, nyugdíjazásával sikerült pontot tenni az ügy végére. Az OTSH felszámolása és az Állami Ifjúsági és Sporthivatal létrehozása azért is haladt lassan, mert azt nemcsak a KB-tagok, hanem a vezető politikusok egy része, például Aczél György vagy Csehák Judit miniszterelnökhelyettes, az ÁIB vezetője, sem támogatta.³⁰⁴

³⁰¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-7.-750. Tájékoztató a Titkárságnak az Állami Ifjúsági és Sport Hivatal létrehozásával összefüggő feladatok előkészítéséről (1986. június 16.), 28-29.; Uo. Javaslat az Állami Ifjúsági és Sport Hivatal szervezeti felépítésére, vezetését segítő testületeire, 40.

³⁰² A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12. (A szerző tulajdonában).

³⁰³ Földes 2015, 432.; Salánki 2011, 19.

³⁰⁴ A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12. (A szerző tulajdonában).

A kitérő után lássuk, a társadalomtudósok ifjúságot érintő javaslatai közül melyeket sikerült átültetni a gyakorlatba. A legnagyobb problémát, a lakáskérdést nem tudták megoldani, noha annak jelentőségét az 1985-ös XIII. pártkongresszus is hangsúlyozta. Kimondták, az állam „tegye lehetővé, hogy a szociális szempontból leginkább rászoruló fiatal házások, kisjövedelműek, nagycsaládosok lakáshoz jussanak. [...] segíteni kell a lakás-cserék gyors, egyszerű lebonyolítását.” A kongresszusi határozatba bekerült az is, hogy növelni kell a lakáshelyzet javításában a tanácsok gazdasági önállóságát és pénzügyi lehetőségeit.³⁰⁵ Ugyanakkor a kitűzött célokat nem lehetett végrehajtani, mert az egész átalakított lakásrendszer másra helyezte a hangsúlyt.

Az állam ugyanis még 1982-ben lehetővé tette az 1–12 lakással rendelkező épületek lakásainak privatizációját, ami nemhogy csökkentette volna a hivatalosan is elismert társadalmi egyenlőtlenségeket, hanem növelte is, hiszen azok jártak jól, akiknek volt annyi pénzük addig bérelt otthonaik megvásárlására, például a második gazdaságból vagy más kiegészítő tevékenységből. Nem véletlen, hogy a fővárosban a korai lakásprivatizáció elsősorban az értékesebb budai oldalon, főleg a hegyvidéki városrészben történt meg. Közben az állam fokozatosan kivonult a lakásépítésekől, egyre kevesebb állami bérlakás épült, hiába mondta ki az 1984-es KB-állásfoglalás, hogy növelni kell a számukat. A gazdaság növekvő válsága miatt a magánlakás-építések is elmaradtak a tervezettől.³⁰⁶ Az elkövetkező években nem sikerült előrelépni, a fővárosban 1987 tavaszán újból arról számolhattak be, hogy a legnagyobb gond továbbra is a lakásellátás területén lévő feszültség, ami még növekedett is.³⁰⁷ A lakásmobilitást csak minimálisan sikerült megnövelni, annak ellenére, hogy a pénzügyminiszter a 43/1985. (XII. 22.) számú rendeletével a lakástulajdon visszerthes megszerzésének illetékét hétről öt százalékra csökkentette.³⁰⁸ 1988 novemberében a Fővárosi Tanács VB kénytelen volt megállapítani: egyre inkább erősödik az a folyamat, hogy a hátrányos helyzetben lévő rétegek mellett a fiatal házások egyre rosszabb anyagi feltételek mellett juthatnak

³⁰⁵ VII. ÖT 1986, 7.

³⁰⁶ Horváth 2012, 123., 131–138.

³⁰⁷ HU-BFL-XXXV-1-a-3-211. (1987. március 23.) Jelentés a fővárosi gazdálkodó szervek 1986. évi gazdasági eredményeiről, az MSZMP KB 1986. november 10-ei határozatából adódó 1987. évi gazdaságpolitikai feladatok kezdeti végrehajtásáról, javaslat a feladatok kiegészítésére, 24. Pedig a Fővárosi Tanács 1984-ben 100 millió forintot, 1985-ben pedig 417 millió forintot biztosított a lakásépítés- és vásárlás helyi támogatására, amely nagyrészt a hitellehetőségek bővítését jelentette. BF 1986a, 8.

³⁰⁸ TRHGY 1983, 1041.; TRHGY 1986, 703. Vö. Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 263.

lakáshoz.³⁰⁹ A helyzet vidéken sem volt sokkal jobb: „A fiatalok, nagycsaládosok lakáshoz juttatásának programja folyamatossá vált. Kiemelt szerepet kapott a lakásmobilitás ösztönzése. Az ifjúság lakáshoz jutási esélyei azonban mindezek mellett sem javultak számottevően” – jelentették 1988. márciusban Nógrád megyéből.³¹⁰

Nemcsak a lakáspolitikai terén vallott kudarcot az utolsó tartalékait egyre inkább felélő szocialista állam. Nem sikerült megnövelni a 30 éven aluliak arányát a vezető pozíciókban, kivéve a központi igazgatási szervezetet (itt 1980 és 1990 között kettőről négy százalékra nőtt a fiatalok száma) és a szövetkezeti vezetőket (ahol 1,8-ről 2,5%-ra emelkedett az arányuk). Sőt, az 1980-as évtizedben inkább csökkent a fiatalok száma: a tanácsi szervezetekben 8,1-ről 6,8%-ra apadt tíz év alatt az ifjúság részaránya a vezetői pozíciókban, és a vállalati, intézményi igazgatók között is csökkent (4,8-ről 4,6%-ra). Az általános iskolát el nem végzettek nem fordítottak „megkülönböztetett” figyelmet, még az 1985-ös oktatási törvényben sem utaltak a problémákra, noha a Pályaválasztási Tanácsadó Intézet felmérést végzett körükben. Jelentős részük a segédmunkások közül került ki,³¹¹ a számuk egyszerűen nem akart csökkenni,³¹² sőt az 1980-as évtized végére még kicsit emelkedett is az arányuk (az 1980-as 0,6%-ról 0,7%-ra).³¹³ Hiába szorgalmazták azt is a szociológusok, hogy az iskoláztatást ki kellene terjeszteni, erre nem volt hajlandó a politikai vezetés, sőt még mesterségesen korlátozta is a folyamatot.³¹⁴

Az ingázó fiatalok helyzetének súlyosságát a budapesti pártbizottság az országos szervezetekkel ellentétben reálisan érzékelte, már csak azért is, mert számuk a fővárosban az országos átlag többszöröse volt. Ennek ellenére a szervezet 1985-ös feladattervébe mégsem került be az ingázó, munkásszálláson élő fiatalok segítése, annál több konkrétum nélküli sablonszö-

³⁰⁹ HU-BFL-XXXV-1-a-4-792. (1988. november 23.). Tájékoztató az 1988. évi tanácsi gazdálkodásról, az 1989. évi terv koncepciójáról, 20–21.

³¹⁰ HU-MNL-NML-XXXV-51-c-841. (1988. március 29.) A megye VII. ötéves területfejlesztési irányelveinek időarányos végrehajtása, különös tekintettel a hátrányos helyzetű térségek fejlesztésének feladataira (pártbizottsági ülésre kerülő előterjesztés tervezete), 42.

³¹¹ Andics – Gázsó – Harcsa 1984, 232.; Kapitány 1995, 45.; NÚ 1985, március 22. 1.

³¹² BMN 1987; HU-MNL-HML-XXXV-22-c-3-766. (1986. május 6.). Jelentés a nőpolitikai munka pártirányításának tapasztalatairól és a további feladatokról a Heves városi Pártbizottság területén, 14.; Simon 1988.

³¹³ Kapitány 1995, 30. A kutatók 1987-ben azt állapították meg, hogy az 1970-es évtized elejétől fogva lényegében nem csökkent az általános iskolát nyolc év alatt el nem végzők aránya. Szabó 2012, 214.

³¹⁴ Gábor 2012, 135.

veg olvasható a KISZ szerveiről, a párttagok példamutatásáról és a fiatalok kezdeményezőképességének fontosságáról.³¹⁵ Az ifjúság kiegészítő jövedelemszerzésének lehetőségeit valamelyest sikerült bővíteni. A nyolcvanas évek második felében a 35 éven aluli háztartásfőeknek mintegy egyötöde végzett valamilyen nem mezőgazdasági jövedelempótló tevékenységet, és nagyjából hasonló volt az arány a háztáji és kisegítő gazdaságokban dolgozóknál is. A növekvő válság miatt azonban ez egyre kevésbé szolgálta az alternatív kereseti lehetőségek bővítését, sokkal inkább az első gazdasági hiányok kompenzálását. A lakosság fizikai és mentális egészségére pedig rendkívül rossz hatással voltak a „hivatalos” munkaidőn túli többlet-erőfeszítések.³¹⁶

Hiába mondta tehát Békés Zoltán, a KB TTI ifjúságkutatásaiért felelős osztályvezetője egy 1983-as interjúban, hogy a rövid távra szóló, átmeneti megoldások nem helyettesíthetik a távlatos lépéseket, és az ifjúság helyzetén csak úgy lehet javítani, ha problémáik kezelését beillesztik az általános gazdaság- és társadalompolitikai koncepciókba; látványos, de kapkodva meghozott döntésekre nincs szükség. „Semmit sem lehetne megoldani ma a pályakezdők bérének kampányszerű emelésével, vagy a fiatalok vezető beosztásba kerülésének egyszerű erőltetésével” – mondta, hozzátéve, hogy bizonyos mértékig ez történt a hetvenes években.³¹⁷ Ehhez hozzá lehet tenni: a nyolcvanas években is. A legnagyobb nehézségeket nem sikerült orvosolni, a szocialista rendszer fennállásának végéig a politikai döntéshozók alapvetően gyanakodva tekintettek az ifjúságra, hiszen az önállóan cselekvőképes fiatalságban hatalmuk veszélyeztetését látták. Ezért nem-hogy nem segítették elő az ifjúsági kultúra korszakváltását, hanem inkább mesterségesen korlátozták: nem elégítették ki az autonómiaigényeket, nem terjesztették ki az oktatást, a fiatalok figyelmét inkább próbálták – a régi „válságkezelő recept” alapján – a „szocialista fogyasztói kultúra” pozitívumaira irányítani.³¹⁸ Ezeknek a pozitívumoknak az elérése azonban egyre jobban megnehezült, és már nem is tudták kielégíteni a megváltozott igényeket.

³¹⁵ BF 1986a, 9.; BF 1986b. Budapest a nyolcvanas évek elején több mint ötszáz munkásszállással rendelkezett, hatvanezernyi lakóval. Döntő többségük 30 év alatti volt. K. K. 1980, 9.

³¹⁶ Harcsa 1987, 13–14.

³¹⁷ Kardos 1983.

³¹⁸ Gábor 2012, 134–135.

IV/3. A szociáldemokráciával kapcsolatos kutatások

A kommunista és szociáldemokrata pártok viszonya mindig is felemás volt. Bizonyos időszakokban szövetségesként, máskor gyűlölt ellenségként tekintettek egymásra. A 20. század második felében azonban fokozatosan közeledni kezdett egymáshoz a két mozgalom. Erre a szocialista rezsim felé nyitni akaró nyugat-európai szociáldemokrata politikusok és a kelet-európai kommunista állampártok is igényt tartottak, sőt az utóbbiak az 1969-es moszkvai tanácskozáson már nyíltan kifejezték a nyugati baloldali pártokkal való szövetségkeresés fontosságát.³¹⁹ Ebben az időszakban felértékelődött a szociáldemokrata hagyománnyal rendelkező országok szerepe. Az európai szocialista és külügyi KB-titkárok 1975-ös prágai tanácskozásán döntöttek arról, hogy az MSZMP fogja koordinálni a szociáldemokráciával kapcsolatos közös politikai és elméleti kutatásokat. A feladat a magyarországi állampárt egyik szervére, a KB Társadalomtudományi Intézetére várt, ahol főleg a létező szocializmus utolsó évtizedében, az 1980-as években vált a nyugati szociáldemokráciával kapcsolatos kutatás az egyik legfontosabb programmá,³²⁰ az intézmény első éveiben, a hatvanas évek második felében még inkább a magyar szociáldemokrácia történetével foglalkoztak a KB TTI-ben.³²¹ Az itt folyó munka is hozzájárult ahhoz, hogy az egykoron „munkásárulóknak” bélyegzett szociáldemokraták megítélése gyökeresen megváltozzon a magyar kommunista vezetők egy részének szemében. Ehhez azonban először meg kellett születnie azoknak az anyagoknak, amelyek hozzájárultak a két baloldali ideológia egymáshoz való közeledéséhez. Az alfejezet e munka mérföldköveit szeretné vázlatosan bemutatni.

A kutatások megindulásának elengedhetetlen feltétele volt a nemzetközi politikában történt enyhülés az 1960-as években. A berlini fal felhúzása (1961) és a kubai rakétaválság (1962) után a két szembenálló szuperhatalom az addigi háborús retorika helyett sokkal inkább a békés egymás mellett élésre kezdett berendezkedni. Közismert, hogy ebben a német szociáldemokrácia, élén az 1969-ben az NSZK kancellárjává választott Willy Brandttal, meghatározó szerepet játszott. A Németországi Szociáldemokrata Párt keleti politikája, a szocialista országokhoz való nyugati közeledés kedvező

³¹⁹ Kalmár 2014, 354.; Simon 2012, 87.

³²⁰ Simon 2012, 87., 91.

³²¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-104. A hazafias nevelés néhány kérdése. (Vita-anyag, 1968. október 26.), 31-32.

fogadtatásra talált a vasfüggöny mindkét oldalán.³²² A nyugati szociáldemokrata és a keleti kommunista politikusok közti kapcsolatkeresést erősítette az 1970-es években a helsinki folyamat is, amellyel párhuzamosan visszaszorították az emigráns kelet-közép-európai szociáldemokrata pártok befolyását Nyugaton (1971-ben például megszüntették a Szocialista Internacionálén belüli tanácskozási jogukat), vagyis lényegében feláldozták őket a Keleti Blokkal való megegyezés oltárán.³²³ Megindultak a személyes találkozások is, amiben a kádári külpolitika meglehetősen aktív szerepet játszott. Az 1970-es években szinte egymásnak adták a kilincset a Budapestre látogató nyugati szociáldemokrata vezetők: 1975 júliusában James Callaghan angol külügyminiszter, 1976 májusában François Mitterand, a Francia Szocialista Párt vezetője, 1978 márciusában Willy Brandt, a német szociáldemokrata párt első embere, 1979 novemberében pedig Andrasz Papandreu, a Pánhellén Szocialista Mozgalom elnöke látogatott Magyarországra.³²⁴

A Nyugaton élő állampolgárok viszont már kevésbé szimpatizáltak a szocialista országok hatalmi rendszereivel. Korábban sokan a kollektív társadalmi berendezkedést hirdető szovjet szatellitállamokban látták a kapitalista fogyasztói társadalom alternatíváját, de ez 1968–1969 után fokozatosan megváltozott. A hatvanas évekkel ellentétben az 1970-es évtizedben érezhetően csökkent a Keleti Blokk, s egyáltalán a szocialista társadalmi berendezkedés iránti szimpátia. Ebben szerepet játszott az 1973-as olajár-robbanás, ami miatt ugyan a tőkés országok is válságba kerültek, de ezzel párhuzamosan kezdtek nyilvánvalóvá válni a szocialista tervgazdaságok súlyosbodó problémái is. A negatív véleményeket felerősítették a nyugati baloldali gondolkodást felfrissítő eurokommunista mozgalmak kritikái is a szovjetrendszerű országokkal szemben.³²⁵ A hetvenes–nyolcvanas évek fordulójára ráadásul előretörték a nyugat-európai államokban a konzervatív mozgalmak, a szociáldemokrata pártok számos országban ellenzékbe szorultak (Svédországban 1976-ban és 1979-ben, Nagy-Britanniában 1979-ben, Nyugat-Németországban 1982-ben),³²⁶ ezzel párhuzamosan erősödött

³²² Loppert 2003. 169.

³²³ Erényi – Kádár 1999, 178.; Simon 2012, 27. és 150.

³²⁴ Erényi – Kádár 1999, 179.

³²⁵ Johancsik 1986, 240.

³²⁶ Ausztria kivételnek számított, mert ott az 1979-es parlamenti választásokon, sokak számára váratlanul, kancellár maradhatott a szociáldemokrata Bruno Kreisky, sőt az általa fémjelzett korszak (1970–1983) legnagyobb győzelmét szerezte meg ekkor az Osztrák Szocialista Párt. Igaz, 1979 után meglehetősen visszaesett a kormány népszerűsége, és évek óta először csökkent a szocialista párt taglétszáma. Petritsch 2010, 246. és 270.

az antikommunista propaganda befolyása is. Nyilvánvaló volt, hogy a kapitalista rendszer a hetvenes–nyolcvanas években sem fog összeomlani, a nyugati társadalmakból hiányoztak a „rendszer forradalmi átalakításának objektív körülményei”.³²⁷ Az újabb kihívás nyomán tovább nőtt a kommunista állampártok vezetőségében az igény arra, hogy jobban megismerjék az évekig rendkívül sikeres szociáldemokrata pártok működését és kormányzati tapasztalatait, az őket partnerként kezelő és velük barátkozó politikusok nézeteit.³²⁸ Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a hetvenes évek választási kudarcai ellenére a szociáldemokrata pártok továbbra is fontos szerepet fognak játszani.³²⁹ A kutatásokra azért is nagy szükség volt, mert sem az MSZMP-tagok, de még a magyar társadalom jelentős része sem látta be a nyugati szociáldemokrata és a kommunista állampártok közeledésének fontosságát. „Közvéleményünk egy része előtt nem világos, hogy az ideológiai szembenállás mellett, hogyan lehetséges bizonyos kérdésekben politikai együttműködés” – panaszkodott egy 1978-as jelentés.³³⁰ A jövőben ezt is tisztázni kellett a különféle kiadványokban.³³¹

Magyarország nagy szerepet játszott a modern szociáldemokráciával kapcsolatos kutatásokban, talán azért is, mert komoly „szocdemes” múlttal rendelkezett. Igaz, legjelentősebb politikusait 1948 után a kommunisták vagy emigrációba kényszerítették vagy ellehetetlenítették, de bebörtöNZésük sem volt ritka. A szocialista rezsim bukásáig ugyanis axióma volt, hogy egyidőben csak egy munkáspárt működhet az országban.³³² A munkásmozgalomban részt vett kommunista politikusok azonban pontosan tudták, hogy *történetileg* jelentős szerepet játszottak Magyarországon a szocdemek, a tömegek mozgósításában például sokkal hatékonyabbak voltak, mint az illegális és kis létszámú KMP. Ahogyan Lakos Sándor, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének alapító igazgatója írta 1968-ban: „Figyelembe kell vennünk, hogy a szocialista mozgalom jóval nagyobb tömegeket érintett *közvetlenül* [kiemelés az eredetiben – P. Z.], mint a viszonylag szűkebb kommunista mozgalom. [...] A történeti kutatómunkában természetesen itt is kétfrontos eszmei harcra van szükség; helyre kell állítani a

³²⁷ Havas 1982, 121.

³²⁸ Havas 1986b, 5–7.

³²⁹ Havas 1982, 119. és 121.

³³⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-306. Jelentés a nemzetközi helyzet kérdéseivel kapcsolatos agitációs- és propagandamunka budapesti tapasztalatairól; javaslat a további tartalmi és módszertani feladatokra (1978. június 20.), 62.

³³¹ Vö. Johancsik 1986, 250.

³³² Földes 2018, 124. és 126.

munkásmozgalmi, szociáldemokrata örökség valódi képét, ugyanakkor szembe kell szállnunk a még nem teljesen leküzdött szociáldemokrata torzításokkal is.”³³³ 1973. decemberben az európai szocialista országok kommunista pártjainak ideológiai KB-titkárai Moszkvában tanácskoztak, ahol többek között döntés született arról, hogy a „testvér országok” 23 témában közös kutatásokat fognak végezni. A magyar intézetek 17 téma kutatásában vállaltak részvételt. Az 1974. májusi prágai tanácskozáson „A jelenkori szociáldemokrácia és a hozzá való viszonyunk” című téma kutatásainak koordinálását az SZKP és a Csehszlovák Kommunista Párt küldöttségének kérése folytán az MSZMP vállalta el. A kutatások felelőse ekkor még nem a Társadalomtudományi, hanem a Párttörténeti Intézet volt, s részt vett benne a Politikai Főiskola, a Történettudományi és a Külügyi Intézet is.³³⁴ Az 1975. márciusi prágai értekezleten viszont már az MSZMP KB Külügyi Osztályát és a Társadalomtudományi Intézetet nevezték meg a kutatások felelőseinek.³³⁵ Ennek ellenére az első években inkább más intézményekben vizsgálták a szociáldemokrata pártokat, ekkor elsősorban történeti írások születtek az európai szocialista pártokról, amelyeket az 1981-ben a Kossuth Kiadónál megjelent *A szociáldemokrácia ma* című kötetben gyűjtöttek össze.³³⁶

Nemcsak a nemzetközi enyhülés, hanem az a tény is kedvező feltételeket teremtett a szociáldemokráciával kapcsolatos magyarországi kutatásoknak, hogy az MSZMP tagságán belül is jelen volt egyfajta „szocdem” tradíció. Ennek a jelentőségét azonban nem szabad túlértékelnünk. Igaz ugyan, hogy a legfelsőbb pártvezetésben időnként komoly szerephez jutottak olyan személyek, akik egykor a szociáldemokratákkal szimpatizáltak (például Nyers Rezső), de ők alapvetően a kommunista állampárt vezetése által meghatározott politikát folytattak, másra nem is volt lehetőségük. Történetietlen visszavezetni a Kádár-kor reformjait valamifajta „szocdem hagyományra”. Egyes értelmiségi MSZMP-tagok gondolkodásában azonban

³³³ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-104. A hazafias nevelés néhány kérdése. (Vita-anyag, 1968. október 26.), 31–32.

³³⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-222.-14–15. Jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak az ideológiai KB titkárok értekezletéből adódó további feladatokról (1974. április 16.); HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-227.-99. Tájékoztató jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak a szocialista országok testvérpártjai képviselőinek prágai tanácskozásáról, az ideológiai KB titkárok értekezletéből adódó további feladatokról (1974. június 26.).

³³⁵ HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-242.-33. Munkaprogram a testvérpártok ideológiai titkárainak 1975. márciusi prágai tanácskozásán elfogadott megállapodások végrehajtására (1975. április 14.).

³³⁶ Stemler 1981.

jelen lehettek azok a gondolatok, amelyeket szociáldemokrata szerzőktől olvastak, ahogyan az ideológia iránt kisebb mértékben érdeklődő párttagoknál is jelen lehetett egyfajta szociáldemokrata vagy éppen kisközös, parasztpárti stb. mentalitás és tradíció. Az MSZMP ugyanis – mindenféle hivatalos deklaráció ellenére – nem volt monolit egység, többfajta gondolkodást, irányzatot olvasztott magába. Más kérdés, hogy ezt a szellemi heterogenitást maga a pártvezetés sosem vállalta fel, politikáját nem ez határozta meg.³³⁷

A Társadalomtudományi Intézetben az 1970-es években megalapozott szociáldemokrácia-kutatás az 1980-as évek elején vált karakterisztikussá. A tárgyalt időszakban többször rendeztek konferenciát a szociáldemokráciáról az intézetben. Ezek közül három ismertetésére térek ki röviden, az 1979-ben, 1985-ben és 1989-ben tartott tanácskozásokra. A hangsúlyok természetesen mindegyiken máshova kerültek. Az 1979. február 26. és március 2. között tartott tanácskozás a *Szocialista Internacionálé tevékenysége Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országában* címet viselte. Ezen számos európai szocialista ország tudományos intézete mellett részt vett a mongol, a vietnami és a kubai kommunista párt küldötte is.³³⁸ A konferencia felhívta a figyelmet arra, hogy a hagyományosan európai gyökerű szociáldemokrácia jelentős aktivitásba kezdett a harmadik világ országában; főleg a német és a svéd pártok, amelyeket a britekkel, franciákkal vagy a belgákkal ellentétben kevésbé vagy egyáltalán nem terhelt a kolonialista múlt. Az okok között a hetvenes évek gazdasági válságát jelölték meg, amelynek egyik levezetője a fejlődő világ irányába ható gazdasági orientáció volt. A generációváltást átélő Szocialista Internacionálé vezetése ezért próbált minél mélyebbre hatoló gyökereket eresztetni pártjai, ifjúsági szervezetei, alapítványai segítségével a fejlődő országok térségében, megtartani az el nem kötelezett országokat a tőkés világrendben, de úgy, hogy közben harcolt a „nyers monopolizáció” érdekei ellen is. A konferencia egyértelművé tette, hogy bár a szocdemek elgondolásai alapvetően nem jelenthetnek megoldást a harmadik világ társadalmi, politikai és gazdasági problémáira, kísérleteiket nem szabad lebecsülni, és a lehetőségekhez mérten érdemes lenne a kommunista és a szociáldemokrata pártoknak együttműködniük

³³⁷ Erényi – Kádár 1999, 176.; Huszár 2004, 7., 13., 18., 30–31.; Ripp 2004a, 34.

³³⁸ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-52. Emlékeztető a testvérpártok központi bizottságai tudományos intézetei szakértőinek tanácskozásáról *A Szocialista Internacionálé tevékenysége Afrika, Ázsia, Latin-Amerika országában* címmel (1979. április 26.), valamint *A Szocialista Internacionálé tevékenysége Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országában* című szakértői tanácskozás programja.

a térség országainak felzárkóztatásában.³³⁹ Ezek a gondolatok többé-kevésbé mind átkerültek az intézet hét évvel később kiadott tanulmánykötetébe, amely *A nemzetközi szociáldemokrácia és a fejlődő világ* címmel jelent meg Tokody Gyula szerkesztésében.³⁴⁰

1981-től működött G. Márkus György irányítása alatt a *Szociáldemokrácia és gazdaság* nevű szakértői csapat,³⁴¹ majd két témacsoportban (*A mai szociáldemokrácia kérdései*, illetve a *Békés Egymás Mellett Élés Ideológiai Kérdései*) dolgoztak a társadalomtudományok képviselői. A legfontosabb munkákat a nyolcvanas évek második felében adták ki.³⁴² A kutatóknak lehetőségük volt nyugati szakirodalomhoz is hozzájutni, de akár még el is utazhattak a vasfüggöny másik oldalára, ahol „testközelből” tapasztalhatták meg a szociáldemokrata kormányok tevékenységét. (Tudunk arra is példát, hogy az intézet egyik munkatársa az SPD alapítványánál, a Friedrich Ebert Stiftungnál is járt.)³⁴³ A Tokody Gyula szerkesztette könyvön kívül még három saját tanulmánykötetet szenteltek a témának, melyek 1985-ben és 1986-ban jelentek meg (*Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában. Műhelytanulmányok; A mai szociáldemokráciáról; Az európai szociáldemokrácia nemzetközi politikája. Műhelytanulmányok*). Önálló írásokat is kiadtak, például G. Márkus György és Bod Péter Ákos szerkesztésében *A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság* c. írást,³⁴⁴ vagy Kollár Nóra könyvét (*Az SPD és a demokratikus szocializmus evolúciója*).³⁴⁵ Emellett számos témába vágó írás jelent meg az intézet saját folyóiratában, a *Társadalomtudományi Közleményekben* is.

A megszületett műveket a szociáldemokrácia iránti megértés igénye jellemzi, a kimondatlan vágy a baloldali mozgalmak minél szélesebb körű összefogására. Néhol már szinte elfogultság érezhető a szociáldemokrácia irányába, például amikor arról értekezik az egyik szerző, hogy Nyugat-Európa összes nagy lényegi társadalmi-gazdasági változása a világháború

³³⁹ Uo. Emlékeztető a testvérpártok központi bizottságai tudományos intézetei szakértőinek tanácskozásáról *A Szocialista Internacionálé tevékenysége Afrika, Ázsia, Latin-Amerika országokban* címmel (1979. április 26.), valamint *A Szocialista Internacionálé tevékenysége Afrika, Ázsia, Latin-Amerika országokban* c. konferencia tézisei magyar és orosz nyelven (1979. január 29.).

³⁴⁰ Tokody 1986.

³⁴¹ G. Márkus 1986, 67.

³⁴² Simon 2012, 87.

³⁴³ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-53. Kósa Erzsébet: Útjelentés, Frankfurt am Main, Institut für Empirische Sozialforschungen (1978. június 12-13.).

³⁴⁴ Bod Péter – G. Márkus 1985.

³⁴⁵ Kollár 1989.

után egyedül a szociáldemokrata pártokhoz köthető.³⁴⁶ Ezzel szemben a „nagy ellenfél”, a kereszténydemokrata-konzervatív politika képviselői jóval negatívabb minősítést kapnak, mint a „visszahúzó”, a nemzetközi tőke érdekei szerint cselekvő erők.³⁴⁷ A negatív jelenségeket (a növekvő munkanélküliséget, a szakszervezetek befolyásának megtörését stb.) egyedül a konzervatívok számlájára írták a szerzők.³⁴⁸ Holott a valóságban nemcsak a jobboldali, konzervatív kormányok nyúltak a megszorításokhoz. Ma már kevésbé emlegetik, de Nagy-Britannia munkáspárti kormánya 1976-ban kénytelen volt az IMF-hez fordulni kölcsönért, amiért cserébe Callaghan miniszterelnök keresztülvitte a közkiadások lefaragását, a munkaerő árának letörését, vagyis pontosan azt tette, amit egy bármilyen másik kormány tett volna a helyében.³⁴⁹ Az 1980-as évek első felében Mitterand francia elnök is hasonlóan járt el, igaz előtte megpróbálkozott a régi recepttel, a liberális John Maynard Keynes nevéhez fűződő gazdaságpolitikával, amelyet hosszú évekig sikerrel alkalmaztak a szociáldemokraták. Ám a Társadalomtudományi Intézet által megbízott egyik külső kutató úgy vélte, hogy „a nemzetközi gazdasági viszonyok nyomása és a menedzseri körök ellenállása miatt”³⁵⁰ végül Mitterandék kénytelenek voltak 1983-ban a konzervatív stabilizációs politikához fordulni. A valóság az, hogy ez nem a „nemzetközi nagytőke” összeesküvése miatt történt, bármennyire is szimpatikus volt ez a magyarázat a marxista társadalomtudósoknak, hanem arról volt szó, hogy a keynesiánus gazdasági program, amelynek lényege, hogy az állam a hiányzó forrásokat a saját maga által finanszírozott közmunkaprogramokkal, infrastrukturális beruházásokkal pótolja, egyszerűen nem tudott működni a két olajárrobbanás utáni gazdasági helyzetben.³⁵¹ Abban sem volt igaza egy másik tudósnak, hogy a szociáldemokraták érdemei közé tartozik a „tekintélyelvűség nagymértékű fellazítása”,³⁵² hiszen a nyolcvanas években bizonyos országokban éppen a szociáldemokrata pártok vezetésében törtek előre a tekintélyelvű, erősen központosított hatalomgyakorlást preferáló, karakteres politikusok (Andreasz Papandreu a görögöknél, Bettino Craxi az olaszoknál, s Francois Mitterand a franciák-

³⁴⁶ Havas 1986b, 5–6.

³⁴⁷ Uo. 12.

³⁴⁸ Johancsik 1986, 203.

³⁴⁹ Loppert 2003, 181., 207.

³⁵⁰ Johancsik 1986, 204.

³⁵¹ Loppert 2003, 221.

³⁵² Hülvely 1986, 61.

nál).³⁵³ E téren tehát a Társadalomtudományi Intézet kutatói igencsak nagyot tévedtek.

Sok egyéb szempontból viszont helytálló, fontos következtetésekre jutottak a szerzők. Figyelemreméltó volt például az intézet 1985-ös elméleti tanácskozása a szociáldemokrácia gazdaságpolitikájáról, ahol a felszólalók többsége úgy vélte, hogy a jövőben a szociáldemokrata gazdaságpolitika a neokeynesiánus és a neoliberais elvek „valamiféle kombinációja” lesz.³⁵⁴ Elmondható: ezt az azóta eltelt időszak, ha részben is, de igazolta (elég csak Tony Blair kormányzására gondolni). A szociáldemokraták külpolitikájáról is születtek értékes írások. Rathmanné Túry Mária az SPD 1983. novemberi rendkívüli kölni kongresszusával foglalkozott, ahol a Willy Brandt körüli, a szuperhatalmak fegyverkezési versenyét ellenző csoport került többségbe a Helmut Schmidt vezette „jobboldali” irányzattal szemben.³⁵⁵ Johancsik János aprólékosan elemezte a nyugat-európai kommunista és szociáldemokrata pártok közti együttműködés lehetőségeit, a közös fellépést nehezítő ideológiai és gyakorlati tényezőket, rámutatva a nyugati kommunista pártok dilemmáira. Tulajdonképpen arra jutott, hogy a kommunisták vannak nehezebb helyzetben, ugyanis ha elutasítják a szociáldemokratákkal való együttműködést, akkor elszigetelődhetnek a politikai életben, és kockáztathatják egy majdani baloldali egységfront létrejöttét, ha viszont összeállnak a szocialista pártokkal, akkor félő, hogy előbb-utóbb elveszítik saját identitásukat.³⁵⁶ Az olvasóban felmerülhet az is, hogy Johancsik tulajdonképpen a nyugati kommunista pártok „szociáldemokratizálása” mellett érvelt, hiszen írása könnyen értelmezhető úgyis, hogy egy olyan rendszerben, ahol a kapitalista viszonyok felszámolása még korántsem tűzhető napirendre, a forradalmi munkáspártok csak veszíthetnek a szociáldemokráciával vívott versenyben.³⁵⁷ Kollár Nóra 1989-ben megjelent könyvében az SPD hetvenes-nyolcvanas évekbeli programjait és gyakorlati politikáját vizsgálta igen alaposan, rámutatva a Bad Godesberg-i pártprogram egyes megállapításainak eltérő értelmezéseire.³⁵⁸ Bár érezhető a „munkásmozgalmi ősök” iránti szimpátia, a kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy a késő Kádár-kori kutatók a Társadalomtudományi Intézetben már sokkal

³⁵³ Loppert 2003, 216–217.

³⁵⁴ G. Márkus 1985, 472. és 477.

³⁵⁵ Rathmanné Túry 1984.

³⁵⁶ Johancsik 1986, 216., 232. 255.

³⁵⁷ Uo. 257.

³⁵⁸ Kollár 1989, 143.

árnyaltabb képet rajzoltak a 19–20. századi szociáldemokrata elődökről, olyan képet, amely a korábbi évtizedekkel ellentétben már jóval közelebb állt a realitásokhoz. Hülvely István jól mutatott rá arra, hogy a II. Internacionálé marxizmusa nem tudta összekötni a társadalomfilozófia és a gyakorlati szociáldemokrata mozgalom tevékenységét, helyette túlságosan erős volt a determinisztikus szemlélet, a századforduló marxizmusának elméleti problémái pedig csak egy szűk értelmiségi elitet foglalkoztattak. Igyekezett leszámolni azzal a sommás váddal is, hogy a szociáldemokraták a kapitalista rendszerbe való integrálódással csak a „tőkés viszonyok” stabilizálásában érdekeltek, helyette rámutatott arra, hogy – legalábbis elméleti szinten – majdnem végig nyomon követhető a tőkés rendszertől való elhatárolódás is, és éppen ez a kettősség adja meg a szociáldemokrácia sajátos arculatát.³⁵⁹ Figyelemreméltó, hogy a nemzetközi szociáldemokráciában kiemelkedő szerepet játszó svédekkel is foglalkoztak az intézetben, pedig a szakirodalomban akkor ők még nem kaptak súlyuknak megfelelő szerepet, részben nyelvi izoláltságuk miatt, részben amiatt, hogy a svéd és a brit modell közti eltéréseket sokáig alulértékelték az angolszász kutatók.³⁶⁰ Johancsik János egyik írásában az érdeklődők olvashattak a hetvenes-nyolcvanas évek svéd szociáldemokratái gazdaságpolitikai koncepcióiról (például az ún. Meidner-tervről),³⁶¹ de a „jóléti kapitalizmusról” könyvet író Ulf Himmelstrand, az Uppsalai Egyetem szociológiai professzora is tartott előadást az intézetben 1984 nyarán.³⁶²

A szociáldemokráciával foglalkozó kutatások valószínűleg akkor kaptak újabb lendületet, amikor a Társadalomtudományi Intézet vezetését átvette 1985-ben Aczél György. A Kádár-korszak meghatározó kultúrpolitika ugyanis szimpatizált a szociáldemokrata (és az eurokommunista) elképzelések jelentős részével, igaz, ezt sosem fejtette ki részletesen.³⁶³ 1983-ban négy szemközt még azt is kijelentette Erényi Tibornak, hogy a „nemzetközi kommunista mozgalom sokat tanulhat a szociáldemokratáktól; azt is mondhatnám, a forradalmi munkáspártok bizonyos szociáldemokratizálására lenne szükség. Ilyesmiről beszélt Bruno Kreisky is, amikor egyik találkozásunk alkalmából felvetődött ez a kérdés. No persze, ezeket a problémákat a kutatómunka során kellene elemezni, a szociáldemokratizálás

³⁵⁹ Hülvely 1986, 31., 34–35. és 51. Vö. Simon 2012, 14.

³⁶⁰ Gábor 2003, 6.

³⁶¹ Johancsik 1986, 207.

³⁶² Himmelstrand 1984.

³⁶³ Révész 1997, 299.

programjával senki sem állhat nyíltan ki. Már az is szép eredmény, hogy a hidegháború elmúltával [!] javult a kommunista és a szociáldemokrata pártok közötti kapcsolat. [...] Úgy vélem, Európa és a világ nagy átalakulások előtt áll, és ebben a szociáldemokráciának [...] nagy szerepe lesz.”³⁶⁴

A Társadalomtudományi Intézet életében a szociáldemokráciáról szóló utolsó konferenciát 1989-ben rendezték, melyen első ízben már a nyugati szociáldemokrata pártok és az általuk fenntartott tudományos intézetek képviselői is részt vettek. Pentti Väänänen, a Szocialista Internacionálé elnöke is tiszteletét tette a rendezvényen. A tanácskozássra már a rendszerváltás folyamata, a változó nemzetközi helyzet nyomta rá a bélyegét. Érezhetően megváltoztak a hangsúlyok, a korábban a „tudományos alapokra helyezett centralizált irányítás” elvét követő szocialista rendszer mellett érvelő, azt maximum finoman kritizáló szakemberek 1989-ben már inkább a szociáldemokrácia „érdekközvetítő-kompromisszumos tevékenysége” felé orientálódtak. Szó sem volt már arról, hogy a fejlődő világban a forradalmi marxista mozgalmakkal szemben mennyire korlátozottak a lehetőségei a szociáldemokratáknak, helyette kimondták, hogy „a fejletlenebb régiók kommunista mozgalmának radikalizmusa nagymértékben megrekedt a hatalompolitika kereteiben, s nem volt képes antikapitalista modernizációs programját sikerre vinni.” Az előadók bizonyára nem véletlenül hívták fel a figyelmet arra, hogy a munkásmozgalomban a modern szociáldemokrácia szakított a leghatározottabban azokkal a marxista *illúziókkal*, amelyek az árutermelés megszűntethetőségével, illetve az állam (politika) elhalásával függtek össze. Egyértelműen kimondták, hogy a kelet-európai szocialista rendszerek csődöt mondtak, a merev tervgazdálkodás léte gyakorlatilag értelmetlen, és hogy a „szocializmusnak” minden egyes társadalmon belül együtt kell élnie a kapitalizmussal, s csak lépésről lépésre építhet ki „ellenhatalmat” vele szemben.³⁶⁵ A konferencia tehát – leszámítva néhány ellenvéleményt, melyet az NDK-ból érkező felszólalók képviseltek – egyértelműen magáévá tette a nyugati szociáldemokrácia elképzeléseit, és mindegy kijelölte a hazai baloldal számára a követendő utat. A konferencia mellett a Villányi úti oktatási központban, a budapesti pártbizottság által szervezett előadáson pedig Havasi Péter igyekezett elosztatni hallgatóságában a szociáldemokráciával kapcsolatos „egyoldalú, leegyszerűsített,

³⁶⁴ Erényi – Sipos 1995, 27–28. Aczél viszonya a nyugati szociáldemokráciához egyébként korántsem volt egyoldalú. Élete alkonyán sokat időzött Bécsben, ahol az osztrák szocdemek mindig nagy elismeréssel és megbecsüléssel fogadták, az SPÖ politikai akadémiáján tartott előadásait pedig sokan látogatták. Révész 1997, 407.

³⁶⁵ Hülvely 1989, 391–396.

torz” képet, hangsúlyozva, hogy a nyugati szociáldemokrácia alkalmazodik ugyan a tőkés politikai rendszerhez, de ez nem jelent teljes azonosulást a kapitalizmussal.³⁶⁶

A Társadalomtudományi Intézet szociáldemokrácia-kutatásai kétségkívül sikeresek, a hazai politikusok és értelmiségiek körében feltűnést keltőek voltak.³⁶⁷ Sok elismerést is szereztek a kutatóhelynek itthon és külföldön egyaránt; Willy Brandt 1985. június 27-én magát az intézetet is felkereste, ahol előadást tartott az SPD készülő új programjáról.³⁶⁸ 1986 februárjában is meglátogatta a Benczúr utcai kutatóhelyet, ahol a demokratikus szocializmusról vallott felfogásáról beszélt – többek között Nyers Rezső előtt, akire saját bevallása szerint óriási hatással volt az egykori NSZK-s kancellár előadása.³⁶⁹ Fontos megjegyezni, hogy nemcsak a reformkommunista politikusokra, hanem sok olyan értelmiségire is hatással voltak az intézeti kutatások, akik a rendszerváltás után nagyon sokat tettek azért, hogy az MSZP-t szociáldemokrata jellegű párttá alakítsák. (Elsősorban Vitányi Ivánra gondolok.)³⁷⁰

Bár a KB TTI kiadványainak szerzői olykor kritikát is megfogalmaztak a szociáldemokrata pártok politikáját illetően, tanulmányaikat olvasva az lehet az ember benyomása, hogy a kutatók kifejezetten vágytak valamifajta „szocdem fordulatra,” kívánatosnak tartották, hogy a magyarországi uralmi rend a nyugati szocialista felfogások felé tájékozódjon.³⁷¹ Bizonyos, hogy az intézet kutatásai is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar pártvezetők jobban megismerjék a tekintélyes nyugati szociáldemokrata politikusok gondolkodását, stratégiáját,³⁷² akiknek imponáltak a „reformkommunizmus mintaországának” tartott Magyarország eredményei és nyugati kapcsolatai. (Ezek a fontos nyugati kapcsolatok nagyon sokat értek az MSZP szá-

³⁶⁶ Népszabadság, 1989. május 10. 4.

³⁶⁷ Vass 1989, 195.

³⁶⁸ Népszabadság, 1985. június 28. 5.

³⁶⁹ Huszár 2004, 435.; Thurzó 1986, 2.

³⁷⁰ Bozóki 2004, 108.; R. P. E. 1990, 11.; Ripp 2004b, 282., 289.

³⁷¹ A politikai vágyak burkolt megjelenítése más korabeli tudományos írásokban is kimutatható, lásd például Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című híres tanulmányának elemzését. Kalmár 2014, 507–508.

³⁷² Különösen a francia szocialisták 1980-as évekbeli tevékenysége tűnhetett vonzónak a későbbi MSZP-vezérkar számára, ugyanis az 1990-es években feltűnően sok elemet kölcsönöztek a Mitterand – Fabius-féle politikától. Francia politikustársaikhoz hasonlóan a magyar szocialisták is úgy vélték, hogy egyfajta harmadik úton helyezkednek el a szovjet kommunisták és a reformista szociáldemokrácia között, s az ő céljuk is a modernizáció, monetarista eszközökkel. Bozóki 2004, 119–120., 124.

mára az 1990-es években.)³⁷³ Azt viszont nem lehet állítani, hogy a KB TTI kutatásai annyira jelentősek lettek volna, hogy az MSZMP/MSZP vezetőknek tekintélyes része a nyolcvanas évek végére már teljesen a szociáldemokrácia ideológiája mellé állt volna. A rendszerváltásban résztvevő politikai garnitúra sem volt egységes ideológiájú; bár az 1988-as pártértekezlet után rendszeresen kinyilvánították az MSZMP egységét, a valóságban jelentős nézetbeli különbségek voltak a vezetők, de az „egyszerű” párttagok között is. Az ún. reformkori mozgalom is eszmeileg rendkívül heterogén társaság volt: a szociáldemokrata felfogású tagok mellett jelen voltak a népi-harmadikutas vagy szociálliberális áramlatok is a reformkommunista irányvonal mellett.³⁷⁴ Igazság szerint az MSZMP, majd a megszülető új párt, az MSZP meglehetősen lassan orientálódott a szociáldemokrácia felé. Csak a reformkörösök radikális kisebbsége akarta, hogy az egykori állampárt gyorsan szociáldemokrata fordulatot hajtson végre. Ennek a csoportnak – ellentétben a Pozsgay Imre vezette platformmal – nem volt országosan ismert vezetője. Az egykori szociáldemokrata Nyers Rezső – akit az MSZP első elnökévé is megválasztottak – arra törekedett, hogy egyben tartsa a párt nagy részét, egyfajta szociáldemokrata-reformkommunista-eurokommunista szintézis megvalósításával.³⁷⁵ Bár 1989 folyamán Nyers Rezső többször személyesen is beszélhetett olyan jelentős szociáldemokrata politikusokkal, mint Heinz Fischer, Laurent Fabius vagy Willy Brandt, és többször tárgyalt az SPD vezetőivel is,³⁷⁶ mégsem vállalta fel teljes egészében a szociáldemokrata felfogást és politikát.

Emiatt a Magyar Szocialista Párt első, 1989-es programnyilatkozatában még az szerepelt, hogy célja a „demokratikus szocializmus”.³⁷⁷ Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy az „európai baloldal szerves részét” alkotó Magyar Szocialista Párt „megkülönböztetett érdeklődést” tanúsít a szociáldemokrata tapasztalatok iránt „a közös hagyományok és a mozgalom jelentős teljesítményei” miatt.³⁷⁸ Bár már 1989 őszén jelezték csatlakozási szándékukat a Szocialista Internacionáléhoz,³⁷⁹ ez a párt ekkor még korántsem volt szociáldemokrata, de – ahogyan Ripp Zoltán megállapította – „magában

³⁷³ Ripp 2004b, 287.

³⁷⁴ Bozóki 2004, 106.; Ripp 2004a, 33–34., 41.

³⁷⁵ Ágh – Géczy – Sipos 1999, 390–391.; Huszár 2004, 427.; Ripp 2004a., 49., 55.

³⁷⁶ Huszár 2004, 435–436.

³⁷⁷ Bozóki 2004, 106–107.

³⁷⁸ Népszabadság, 1989. október 10. 8.

³⁷⁹ Bozóki 2004, 107.

hordozta a szociáldemokratizálódás esélyét.”³⁸⁰ Ennek fontos lépése volt az MSZP 1990-es kongresszusa, amelyen Nyers Rezső helyett Horn Gyulát választották meg a párt elnökévé, aki erőteljesen szorgalmazta a Szocialista Internacionáléhoz való közeledést.³⁸¹

Mindezek szerepet játszottak abban, hogy 1989-ben, amikor megindult a küzdelem a magyar szociáldemokrácia örökségéért, a nyugati pártvezetők inkább az MSZP-t fogadták el a magyar szocdemek hiteles képviselőinek. Így végül nem a magyar emigránsokat vagy a Petrasovits Anna-féle szocdemeket, hanem az átalakuló egykori állampárt (reform)kommunistáit támogatták, és az MSZP-t vették fel a Szocialista Internacionáléba 1996-ban.³⁸² Az államszocializmus alatt kialakított személyes kapcsolatok mellett ebben számos más tényező is szerepet játszott:

1. A Magyar Szociáldemokrata Párt szinte újjáalakulásától kezdve rendkívül megosztott volt. Belső konfliktusok, vezetői válságok miatt 1989 nyarán az Ellenzéki Kerekasztal kénytelen volt egy időre kihagyni őket a tárgyalásokból. A belső válságot tetézte, hogy csakhamar önálló politikai entitássá vált a párton belüli szakszervezeti frakció (benne a KB TTI munkatársával, Szegő Andreával), amely elhatárolta magát a Petrasovits Anna-féle vezetéstől.³⁸³

2. A válság idővel pártszakadáshoz vezetett, és több, magát szociáldemokrata pártként meghatározó szervezet jött létre (Független Szociáldemokrata Párt, Szociáldemokrata Párt, Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja) az MSZDP riválisaként. Ez gyakorlatilag lehetetlenné tette a magyar történelmi szociáldemokrácia egységes, hiteles képviselését.³⁸⁴

3. Valószínűleg a belügyi szervek is részt vállaltak az éledező szociáldemokrata mozgalom belső bomlasztásában, gyengítésében, hiszen az MSZMP/MSZP joggal tarthatott attól, hogy a közelgő demokratikus választáson egy hiteles, egységes szociáldemokrata pártra sok baloldali gondolkodású polgár szavazhat. Hogy mely személyek voltak a titkosszolgálat beépült emberei, illetve kik voltak azok, akik „felkérés nélkül”, számításból, politikai karrier reményében igyekeztek megosztani a szocdemeket, azt csak a jövőbeli kutatások dönthetik majd el.³⁸⁵

³⁸⁰ Ripp 2004a, 58.

³⁸¹ Bozóki 2004, 107.

³⁸² Bozóki 2004.; Erényi – Kádár 1999, 180.; Szepesi 2000, 92.

³⁸³ R. P. E. 1990, 11.; Ripp 2004b, 279.

³⁸⁴ R. P. E. 1990, 11.; Ripp 2004b, 279–280.

³⁸⁵ Ripp 2004b, 278–279.; Sereg 2010, 133–134.

4. Más pártok – például az MSZP mellett az SZDSZ – is felvállaltak bizonyos szociáldemokrata elképzeléseket, ami szintén megosztotta az MSZDP és a többi szocdem párt szavazóit.³⁸⁶

5. Végezetül nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a szociológiai ténytet, hogy az a társadalmi réteg (a hagyományos magyar nagyipari munkásság), amelyet a történelmi szociáldemokrácia 1948 előtt meg tudott szólítani, jelentősen átalakult. Létszáma és gazdasági súlya jelentősen lecsökkent a nyolcvanas évek végére, a globalizálódó világ új problémáira pedig a magyar szociáldemokrata pártok és mozgalmak nem tudtak korszerű válaszokat adni. Érdekképviselőket a szakszervezetek vállalták fel – velük idővel az MSZP lépett szövetségre.³⁸⁷

Az MSZP azonban nem vált egyértelműen sem „klasszikus,” sem „harmadik utas” szociáldemokrata párttá. Előbbire azért sem volt esélye, mert a hagyományos szocdem pártokhoz képest több társadalmi osztályt képviselt, és az 1990-es évek gazdasági válságában nem folyamodhatott a tradicionális redisztributív szociáldemokrata politikához. A „harmadik utas”-felfogás elemeivel (környezettudatosság, női emancipáció, emberi jogok kérdése, szupranacionalizmus stb.) pedig a magyar politikai kultúrában nem lehetett választásokat nyerni. Ugyanakkor az 1994–1998 közötti MSZP-SZDSZ-kormány deregulációs gazdaságpolitikája sem azonosítható a nyugat-európai szociáldemokrata megoldásokkal, azoknál jóval radikálisabb volt. Callaghan angol Munkáspártjának 1976-os gyakorlatához hasonlóan neoliberais „sokkterápiára” épített, ellentétben a nyugati szocialista pártok válságmenedzselő gyakorlatával. Az 1998 utáni választási vereség után ugyan folytatódott a nyugati, modern szocialista pártok ideológiájának és politikájának másolása, de az MSZP „szociáldemokratizálódása” csak felemás módon történt meg.³⁸⁸

³⁸⁶ R. P. E. 1990, 11.

³⁸⁷ A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában); Bozóki 2004, 111.; Ripp 2004b, 280.; Sereg 2010, 134.

³⁸⁸ Bozóki 2004, 102., 116., 126–127., 138.; Loppert 2003, 242.; Ripp 2004b, 287., 289–290.

ÖSSZEFOGLALÁS

„Magyarország abban különbözött a környező szocialista országoktól, hogy számos olyan kutatóhellyel, tudományos intézettel rendelkezett, ahol többé-kevésbé szabadon lehetett írni, csak legfeljebb az íróasztalnak és nem a nyilvánosságnak” – mondta Magyar Bálint egy rendszerváltás utáni interjúban.¹ Bár az állítás némileg túlzó, hiszen a Keleti Blokk többi államában is működtek bizonyos időszakokban jól felszerelt kutatóműhelyek, a magyarországi tudományos intézményhálózat valóban „liberálisabban” bánt a kritikus munkatársakkal, amellett, hogy az egyes intézmények között számos különbség is megfigyelhető.

Korántsem volt mindegy ugyanis, hogy ki állt egy-egy műhely élén. Ha a reformok iránt elkötelezett, jó kapcsolatokkal rendelkező igazgatója volt egy-egy szervezetnek (például Erdei Ferenc és Márton János – Agrárgazdasági Kutatóintézet; Nyers Rezső – Közgazdaságtudományi Intézet; Hagemayer István – Pénzügykutató; Vitányi Iván – Művelődéskutató; Gyenes Antal – Szövetkezeti Kutató; Szecskó Tamás – Tömegkommunikációs Kutatóintézet; Péter György és Huszár István – KSH), akkor az nemcsak az adott intézményen belüli szellemi teljesítményt tudta katalizálni, hanem adott esetben az ellenzékieknek is teret tudott biztosítani. Az MSZMP legfelsőbb vezetése ezzel időről-időre kénytelen volt szembesülni, a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának 1982. márciusi jelentése például már kifejezetten olyan helynek tartotta a Szociológiai, Közgazdaságtudományi, Pénzügy-, és Szövetkezetkutató Intézeteket, ahol a munkatársak ellenzéki befolyás alá kerültek.² Ezekben a helyeken többször is „rendcsinálásra” szánta rá magát a pártállami vezetés, de ezt csak akkor tudta megtenni, ha az adott igazgató (például Zsarnóczai Sándor a Szövetkezeti Kutatóban, Bálint József a KSH-ban, vagy Bérci Gyula a Vezetőképző Központban) ebben partner volt.³ Mások idővel képesek voltak „elszabotálni” vagy legalábbis enyhíteni a pártvezetés beavatkozási kísérleteit – ez különösen a hatvanas évek végétől volt jellemző. Akkorra alakult ki az a gyakorlat, hogy a pártutasítás közvetlen végrehajtását elsősorban a kutatóintézet vezetőjétől, másodsorban egy felsőbb, például akadémiai testülettől várták el.⁴

¹ Csizmadia 1993, 20.

² Lengyel 2015, 417.

³ Tulajdonképpen így járt el Kulcsár Kálmán is, amikor felsőbb utasításra 1973-ban elbocsátotta Kemény Istvánt a Szociológiai Intézetből. Lásd Lénárt 2010, 174.

A KB Társadalomtudományi Intézetében is volt arra példa, hogy egy munkatársat (Csákó Mihályt) el kellett bocsátania a vezetésnek „ellenzéki”, „illegális” tevékenysége miatt,⁵ de még így is maradtak ott olyan tudósok, akik a konzervatív MSZMP-politikusok szemében legalábbis gyanúsak voltak. Hogy nekik nem kellett munkahelyet váltaniuk, abban kétségkívül szerepet játszottak a főigazgatók (Lakos Sándor, Huszár István, Aczél György) is. Lakos óvatosan, taktikusan válogatta ki munkatársi gárdáját, igen alaposan ellenőrizte beosztottjai publikációit, hogy még véletlenül se kelthesse fel a pártközpont türelmetlenebb vezetőinek figyelmét. Huszár István, aki már a KSH vezetőjeként tapasztalatokat szerzett arról, hogyan kell sikeresen menedzselni egy reformműhelyt, olyan kapcsolati hálóval rendelkezett (1973 és 1980 között miniszterelnök-helyettes volt, nagyon jó kapcsolatot ápolt Kádár Jánossal is),⁶ hogy azzal könnyedén megóvhatta alkalmazottait. Mindez fokozottan elmondható Aczél Györgyről is, aki akkor irányította a KB TTI-t, amikor a legfelsőbb politikai vezetés már egyre kevésbé akart (és egyre kevésbé tudott) beleszólni egy-egy tudományos műhely életébe. Hozzá kell ehhez tenni azt is, hogy egy pártintézménybeli státusz már *önmagában* is bizonyos fajta védelmet jelentett az ott dolgozóknak a hatóságok zaklatásaival szemben.⁷ (Ahogyan azt 1993-ban Gombár Csaba megfogalmazta Szilágyi Sándornak a Társadalomtudományi Intézet kapcsán: „Mi könnyen mondhattunk bármit az intézet »hatalomvédte bensőségében«: hogy úgy mondjam, nem volt hol följelenteni bennünket.”)⁸

Több társadalomtudományi kutatóműhelyt összehasonlítva úgy tűnik, hogy a kollektív munkáknak kifejezetten jót tett az, ha egy helyen különböző előképzettségű, szocializációjú emberek kerültek össze (Agrárgazdasági Kutatóintézet, Pénzügykutató, Népművelési Intézet, Szövetkezeti Kutató, Tömegkommunikációs Kutató Intézet, Szociológiai Intézet stb.), bár a „homogénebb” összetételű Kopint-Datorgban is színvonalas teljesítményt tudtak nyújtani a kutatók. Probléma akkor volt, amikor a munkahelyi kollektívák közötti arányok felborultak valamelyik csoport javára, és ha az intézményi vezetés nem tudta kézben tartani az egymással rivalizáló kollégákat. Általában ilyenkor került sor „felsőbb beavatkozásra”, vagy

⁴ Balogh 2000a, 64.

⁵ Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2017. október 27. 22–23.

⁶ A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában).

⁷ Papp 1983, 135.; Pünkösti 2005, 191.

⁸ Szilágyi 1993, 25. Természetesen itt is jelentős különbségek figyelhetők meg a kutatóhelyek között. Mint ahogy korábban említettem, Vitányi Ivánt éppen egyik munkatársa jelentette föl.

legalábbis nyomásgyakorlásra, erre láthattunk példát 1973-ban a Pénzügykutatóban és a Vezetőképző Központban. A KB Társadalomtudományi Intézetében azonban a mindenkori vezetésnek sikerült kontrollálnia a különféle csoportokat, egyikük sem tett szert hegemóniára, és a külvilág számára sikerült demonstrálni az intézmény egységét, valamint biztosítani a nyugodt munkafeltételeket.

Mindegyik reformműhelynek megvolt az a történeti jelentősége, hogy – hasonlóan a Sipos Balázs által elemzett Kádár-kori politikai médiához⁹ – egyszerre támogatta és bomlasztotta is a rendszert. Hiszen olyan elméleteket, ismereteket termelt, illetve közvetített az értelmiség (s olykor a szélesebb közvélemény) felé, amelyek nem álltak összhangban a hivatalos marxista-leninista ideológiával. Emiatt jelentős részben ezekben az intézményekben szerveződtek meg azok a szak- és ideologikus elitek, amelyek a nyolcvanas évek közepére-végére eljutottak a „létező szocializmus” totális tagadásához és a nyugat-európai orientáció felgyorsításához.¹⁰ A Társadalomtudományi Intézet tehát olyan volt – Majtényi György megfogalmazásában – mint a korabeli társadalomtudományok, így a szociológia is: „mindvégig alkalmazkodni kényszerült a rendszer ideológiájához, ugyanakkor tudományos eszköztára révén harcban is állt vele.”¹¹

Nem gondolom, hogy a rendszerváltást ezekben a reformműhelyekben gondolták ki vagy tervezték meg az „ellenelit” képviselői. Már csak azért sem, mert a filozófusok, szociológusok, közgazdászok, politológusok, jogtudósok reformtörekvéseinek célja az esetek többségében (legalábbis kb. 1987–1988-ig) a modellváltás és nem a rendszerváltás volt.¹² Az viszont kijelenthető, hogy az államszocializmus bomlásához – tudatosan vagy öntudatlanul – komolyan hozzájárultak, például azzal, hogy lehetőséget biztosítottak a Lengyel László által „nagy értelmiségi beszélgetésnek” nevezett jelenségnek.¹³ A liberálisabb politikai gyakorlat és egyes személyek bátorságának hála, ezek a beszélgetések végső soron komoly tudástókékat teremtettek, s a pártállami rendszer egyik tragédiája, hogy ehhez még az állampárt saját háttérintézetei (a Társadalomtudományi Intézet, de részben a Párttörténeti Intézet) is hozzájárultak.¹⁴

⁹ Sipos 2010, 59.

¹⁰ Csizmadia 2001, 118.

¹¹ Majtényi 2018, 132.

¹² Farkas 2000, 23.

¹³ Lengyel 2015, 370.

¹⁴ Csizmadia 2001, 118.

Az MSZMP KB alá tartozó három tudományos intézmény között – a tagadhatatlanul meglévő hasonlóságok ellenére – számos különbség figyelhető meg. Bár mindhárom helyen folytattak tudományos kutatásokat (a Politikai Főiskolán is erősödött ez a profil az 1980-as években),¹⁵ igazán elismert kutatóhelyé csak a Társadalomtudományi Intézet vált. Ennek több oka volt, az egyik legfontosabb, hogy a másik két központi pártintézménnyel szemben a KB TTI országosan is egyedülálló volt interdiszciplináris kutatási profiljával.¹⁶ Azt sem szabad elfelejteni, hogy a Benczúr utcai kutatóhely jóval heterogénebb munkatársi gárdával rendelkezett, mint a másik két szervezet. A Politikai Főiskola oktatói-kutatói állománya, noha az évtizedek alatt valamennyire nyitottabbá vált más tudományágak, világnézetek irányába, általában konzervatívabb felfogású, az állampárt vezetőségének mindenkori érdekeit kiszolgáló szellemi munkásokból tevődött össze. Nem véletlen, hogy a szocialista berendezkedéssel szemben kritikusabb felfogású értelmiségiek inkább messze elkerülték az Ajtósi Dürer sort. Az egyetemi diplomát adó intézmény a kommunista hatalom saját iskolahálózatának volt a része, a hatalmi rend újratermelődését szolgálta. A Főiskola a Kádár-rendszer bukásáig a közvélemény szemében ezért végig az MSZMP ideologikus káderképzője volt – teljes joggal.¹⁷

A Párttörténeti Intézetnél már nem ilyen egyértelmű a kép, itt jelentősebb professzionalizálódás ment végbe az 1950-es évekhez képest, és az 1980-as évekre kialakult egy ideologikusan meglehetősen elfogult, ugyanakkor nagy forrásbázist feltáró, nem egy esetben azt szakszerűen elemző és publikáló jelenkortörténeti kutatóhely, amelynek igazi értékei csak a rendszerváltás után mutatkoztak meg.¹⁸ A többi, 1945 utáni magyar történelemmel foglalkozó intézethez képest azonban a Párttörténeti Intézet nem tudta „kinnöni magát”, s a mából visszatekintve úgy tűnik, hogy az MTA Történettudományi Intézete vagy az ELTE BTK Új- és Legújabbkori Történeti Tanszéke is korszerűbb, kevésbé tendenciózus munkákat jelentetett meg.¹⁹

¹⁵ HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1.-1989. július 3. Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.), 21.

¹⁶ Pál 2016a, 237.

¹⁷ Stumpf 1993, 16.; Szabó 1998, 102.

¹⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-59.-1.-1989. július 3. Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.), 26.

¹⁹ Romsics 2011, 405., 450–451.

A három pártközpontozó intézmény közül a Társadalomtudományi Intézet számított a leginkább liberálisnak, ahol a legszabadabban lehetett kutatni; a Politikai Főiskola maradt meg a leginkább „vonalasnak”, a Párttörténeti Intézet meg valahol a kettő között helyezkedett el. A KB TTI a másik kettővel ellentétben már a korszakban is elismert elit kutatóintézetnek számított, nem egy tudós vágya volt, hogy ott kaphasson munkát. Nem véletlen, hogy az MSZMP „keményvonalasabb” vezetői, munkatársai sokszor egyszerűen nem tudtak mit kezdeni a Társadalomtudományi Intézetrel, amely egyre inkább eltávolodott a pártközponttól.²⁰ Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a KB TTI lett a reformszocialista másként gondolkodók egyik legfontosabb bázisa. Itt – és a hozzá hasonló reformműhelyekben – formálódott az a Gombár Csaba által „logokráciának” nevezett új típusú értelmiségi réteg, amely már nem elégedett meg az elméleti munkával, hanem nyíltan részt kért a döntéshozatali folyamatból is. Ezek a személyek felsorakoztak az MSZMP elkötelezett reformerői mögé, ami a rendszerváltást megelőző években vált igen látványossá. Szaktudományos tevékenységük viszont már sokkal korábban kitűnt: a Társadalomtudományi Intézet számos munkatársa az 1980-as évek elején – hasonlóan a reformközgazdászokhoz – valósággal elárasztotta reformokat követelő tudományos írásaival a folyóiratokat.²¹ Elsősorban nem is a szociológiai, sokkal inkább a politikatudományi munkáik keltettek nagy figyelmet, ezek váltak igazán a rendszerkritikus értelmiségi körök gyakori beszédtemáivá.

Míg a Párttörténeti Intézet és a Politikai Főiskola elsősorban a kommunista állampárt hatalmi, ideológiai és propagandisztikus igényeit szolgálta ki, addig a Társadalomtudományi Intézet valóban előremutató, mind a mai napig elismerésre méltó tudományos kutatások sorát folytatta le, hogy segíthesse az ideológiailag kevésbé merev, nyitottabb szemléletű párt- és állami vezetőket a hazai valóság jobb megismerésében. Tudománytörténeti szempontból tehát kétségtelen, hogy a Társadalomtudományi Intézet volt az MSZMP KB tudományos intézményei közül a legértékesebb. Egyik sajátossága volt a több visszaemlékezésben is megjelenő interdiszciplináris jelleg,²² ami sok kutatót segített hozzá kiváló tudományos teljesítményhez. Az interdiszciplinaritás azért is figyelemreméltó, mert a KB Társadalomtudományi Intézete fennállása alatt végig megőrizte ilyen szempontból heterogén jellegét, annak ellenére, hogy a magyar tudományos életet 1989 előtt

²⁰ Gombár 2007b, 5.; Révész 1997, 356.

²¹ Vö. Tőkés 1998, 197–198.

²² Bihari 2008, 10.; Gombár 2012, 4.; Schmidt 2008, 52.

egyáltalán nem jellemezte a szaktudományok határait túllépő kooperáció.²³ (Volt néhány ellenpélda is a KB TTI mellett, például az 1980-as években lefolytatott, a „Társadalmi beilleszkedési zavarok komplex elemzése” nevű tárcaszintű kutatási főirány.)²⁴ A „Társ. tud.” interdiszciplináris műhelyéből valódi szociológiai eredmények, értékes elemzések kerültek ki a jól összeválogatott, remekül képzett szakembergárda kezei közül. Nem egy írásukra a mai napig hivatkoznak a kutatók,²⁵ ami a Pártfőiskola vagy a Párttörténeti Intézet „hivatalos marxizmussal” átitatott kiadványairól kevésbé mondható el. Nem kevés ma is aktív tudóst indított el pályáján, közülük többen a mai napig aktívan jelen van a tudományos életben. Ezeknek a kutatóknak az Intézet tapasztalatot, kibontakozási és publikációs lehetőséget, s nem utolsósorban nemzetközi kapcsolatokat biztosított. Sokan közülük úttörő szerepet játszottak egy új tudomány, a politológia megjelenésében és meggyökerezésében – a rendszerváltás után is (Hülvely István a debreceni, Pokol Béla a szegedi tudományegyetemen lett a politológia tanszékvezető tanára).²⁶

A KB TTI-ben tehát története során végig igen színvonalas kutatómunka folyt. Igaz, a magyar szociológiát ért támadások okozta károkat (a kritikus szemléletű szakértők ellehetetlenítését, emigrációba kényszerítését stb.) nem tudta egyik intézmény sem teljesen helyrehozni a pártállami diktatúrában.²⁷ A nagy elméleti, módszertani kutatásokkal általában a Társadalomtudományi Intézet is adós maradt; 1972 után a szociológusok vigyáztak, hogy ne provokálják a politikai döntéshozókat, az igazi kritikái hozzáállás csak az 1980-as évek második felében tudott újra kibontakozni.

A pártállam vezetői eredetileg a Társadalomtudományi Intézettel kívánták megtörni a magyar szociológiai életben vezető szerepet játszó MTA Szociológiai Kutatóintézet monopóliumát. A Központi Bizottság alá tartozó új kutatóhellyel egy „rendszerhű”, az MSZMP politikája iránt elkötelezett tudósgárdát kívántak itt foglalkoztatni. Ez a próbálkozás kudarcot vallott, sőt néhány év alatt a szocialista rendszerrel szembeni kritikai értelmiségi attitűd bontakozott ki a Benczúr utcában, amely az évek során egyre fel szabadultabb és erőteljesebb lett. A KB TTI a tevékenységével ezzel együtt korlátozottan ugyan, de segítette is a párt munkáját, a szociológia és a po-

²³ Lásd ehhez Sárközy 1986, 154.

²⁴ Kovai 2016, 142–144.

²⁵ A teljesség igénye nélkül: Földes 2018, 135.; Kalmár 2015, 656.; Majtényi 2018, 293., 300.; Romsics 2005, 491–492., 638.; Takács 2012, 335.; Valuch 2005, 24., 28., 74–75., 119., 146., 186., 211., 233–234., 280., 366–367.

²⁶ Antal 2018, 204., Szalay 1992, 21.

²⁷ Farkas 1992, 69.; Kalmár 2014, 323.

litológia népszerűsítésével és művelésével pedig – áttételesen – gyengítette a diktatórikus rendszert. A belső politikai feltételek reformjának elősegítésével – közvetetten – hozzájárult egyfajta „nyugatosodáshoz”.²⁸ Tehát éppen a fordítottja történt annak, amire Aczél György – s mellette még sok más kommunista vezető – számított. Aczél ugyanis úgy vélte, nem kell tartani a nyugati tudástranzszfertől, hiszen nem az amerikai kutatók „lazítják” majd fel a magyar tudományos életet, hanem inkább fordítva.²⁹

Ugyanakkor hivatalosan kijelölt feladatának az Intézet nem tudott megfelelni, vagyis nem tudta olyan mértékben befolyásolni a politikai vezetőket, hogy abból olyan döntések szülessenek, amelyek képesek javítani a magyar társadalom és az állam helyzetén. A KB TTI sajátos szerepkettőségben működött: a döntés-előkészítés mellett a pártállami döntések kommunikációjában is feladatot kapott, különösen megalapítása, az új gazdasági mechanizmus bevezetése idején. Az MSZMP és az állam párhuzamos struktúrái, valamint a szakminisztériumokkal való horizontális kapcsolat hiánya nem tette lehetővé a mindennapi döntéshozatalban való részvételt, a túlbürokratizált rendszerben a Társadalomtudományi Intézet sokszor egyszerűen „túl messze” volt az igazgatási láncban a döntésektől. Munkám elején vázlatosan áttekintettem a tudományos és a politikai szféra gondolkodása közti különbségekről alkotott elméleteket, s ezek alapján nem vitatom, hogy a két gondolkodásmód közti közvetítés elmaradásáért mindkét területet terhelheti felelősség. Az általam bemutatni kívánt esetek azonban túlnyomórészt arra világítanak rá, hogy az elégtelen kommunikációért alapvetően a kommunista vezetés hibáztatható, hiszen a Társadalomtudományi Intézet számos javaslatot, elemzést gyártott a pártvezetőknek, akik azokat sokszor nem fogadták el, mert politikai-ideológiai megkötöttségeik akadályozták őket ebben.

A magyar kommunista vezetés ugyanis döntő többségében olyan személyekből állt, akik nem értették a tudományos gondolkodást. Ők egy másik mentalitást, az ideológusét sajátították el. Az „ideológus” nagyjából akkor alakult ki, amikor a modern tudós: a francia forradalom alatt. Az ideológusnak lett a feladata, hogy következetesen képviselje – a felvilágosodás eszméinek hatására – a társadalom racionális átalakításának elveit. Sokáig úgy tűnt, hogy a „tudós” és az „ideológus” képes együttműködni, s a világról alkotott felfogásuk alapvetően megegyezik. Idővel azonban eltérő irányt vett az ideológiai és a tudományos gondolkodás fejlődése. Az ideológiai gondolkodásnak nincs köze a tudományhoz (hiába állították ezt

²⁸ Csizmadia 2001, 118.; Gombár 2013, 72.

²⁹ Földes 2015, 274.

a pártállam vezetői), az ideológiai gondolkodás ugyanis ellentmondásos, mert ellentmondás van a valóság és az eszme, az eszmék képviselői között és az értelem architektúrájában. Az ideológiai tudat elveti a szkepticizmust, lényege szerint szimbolikus, s folytonosan azt hirdeti magáról, hogy egyedül ő ismeri a társadalmi valóságot.³⁰ Az ideológusok univerzális világmagyarázóként állítják be magukat, megkérdőjelezhetetlen állításokkal.³¹

Ám a Kádár-korszak vezetői politikusai időnként mutattak némi rugalmasságot is az ideológiai gondolkodás terén. A Kádár-rendszer egyik legnagyobb „újítása” a Rákosi-korszakhoz képest az volt, hogy sokkal praktikusabban kezelte saját hivatalos ideológiáját. A párt igyekezett minden lépését ideológiailag alátámasztani, de ha kellett, akkor pragmatikusan elfordult saját doktrínáitól is, miközben retorikájában hangsúlyozta a folytonosságot, a marxizmus hegemoniáját és egységességét.³² Lényegében majdnem mindent alárendeltek saját legitimitációjuk megeremtéséért és stabilizálásáért, ami a társadalom életszínvonalának folyamatos emelésében, utóbb fenntartásában öltött testet. Földes György szerint a keleti blokk állampártjai közül az MSZMP értelmezte újra leginkább a legitimitáció problematikáját a posztsztálini időszakban. A kádári vezetés ugyanis a „jobb jövőt, az egyenlő társadalmat” nem az életszínvonal terhére kívánta létrehozni. Ma már tudjuk, hogy ez az állam eladásításával, a hosszú távú jövő megnehezítésével történt. Kádár és a többi vezető nem engedett az életszínvonal-politikából, s megnyilatkozásaikból úgy tűnik, hogy a hetvenes évek végétől tudták, hogy óriási változásokat kell végrehajtani a gazdaságpolitikában (többek között a válságba jutott gyáripár szerkezetének jelentős átalakításával), de a határozott cselekvéstől visszatartotta őket a félelem a szociális és politikai következményektől.³³ Véleményem szerint emögött az ideológiai gondolkodás húzódott meg: bár a többi szocialista ország vezetőjéhez képest az MSZMP elitje valóban rugalmasabban állt az ideológiához, bizonyos alapvető tételekhez továbbra is ragaszkodott. Így nem vállalta fel a tömeges munkanélküliséget, a gazdaságtalanul termelő nagyvállalatokat mindig kisegítette az állam, nem ismerték el a szegénység létét stb.³⁴ Ez természetesen nem zárta ki azokat a praktikus, „kapitalista jellegű” lépéseket (a háztáji támogatása, a nagyüzemi és a magántermelés

³⁰ Szabó 1998, 168–169., 172–173., 175., 178., 211., 213.

³¹ Lásd erről részletesen: Mannheim 1996.

³² Berecz 1987, 4.; Takács 2012, 17.

³³ Földes 2018, 110., 118., 217–218.

³⁴ Uo. 118.; Majtényi 2018, 109., 133.; Valuch 2005, 351.

közötti kooperáció elősegítése, a második gazdaság kiterjesztése, a nyugati pénzügyi körök felé való nyitás, a magánkezdeményezések és a vállalkozási kedv engedélyezése stb.), amelyeket a rendszer a hatvanas évek óta többször is alkalmazott.³⁵ De ezek a „kiigazítások” sem tudták megmenteni az országot a válságtól, ráadásul a kádárista ideológiai felfogás is súlyos árat fizetett azért, hogy az ideologikus szocializmuskép nyilvánvaló ellentmondásba került a valósággal: az emberek döntő többsége nem lett a marxizmus-leninizmus híve, sőt, a párt 1968-tól ideológiailag „védekező állásba” kényszerült.³⁶ Saját társadalmi bázisa, a nagyipari munkásság sem tudta komolyan venni az ideológiát.³⁷ Ezzel a problémával a pártvezetés csak az 1980-as évek második felében kezdett komolyabban foglalkozni, de addigra már a szocialista ideológia teljesen hitelét veszítette. 1987 novemberében, a Központi Bizottság ülésén Berecz János lényegében beismerte: az állandóan javuló életszínvonal politikáját fel kell adni, mert az egy olyan leegyszerűsítés, amely nem lehet része a párt szocializmus-felfogásának.³⁸ (Az életszínvonal-emelés politikájának *de facto* már az 1979-es fogyasztóiár-emeléssel véget vetett az MSZMP-vezetés,³⁹ utána az „életszínvonal-politika” az elért szint fenntartására törekedett.)

Maga az életszínvonal-politika is csak felemásan valósult meg. A Kádárkori vezetők hangsúlyozták, hogy felemelték a társadalom többségét, és valóban, az 1963 utáni évtizedekben az életszínvonal sok tekintetben ténylegesen növekedett, a társadalmi különbségek pedig csökkentek.⁴⁰ Ugyanakkor a „kispolgári” minták követése, a fogyasztócentrikus mentalitás propagálása tömegeket hajszolt bele pluszmunkák vállalásába. A „hivatalos” munkaidőn túli jövedelemkiegészítés tömegeknél okozott önkizsákmányolást, a szabadidő teljes eltűnését vagy jelentős lecsökkenését.⁴¹ Az igazán hatékony életszínvonal-politikának pedig elvileg arra is kéne hatnia, hogy az emberek ne csak többet keressenek, hanem jobban is éljenek, legyen idejük rekreálódni, aktívan pihenni.

Azok a személyek, akik hosszú ideig dolgoztak Kádár János mellett, akik a legfelsőbb körhöz tartoztak (Gáspár Sándor, Lázár György, Óvári Miklós,

³⁵ Bottoni 2014, 200–201.; Földes 2018, 119–120.; Varga 2013, 151.

³⁶ Berecz 1987, 6., 17–18.; Földes 1989, 24–25.; Majtényi 2018, 184.; Takács 2012, 17. és 23.

³⁷ Bartha 2009, 175–176., 188.

³⁸ Berecz 1987, 7.; Takács 2012, 23.

³⁹ Földes 2018, 119.

⁴⁰ Majtényi 2018, 161–162.

⁴¹ Bányai – Légmán 2008, 233.; Valuch 2005, 282–284.

Nemes Dezső, Németh Károly, 1978-as bukásáig Biszku Béla) általában nem is mutattak különösebb érdeklődést a kutatási eredmények iránt. Őket egyértelműen az ideológiai gondolkodás jellemezte, a tudományos ismeretek átvételére nem, vagy legfeljebb korlátozott mértékben voltak képesek és hajlandók, mert vagy a műveltségük, vagy a szociális intelligenciájuk, vagy mindkettő hiányzott ahhoz, hogy felismerjék a modern társadalomtudományi kutatások jelentőségét. Ezek az emberek jellemzően ortodox kommunista álláspontot képviseltek, a reformokat nem, vagy csak nagyon óvatosan támogatták. Ha el is jutottak hozzájuk a tudósok által feltárt információk, azokat sokszor szubjektíven kezelték, vagy felcserélték a valódi tényeket a kívánatossal, esetleg a vágyott jelenségeket tüntették fel valóságosnak.

Azok a nyitottabb, a társadalomkutatókkal rendszeresen konzultáló politikusok (Huszár István, Nyers Rezső, Fehér Lajos, Fock Jenő, Pozsgay Imre stb.)⁴² viszont vagy túl rövid ideig voltak igazán befolyásos pozícióban, vagy ha ott voltak is, az aktuális kül- és belpolitikai feltételek nem kedveztek nekik. Kivételnek talán csak az új gazdasági mechanizmus előkészítésének időszakát tekinthetjük, amikor magát Kádár Jánost is sikerült meggyőzni a reform helyességéről,⁴³ hiszen Fehér Lajost és Fock Jenőt a pártvezető még az illegalitásból ismerte,⁴⁴ véleményüket a reform leállítása után is olykor meghallgatta. Az első titkárnak volt annyi politikai érzéke és pragmatizmusa, hogy egy ideig támogassa az új gazdasági mechanizmust, és a vele együtt járó szellemi liberalizálódást, ugyanakkor nem valószínű, hogy a reform társadalomtudományi háttérét alaposan átgondolta volna. Bihari Mihály szerint Kádár a „marxizmus-leninizmus leegyszerűsített, könnyen elsajátítható – éppen ezért a félműveltek számára olyannyira vonzó – társadalom-, történelem- és világszemléletének a rabja volt. Leegyszerűsített ideológiai dogmatizmusa bepillantást engedett számára egy gondolatvilágba, egyúttal el is zárta az emberi kultúra más területeiről úgy, hogy felfogni is képtelen volt azokat.”⁴⁵ Háromezer kötetes személyes könyvtárában nagyon kevés volt a társadalomtudományi munka, s feltűnően hiányos volt a modern társadalomtudományi irodalom.⁴⁶

⁴² Huszár 2003, 235., 238., 305., 308.; Lengyel 1992b, 83.; Pütkösti 1991, 6.

⁴³ Nem véletlenül mondta Nyers Rezső, hogy „a tudományos szakértelem bevonása a döntéshozatalba mindig a politikai erőviszonyok függvényeként alakult.” Farkas 1992b, 52.

⁴⁴ Huszár 2003, 121.

⁴⁵ Bihari 2005, 307–308.

⁴⁶ Huszár 2003, 120.

Az uralmi rend második és harmadik vonalában viszont már több olyan kommunista politikust találunk, aki elkötelezett reformpártiként nyitott volt a társadalomtudósok gondolataira, s komoly szerepet is szánt nekik a döntéshozatalban. Huszár István miniszterelnökhelyettes (1973–1980) például lehetővé tette, hogy miután a kormány elfogadta a vállalatokról szóló törvénytervezetet, azt még az MTA-n megtárgyalják, ami egyáltalán nem volt szokásos. Bognár József, a Világgazdasági Kutatóintézet igazgatója és országgyűlési képviselő is közvetítette a kutatók elképzeléseit miniszterekhez. Ugyanez elmondható Erdei Ferencről is, aki nemcsak az MTA főtitkára, majd alelnöke, az Agrárgazdasági Kutató Intézet igazgatója volt, hanem a Hazafias Népfront főtitkára is, s kiválóan meg tudta értetni magát politikusokkal és tudósokkal. Szintén közvetítőnek számított mások mellett Ajtai Miklós, a Tervhivatal (1961–1967), a Tudománypolitikai Bizottság (1969–1974) és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (1970–1978) elnöke, Friss István, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, Tímár Mátyás pénzügyminiszter (1962–1967), MNB-elnök (1975–1988), Párdi Imre, a KB Gazdaságpolitikai Osztályának vezetője (1966–1967, 1973–1978), Dimény Imre és Romány Pál mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszterek (1967–1975, illetve 1975–1980).⁴⁷ Ezek az emberek szoros kapcsolatban álltak a tudósokkal (adott esetben maguk is folytattak kutatásokat, vagy legalábbis intenzíven elmerültek egy-egy téma vizsgálatában), s éveken át tagjai voltak a Központi Bizottságnak.⁴⁸ A KB-tagság pedig rendkívül előnyös helyzetet jelentett, ugyanis akik ide bekerültek, esélyt kaptak magasabb szintű politikai kapcsolatok kiépítésére és részletesebb információ megszerzésére.⁴⁹

Az ideológiai-politikai korlátok mellett azért is nehéz volt a tudományos eredményeket eljuttatni a politikusokhoz, mert általában hiányzott az a közvetítő láncszem, amely képes lett volna a politikai igényt a tudományos munka számára alkalmazhatóan megfogalmazni, a kutatási eredményeket pedig a pártállami vezetés számára „lefordítani”. Ezt tudták a korszak kutatói is, időnként meg is fogalmazták a pártapparátus számára.⁵⁰ Voltak természetesen kivételek, közvetítők a két szféra között (például Huszár István),

⁴⁷ Huszár 2004, 278., 289., 362.; Péteri 2006, 193–210.; SPBT 1989, 344.; Varga 2013, 102., 110., 258., 267.; Sárközy 1986, 257.

⁴⁸ SPBT 1989, 262., 337–338., 340–341.; Varga 2013, 110.

⁴⁹ Bozsonyi – Horváth – Kmetty 2012, 164.; Csanádi 1995, 202.

⁵⁰ Például HU-MNL-OL-M-KS 288-41.-329.-1979. július 31. A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási irány zárótanulmánya (1979. március 31.), 41–41/a.

akik megértették magukat a politikusokkal és a tudósokkal is, de ők kevesen voltak és általában nem tartoztak a hatalom legbelsőbb köreibé.⁵¹ A közvetítők hiányát a politikai vezetés is érezte, a nyolcvanas évek második felében már el is ismerte, hogy „meg kell teremteni [...] a tudományos vívmányoknak a politikába való adaptálását. Ez mindkét fél feladata.”⁵²

Az 1989 előtti rendszerben a politikai vezetés ritkán tudta érdemben felhasználni a társadalomtudományi kutatások eredményeit. Erre a problémára már akkor többször is felhívták a figyelmet. A Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság ülésein rendszeresen szóba került ugyan, hogy az eltelt években „jelentősen növekedett az érdeklődés a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása iránt”, illetve az elmúlt évek „szinte valamennyi jelentősebb politikai döntésének előkészítésében tevékeny részt vállaltak társadalomtudományi műhelyek, kutatók”,⁵³ az előrehaladás ellenére a tudományos eredményeket a gyakorlat igen nehezen hasznosította,⁵⁴ s erről nem feltétlenül csak a tudomány, hanem az állami szervek is tehetek.⁵⁵ Az okok között gyakran felmerült, hogy hiányoznak a tudósok és a politikusok közötti közvetítő láncszemek, a kapcsolatok alkalomszerűek.⁵⁶ Számos

⁵¹ Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 394–395.

⁵² Berecz 1987, 19.

⁵³ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-5. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.); HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-14. d. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt kutatási témák, szakértői elemzések tapasztalatairól, javaslatok az eredmények hasznosítására, valamint a XIII. Kongresszust követő újabb kiemelt tudományos kutatási feladatokra.

⁵⁴ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1976-1. Köpeczi Béla: Beszámoló a társadalomtudományok öt éves fejlődéséről és koordinálásáról (1971–75) (1976. június hó); HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1977-3. *Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei megvalósításának tapasztalatai és időszzerű feladatai* című dokumentum társadalomtudományokra vonatkozó része (Megtárgyalta és elfogadta a Politikai Bizottság 1977. június 28-án); HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1980-13. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a XI. kongresszust követően ajánlott társadalomtudományi témák kutatásának tapasztalatairól (1980. május 27.); HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1982-16. A TKB 1982. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Leányfalu (nyers magnó-átirat).

⁵⁵ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1980-10. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. január 23-i üléséről (1980. március 25.).

⁵⁶ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1978-5. Jegyzőkönyv a TKB 1978. május 29-i üléséről (1978. június 2.); Uo. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1978. május 29-i üléséről (1978. július); Uo. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.); HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1979-8. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1979. július 11-i üléséről (1979. július 24.); HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1980-12. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. október 7-i üléséről (1980. október 23.); HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-14. Beszámoló az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kijelölt kutatási és vitatémák helyzetéről, eredményeiről, végrehajtásuk rendjéről.

megoldási javaslat született ugyan a helyzet javítására, még az is felmerült, hogy a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság is képezhetne egy „sajátos láncszemet a tudomány és a politika, vagy a tudomány és a gyakorlat annyira szükséges integrációjának erősítésében.”⁵⁷ Sokszor javasolták vezető társadalomtudósok azt is, hogy a kormányzat mellett felállítandó tanácsadói rendszer kiépítése volna a legcélszerűbb megoldás,⁵⁸ ezek közül a javaslatok közül azonban a nyolcvanas évek végéig gyakorlatilag semmi sem valósult meg. Igaz, időről-időre megjelentek olyan személyek, akik értettek mind a tudósok, mind a politikusok „nyelvén”, és „lefordították” a kutatási eredményeket az uralmi rend számára. Ám a Központi Bizottság elé kerülő javaslatok végső változatai sokszor meglehetősen eltértek az eredeti kutatási jelentésektől, ugyanis a tudományos anyagokat a pártapparátus erősen „megrostálta”, szűrőjükön nemegyszer éppen a legfontosabb megállapítások akadtak fenn.⁵⁹

Bár a hivatalos ideológia, illetve a kádərbürokrácia és a társadalomirányítás is szakszerűbbé vált az 1970-es, 1980-as években, mind a Rákosi-, mind a Kádár-rendszer vezetőiben közös vonás volt az, hogy alapvetően másként tekintettek a valóságra, mint a társadalomkutatók.⁶⁰ A pártállami hierarchia csúcsán lévő politikusok ugyanis, kevés kivételtől eltekintve, berögződött ideológiai felfogással rendelkeztek, magukévá tették a hivatalos marxizmus-leninizmus fogalmait, melyek alapvetően szimbolikusak voltak. Ezen a hatvanas évektől a társadalomtudósok legfeljebb enyhíthettek, kicsit módosíthattak,⁶¹ de gyökeres változást nem tudtak elérni. Az 1970-es évek közepén ugyan részben megváltozott a magyarországi kommunista politikusok valóságképe, a szakértelem növekedésével párhuzamosan a

⁵⁷ HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1981-15. Jegyzőkönyv a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. november 19-i üléséről.

⁵⁸ Lásd többek között: HU-MNL-OL-XIX-A-85-b-1982-16. A TKB 1982. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Leányfalu (nyers magnó-átírat).

⁵⁹ Ez még az 1980-as években is így működött. Hoch Róbert leírt egy történetet arról, hogy 1984-ben milyen negatívan fogadták az illetékes pártállami szervek a Társadalomtudományi Intézet és az MTA Közgazdaságtudományi Intézete által folytatott kutatás eredményeit az MSZMP gazdaságirányító szerepéről. A pártközpont munkatársai attól tartottak, hogy ha a vizsgálat megállapításai túl „kemények” lesznek, azokat a KB nem fogja elfogadni. Végül *találtak* egy „régí pártmunkást”, aki olyan formába tudta önteni a szöveget, ami elvileg mind az apparátusnak, mind a tudósoknak megfelelő volt. Munkája azonban hiábavalónak bizonyult, mert még ez a „sima” textus sem került végül a KB elé. Hoch 1991, 1298–1299.

⁶⁰ Kuczi 1992, 23., 34.; Szabó 1998, 102.

⁶¹ Jó példát hoz erre Makó Csaba, amikor arról ír, hogy a hetvenes években már a pártanyagokban is úgy jelent meg a szocializmus, mint egy olyan változó rendszer, melyet átszönek az objektív érdekviszonyok. Makó 1983, 68.

politikusok és az ideológusok már a modernizáció szerepét hangsúlyozták, az ideológia mégis végig megőrizte transzcendens és univerzális jellegét. A marxista-leninista világgéppel szemben a társadalomtudományok egy másik világot, a *valóságot* akarták bemutatni, ami hiteles volt, ugyanis a tudósok állításai mögött bizonyítékok álltak, mivel a legfelsőbb pártvezetés némely tagjával szemben ők nem veszítették el a mindennapi élettel való kapcsolatukat, de nem állították magukról, hogy ők megtalálták az egyetlen lehetséges valóságmagyarázatot. Meg akarták érteni az egyéneket, a közösségeket, s hittek a disputa pozitív szerepében.⁶²

Arról, hogy az államszocialista korszakban a tudományos vagy a politikai szféra volt-e inkább felelős a tudományos eredmények gyenge gyakorlati felhasználásért, megoszlanak a vélemények. K. Horváth Zsolt és Lengyel László például legalább akkora felelősséget tulajdonít a kutatóknak, mint az állam vezetőinek az alap kutatások és a tudományos iskolák kiépülésének elmaradásáért.⁶³ Farkas János viszont ezzel kapcsolatban M. F. Rakowski szavait idézte, miszerint „nem szabad elfelejtenünk, hogy a parancsnokok felelőssége mindig nagyobb, mint a katonáké.” Márpedig Magyarországon 1989-ig végig a politikusok voltak a „parancsnokok”, ők szabták meg a kereteket, ők irányították a tudósokat, a szovjetrendszer működési mechanizmusaiból következően ők döntöttek egy-egy kutatási eredmény felhasználásáról vagy negligálásáról – más kérdés, hogy céljaik eléréséhez általában a tudományon belül is találtak közreműködőket. Hiába deklarálták 1969-ben a Tudománypolitikai Irányelvekben a tudomány szabadságát, a kutatók mozgásterét a szocializmus végéig jelentősen behatárolta a politika.⁶⁴ Ez a konszolidált Kádár-rendszerben időnként látványosan (például a „konzervatív félfordulat” idején), máskor kevésbé látványosan nyilvánult meg.

Írásomban három intézeti programot vizsgáltam meg részletesebben, és pedig a munkásság helyzetével, az ifjúsággal és a szociáldemokráciával kapcsolatos vizsgálatokat. A tudósok által feltárt eredmények hasznosítása különböző mértékű volt, s ezt befolyásolták az egyes kutatások időpontjai is. Az ipari munkásságról szóló adatfelvételek ideje az új gazdasági mechanizmus időszaka (1968–1972) volt, amikor a reformer gondolkodás jelentős teret nyert mind a tudományos szerzők, mind a politikusok körében. Ebben a helyzetben kedvezőbb feltételei voltak annak, hogy a szociológusok javaslatai eljussanak

⁶² Becskeházi 1992, 119., 127.; Kuczi 1992, 35–37.; Szabó 1998, 185.

⁶³ K. Horváth 2003, 51.; Lengyel 1991, 46–47.

⁶⁴ Farkas 1986, 71.; Farkas 1992b, 6.

a döntéshozókhoz, s láthattuk, a munkássággal kapcsolatos megállapításaikra valóban igényt tartottak a pártközpontban. Az egy évtizeddel későbbi ifjúságkutatások kapcsán azonban már jóval kevesebb javaslat jutott át a pártközpont hatalmi szűrőin a felső pártvezetéshez. Ennek elsődleges oka az volt, hogy – bár maga a pártapparátus egésze a hetvenes-nyolcvanas években a korábbi időszakhoz képest jelentősen szakszerűsödött – az uralmi rend felső rétege nem tudott jelentősen „felfrissülni”. Az egyre idősebb kommunista politikusok mereven ragaszkodtak a rezsim ideológiai tételeihez. Az idősebb vezetők egy része nem tudta, s talán nem is akarta igazán megérteni a társadalomkutatókat. Ha el is jutottak hozzájuk a problémák, bizonyos elvek (az ipari-városi munkásság, a hagyományos gyáripar védelme, az életszínvonal növelése, az egypártrendszer, a Szovjetunió szövetségi rendszeréhez való tartozás) megkérdőjelezhetetlenek voltak, ami alapvetően befolyásolta a döntés-előkészítést. A szociáldemokráciával kapcsolatos kutatások viszont érezhetően hatottak a nyolcvanas években felemelkedő reformer, fiatalabb pártvezetőkre, akik a KB TTI kutatásait fel tudták használni ahhoz, hogy jobban megismerhessék a nyugat-európai baloldali mozgalmak eszméit, politikusait. Ennek az igazi előnyeit azonban már csak a szocializmus bukása után, az 1990-es években tudták igazán kiaknázni.

Összességében elmondhatjuk, hogy KB TTI által feltárt társadalmi problémákra tett javaslatokat nem, vagy alig vette át a hatalom, ha pedig – például a lakás- és ifjúságügyben – valamennyire megfogadták a tudósok tanácsát, akkor azzal közvetve a rendszer erjedéséhez járultak hozzá.

Tudománytörténeti jelentőségén túl a Társadalomtudományi Intézet azért is lehet érdemes a kutatók figyelmére, mert ez volt az egyetlen olyan pártintézmény a szocialista Magyarországon, amely tökéletesen beleilleszkedett a Kádár-kori reformműhelyek sorába. Sőt meggyőződésem, hogy az Intézet volt az egyik legfontosabb, legelismertebb reformkutatóhely, köszönhetően kiváló infrastrukturális adottságainak (jó fizetés, korszerű nemzetközi szakirodalommal bőségesen ellátott könyvtár, nyugati kapcsolatépítési lehetőségek stb.) és szellemi szabadságának (szamizdatolvasási lehetőség, intézeten belüli szabad vitaszellem jelenléte, pártintézmény révén minimális hatósági kontroll stb.). Ez az intézmény azért is vált megkerülhetetlenné a hazai ellenzékiek, értelmiségiek számára, mert a szociológia a hetvenes évektől (többek között a „konzervatív félfordulat” miatt is) sokat veszített korábbi népszerűségéből, kritikai attitűdjét a nyolcvanas évekre átvette a közgazdaságtan és a politológia. A magyar ellenzéki diskurzust az 1980-as évtizedben ez a két tudományág határozta meg (illetve

részben a jogászok fogalmai),⁶⁵ és a KB TTI mint interdiszciplináris kutatóhely, a politikatudomány egyik bázisaként ezért is válhatott a rendszer-váltás egyik szellemi előkészítőjévé.

A Benczúr utcai tudósgárda tehát nem egyszerűen belülről akarta megreformálni a rendszert, hanem az intézményközi hálózat egyik markáns képviselőjeként alternatívát állított az uralmi rend zárt hálózataival szemben. A Társadalomtudományi Intézetből egyaránt vezettek szálak a hatalom felső rétegéhez és az ellenzékhez is.⁶⁶ Az Intézet hiába volt az állampárt Központi Bizottságának egyik szerve, a benne dolgozó tudósközösségek alapvetően meg tudták őrizni tudományos autonómiájukat. Egyéni és kollektív magatartásukban gyakran éltek a reziliencia, vagyis a rugalmas ellenállás különféle eszközeivel.⁶⁷ A hivatalos szervezetek írt jelentéseikben alkalmazták a kommunista frazeológiát, és nem kérdőjelezték meg az ideológiai dogmákat, miközben az Intézetben belül szabadon vitatkoztak, szamizdat kiadványokat olvastak, és eljártak az ellenzéki csoportok rendezvényeire. (Ez a taktika emlékeztet a Stephen Kotkin által leírt „bolsevik nyelvhasználatra”. Ez azt jelenti, hogy a sztálini Szovjetunióban, majd a kelet-európai szocialista országokban az állampolgárok részben elsajátították a kommunista frazeológia elemeit, és a hivataloknak írt leveleikben is alkalmazták a rájuk kényszerített nyelvi eszközöket. Ezáltal valamenynyire képesek voltak „dialógust” folytatni a hatalommal.)⁶⁸ Ha nem sértették meg nyíltan az ideológiai tabukat, a KB TTI – és a többi reformműhely – munkatársai képesek voltak nagyjából nyugodtan dolgozni (bár írásaik cenzúrázását sokszor így is kénytelenek voltak eltűrni). Igaza van Majtényi Györgynek abban, miszerint a Társadalomtudományi Intézetben „rendszerkritikusnak számító kutatásokat is végezhetek és publikálhattak” a tudósok,⁶⁹ de láthattuk, hogy időnként ők is nagyon komoly publikációs korlátokba ütköztek – Harcsa István ifjúságszociológiai írásait például még az 1980-as években is cenzúrázták.

⁶⁵ Bozóki 2004, 101.; Gábor 1992b, 42.; Szelényi 1992, 580.

⁶⁶ Vö. Csizmadia 2001, 126–128.

⁶⁷ A reziliencia az 1989 előtti rendszerben megnyilvánulhatott a nyelvhasználatban, a mindennapi cselekedetekben, fogyasztási szokásokban, a szimbolikus térben vagy a munka világában kialakított, az egyéni hasznot szolgáló stratégiákban. A rezilienciáról angolul Sheila Fitzpatrick (Fitzpatrick 1999, 140.), magyarul Majtényi György (Majtényi 2018, 172.) írtak.

⁶⁸ Kotkin 1995, 220.

⁶⁹ Majtényi 2018, 307.

Arról, hogy a politikai döntéshozókat érdemben befolyásolni tudják, az 1980-as évekre a legtöbb KB TTI-s munkatárs lemondott (leszámítva a fiatalabb generációhoz tartozó kutatókat). A végső lökést ehhez talán az 1985-ös XIII. pártkongresszus adta meg, amikor számos szakértő figyelmeztetését teljesen figyelmen kívül hagyva, a kádári vezetés meghirdette a gazdaság „dinamizálásának” programját. Az ellentmondásos célokat megfogalmazó hetedik ötéves terv Magyarországot csakhamar ismét a pénzügyi csőd szélére sodorta. A válság mértékével tisztában voltak a reformműhelyekben, 1987-ben például a Társadalomtudományi Intézetben Huber Mária olyan számítást közölt, amely szerint a keményvaluta-kölcsönök 50%-át a fogyasztás direkt támogatására, a másik 50%-át pedig jórészt elavult technológiák felújítására költötték.⁷⁰

Akadnak olyan, vezető beosztásban dolgozó közgazdászok (Hoch Róbert, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese, Zala Júlia, a KSH Gazdaságkutató Intézetének igazgatója, Lányi Kamilla, a Kopint-Datortorg osztályvezetője és intézetbeli kollégái, Oblath Gábor és Köves András, illetve Kemenes Ernő a Tervhivatalból), akik a növekedés gyorsítását javasolták.⁷¹ A megújulásra képtelen kádári hatalmi centrum többek között erre alapozta túlzottan optimista – s egy év alatt gyakorlatilag megbukó – 1985-ös gazdaságpolitikáját. Csak azokat a kutatói véleményeket vették figyelembe, amelyek beleillettek elképzeléseikbe. Ez egyébként a parlamentáris demokráciában működő politikusokra is jellemző. Az esetek többségében a politika – legyen akár demokratikus vagy diktatórikus rendszerben – mindig azokat a kutatási eredményeket használja fel, amelyek az érdekeit szolgálják, s ezek általában rövidtávú, taktikai érdekeknek számítanak. Ha „kellemetlenek” a tudósok által szállított adatok, akkor jobb esetben csak mellőzik azokat, rosszabb esetben retorziókkal lépnek fel a kutatói szférával szemben.⁷²

Magyarországon a hetvenes évek végéig, különösen az új gazdasági mechanizmus bevezetésekor számos tudományos kutatóhely jött létre, amelyek közül nem egy reformműhellyé vált, kisebb részük pedig a különböző ellenzéki csoportok hátszögévé. Nem lenne persze szerencsés ezen „ellenzék-segítő” munkahelyek súlyát a hazai társadalomtudomány egészéhez képest túlértékelni.⁷³ Ezek az intézmények csak korlátozottan tudták befolyásolni a politikai vezetést, talán csak az 1980-as évek elejétől indult

⁷⁰ Lengyel 1989, 188–189.; Janos 2003, 308.; Ripp 2006, 20–21.

⁷¹ Lengyel 2015, 432.

⁷² Farkas 1992b, 69–70.; Szorcsik 1982, 204.

⁷³ Vö. K. Horváth 2003, 51.

el e téren némi változás, amikor az MSZMP vezetése a kibontakozó gazdasági válság miatt egyre inkább igényelni kezdte döntései, elsősorban gazdasági döntései tudományos megalapozását, de még ekkor is megvolt a kritikai társadalomtudósokkal szembeni gyanakvás számos vezetőnél. Ahogyan Csizmadia Ervin megfogalmazta: a szocialista rezsím politikai döntéshozói általában nem tartottak igényt a társadalomtudományok közvetítette felismerésekre.⁷⁴ Ezt 1986 novemberében, amikor Aczél György KB TTI-igazgató beszélgetett a Társadalomtudományi Intézet fiatal kutatóival, többen szóvá is tették. „A politika és a tudomány kapcsolatát illetően a résztvevők kifogásolták, hogy az intézet semmivel sincs jobban bevonva a politikai döntéshozatal előkészítésébe, mint más tudományos műhelyek. [...] Alkalmoszerűen ugyan egyes munkatársak véleményezhetnek fontos dokumentumokat, előterjesztéseket, jelentéseket, de többnyire előre nem tervezhető és előkészített módon s a kutatói kollektíva bevonása nélkül” – panaszolták a fiatal kutatók, többek között Bánfalvi István, Kéri László és Róbert Péter.⁷⁵ Az akkor már veterán kutatónak számító intézeti munkatársak döntő többsége azonban már nem is hitt abban, hogy munkájával képes lehet érdemben hatni a döntéshozókra.⁷⁶ Igaz, kutatóként ez nem is feltétlenül feladatuk, nekik egyszerűen csak kutatni kell. Ha hagyják őket dolgozni, az már önmagában értékes és nyereséges, mert ha a politikát nem is, a tudomány fejlődését még mindig elősegítheti a tudósok tevékenysége.

Az MSZMP vezetése pedig – pragmatikus okokból kifolyólag – alapvetően hagyta dolgozni a tudósokat, kivéve azokat az időszakokat, amelyeket az ideológiai szigorodás jellemezett. Ekkor a tabusértőkkel, vagy a rezsím működését élesebben kritizálókkal szemben keményen fellépett. Az „ellenzékiesség nyelvét beszélő” szociológiát időnként visszaszorította, korlátozta, de néha együtt is működött vele. A szociológia ugyanis a hatalommal is közös nyelvet beszélt: a kutatásokat olyan ideológiai köntösbe csomagolta be, amelyeket elvárt az uralmi rend. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az államhatalom, ha korlátozottan is, de teret engedett a társadalom egyéni kezdeményezéseinek. Mindez segítette is a szocialista rendszer fennmaradását, de hozzájárult annak erodálásához is.⁷⁷

⁷⁴ Csizmadia 2001, 103., 111–112.

⁷⁵ HU-MNL-OL-M-KS 904-1.-59. Feljegyzés Aczél elvtárs részére az intézet néhány fiatalabb munkatársával november 6-án tartott kötetlen beszélgetésről (1986. november 24.).

⁷⁶ Lásd többek között: Böhm 1988, 430.; Szilágyi 1993, 25.

⁷⁷ Majtényi 2018, 131.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

HU-BFL-XIV.-47.

Budapest Főváros Levéltára, Krassó György és Miklós iratai

HU-BFL-XXXV.-1.-a.-2.

Budapest Főváros Levéltára, MSZMP Budapesti pártértekezletei (1957–1989)

HU-BFL-XXXV.-1.-a.-3.

Budapest Főváros Levéltára, MSZMP pártbizottság üléseinek jegyzőkönyvei (1956–1989)

HU-BFL-XXXV.-1. a.-4.

Budapest Főváros Levéltára, MSZMP Budapesti Bizottsága Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (1957–1989)

HU-BOTE-3/a.-7. k.

Semmelweis Egyetem Központi Levéltár, 3. fond, Budapesti Orvostudományi Egyetem Rektori Hivatala, 3/a., Egyetemi Tanácsülési jegyzőkönyvek, Szenátusi ülések iratai, 7. kötet, 1957/58. tanév

HU-MNL-HML-XXXV.-22.-c.-3.

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára, MSZMP Heves Megyei Bizottság végrehajtó bizottsági ülések iratai (1956–1989)

HU-MNL-OL-M-KS 276. f. 53.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MDP Központi szervei, Politikai Bizottság, 1948–1956

HU-MNL-OL-M-KS 276. f. 54.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MDP Központi szervei, Titkárság, 1948–1956

HU-MNL-OL-M-KS 288-4.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MSZMP Központi szervei, Központi Bizottság (Ideiglenes Központi Bizottság), 1956–1989

HU-MNL-OL-M-KS 288-5.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MSZMP Központi szervei, Politikai Bizottság (Intéző Bizottság), 1956–1989

HU-MNL-OL-M-KS 288-7.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MSZMP Központi szervei, Titkárság, 1956–1989.

HU-MNL-OL-M-KS 288-41.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MSZMP Központi szervei, Agitációs és Propaganda Bizottság, 1962–1989.

HU-MNL-OL-M-KS 904-1.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1954–1986. Az intézet működését tükröző iratok (1966–1986)

HU-MNL-OL-M-KS 904-2.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kutatásokkal kapcsolatos iratai (1954–1986)

HU-MNL-OL-XIX-A-85-b

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság, Visszaminősített TÜK iratok (1976–1984).

HU-MNL-NML-XXXV.-51.-c.

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, MSZMP Nógrád Megyei Bizottság végrehajtó bizottság üléseinek jegyzőkönyvei (1956–1989)

HU-MTA-Lt.-TMB

Magyar Tudományos Akadémia Levéltára, VII. fondcsoport, Tudományos minősítés, 200, Tudományos Minősítő Bizottság, 1952–1995

Kéziratok

B. Kádár 2019 = B. Kádár Zsuzsanna: Palota az Országházzal szemben. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet – az MSZMP Párttörténeti Intézete (1948–1989).

Kenedi 1979 = Kenedi János: A pártdemokrácia, mint a munkahelyi demokrácia meghatározó eleme. Bp., 1979. Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Könyvtára, D/13.038.

Kerekes 1981 = Kerekes György: A kommunista pártról – nem köznapi értelemben. Bp., 1981. Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Könyvtára, TTI/145.

Kiadott források

- Ágh - Géczi - Sipos 1999 = Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök, 1988–1989. Válogatott dokumentumok. Vál. sajt. alá rend.: Ágh Attila - Géczi József - Sipos József. Bp., 1999.
- Gábor 1990 = „A szociológia a politika felvonulási területe.” Dokumentumok a hetvenes évek szociológiai életéről (Válogatás Szalai Sándor hagyatékából). Vál.: Gábor László. Bp., 1990.
- Gábor 1992a = Gábor Kálmán: Dokumentumok. Replika, 1992. május, 48–61.
- Koltai - Rác 2008a = A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet. 1956. november 8. - 1957. március 26. Szerk., elősz., bev. tanulm.: Koltai Gábor - Rác Attila. Bp., 2008.
- Koltai - Rác 2008b = A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. kötet. 1957. április 1. - 1957. május 27. Szerk., elősz., bev. tanulm.: Koltai Gábor - Rác Attila. Bp., 2008
- MDP 1998 = A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Főszerk. Izsák Lajos. Bp., 1998.
- MSZMP 1967 = A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve. 1966. november 28 - december 3. Bp., 1967.
- MSZMP 1974 = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. Szerk.: Vass Henrik. Bp., 1974.
- MSZMP 1978 = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. Második, változatlan kiadás. Szerk.: Vass Henrik. Bp., 1978.
- MSZMP 1983 = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980. Összeáll., szerk.: Vass Henrik. Bp., 1983.
- MSZMP 1988 = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980–1985. Összeáll., szerk.: Vass Henrik. Bp., 1988.
- MSZMP IVT 1994 = A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. IV. kötet. 1957. május 21 - 1957. június 24. Szerk., jegyz.: Baráth Magdolna - Ripp Zoltán. [Bp.], 1994.
- MSZMP IVT 1998 = A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. kötet. 1956. november 14 - 1957. június 26. Szerk., jegyz.: Baráth Magdolna et al. Bp., 1998.

- Németh 1995 = Németh Jánosné: A Magyar Szocialista Munkáspárt központi vezető szerveinek rövid szervezettörténete. In: Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei. I. kötet, 1956–1962. Összeáll.: Németh Jánosné. Bp., 1995. 7–13.
- Németh 1998 = Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei. II. kötet, 1963–1970. Összeáll.: Németh Jánosné. Bp., 1998.
- Némethné Vágyi – T. Varga 1997 = Némethné Vágyi Karola – T. Varga György: Bevezetés. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei. Szerk., jegyz.: Némethné Vágyi Karola et al. Bp., 1997. 7–23.
- S. Kosztricz – Lakos – Némethné Vágyi – Soós – T. Varga 1993 = A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 2. kötet. Szerk., jegyz.: S. Kosztricz Anna et al. Bp., 2003.
- Szereda – Sztikalin 1993 = Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Vál., előszó, jegyz.: Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin. Bp., 1993.

Sajtó

- Aniszi 1991 = Aniszi Kálmán: Anyanyelvi szorongások. Mint sebekkel borított eleven test. Kisalföld, 1991. március 23. 9.
- Ballai 1991 = Ballai László: Ember küzdj, és... Mi történt itt egyáltalán? (III.) Nagykőrösi Hírlap, 1991. június 22. 1.
- Baranyai 1989 = Baranyai Mária: Pártiskolától politikai intézetig. Beszélgetés dr. Kemény Lászlóval, a Politikai Főiskola általános rektorhelyettesével. Népszava, 1989. június 23. 4.
- Benczés 1978 = Benczés Gábor: Nagykorú lett a szociológia. Mit tervez az új Társaság? Népszava, 1978. május 28. 4.
- Berde 1973 = Berde Mihály: Módszerekről – módszeresen. Dolgozók Lapja, 1973. június 3. 3.
- Berend T. 1968 = Berend T. Iván: A munkásosztály fogalmáról. Népszabadság, 1968. június 13. 7.
- BF 1986a = A fővárosi ifjúság helyzetének főbb jellemzői (Jelentés a pártbizottságnak). Budapesti Fórum, 1986. 1. sz. 6–11.
- BF 1986b = A Budapesti Pártbizottság feladatterve az MSZMP Központi Bizottsága ifjúságpolitikai állásfoglalása fővárosi végrehajtására. Budapesti Fórum, 1986. 1. sz. 22–27.

- BMN 1987 = Határozat az ágazati és termelési szerkezet hatodik ötéves tervi alakulásáról és a fejlesztés feladatairól. Békés Megyei Népújság, 1987. január 7. 5.
- Bozóky 1969 = Bozóky Éva: Mit csinál Ön 5-től 10-ig? A kereső nő – és a szabadidő. Budapest, 1969. 12. sz. 30–31.
- CZ 1982 = CZ.: S aki szakmát sem tanul? Ifjúsági Magazin, 1982. szeptember. 6.
- Czingráber 1991 = Czingráber János: Petrasovits: Abba kell hagyni a vádaskodást. Munkásgyűlés Székesfehérvárott. Népszabadság, 1991. január 5. 4.
- Cs. A. 1989 = Cs. A.: Az MSZP szorosabb kapcsolatot akar a megújuló szak-szervezetekkel. Megértik az MDF bojkottfelhívását. Népszava, 1989. november 16. 5.
- Csépányi 1963 = Csépányi Lajos: Pártoktatásunk az eszmei offenzíva szolgálatában. Észak-Magyarország, 1963. június 2. 3.
- Csongrády 1991 = Csongrády Béla: A demokráciát működtetni kell! Beszélgetés Bihari Mihállyal. Nógrád, 1991. december 21. 4.
- Csepeli 1992 = Csepeli György: Papp Zsolt, 1944–1992. Az utolsó értelmiségi. Népszabadság, 1992. június 2. 9.
- Csontos 1984 = Csontos Tibor: Tanulásból felmentve? Ifjúsági Magazin, 1984. április. 10–11.
- CST 1984 = Cs. T.: Pályaválasztás – tankönyvből. Csodaszer? Bestseller? Jövendőmondó? Ifjúsági Magazin, 1984. november. 10–11.
- Darányi 1980a = Darányi Marianna: Lemorzsolódunk I. Ifjúsági Magazin, 1980. szeptember. 5–7.
- Darányi 1980b = Darányi Marianna: Lemorzsolódunk II. Ifjúsági Magazin, 1980. október. 5–7.
- Délmagyarország 1993. május 22. = Magyarország, szavazz az NDSZ-re? Délmagyarország, 1993. május 22. 8.
- Dési 1981 = Dési Péter: Pályamódosítás... és nincs aki megmondja? Ifjúsági Magazin, 1981. július. 5–7.
- Dunántúli Napló 1950. december 23. = Felvételi tájékoztató ápolónői tanfolyamokról. Dunántúli Napló, 1950. december 23. 2.
- Gesztai 1972 = Gesztai Pál: Vizsgálatok a munkásosztály helyzetéről. Bemutatjuk az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét. Magyar Hírlap, 1972. május 13. 2.
- Gémes 1989 = Gémes Gábor: Mit tehet most a Demokratikus Magyarorszáért Mozgalom? Beszélgetés dr. Gázsó Ferenc főtítkárral. Petőfi Népe, 1989. november 2. 3.

- Gombár 2004 = Gombár Csaba: Egy emberi hang. Népszabadság, 2004. február 28. 5.
- Gombár 2009 = Gombár Csaba: A közhangulat elterpeszkedése. Népszabadság, 2009. október 17. 5.
- Hahn 1984 = Hahn Péter: A feleslegesség nyomasztó kínja. Ahol a munkaerő csak áru, mit sem ér az árubőség... Ifjúsági Magazin, 1984. május. 3-5.
- Harangozó 1994 = Idő és technika előrehaladtával az emberiség nem lett boldogabb. Petőcz András költővel beszélget Harangozó István. Magyar Hírlap, 1994. december 10. 3.
- HL 1999 = H. L.: A politikai okoskodás dilemmái. Népszabadság, 1999. november 13. 10.
- Hegedűs 1974 = Hegedűs Tibor: A rádió mellett. Népszabadság, 1974. október 22. 7.
- Juhász 1991 = Juhász Pál: Az agrárértelmiség meghasonlása. Bibó István tiszteletére. Bibó-émlékkönyv II. Szerk.: Kenedi János. Bp.-Bern, 1991. 336-350.
- K. K. 1980 = K. K.: Átmenetileg otthon? Munkásszállók – szállólakók. Ifjúsági Magazin, 1980. február. 8-9.
- Kardos 1983 = Kardos István: Merre tart az ifjúság? Népszava, 1983. december 14. 9.
- Karikó 1985 = Karikó Sándor: Marx nélkül nem megy. Ideológiai szélcsend vagy offenzíva? Kritika, 1985. 4. sz. 7-9.
- Kerekes 2001 = Fideszes funkcionáriusok és párttagok. (Kerekes György hozzászólása). Népszabadság, 2001. április 3. 10.
- Kovács 1980 = Kovács Júlia: Korunk emberei. A gyárigazgató. Népszava, 1980. január 20., 8.
- Kovács 1983 = Kovács Zoltán: Elegendő-e az elégséges? Ifjúsági Magazin, 1983. március. 8-9.
- Kovács 1986 = Kovács Zoltán: Csak a gépe, meg az ágya? Szövőálmok. Ifjúsági Magazin, 1986. január 26-27.
- Kövesdi 1983 = Kövesdi Péter: „Te is lehet sztár!” Ifjúsági Magazin, 1983. december. 10-11.
- Kronstein 1980 = Kronstein Gábor: A német polgár gondolkodása. Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. Népszabadság, 1980. október 22.
- KZ 1983 = K. Z.: Éretlen alma a tudás fájáról. Ifjúsági Magazin, 1983. augusztus. 8-9.

- Lendvai 1969 = Lendvai Vera: Kétezer óra, meg egy kicsi. Népszava, 1969. december 7. 2.
- MTI 1948. december 2. = Szakképzett betegápolók – jobb betegellátás. MTI Belföldi Hírek, 1948. december 2.
- Népszport 1965. augusztus 13. = Éva, hol vagy? Népszport, 1965. augusztus 13. 5.
- Népszabadság 1959. február 22. = Apró Antal elvtárs előadása a szocialista országok gazdasági együttműködéséről. Népszabadság, 1959. február 22. 11.
- Népszabadság 1965. április 9. = Négyszázötvenkét tudományos szakdolgozat a VII. országos tudományos diákköri konferencián. Népszabadság, 1965. április 9. 4.
- Népszabadság 1967. április 13. = Ülést tartott a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága. Népszabadság, 1967. április 13. 1.
- Népszabadság 1967. július 29. = A júliusi folyóiratokról. Népszabadság, 1967. július 29. 6.
- Népszabadság 1968. február 7. = A februári folyóiratokról. Népszabadság, 1968. február 7. 4.
- Népszabadság 1968. június 6. = Szeptembertől indul a Politikai Főiskola első évfolyama. Megjelent az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete. Népszabadság, 1968. június 6. 5.
- Népszabadság 1972. március 12. = Pályázati felhívás a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemre. Népszabadság, 1972. március 12. 8.
- Népszabadság 1972. november 17. = Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1972. november 14–15-i üléséről. Népszabadság, 1972. november 17. 1–4.
- Népszabadság 1975. március 23. = A Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság ülése. Népszabadság, 1975. március 23. 4.
- Népszabadság 1982. április 9. = Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának üléséről. Népszabadság, 1982. április 9. 1–2.
- Népszabadság 1985. június 28. = Willy Brandt az ELTE díszdoktora. Az SPD elnöke Budapesten. Népszabadság, 1985. június 28. 5.
- Népszabadság 1988. december 17. = Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1988. december 15-i üléséről. Népszabadság, 1988. december 17. 1.
- Népszabadság 1989. május 10. = A szociáldemokrácia Nyugat-Európában. Népszabadság, 1989. május 10. 4.

- Népszabadság 1989. október 10. = A Magyar Szocialista Párt programnyilatkozata. Népszabadság, 1989. október 10. 7–8.
- Népszabadság 1990. január 3. = Népszabadság, 1990. január 3. 5.
- Népszabadság 1990. augusztus 1. = Tévé, rádió: Hankiss, Gombár. Népszabadság, 1990. augusztus 1. 5.
- Népszabadság 1994. július 8. = Halálozás. Népszabadság, 1994. július 8. 16.
- Népszava 1945. április 19. = Népszava, 1945. április 19. 6.
- Népszava 1955. december 29. = Emlékünnepély a KIMSZ megalakulásának 37. évfordulója alkalmából. Népszava, 1955. december 29. 3.
- Népszava 1965. november 30. = Magyar tudományos küldöttség utazott Moszkvába. Népszava, 1965. november 30. 2.
- Népszava 1982. március 12. = Óvári Miklós a Magyar Politikatudományi Társaság alakuló közgyűlésén. Népszava, 1982. március 12. 5.
- Népszava 1989. december 4. = Kormányjavaslat a társadalombiztosításról. Ülést tartott a Minisztertanács. Népszava, 1989. december 4. 1.
- NÚ 1985. március 22. = Együttműködés és tankötelezettség. Népusáság, 1985. március 22. 1.
- Orbán 1972 = Orbán Attila: A csepeli tükör. Népszava, 1972. március 25. 3.
- Pogonyi 1990 = Pogonyi Lajos: Ez a nép nem erre számított. Bíró Zoltán: „Kialakult egyfajta éhség.” Népszabadság, 1990. február 16. 6.
- Pünkösti 1991 = Pünkösti Árpád: Asszisztáltunk a hibás döntésekhez. Mit csinál, Huszár István? Népszabadság, 1991. február 1. 6.
- Pünkösti 2009 = Pünkösti Árpád: A tábornok úr csillagai. Gombár Csaba hetvenéves. Népszabadság, 2009. szeptember 10. 4.
- R. P. 1977 = R. P.: Konferencia a tudományos-technikai forradalomról szóló polgári nézetekről. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 2. sz. 116–118.
- R. P. E. 1990 = R. P. E.: Zsilipkamra vagy mozgalom? Népszabadság, 1990. május 26. 11.
- Rab 2008 = Rab László: Sikerország alagútban? Népszabadság, 2008. június 28. 21.
- Salánki 2011 = Salánki Miklós: Sokáig égette két végén a gyertyát. Magyar Hírlap, 2011. szeptember 3. 19.
- Scpiades 2011 = Scpiades Erzsébet: Ki őrizte meg a sárga csillagot? Beszélgetés Polonyi Péter sinológussal arról, miért írta meg élete első tizenhét évét. Népszava, 2011. február 12. 2., 7.
- Seleszt 1991 = Seleszt Ferenc: Át kell jutnunk a tisztítótűzön. Beszélgetés dr. Kéri László politológussal. Békés Megyei Hírlap, 1991. december 24–26. 21.

- Siklós 1978 = Siklós János: Panaszkodunk, panaszkodunk. Népszava, 1978. augusztus 18. 4–5.
- Siklós 1980 = Siklós János: Jó, vagy rossz egyre megy? Népszava, 1980. június 15. 4–5.
- Simon 1988 = Simon Béla: Ésszerűség és humánus. Szolnok Megyei Néplap, 1988. február 27. 3.
- SN 1976 = Hat sorozatot ajánlanak. Kézikönyv pártmunkásoknak. A politikai könyvnapok előtt. Somogyi Néplap, 1976. szeptember 5. 3.
- Solt 1990 = Solt Ottília: Iskolaalapítók esete az állami vagyonnal. Beszélő, 1990. február 24. 29–30.
- Stumpf 1993 = Stumpf István: Képzett politikusok kellenek. Népszabadság, 1993. július 23. 16.
- Sulek 2010 = Sulek, Antoni: 'To America!' Polish Sociologists in the United States after 1956 and the Development of Empirical Sociology in Poland. East European Politics & Societies, 2010. 3. sz. 327–352.
- Sükösd 1995 = Sükösd Mihály: Orvos és reformátor: Levendel László. Népszabadság, 1995. március 18. 27.
- Szabad Nép 1949. szeptember 20. = Szalai András 1933 óta beszervezett spicli és provokátor. Szabad Nép, 1949. szeptember 20. 5–7.
- Szabad Nép 1950. december 10. = Párt- és tömegszervezeti funkcionáriusokat, építőmunkásokat és újságírókat tüntetett ki a Népköztársaság Elnöki Tanácsa. Szabad Nép, 1950. december 10. 2.
- Szabad Nép 1951. július 22. = A Magyar Dolgozók Pártja pártfőiskolájának évzáró ünnepélye. Szabad Nép, 1951. július 22. 10.
- Szabó Zoltán 2003 = Szabó Zoltán Márton: A rendszerváltás trezortitkai. Új Dunántúli Napló, 2003. március 23. 4.
- Szalay 1992 = Szalay György: Politológusok fóruma. Népszabadság, 1992. június 10. 21.
- Szandtner 1986 = Szandtner Iván: Mértéktartó várakozás. Magyar Ifjúság, 1986. október 17. 8.
- Szántó 1982 = Szántó Gábor: Lifttel a lécfőlé? Ifjúsági Magazin, 1982. január. 5–7.
- Szenes 1968 = Szenes Imre: A munkásosztály fogalmáról. Jegyzetek egy társadalmi tanulmányról. Népszava, 1968. június 23. 2.
- Szenes 1971 = Szenes Imre: Mélyinterjú következik! Fiúk, lányok a „mintában”. Népszava, 1971. március 25. 7.
- Szenes 1972 = Szenes Imre: Fészekrakók. Népszava, 1972. december 3. 7.
- Szilágyi 1983a = Szilágyi Andor: Kopaszodó kisdíjakok. Ifjúsági Magazin, 1983. június. 6–7.

- Szilágyi 1983b = Szilágyi Andor: Mi legyen a tehetséggel? Ifjúsági Magazin, 1983. szeptember. 12–13.
- Szilágyi 1993 = Szilágyi Sándor: A fene se akar tanácsadó lenni! Beszélgetés Gombár Csabával arról, hogy lehet-e független az értelmiség. Népszabadság, 1993. szeptember 11. 25.
- T. Kovács 1970 = T. Kovács Judit: Pártmunkások. A Jövő Mérnöke, 1970. szeptember 26. 3.
- Thurzó 1986 = Thurzó Tibor: Kommunisták és szociáldemokraták. Népszava, 1986. február 24. 2–3.
- Varga 1979 = Varga Lajos Márton: Tudománypolitikánk ma. Beszélgetés Szántó Lajossal. Népszava, 1979. november 10. 7.
- Vörös 1984 = Vörös Tamás: Első munkahelyek. Ifjúsági Magazin, 1984. október. 7–9.

Interjúk

1956-os Intézet Oral History Archivouma (OHA)

Huszár István-interjú. Készítette Tóth Margit, 1990. 250. sz.

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet 20. Század Hangja Archivum és Kutatóműhely

- Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Bp., 2011. október 27.
- Dávid János interjúja, készítette Kovács Éva. Bp., 2010. december 2.
- Havas Gábor interjúja, készítette Gárdos Judit. Bp., 2010. augusztus 6., augusztus 16., augusztus 23., augusztus 30., szeptember 6.
- Losonczy Ágnes interjúja, készítette Tibori Tímea. Bp., 2011. július 19.
- Nagy Endre interjúja, készítette Zombory Máté. Bp., 2011. augusztus 24., augusztus 31., szeptember 15.
- Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Bp., 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26.

A szerző által készített interjúk

- A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában.)
- A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12., február 14. (A szerző tulajdonában.)
- A szerző interjúja Bíró Zoltánnal, 2019. december 19. (A szerző tulajdonában.)

- A szerző interjúja Bóhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.)
- A szerző interjúja Csákó Mihállyal, 2017. december 7. (A szerző tulajdonában.)
- A szerző interjúja Gázsó Ferencsel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában.)
- A szerző interjúja Havas Gáborral, 2018. február 15. (A szerző tulajdonában.)
- A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12., 2015. február 12. (A szerző tulajdonában.)
- A szerző interjúja Kovách Imrével, 2015. április 21. (A szerző tulajdonában.)
- A szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában.)

Szakirodalom

- Afanaszjev 1975 = Afanaszjev, V. G.: Irányítás és döntés. Társadalmi Szemle, 1975. 10. sz. 84–92.
- Agárdi 1993 = Agárdi Péter: Elmaradt hozzászólás Illyés Gyuláról. Tekintet, 1993. 1–2. sz. 126–144.
- Aggod 1971 = Aggod József: „... az állam, azaz az uralkodó osztályá szervezett proletariátus.” Társadalmi Szemle, 1971. 4. sz. 63–64.
- Akszentievics 1974 = Akszentievics György: Tevékenység és munkahely. Társadalomtudományi Közlemények, 1974. 3–4. sz. 43–92.
- Almási 1983 = Almási Miklós: A „nyitott elmélet” lehetőségei. Világosság, 1983. 4. sz. 210–217.
- Anderle 1997 = Anderle Ádám: Száz év háború – José Martíért. In: Homages à Kulin Katalin. Tanulmányok és műfordítások. Szerk.: Halász Katalin. [Bp.], 1997. 287–293.
- Anderle 2016 = Anderle Ádám: A magyar Latin-Amerika-kutatások fél évszázada. Tézisek. In: Mítosz, vallás és egyház Latin-Amerikában. A Boglár Lajos emlékkonferencia tanulmánykötete. Szerk. Bubnó Hedvig, Horváth Emőke és Szeljak György. Bp., 2016. 13–26.
- Andics – Gázsó – Harcsa 1984 = Andics Jenő – Gázsó Ferenc – Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. Bp., 1984. 225–264.

- Andorka 1982 = Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp., 1982.
- Andorka 2006 = Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Bp., 2006.
- Angelusz 1996 = Angelusz Róbert: Optikai csalódások. Bp., 1996.
- Antal 1988 = Antal László: Hogy többé ne ismétlődhessen meg. A hetvenes évek ellenreform-folyamatának értékeléséhez. Valóság, 1988. 5. sz. 25-33.
- Antal 2018 = Antal Attila: A magyar politikatudomány (újra)intézményesedése. Múltunk, 2018. 4. sz. 187-207.
- Apor 2017 = Apor Péter: Az alternatív demokrácia nyomorúsága. Ideológia, politikai nyelv, és az ellenzékiesség lehetőségei Magyarországon, 1968-1973. Történelmi Szemle, 2017. 4. sz. 591-604.
- Arató-Vágh 1973 = Arató Vera - Vágh Mária: A szociológiai információ. Szociológia, 1973. 2. sz. 291-306.
- Ágoston 1975 = Ágoston László: A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus egyesítésének történelmi folyamata a két rendszer versenyének feltételei között. Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 2-3. sz. 109-118.
- Ágoston - Böhm 1981 = Ágoston László - Böhm Antal: Szibériai tapasztalatok -társadalomkutatók szemével. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 607-619.
- B. J. 1973 = B. J.: Szeminárium Salzburgban. Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 3. sz. 127-129.
- Bakos 1979 = Bibliográfia a fejlett szocialista társadalom építésének kérdéseiről. 1-2. kötet. Összeáll.: Bakos Jolán. Bp., 1979.
- Bakos 1994 = Bakos István: Közszolgálatban... (avagy egy „túlélő” köztisztviselő válogatott feljegyzései, írásai). Bp., 1994.
- Balázs 1970 = Balázs Péter: A magyar levéltárügy 1945-1969 (Adatok a huszonöt éves fejlődés történetéhez). Levéltári Közlemények, 1970. 1. sz. 47-87.
- Balogh 1968 = Balogh István: A munkásifjúság helyzetéről és társadalmi szerepéről. [Bp.], 1968.
- Balogh 1978 = Balogh István: A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait kutató csoport középtávú kutatási terve. Társadalomtudományi Közlemények, 1978. 4. sz. 134-139.
- Balogh 1979 = Balogh István: A társadalmi információ. Bp., 1979.

- Balogh 1982 = Balogh István: A társadalomtudományok változó funkciója és a politikai gyakorlat. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982. 2. sz. 213–230.
- Balogh 2000a = Balogh István: *Határharcok. A politika és a tudományos értelmiség kapcsolatai a rendszerváltás előtt.* Bp., 2000.
- Balogh 2000b = Balogh István: *Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete.* Bp., 2000.
- Balogh – Gál 1973 = Balogh István – Gál Róbert: A munkásifjúság. In: *Tanulmányok a munkásosztályról.* Bp., 1973. 143–218.
- Baló 1988 = Baló György: *Kilenc beszélgetés a nyolcvanas évekből.* Bp., 1988.
- Bartha 2003 = Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből.* Szerk. Krausz Tamás. Bp., 2003. 15–39.
- Bartha 2009 = Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmustól a kapitalizmusba Kelet Európában, 1968–1989.* Bp., 2009.
- Bartha 2012 = Bartha Eszter: „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen.” *Munkásszállók, szociális jogok és legitimitás a jóléti diktatúrákban.* *Korall* 49. (2012) 58–81.
- Bartha 2017a = Bartha Eszter: *A munkások és a hatalom 1956 után.* In: *Rainer M. – Valuch 2017*, 157–179.
- Bartha 2017b = Bartha Eszter: *A munkástörténet-írás új perspektívái.* Bevezető. In: *Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére.* Szerk.: Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás. Bp., 2017. 7–25.
- Bartha 2019 = Bartha Eszter: *Munkásnő-interjúk és munkáséletmód-kutatások az 1970-es évek Magyarországon.* In: *A női kommunikáció kultúrtörténete. Tanulmányok.* Szerk.:
- Sipos Balázs – Krász Lilla. Bp., 2019. 105–121.
- Bayer 1992 = Bayer József: *In memoriam Papp Zsolt.* *Kritika*, 1992. 8. sz. 11–12.
- Bayer 2018 = Bayer József: *Beszéd a Magyar Politikatudományi Társaság ünnepi közgyűlésén a Társaság 35 éves fennállása alkalmából.* *Politikatudományi Szemle*, 2018. 1. sz. 7–13.
- Bányai – Légmán 2008 = Bányai Borbála – Légmán Anna: „A Kádár-rendszerrel semmi bajom.” In: *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben.* Szerk.: Kovács Éva. Bp., 2008. 231–261.

- Bárdi 2004 = Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus. Pozsony, 2004.
- Becskeházi 1992 = Becskeházi Attila: Szociológia és társadalomdiskurzus. In: Valóság '70. Bp., 1992. 113–199.
- Belényi 2000 = Belényi Gyula: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In: Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. Szerk.: Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor. Bp., 2000. 161–181.
- Belényi 2009 = Belényi Gyula: Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965. Szeged, 2009.
- Benda-Hamburger 2015 = Benda Gyula – Hamburger Mihály: Marx a negyedik évtizedben. [Részletek.] Sic itur ad astra, 64. (2015) 41–52.
- Benkóné Vas 1981 = Nőpolitikai dokumentumok, 1970–1980. Szerk.: Benkóné Vas Edit. Bp., 1981.
- Berecz 1987 = Berecz János: Ideológiánk a változó világban. Pártélet, 1987. 12. sz. 3–21.
- Berend T. 1963 = Berend T. Iván: Lakos Sándor: A szocializmus alapjainak lerakása (Az átmeneti korszak időszerű elvi kérdéseire). Közgazdasági Szemle, 1963. 5. sz. 1504–1506.
- Berend T. 1983 = Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés, 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez. Bp., 1983.
- Békés 1981 = Békés Zoltán: Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 409–427.
- Békés 1982 = Békés Zoltán: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének mai kérdései és a társadalmi különbségek nemzedéki újratermelődése. Társadalomtudományi Közlemények, 1982. 3. sz. 381–396.
- Békés 1984 = Békés Zoltán: Előszó. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. Bp., 1984. 5–9.
- Békés 1986 = Békés Zoltán: „Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása” című kutatási program feladatai a VII. ötéves tervidőszakban. Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 415–431.
- Bélley 1969 = Bélley László: Immanens elmélet, transzcendens kritikák...? Társadalmi Szemle, 1969. 5. sz. 77–80.
- Bihari 1979 = Bihari Mihály: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. Társadalmi Szemle, 1979. 3. sz. 105–115.
- Bihari 2005 = Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok. Bp., 2005.

- Bihari 2008 = Bihari Mihály: I. Előszó – Alkotmányjogász politikai reformer. In: Schmidt 2008, 7–17.
- Bihari – Laki – Stumpf – Szabó 2012 = Iskola – Társadalom – Politika. Gazsó Ferenc tiszteletére, nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Bihari Mihály et al. Bp., 2012.
- Bíró – Székelyi 1996 = Bíró Judit – Székelyi Mária: A tudomány újjáépítése, 1945–1950. Szociológiai Szemle, 1996. 3–4. sz. 81–104.
- Blaskovits 1968 = Blaskovits János: A munkásosztály fogalmáról. Bp., 1968.
- Blaskovits 1970 = Blaskovits János: A munkásosztály fogalmáról. Társadalmi Szemle, 1970. 8–9. sz. 122–131.
- Bod Péter – G. Márkus 1985 = A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság. Műhelytanulmány. Összeáll., szerk.: Bod Péter Ákos – G. Márkus György. Bp., 1985.
- Bognár – Simó 1973 = Bognár László – Simó Tibor: Hétszáznyolcvanegy. (Az Általános Fogyasztói Szövetkezetek vezetőinek mobilitásvizsgálata). Bp., 1973.
- Boros – Kéri 1984 = Boros László – Kéri László: Az ifjúság politikai szocializációja. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. Bp., 1984. 176–200.
- Borsi-Kálmán Béla: Megközelítések II. Tanulmányok, esszék, beszélgetések. Bp., 2012.
- Borsodi 2003 = Borsodi Csaba: VII. Az egyetem a XX. század második felében 1945–2002. In: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002. Szerk.: Szögi László. 2003. 305–382.
- Bossányi 1997 = Szküllá és Kharübdisz között kell hajóznunk. Beszélgetés Tardos Mártonnal. Az interjút készítette: Bossányi Katalin. Kritika, 1997. 6. sz. 29–32.
- Bottoni 2014 = Bottoni, Stefano: A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig. Bp., 2014.
- Bourdieu 2005 = Bourdieu, Pierre: A tudomány tudománya és a reflexivitás. A Collège de France 2000–2001. évi előadás-sorozata. Bp., 2005.
- Bozóki 1985 = Bozóki András: Politológia születik. Társadalomkutatás, 1985. 3. sz. 107–117.
- Bozóki 2004 = Bozóki András: Akácós út. Az MSZP demokráciafelfogása és politikája. In: Feitl – Földes – Hubai 2004, 98–141.
- Bozsonyi – Horváth – Kmetty 2012 = Bozsonyi Károly – Horváth Zsolt – Kmetty Zoltán: A hatalom hálója. A Kádár-kori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttvadászási szokások alapján. Korall 47. (2012) 157–184.

- Bóhm 1974 = Bóhm Antal: Diákok között az Egyesült Államokban. Társadalomtudományi Közlemények, 1974. 2. sz. 117–121.
- Bóhm 1976 = Bóhm Antal: Beszámoló a salzburgi konferenciáról. Társadalomtudományi Közlemények, 1976. 1–2. sz. 201–206.
- Bóhm 1977 = Bóhm Antal: „A társadalmi struktúra és a szocialista tudat” kutatócsoport középtávú (1976–1980) terve. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 4. sz. 128–133.
- Bóhm 1988 = Bóhm Antal: A magyar szociológia önreflexiója (Egy konferencia margójára). Társadalomtudományi Közlemények, 1988. 3. sz. 421–433.
- Bóhm – Pál 1981 = Bóhm Antal – Pál László: Társadalomszerkezet és mobilitás – szociológiai kutatások Romániában. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 292–302.
- Breisach 2004 = Breisach, Ernst: Historiográfia. Bp., 2004.
- Burawoy 2006 = Burawoy, Michael: Közérdekű szociológiát! Replika, 54–55. (2006) 35–66.
- Cs. Lengyel 2008 = Cs. Lengyel Beatrix: A Magyar Nemzeti Múzeum tevékenysége az 1956-os forradalom emlékévében. In: Folia Historica. XXV. kötet, 2007. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve. Főszerk.: Kovács Tibor. Bp., 2008. 5–18.
- Csanádi 1995 = Csanádi Mária: Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás. Bp., 1995.
- Csatári 2015 = Csatári Bence: A Tájékoztatási Hivatal története Szirmai István elnöksége alatt (1956–1957). Bp., 2015.
- Császi 1982 = Császi Lajos: Papp Zsolt: Hétköznapiak és filozófiák. Társadalmi Szemle, 1982. 3. sz. 115–118.
- Cseh-Szombathy 1992 = Cseh-Szombathy László: A magyar szociológia új útjai – és ami a múltból felhasználható. Magyar Tudomány, 1992. 5. sz. 567–578.
- Csepeli – Wessely 1992 = Csepeli György – Wessely Anna: A közép-európai szociológia kognitív esélye. Replika, 1992. május, 1–7.
- Csillag 2013 = Csillag István: Deficit = a szándékon túli eredmény. Jövedelemegyenlőtlenség, újraelosztás, államháztartási hiány. Pozsony, 2013.
- Csizmadia 1989 = Csizmadia Ervin: Reform vagy társadalmi önfejlődés. Meghaladható-e a reform-paradigma? Valóság, 1989. 8. sz. 22–37.
- Csizmadia 1993 = Csizmadia Ervin: Nem voltunk mi kamikázék. Beszélgetés Magyar Bálinttal. Kritika, 1993. 1. sz. 20–23.
- Csizmadia 1995 = Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988. 1. Monográfia. [Bp.], 1995.

- Csizmadia 2001 = Csizmadia Ervin: Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. [Bp.], 2001.
- Csizmadia 2008 = Csizmadia Ervin: Politikatudomány és politikai elemzés. Elmélet, történet, tudósközösség, műfaj és gyakorlat. Bp., 2008.
- Csizmady 2008 = Csizmady Adrienne: A lakóteleptől a lakóparkig. Bp., 2008.
- Csöndes – Szántó – Vas-Zoltán 1971 = Csöndes Mária – Szántó Lajos – Vas-Zoltán Péter: Tudománypolitika és tudományszervezés Magyarországon. Bp., 1971.
- Dessewffy – Hammer 1997 = Dessewffy Tibor – Hammer Ferenc: A fogasztás kísértete. Replika, 26. (1997. 2. sz.) 31–46.
- Dobos 2008 = Dobos Balázs: Nyitás vagy visszarendeződés? Az 1968-as párthatározat és következményei. Kisebbségkutatás, 2008. 3. sz. 385–405.
- Dobozi – Hargita 1981 = Dobozi István – Hargita Árpádné: A fejlődő országok és a világgazdaság a Brandt-jelentések tükrében (Magyar–nyugatnémet kerekasztal-beszélgetés). Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 148–157.
- Domonkos 1985 = Domonkos Anna: Korhú és korszerű marxizmust. Kritika, 1985. 5. sz. 11–13.
- Dzsibrailné 1992 = Dzsibrailné Molnár Zsuzsa: Scientofókok és scientofilek. Tudományszervezési Tájékoztató, 1992. 6. sz. 365–369.
- Elster 1995 = Elster, Jon: A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban. Bp., 1995.
- Erdei 1969 = Erdei Mihályné: A társadalom önismeretének kérdéséhez. Társadalmi Szemle, 1969. 5. sz. 72–77.
- Erényi 1968 = Erényi Tibor: A Párttörténeti Intézet megalakulásának 20. évfordulójára. Párttörténeti Közlemények, 1968. 4. sz. 104–119.
- Erényi – Kádár 1999 = Erényi Tibor – Kádár Zsuzsanna: A szociáldemokrácia és a Kádár-rendszer. In: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Főszerk.: Varga Lajos. Bp., 1999. 175–180.
- Erényi – Sipos 1995 = Erényi Tibor – Sipos Levente: Népies-urbánus ellentétekről, Kádár Jánosról. História, 1995. 1. sz. 27–30.
- Erős 1988 = Erős Ferenc: Válság és pszichológia. In: Arat a magyar. A Szociálpolitikai Értesítő és Fejlődés-tanulmányok sorozat különszáma. Szerk.: Szalai Júlia et al. Bp., 1988. 126–133.
- Erős 1994 = Erős Ferenc: Egy opponensi vélemény nyomában. Politikatudományi Szemle, 1994. 1. sz. 103–105.

- Éles 1985 = Éles Csaba: A marxista önvizsgálat aktualitása. *Kritika*, 1985. 6. sz. 5–6.
- ÉS 1984 = Közbeszólás. *Élet és Irodalom*, 1984. november 2. 2.
- Faludi 1971 = Faludi Andor: A salgótarjáni munkások körében folyó szociológiai vizsgálatról. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1971. 2. sz. 168–171.
- Farkas 1969 = Farkas István: Blaskovits János: A munkásosztály fogalmáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1969. 5. sz. 997–1000.
- Farkas 1970 = Farkas János: Megjegyzések a „Szociológiai Tanulmányok” című sorozatról. *Társadalmi Szemle*, 1970/2. sz. 63–68.
- Farkas 1986 = Farkas János: A „vezetői észjárás” természetéről. *Társadalmi Szemle*, 1986. 4. sz. 68–71.
- Farkas 1992a = Farkas János: Hasznosak-e a társadalomtudományok? (A nemzetközi szakirodalom áttekintése). *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1992. 1–2. sz. 1–10.
- Farkas 1992b = Farkas János: A „szürke zóna”. (Szakértők az államszocializmusban). Bp., 1992.
- Farkas 1993 = Farkas János: Lehetséges-e „nagy elmélet”? *Társadalomkutatás*, 1993. 4. 5–20.
- Farkas 2000 = Farkas János: Társadalomtudomány a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 2000. 1–2. sz. 22–30.
- Farkas 2001 = Farkas János: Emlékeim Hegedüs Andrásról. In: Rozgonyi – Zsille 2001, 215–217.
- Feitl 2011 = Feitl István: Tanácsrendszer, tanácsigazgatás, településfejlesztés 1956 után. In: *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Szerk.: Baráth Magdolna – Bánkuti Gábor – Rainer M. János. Bp., 369–384.
- Feitl – Földes – Hubai 2004 = *Útkeresések. A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma*. Szerk.: Feitl István – Földes György – Hubai László. Bp., 2004.
- Ferber – Rejtő 1988 = Ferber Katalin – Rejtő Gábor: *Reform(év)fordulón*. Bp., 1988.
- Ferge 1973 = Ferge Zsuzsa: A pedagógusok önértékelése. *Valóság*, 1971. 11. sz. 21–34.
- Ferge 1998 = Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. [Bp.], 1998.
- Ferge 2016 = Ferge Zsuzsa: *Nem cserélek elveket. Életút-beszélgetések*. Készítette: Weiler Katalin. Bp., 2016.

- Fitzpatrick 1999 = Fitzpatrick, Sheila: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s.* Oxford–New York, 1999.
- Fleck 2001 = Fleck Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus.* Bp., 2001.
- Fleck 2004 = Fleck Zoltán: *Szociológia jogászoknak.* Bp., 2004.
- Fodor 1960 = Fodor Pál: *A Pest megyei BM-szervezetek pártbizottsága munkájának néhány tapasztalata.* Pártélet, 1960. 1. sz. 63–66.
- Forgács 1980 = Forgács Imre: *Döntési részvétel a politikai testületben és az információ néhány problémája.* Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3–4. sz. 301–309.
- Forgács 1981 = Forgács Imre: *„Utak a politikai hatalomhoz” – szeminárium Salzburgban.* Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 625–627.
- Földes 1989 = Földes György: *Hatalom és mozgalom (1956–1989). Társadalmi-politikai erőviszonyok Magyarországon.* Bp., 1989.
- Földes 2015 = Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988. I. Kádár János külpolitikája.* Bp., 2015.
- Földes 2018 = Földes György: *Ívek és töréspontok. Gazdaság, politika, ideológia 1945 után. Tanulmányok.* Bp., 2018.
- Földy 2011 = Földy Ferenc: *Huszár István (1927–2010).* In: *Comenius és a műzsák.* Szerkesztőbiz.: Földy Ferenc – Kiss Ferenc – Kováts Dániel. (Bibliotheca Comeniana 15.) Sárospatak, 2011. 165–167.
- Fráter – Hajnal 1965 = *Kandidátusi és doktori disszertációk katalógusa, 1962–1963.* Összeáll.: Fráter Jánosné – dr. Hajnal Gáspár. Bp., 1965.
- Futala 1974 = Futala Tibor: *Új irányzatok a hetvenes évek tudománypolitikájában.* Tudományszervezési Tájékoztató, 1974. 1. sz. 122–125.
- Fülöp – Szabó 2012 = *A pszichológia mint társadalomtudomány. A 70 éves Hunyady György tiszteletére.* Szerk.: Fülöp Márta – Szabó Éva. Bp., 2012.
- Füzeséri 1989 = Füzeséri András: *„... sem ancilla theologiae, sem meretrix politicae...”* (Tudomány és állam kapcsolatáról egy világkongresszus nyomán). *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1989. 6. sz. 477–491.
- G. Márkus 1973 = G. Márkus György: *Szocializmus-koncepciók a burzsoá ideológiában.* Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 2–3. sz. 55–63.
- G. Márkus 1985 = G. Márkus György: *A szociáldemokrácia gazdaságpolitikájáról (Elméleti tanácskozás).* Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 472–479.

- G. Márkus 1986 = G. Márkus György: A szociáldemokrácia gazdaság- és szociálpolitikájának kérdései a politológia nézőpontjából. In: Havas 1986, 67–118.
- Gamble 2001 = Gamble, Andrew: Szocializmus (socialism). Politikatudományi enciklopédia. Szerk.: Vernon Bogdanor. Bp., 2001. 614–617.
- Garai 1987 = Garai László: Egy szót arról, amiről egy szót se. In: Szerdahelyi – Vörös T. 1987, 398–404.
- Gazsó 1974 = Gazsó Ferenc: A hazai ifjúságkutatás fejlesztési programjáról. Szociológia, 1974. 1. sz. 104–112.
- Gazsó 1977 = Gazsó Ferenc: „Az ifjúság és társadalom” kutatócsoport közléptávú (1976–1980) terve. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 3. sz. 123–131.
- Gazsó 1982 = Gazsó Ferenc: Az ifjúság és társadalom kutatócsoport kutatási terve 1981–1985-re. Társadalomtudományi Közlemények, 1982. 3. sz. 108–117.
- Gazsó 1984 = Gazsó Ferenc: Az ifjúság társadalmunk szerkezetében. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. Bp., 1984. 27–43.
- Gazsó 1993 = Gazsó Ferenc: Elitváltás Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1993. 5. sz. 16–26.
- Gábor 1974 = Gábor István: Kúria, Nemzeti Galéria, Párttörténeti Intézet. Egy régi épület új épülete. Bp., 1974. június. 13–17.
- Gábor 1992b = Gábor Kálmán: Interjú Huszár Tiborral. A magyar szociológia intézményesüléséről. Replika, 1992. május, 31–47.
- Gábor 2003 = Gábor Róbert: Előszó. In: Loppert 2003. 5–17.
- Gábor 2012 = Gábor Kálmán: Válogatott ifjúságszociológiai tanulmányok. Szeged, 2012.
- Gál 1971 = [Gál Róbert]: Az ifjúság ipari szakmunkássá válásának objektív és szubjektív determinánsai. Társadalomtudományi Közlemények, 1971. 2. sz. 171–176.
- Gál 1973 = Gál Róbert: A szakmunkásképzést befolyásoló tényezőkről. (A szakmunkástanulók között végzett vizsgálat eredményeiből). Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 3. sz. 3–24.
- Gál 2013 = Gál Éva: Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében. [Bp.], 2013.
- Gergely 2008 = Gergely Ferenc: KISZ. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története 1957–1989. Bp., 2008.
- Gém 1985 = Gém Erzsébet: Műhelyszeminárium gazdasági fejlődésünk társadalmi, ideológiai összefüggéseiről. Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 111–118.

- Gidai 1983 = Gidai Erzsébet: Látogatás a frankfurti marxista kutatóközpontban. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982. 3. sz. 533–537.
- Gillis 1974 = Gillis, John R.: *Youth and History. Tradition and Change in European Age Relations 1770 – Present*. New York, London, 1974.
- Glatz 2002 = Glatz Ferenc: Akadémia és tudománypolitika a volt szocialista országokban, 1922–1999. *Magyar Tudomány*, 2002. 4. sz. 494–506.
- Gombár 1987 = Gombár Csaba: Levél N-hez az ideológiáról. *Kritika*, 1987. 3. sz. 3–6.
- Gombár 2007a = Gombár Csaba: Nyári jegyzetek. A reformokról és az államrezonról (1. rész). 2000, 2007. április. 3–15.
- Gombár 2007b = Gombár Csaba: Nyári jegyzetek. A reformokról és az államrezonról (2. rész). 2000, 2007. május. 3–13.
- Gombár 2012 = Gombár Csaba: Volt egyszer egy intézet. Beszélgetés Gombár Csabával. 2000, 2012. október. 3–14.
- Gombár 2013 = Gombár Csaba: Személyes írások. Pozsony, 2013.
- Gulyás 2004 = Gulyás János: Szamizdatos évek. Az utókor hajlamos elfelejtkezni a közkatonákról. A Beszélő című szamizdat folyóirat Gulyás János dokumentumfilmjének rövidített, szerkesztett szövege. Első rész. *Kapu*, 2004. november-december. 111–119.
- Gregorovicz 1985 = Gregorovicz Anikó: MISZON-tanácsülés és konferencia Budapesten. *Magyar Tudomány*, 1985. 12. sz. 931–932.
- Gyertyán 1985 = Gyertyán Ervin: A marxizmusról a XX. század negyedik negyedében. *Kritika*, 1985. 7. sz. 15–16.
- Győri Szabó 1998 = Győri Szabó Róbert: Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság történetének tükrében (1989–1990). Bp., 1998.
- Hajdú 1998 = Hajdú Tibor: A csőd kezdete. A Központi Bizottság 1974. márciusi ülése. *Beszélő*, 1998. május. 85–89.
- H. B. 1969 = H. B.: Egy homályos cikkről. *Társadalmi Szemle*, 1969. 1. sz. 75–77.
- H. I. 1989 = H. I. [Hülvely István]: Előadás az NSZK pártstruktúrájának új vonásairól. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1989. 4. sz. 584–585.
- Halasi 1970 = Halasi László: Meditáció a termelő és nem termelő munkáról. *Társadalmi Szemle*, 1970. 8–9. sz. 132–137.
- Halay 1975 = Halay Tibor: A tudományos-technikai forradalom kibontakozása Magyarországon. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1975. 2–3. sz. 103–108.
- Halay – Módra 1971 = Halay Tibor – Módra László: Tudományos kutatások az ifjúságról. *Társadalmi Szemle*, 1971. 12. sz. 91–94.

- Halmesvirta 2015 – Halmesvirta, Anssi: Hungary opens towards the West. Political Preconditions for Finnis – Hungarian Cooperation in Research and Development in the 1960s and 1970s. In: Beyond the Divide. Entangled Histories of Cold War Europe. Edited by Simo Mikkonen – Pia Koivunen. New York, 2015.
- Hanák 1979 = Hanák Tibor: Az elmaradt reneszánsz. A marxista filozófia Magyarországon. München, 1979.
- Hankiss 2015 = Hankiss Elemér: Idegen világban? In: Hankiss Elemér – Lengyel László: Kétszög. [Bp.], 2015. 9–232.
- Haraszthy 1973 = Haraszthy Ágnes: Kutatás a politika számára. Tudományos-szervezési Tájékoztató, 1973. 5. sz. 706–709.
- Harcza 1984 = Harcza István: A fiatal értelmiség életkörülményeinek néhány vonása (Az 1982. évi fiatal értelmiségi vizsgálat első eredménye). In: Az ifjúság életkörülményei. Szerk.: Andics Jenő. Bp., 1984. 222–235.
- Harcza 1986a = Harcza István: A fiatalok anyagi-egzisztenciális helyzete a nyolcvanas években. Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 3. sz. 317–329.
- Harcza 1986b = Harcza István: Társadalmi mobilitás a nyolcvanas években. Társadalmi Szemle, 1986. 4. sz. 39–48.
- Harcza 1987 = Harcza István: Fiatalok a gazdaság „árnyékában.” In: Az ifjúság életkörülményei (Tanulmányok). Szerk.: Lakatos Mária. Bp., 1987. 7–19.
- Harcza 2016 = Harcza István: A szociológia oldalvizein. Személyes műhely- és szakmatörténet. In: Hidas 2016, 60–94.
- Harcza – Kulcsár 1986 = Harcza István – Kulcsár Rózsa: Társadalmi mobilitás és presztízs. Bp., 1986.
- Havas 1982 = Havas Péter: A mai szociáldemokrácia (Kutatási elgondolások). Társadalomtudományi Közlemények, 1982. 1. sz. 118–126.
- Havas 1985 = Havas Péter: A brit kommunisták és a Munkáspárt. In: Johancsik 1985, 157–187.
- Havas 1986a = A mai szociáldemokráciáról. Szerk.: Havas Péter. Bp., 1986.
- Havas 1986b = Havas Péter: Bevezető. In: Havas 1986a, 5–16.
- Háy 2004 = Háy Diana: Akadémiai levéltár (MTA levéltára). In: Magyarországi levéltárak. Fel. szerk.: Bana József. Bp., 2004. 136–137.
- Hegedüs 1988 = Hegedüs András: A történelem és a hatalom ígésében. Életrajzi elemzések. Bp., 1988.
- Hegedüs 1989 = Hegedüs András: Élet egy eszme árnyékában. Bp., 1989.

- Hegedüs 2001 = Hegedüs András: Optimalizálás és humanizálás. Az irányítási rendszer korszerűsítéséről. In: Rozgonyi – Zsille 2001, 11–33.
- Hegedüs B. 2001 = Hegedüs Andrásról. Hegedüs B. András szubjektív jegyzetei. In: Rozgonyi – Zsille 2001, 11–33., 226–237.
- Hegedüs B. – Kozák 2001 = „Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti, miről van itten szó!” Vásárhelyi Miklóssal életének '45 és '56 közötti szakaszáról beszélget Hegedüs B. András és Kozák Gyula. Beszélő, 2001. 10. sz. 14–78.
- Hegy 1985 = Hegyi Katalin: Szentkuthy Miklós – Életrajz (1908–1948-ig). Életünk, 1985. 9. sz. 807–828.
- Herczeg 1972 = Herczeg Ferenc: Megjegyzések a szociológia társadalmi szerepéről. Társadalmi Szemle, 1972. 11. sz. 79–82.
- Héthy – Makó 1973 = Héthy Lajos – Makó Csaba: A marxista szociológia és a valóságfeltárás. Gondolatok a szociológia társadalmi funkciójáról, feladatairól, felelősségéről. Társadalmi Szemle, 1973. 11. sz. 19–30.
- Héthy – Makó 1974 = Héthy Lajos – Makó Csaba: A szociológia és a politika. Megjegyzések a marxista szociológia önismeretének kérdéséhez. Társadalmi Szemle, 1974. 10. sz. 58–68.
- Hidas 2016 = *Ars sociologica*. Vallomások a szociológiáról mint hivatásról. Szerk.: Hidas Zoltán. Bp., 2016.
- Himmelstrand 1984 = Himmelstrand, Ulf: A szociáldemokrácia és a „jóléti kapitalizmus” problémái. Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz. 557–565.
- Hoch 1991 = Hoch Róbert: A reform kudarca. Magyar Tudomány, 1991. 11. sz. 1293–1307.
- Hoffmann 2003 = Introduction. Interpretations of Stalinism. In: Stalinism. The Essential Readings. Edited by David L. Hoffmann. Oxford, 2003. 1–7.
- Holquist 2003 = Holquist, Peter: State Violence as Technique. The Logic of Violence in Soviet Totalitarianism. In: Hoffmann 2003, 133–156.
- Honvári 2006 = Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek. [Bp.], 2006.
- Horváth 2005 = Horváth Sándor: A szocialista bulvársajtó és a társadalmi nyilvánosság arénái Magyarországon: népszerűség és pártserűség az 1960-as években. Múltunk, 2005. 3. sz. 226–254.
- Horváth 2012 = Horváth Sándor: Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban. Bp., 2012.
- Hovanyecz 1985 = Hovanyecz László: Hol tart a marxizmus-leninizmus oktatásának korszerűsítése? Társadalmi Szemle, 1985. május. 35–42.

- Hunyadi 1972 = Hunyadi György: Áttekintés az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkájáról. Szociológia, 1972. 4. sz. 573–577.
- Huszár 1978 = Huszár István: „A valóságot kell nagyon tisztelni...” In: Vélemények és vallomások. Lázár István interjúi Faluvégi Lajossal, Fülöp Józseffel, Huszár Istvánnal, Pozsgay Imrével, Rakonczay Zoltánnal, Romány Pállal, Schultheisz Emillel, Szabó Istvánnal, Veress Péterrel. Bp., 1978. 115–146.
- Huszár 1984 = Huszár István: Ifjúság és társadalom. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. Bp., 1984. 11–26.
- Huszár 1987 = Huszár Tibor: A társadalomtudományi kutatások hasznosításáról – reflexiók. Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 4. sz. 528–533.
- Huszár 1989 = Huszár István: A társadalmi szerkezet változásai. Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 2. sz. 177–183.
- Huszár 1993 = Huszár Tibor: Hajnal István és a magyar szociológia intézményesítése. Valóság, 1993. 6. sz. 39–47.
- Huszár 1995 = Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949. Bp., 1995.
- Huszár 1997 = Huszár István: Sokoldalúság – a személyiség nevelése. In: Comenius és a sárospataki iskola. (Bibliotheca Comeniana 6.). Szerk. biz.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Ködöböcz József. Sárospatak, 1997. 209–213.
- Huszár 2001 = Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza 1912–1956. 1. kötet. [Bp.], 2001.
- Huszár 2003 = Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza 1957. november – 1989. június. 2. kötet. [Bp.], 2003.
- Huszár 2004 = Huszár Tibor: Beszélgetések Nyers Rezsővel. Bp., 2004.
- Huszár 2006 = Huszár Tibor: Kádár. A hatalom évei, 1956–1989. Bp., 2006.
- Huszár 2010 = Huszár Tibor: Metszetek nyolc évtized magántörténelméből. Bp., 2010.
- Huszár 2015 = Huszár Tibor: A magyar szociológia története. Bp., 2015.
- Hülvely 1973 = Hülvely István (összeáll.): Tanácskozás a mai burzsoá ideológia elleni harc időszerű kérdéseiről. Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 1–2. sz. 3–22.
- Hülvely 1974 = Hülvely István: A tudományos-technikai forradalom néhány ideológiai kérdéséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1974. 3–4. sz. 151–164.
- Hülvely 1986 = Hülvely István: A szociáldemokrata reformizmus sajátosságairól. In: Havas 1986a, 17–66.

- Hülvely 1989 = H. I. [Hülvely István]: Nemzetközi konferencia „A szociáldemokrácia és a nyugati politikai rendszer” témakörben. Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 3. sz. 391–396.
- IA 1986 = Ifjúságstatisztikai adattár 1984. (Ifjúság és társadalom – Ifjúságstatisztikai közlemények). Szerk.: Belyó Pál et al. Bp., 1986.
- IA 1990 = Ifjúságstatisztikai adattár 1988. (Ifjúság és társadalom – Ifjúságstatisztikai közlemények). Szerk.: Harcsa István. Bp., 1990.
- Ikladi 1984 = Ikladi Lajosné: A MADISZ létrejötte és szervezeti kiépülése az ország felszabadulása, a forradalmi népmozgalom újjászületése idején, 1944. október – 1945. április. In: A MADISZ 1944–1948. Szerl.: Rákosi Sándor. [Bp.], 1984. 37–79.
- Illés 1970 = Illés János: A magyar munkásosztály belső rétegződésének néhány problémája. Társadalmi Szemle, 1970. 11. sz. 104–109.
- Illés 1971 = Illés János: Előszó. In: Kemény – Kozák 1971b., 5–6.
- Illés – Lackó 1971 = Illés János – Lackó Miklós: Előszó. In: Kemény – Kozák 1971a, 5–13.
- Info- és Társadalomtudomány 1990 = Kutatási információk. Info- és Társadalomtudomány, 1990. 12. sz. 55–56.
- Iván 1982 = Iván Géza: Megjegyzések a tudományos szocializmus oktatásáról. Pándi Lajos cikke kapcsán. Valóság, 1982. 2. sz. 90–95.
- Izsák 2000 = Izsák Lajos: A Kádár-korszak. In: Gergely Jenő – Izsák Lajos: A huszadik század története. [Bp.], 2000. 396–450.
- Jalovszky 2008 = Jalovszky Katalin: Elrejtve, elkobozva, bűnjelként melékelve... Az 1956-os magyar forradalom fotográfiái. In: Folia Historica. XXV. kötet, 2007. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve. Főszerk.: Kovács Tibor. Bp., 2008. 211–242.
- Janos 2003 = Janos, Andrew C.: Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában. [Bp.], 2003.
- Javorniczky 2006 = „... megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell”. Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolf-fal. 2. rész. Századvég, 2006. 2. sz. 133–178.
- Jenei – Knopp 1969 = Jenei György – Knopp András: A marxista elmélet társadalomkritikai funkciójáról. Társadalmi Szemle, 1969. 2. sz. 61–69.
- Jobst 2004 = Jobst Ágnes: A magyar szókészlet módosulása 1945 után. Valóság, 2004. 9. sz. 87–96.
- Johancsik 1985 = Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában. Műhelytanulmányok. Szerk.: Johancsik János. Bp., 1985.

- Johancsik 1986 = Johancsik János: A szociáldemokraták és a kommunisták együttműködésének kérdései Nyugat-Európában. In: Havas 1986a, 197-260.
- Józsa 1982 = Józsa György: A korszerűsítés elvei és irányai a marxizmus-leninizmus oktatásában. Társadalmi Szemle, 1982. 11. sz. 3-13.
- K. Horváth 2003 = K. Horváth Zsolt: Az intellektuális vákuumtól a felemás professzionalizációig. A „tudósszerepek” alakulása a rendszerváltás után. Világosság, 2003. 1-2. sz. 41-56.
- Kalmár 1995 = Kalmár Melinda: Az ideológiaközvetítő nyilvánosság szerkezetváltozása (1948-1958). Holmi, 1995. 11. sz. 1603-1617.
- Kalmár 1998 = Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája. Bp., 1998.
- Kalmár 2014 = Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945-1990. Bp., 2014.
- Kapitány 1995 = Kapitány Gabriella: A fiatalok demográfiai, foglalkozási jellemzői az 1990. évi népszámlálás tükrében. In: Az ifjúság életkörülményei. Tanulmányok. (Ifjúság és társadalom - Ifjúságstatisztikai közlemények). Szerk.: Falussy Béla. Bp., 1995. 17-46.
- Kapitány-Kapitány 1985 = Kapitány Ágnes - Kapitány Gábor: A politikai ideológiák alakulásának hátteréhez. „Dogmatizmus”, „szektarianizmus”, „revizionizmus”, „opportunizmus”, „apologetika”. Kritika, 1985. 10. sz. 20-22.
- Kardos 2007 = Kardos József: Iskola a politika sodrásában (1945-1993). Bp., 2007.
- Kaszás 2015 = Kaszás Veronika: Erdélyi menekültek Magyarországon 1988-89. Út a menekültkérdés tagadásától az 1951. évi genfi menekültügyi egyezményhez való csatlakozásig. Bp., 2015.
- Kállay 1978 = Kállay István: Kandidátusi és doktori disszertációk (1953-1975. január 31.). Bp., 1978.
- Kemény-Kozák 1971a = A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. Az anyagot összeáll.: Kemény István - Kozák Gyula. [Bp.], 1971.
- Kemény-Kozák 1971b = Pest megye munkásai. Az anyagot összeáll.: Kemény István és Kozák Gyula. [Bp.], 1971.
- Kemény 1991 = Kemény István: Közelről s távolból. Bp., 1991.
- Kemény 2010 = Kemény István: Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok. [Bp.], [2010.].
- Kerekasztal 1999 = Kerekasztal-beszélgetés az Intézet múltjáról, jelenéről, jövőjéről létrehozásának 50. évfordulóján. Múltunk, 1999. 1. sz. 202-215.

- Kérész 1973 = Kérész Gyula: A szociológusok köre, szakmai orientációja és igényei Magyarországon. *Szociológia*, 1973. 3. sz. 370–385.
- Kéri 2012 = Kéri László: Mozaikképek. In: Bihari – Laki – Stumpf – Szabó 2012, 11–23.
- Kézdi 2010 = Repedező falak között. Életképek és elmélkedések a kollégiumról. Szerk. Kézdi Gábor. [Bp.], 2010.
- Kisantal-Szeberényi 2006 = Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Jav. kiad. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2006. 419–448.
- Kiss 1969 = Kiss Arthur: A bürokrácia és a társadalom. (Megjegyzések Hegedüs András bürokrácia-elméletéhez). *Társadalmi Szemle*, 1969. 12. sz. 92–100.
- Kiss 1992 = Kiss Balázs: Papp Zsolt, 1944–1992. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1992. 3–4. sz. 719–720.
- Kiss 2013 = Kiss András: A berlini kérdés magyar szemmel. In: Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ”. Magyarország a hatvanas években. Szerk.: Ólmosi Zoltán – Szabó Csaba. Bp., 2013. 45–63.
- KK 1981 = Ki kicsoda? Életrajzi lexikon magyar és külföldi személyiségekről, kortársainkról. Negyedik, átdolg., bővít. kiad. Szerk.: Hermann Péter. Bp. 1981.
- Klemperer, Viktor: *A Harmadik Birodalom nyelve*. Bp., 1984.
- Kocsis 2009 = Kocsis János Balázs: Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten, 1930–1985. Bp., 2009.
- Kollár 1977 = Kollár Nóra: TTF, munkásosztály, ideológiai harc. (Tájékoztató nemzetközi konferenciáról). *Társadalomtudományi Közlemények*, 1977. 3. sz. 113–121.
- Kollár 1989 = Kollár Nóra: Az SPD és a demokratikus szocializmus evolúciója (A nyugatnémet szociáldemokrácia a hetvenes-nyolcvanas években). Bp., 1989.
- Kolos 1977 = Kolos Miklós: A társadalomtudományok gyakorlati alkalmazása. *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1977. 3–4. sz. 324–330.
- Kolosi 1981 = Kolosi Tamás: A Rétegződéskutató csoport terveiről. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1981. 2. sz. 284–291.
- Kolosi 1984 = Kolosi Tamás: Státusz és réteg. Műhelytanulmány. (Rétegződés-modell vizsgálat 3.). Bp., 1984.
- Kopátsy 1998 = Kopátsy Sándor: Egyik botrány érte a másikat. Farkas Zoltán interjúja. In: *Lámpások az alagútban. Emlékek a Pénzügykutatóról*. Bp., 1998. 84–90.

- Kornai 1992 = Kornai János: Az eretnekség történelmi hivatása. Péter György, a reformközgazdász. *Mozgó Világ*, 1992. 9. sz. 43–49.
- Kornai 2004 = Kornai János: Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. In: *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Vál., szerk.: Valuch Tibor. [Bp.], 2004. 49–58.
- Kornai 2005 = Kornai János: A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz. Bp., 2005.
- Kornai 2007 = Kornai János: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Nyolc tanulmány. Bp., 2007.
- Kotkin 1995 = Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, 1995.
- Kotkin 2003 = Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. In: *Stalinism. The Essential Readings*. Ed. by David L. Hoffmann. Oxford, 2003. 111–126.
- Kovai 2016 = Kovai Melinda: Pataki Ferenc kutatási gyűjteménye. *Socio.hu*, 2016. 1. sz. 141–146.
- Kovách 1992 = Kovách Imre: A Társaság szemével nézve. *Magyar Tudomány*, 1992. 5. sz. 593–598.
- Kovács 1971 = Kovács Ferenc: „...ez az a munkásság...”? *Társadalmi Szemle*, 1971. 1. sz. 57–64.
- Kovács János 1984 = Kovács János Mátyás: A reformalku sűrűjében. Nyilvános vita a „reform reformjáról”. *Valóság*, 1984. 3. sz. 30–55.
- Kovács 1999 = „Ma jobban tudom, hogy senki sem tudja”. Tardos Mártonnal beszélget Kovács János Mátyás. 2000, 1999. március. 3–11.
- Kozma 1985 = Kozma Ferenc: Döntések és előkészítésük a gazdaságpolitikában. *Társadalmi Szemle*, 1985. 8–9. sz. 8–23.
- Kökény–Erdei 1985 = Ifjúságpolitikai dokumentumok 1985. Szerk.: Kökény Mihály – Erdei Edit. [Bp., 1985].
- Körösényi 1988 = Körösényi András: A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában. A totalitárius rendszerek bomlásától a pragmatikus-autoriter diktatúrák létrejöttéig. *Századvég*, 1988. 6–7. sz. 104–122.
- Kőrösi 2010 = Kőrösi Zsuzsanna: Kőrösi József és az ő Valósága. In: *Kádárizmus átereszek*. Évkönyv XVII. 2010. Szerk.: Kozák Gyula. Bp., 2010. 117–153.
- Kuczi 1990 = Kuczi Tibor: Beszédmódok a marxizmusoktatásban. A Tájékoztató című periodika elemzése. In: *Tükör által homályosan*. Tanulmányok az ideológiáról. Összeáll.: Bayer József. Szerk.: Szabó Márton. [Bp.], 1990. 124–140.

- Kuczi 1992 = Kuczi Tibor: Szociológia, ideológia, közbeszéd. In: Valóság '70. Bp., 1992. 9–111.
- Kulcsár 1972 = Kulcsár Kálmán: A társadalom és a szociológia. Bp., 1972.
- Kulcsár 1973 = Kulcsár Kálmán: A szociológia ma – belülről nézve. Valóság, 1973. 4. sz. 31–35.
- Kun 1994 = Kun Miklós: Akik a jelentéseket olvasták Moszkvában. In: Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948. Szerk., az utószót írta: Izsák Lajos – Kun Miklós. Bp., 1994. 283–293.
- Kutrovácz 2010 = Kutrovácz Gábor: Hogyan értékelhetünk szakértői véleményeket? In: Kutrovácz – Láng – Zemplén 2010, 148–165.
- Kutrovácz – Láng – Zemplén 2010 = Határmunkálatok a tudományban. Szerk.: Kutrovácz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor. Bp., 2010.
- Lakos 1963 = Lakos Sándor: A szocializmus alapjainak lerakása. Az átmeneti korszak időszerű elvi kérdéseire. [Bp.], 1963.
- Lakos 1966 = Lakos Sándor: A gazdasági mechanizmus reformjának egyes kérdései. [Bp.], 1966.
- Lakos 1972 = Lakos Sándor: A Társadalomtudományi Intézet. Pártélet, 1972. 6. sz. 35–38.
- Lakos 1974 = Lakos Sándor: A békés egymás mellett élés és az ideológiai harc. In: Békés egymás mellett élés – ideológiai harc. Bp., 1974. 7–31.
- Lakos 1981 = Lakos Sándor: Előszó. In: A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról. Szerk.: Lakos Sándor. Bp., 1981. 3–5.
- Lakos 1984 = Lakos Éva: Az Országos Ifjúsági Bizottság kapcsolata a diákokkal és a fiatal értelmiséggel. In: Az Országos Ifjúsági Bizottság 1929–1942. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok. Szerk.: Bakó Ágnes – Svéd László. [Bp.], 1984. 57–65.
- Lendvai L. 1987 = Lendvai L. Ferenc: Szellemi megújulás? A filozófia lehetőségei. Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 4. sz. 540–544.
- Lengyel 1989 = Lengyel László: Végkifejlet. Bp., 1989.
- Lengyel 1991 = Lengyel László: Tudomány és politika. 2000, 1991. 3. sz. 45–47.
- Lengyel 1992a = Lengyel László: Néma, kék idő. Papp Zsolt halálára. Kritika, 1992. 8. sz. 12–13.
- Lengyel 1992b = Lengyel László: Tépelődés. Bp., 1992.
- Lengyel 2015 = Lengyel László: A távol közelében. In: Hankiss Elemér – Lengyel László: Kétszög. [Bp.], 2015. 233–479.
- Lénárt 2010 = Lénárt András: Egy sorozatról: a Társadalomtudományi Könyvtár. In: Kádárizmus átereszek. Évkönyv XVII. 2010. Szerk.: Kozák Gyula. Bp., 2010. 154–184.

- Lilón 2016 = Lilón, Domingo: Bevezetés a magyarországi karibi tanulmányok bibliográfiájához 1960–2015. In: Tanulmányok a Karib térségről. Szerk.: Horváth Emőke. Bp., 2016. 129–137.
- Litván 1996 = Litván György: Októberek üzenete. Válogatott történeti írások. Bp., 1996.
- Loppert 2003 = Loppert Csaba: Sikerek és kudarcok az európai szociáldemokrácia történetében. Bp., 2003.
- Losonczi 1992 = Losonczi Ágnes: „Vannak tudományok, amelyeknek örök ifjúság az osztályrészük”. Magyar Tudomány, 1992. 5. sz. 583–590.
- Losonczi 2016 = Losonczi Ágnes: A kutatásaimról, a pályáimról – az út, amit megtettem. In: Hidas 2016, 187–212.
- Löffler 1987 = Löffler Tibor: Az államszocializmus és modernizáció közötti antinómiáról. (Az ideológiatörténetírás lehetősége és a politológia dilemmái). Aetas, 1987. 2. sz. 42–71.
- Ludassy 1984 = Ludassy Mária: A szélcsend oka. Élet és Irodalom, 1984. október 19. 2.
- Ludassy 1985 = Ludassy Mária: A balgaság dicsérete. Egy vita margójára. Néhány reflexió a Társadalomtudományi Intézetben lezajlott vita némely hozzászólására. Kritika, 1985. 7. sz. 17–18.
- Lugosi 2015 = Lugosi András: „Sorsközösség”, „de-generáció”, „létező szocializmus”. Benda
- Gyula és Hamburger Mihály 1977-es tanulmánya a marxizmusról. Sic itur ad astra, 64. (2015) 17–38.
- Macrakis – Hoffmann 1999 = Macrakis, Kristie – Hoffmann, Dieter: Science under Socialism. East Germany in Comparative Perspective. Cambridge, Massachusetts, London, 1999.
- Magyar 1983 = Magyar József: A vezetőképzés gyenge oldalai és fejlesztésének fő területei. Közgazdasági Szemle, 1983. december. 1433–1444.
- Magyar 1990 = Magyar Bálint: Egy lengyelországi út utóélete. In: A Napló 1977–1982. (Válogatás). A kötet anyagát vál., szerk.: Barna Imre et al. Bp., 1990. 360–364.
- Majtényi 2005 = Majtényi György: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről. Korall 19–20. (2005) 37–52.
- Majtényi 2009 = Majtényi György: K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban. Bp., 2009.
- Majtényi 2018 = Majtényi György: Egy forint a krumplis lángos. A Kádárkor társadalma. [Bp.], 2018.

- Makó 1983 = Makó Csaba: A munkacselekvésekkel kapcsolatos magatartás-interpretációk fejlődése. *Társadalomkutatás*, 1983. 4. sz. 61–73.
- Mannheim 1996 = Mannheim Károly: Ideológia és utópia. Bp., 1996.
- Márffy 1991 = Márffy István: Nem teljesített kérések a FSZEK Központi Könyvtárának kölcsönző szolgálatában. In: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve XXII. 1985–1986–1987. Főszerk.: Kiss Jenő. Bp., 1991. 98–111.
- Márkus 1968 = Márkus György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában. *Kortárs*, 1968. július. 1109–1128.
- MÁSZ 1993 = A magyar állam szervei 1950–1970. Központi szervek. Főszerk.: Boreczky Beatrix. Bp., 1993.
- Meruk 1968 = Meruk Vilmos: A szociológia-oktatás eszmei tartalmának tisztázásához. *Társadalmi Szemle*, 1968. 5. sz. 37–47.
- Mihancsik 1980 = Kovács András filmjeinek társadalomképe. Lejegy., szerk.: Mihancsik Zsófia. *Jel-Kép*, 1980. 2. sz. 64–75.
- Mikecz 1974 = Mikecz Tamás: A francia közművelődés helyzete és a munkások műveltségi szintje. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1974. 1. sz. 126–132.
- Mikecz 1977 = Mikecz Tamás: A helsinki záróokmány harmadik fejezetének végrehajtásáról (Nemzetközi elméleti konferencia). *Társadalomtudományi Közlemények*, 1977. 4. sz. 134–136.
- Mitrovits 2015 = Mitrovits Miklós: Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust? A kelet-közép-európai reformok és a gazdasági növekedés. *Eszmélet*, 107. (2015. ősz) 109–136.
- MKÉ 2001 = Magyar Külpolitikai Évkönyv, 2001. Szerkesztette: Torda Endréné. [Bp.], Külügyminisztérium, 2001.
- MKK 1990 = Magyar ki kicsoda, 1990. Több mint 6000 élő magyar személy életrajza. Főszerk.: Hermann Péter. [Bp., 1990].
- Molnár 1968 = Molnár László: Gondolatok a szociológia társadalmi funkcióiról. *Társadalmi Szemle*, 1968. 12. 87–91.
- Molnár 1970 = Molnár László: A szociológia oktatásának néhány tapasztalata a Politikai Főiskolán. *A Politikai Főiskola Évkönyve*. A szerk. biz. elnöke: Vészi Béla. Bp., 1970. 249–257.
- Molnár 2004 = A „hatvanas évek” emlékezete. *Az Oral History Archívum gyűjteményéből*. Vál., összeáll.: Molnár Adrienne. Bp., 2004.
- Mosoniné Fried 2008 = Mosoniné Fried Judit: Fordulópontok a tudománypolitikában. In: Mosoniné Fried – Tolnai 2008, 13–55.
- Mosoniné Fried – Tolnai 2008 = Tudomány és politika. Szerk.: Mosoniné Fried Judit – Tolnai Gábor. Bp., 2008.

- Mód 1970 = Mód Aladárné: Korunk és a munkásosztály. Társadalmi Szemle, 1970. 6. sz. 83–97.
- Mód 1971 = Mód Aladárné: Mégegyszer: a munkásosztály ma. Társadalmi Szemle, 1971. 4. sz. 54–62.
- Módra 1972 = Módra László: Tájékoztató a Társadalomtudományi Intézetben folyó szociológiai munkáról. Szociológia, 1972. 1. sz. 101–106.
- Mórocz 2017 = Mórocz Zsolt: 1956 – Idem per idem. Forradalmak anatómiája. Hitel, 2017. 10. sz. 35–55.
- Mórocz Zsolt 2018 = Mórocz Zsolt: A marxista káposzta. Naplójegyzetek. Hitel, 2018. november. 13–46.
- MT 1964 = Új doktorok és kandidátusok, 1964. június. Magyar Tudomány, 1964. 10. sz. 665–667.
- MT 1969 = Új doktorok és kandidátusok, 1968. október. Magyar Tudomány, 1969. 1. sz. 47–48.
- MT 1978 = M. T.: A békés egymás mellett élés ideológiai problémáit kutató csoport középtávú (1976–1980) terve. Társadalomtudományi Közlemények, 1978. 1. sz. 94–101.
- MTA 1967 = A Magyar Tudományos Akadémia almanachja. Bp., 1967.
- MTA 1991 = A Magyar Tudományos Akadémia almanachja. Bp., 1991.
- MTA 2001 = A Magyar Tudományos Akadémia almanachja. Bp., 2001.
- MTI 2008 – MTI Ki kicsoda 2009. Kortársaink életrajzi lexikona. Főszerk.: Hermann Péter. Bp., 2008.
- Nagy J. 2016 = Nagy J. Endre: A jogtól a szociológiáig – és tovább. In: Hidas 2016, 213–221.
- Nádor 1981 = Türelem, tisztelet, tapintat. Ruffy Péterrel beszélget Nádor Tamás. Jel-Kép, 1981. 2. sz. 68–76.
- Némedi 1974 = Némedi Dénes: Tanulmányok a munkásosztályról. Alföld, 1974. 7. sz. 107–108.
- Némedi 1996 = Hol a szociológia mostanában? Beszélgetés Némedi Dénes szociológussal. Társadalmi Szemle, 1996. 3. sz. 22–29.
- Némedi – Róbert 1995 = Némedi Dénes – Róbert Péter: A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon. Szociológiai Szemle, 1995. 4. sz. 57–72.
- Németh 1990 = Németh Éva: Tudományos tanácsadás – s akik visszaélnék vele. Tudományos szervezési Tájékoztató, 1990. 3–4. sz. 311–313.
- Nyerges 1978 = Nyerges Ágnes: Mai fiatalok? Bp., 1978.
- Nyikos 1992 = Nyikos László: A számvevőszéki ellenőrzés néhány szakmai problémája. Közgazdasági Szemle, 1992. 5. sz. 472–482.

- Nyitrai 1987 = Nyitrai Ferencné: Szellemi megújulás – Magyarország és a nagyvilág (Egy statisztikus szemszögéből). Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 4. sz. 557–564.
- Ö. Kovács 2015 = Ö. Kovács József: Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról. Bp., 2015.
- Ökrös 1985 = Ökrös Tamás: Himalája-komplexus. Kritika, 1985. 10. sz. 22.
- Óze 2014 = Óze Sándor: Történészek az állambiztonság célkeresztjében. Benda Kálmán megfigyelése. Bp., 2014.
- Pajkossy 2013 = Pajkossy Gábor: Lócsei Pál a forradalomban és a megtorlás idején, 1956–1958. Bp., 2013.
- Palló 2008 = Palló Gábor: Szerződések, határok, hálózatok: a tudomány és a politika változó viszonya. In: Mosoniné Fried – Tolnai 2008, 57–80.
- Pap 2015 – Pap Milán: A vállalat dolgozója – a társadalom vállalata. Vállalati dolgozó és vállalati közösség a hetvenes évek tudományos ideológiájában. Korall 61. (2015) 140–163.
- Papp 1983 = Erkölc, politika, gazdaság. Tudósklub, február 23. Műsorvezető: Papp Zsolt. Jel-Kép, 1983. 4. sz. 132–140.
- Papp 1987 = Papp Zsolt: Mielőtt megalvadunk. In: Szerdahelyi – Vörös T. 1987, 385–397.
- Papp 1989 = Papp Zsolt: Kiűzetés a marxizmusból. Kerekasztal-beszélgetés. In: Világosság. Filozófus-per 1973. [Bp., 1989]. 2–13.
- Papp 1991 = Papp Zsolt: Van miről gondolkodni. Magyar Tudomány, 1991. 3. sz. 326–328.
- Papp 2010 = Papp István: Fehér Lajos agrárpolitikai tevékenysége. In: Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században. Szerk.: Sipos Levente. B 2010. 248–292.
- Papp 2017 = Papp István: Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe. Bp.–Pécs, 2017.
- Pál 1981 = Pál László: Párbeszéd a társadalmi struktúráról Frankfurtban. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 444–450.
- Pál 1985 = Pál László: Konzultáció a munkásosztályról – Varsóban. Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 634–636.
- Pál 2015 = Pál Zoltán: A vonakodó ügynök. „Békés Gáspár” jelentései az MTA Történettudományi Intézetéről. In: Tempus adest. Tanulmányok az Eötvös Collegium 30 éve alapított Történész Műhelye tiszteletére. Szerk.: Kovács Dóra – Szabó Melinda. 2015. 103–120.
- Pál 2016a = Pál Zoltán: Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Intézménytörténeti vázlat. In: Index. Válogatott tanulmányok a Mika Sándor Emléküléről. Szerk.: Simonkay Márton. Bp., 2016. 221–241.

- Pál 2016b = Pál Zoltán: Magyarázni a mechanizmust. Az 1968-as magyarországi reform propagandája. In: Nézőpontok. Tanulmányok. Főszerk.: Erdődy Gábor. Szerk.: Pettinger-Szalma Vendel – Sós János. Bp., 2016. 213–226.
- Pándi 1981 = Pándi Lajos: Egy növekedés zavarai. Gondolatok a tudományos szocializmus oktatásáról. Valóság, 1981. 4. sz. 22–36.
- Pártélet 1986 = A marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról. Kerekasztal-beszélgetés. Pártélet, 1986. 2. sz. 63–74.
- Párttörténeti 1978 = A Párttörténeti Intézet 3 évtizede 1948–1978. [Bp.], MSZMP KB Párttörténeti Intézete, 1978.
- Pethő 2003 = Pethő László: A rendszerváltás óta folyó munkáskutatások néhány eredményéről. In: Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok. Szerk.: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia. Bp., 2003. 195–202.
- Pető 1987 = Pető Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén. Medvetánc, 1986–1987. 4–1. sz. 63–100.
- Petri 1982 = Petri Edit: Az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archivuma. In: Egyetemünk történetének levéltári és kéziratári forrásai 1635–1970 I. Szerk.: Sinkovics István. Bp., 1982. 214–237.
- Petri 1989 = Petri György beszél Dániel Ferenc készülő portréfilmjében. 2000, 1989. augusztus. 22–26.
- Petrik 2013 = Petrik Béla: „...a belőtt puskák feléje hordanak...” Kiss Ferenc felszólalása az 1972-es Debreceni Irodalmi Napokon. Hitel, 2013. 11. sz. 89–111.
- Petrina 1980 = Petrina Györgyné: Tanácskozás a fejlett szocializmus főbb jellemző vonásairól. Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz. 103–115.
- Petritsch 2014 = Petritsch, Wolfgang: Bruno Kreisky 1911–1990. Egy osztrák államférfi életútja. Bp., 2014.
- Péteri 1998 = Péteri, György: Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe. Boulder, Social Science Monographs; Atlantic Research and Publications, Inc.; Highland Lakes, New Jersey; New York, 1998.
- Péteri 2006 = Péteri György: Tisztogatás és patronálás. Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957–1958. Aetas, 2006. 1. sz. 186–210.
- Pogány 1979 = Pogány György: A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről. Bp., 1979.

- Pogány 1998 = Pogány Ágnes: A Pénzügykutató Intézet története. In: Lám-pások az alagútban. Emlékek a Pénzügykutatóról. Bp., 1998. 9-74.
- Polonyi 1971 = Polonyi Péter: Beszámoló egy moszkvai tanulmányútról. Társadalomtudományi Közlemények, 1971. 1. sz. 77-88.
- Polonyi 1972a = Polonyi Péter: Beszámoló a XXIII. Nemzetközi Kína-kutató kongresszusról. Társadalomtudományi Közlemények, 1972. 1. sz. 90-93.
- Polonyi 1972b = Polonyi Péter: Beszámoló a moszkvai Kelettudományi Intézet Kína-kutató konferenciájáról. Társadalomtudományi Közlemények, 1972. 2. sz. 100-122.
- Pozsgay 1993 = Pozsgay Imre: 1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban. Bp., 1993.
- Pósa - Tóth 1989 = Pósa Zsolt - Tóth István: Az ideológiai fejlődés viszony-társágai Magyarországon. Kritika, 1988. 2. sz. 22-26.
- Pótó 2006 = Pótó János: 1956 az Akadémián. Történelmi Szemle, 2006. 1-2. sz. 53-89.
- Puskely 1998 = Puskely Mária: Kétezer év szerzetessége. Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia. II. kötet L-Zs. Bp., 1998.
- Püskösti 2004 = Püskösti Árpád: Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa. Bp., 2004.
- Püskösti 2005 = Püskösti Árpád: Szeplőtelen fogantatás. Történelmi szociográfia. Bp., 2005.
- Rainer M. 2004 = Rainer M. János: A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történeti közelítések. In: „Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Szerk.: Rainer M. János. Bp., 2004.
- Rainer M. 2008 = Rainer M. János: Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957-1989. Bp., 2008.
- Rainer M. 2011 = Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. Bp., 2011.
- Rainer M. - Valuch 2017 = Munkások '56. Évkönyv XXII. 2016-2017. Szerk.: Rainer M. János - Valuch Tibor. Bp., 2017.
- Rathmanné Túry 1984 = Rathmanné Túry Mária: Viták az SPD kölni kongresszusán. Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 158-168.
- Rácz 2013 = Rácz Attila: A fővárosi hatalmi elit professzionalizációja a Kádár-rendszerben. Múltunk, 2013. 1. sz. 178-217.
- Rádi 1976 = Rádi Péter: A pedagógus társadalmi státusza és a szocialista nevelés. Társadalmi Szemle, 1976. 12. sz. 75-83.
- Révész 1997 = Révész Sándor: Aczél és korunk. Bp., 1997.
- Rézler 2001 = Rézler Gyula: Első lépések a szociológia terén. In: Rozgonyi-Zsille 2001, 263-265.

- Ripp 1987 = Ripp Zoltán: A marxista elmélet oktatásáról (Kép sötét tónusokkal). In: Szerdahelyi – Vörös T. 1987, 232–241.
- Ripp 2004a = Ripp Zoltán: A Magyar Szocialista Párt megszületése. In: Feitl – Földes – Hubai 2004, 30–67.
- Ripp 2004b = Ripp Zoltán: Szociáldemokrácia a rendszerváltás után. Tézisek. In: Feitl – Földes – Hubai 2004, 278–292.
- Ripp 2006 = Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990. Bp., 2006.
- Romsics 2005 = Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Harmadik, jav., bőv. kiad. Bp., 2005.
- Romsics 2011 = Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp., 2011.
- Rozgonyi – Zsille 2001 = Búcsú Hegedűs Andrástól 1922. október 31. – 1999. október 23. Szerk.: Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán. [Bp.], 2001.
- Róbert 1989 = Róbert Péter: Szociológiai konferenciák Amerikában. Az Amerikai Szociológiai Társaság 1988. évi találkozója Atlantában. Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 1. sz. 141–148.
- Rózsa 1996 = Rózsa Erzsébet: A marxizmus reneszánszától a „filozófus-perig”. A filozófus ellenzék 1968–1973 között. História, 1996. 9–10. sz. 39–41.
- Ruzsányi – Kindler 1986 = Ruzsányi Tivadar – Kindler József: A szakértői értékelés jelentőségéről. A tényinformációk és értékinformációk valóságismereti szerepe. Magyar Tudomány, 1986. 1. sz. 48–56.
- Saad 1994 = Saad József: História és historikum. A magyarországi szociológia történetéről és történeti identitásáról. Magyar Szemle, 1994. 8. sz. 841–851.
- Salacz 1937 = A Budapesti Kir. Orvosegyesület Jubiláris Évkönyve, 1837–1937. Szerk.: Salacz Pál. Bp., 1937.
- Salamon 2002 = Salamon Konrád: A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987. Bp., 2002.
- Sági 1965 = Sági Márton: Elméleti kutatások – gyakorlati eredmények. 10 éves az MTA Közgazdaságtudományi Intézete. Magyar Tudomány, 1965. 5. sz. 358–363.
- Ságvári 1989 = Ságvári Ágnes: Mert nem hallgathatok. Egy jóházból való pártmunkás emlékei. [Bp.], 1989.
- Sárközy 1986 = Sárközy Tamás: Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. Az 1984–85-ös szervezeti váltoáshoz. Bp., 1986.
- Schmidt 1978 = Schmidt Péter: A „Szocialista demokrácia” kutatócsoport középtávú (1976–1980) terve. Társadalomtudományi Közlemények, 1978. 2–3. sz. 187–198.

- Schmidt 2008 = Schmidt Péter: A politikai átalakulás sodrában. Bp., 2008.
- Sereg 2010 = Sereg András: Bihari Mihály. Életrajz, politika, rendszerváltás. Bp., 2010.
- Simon 1978 = Simon Endre: Görgényi Ferenc, 1942–1978. Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 5. sz. 702.
- Simon 1989 = Simon Péter: Javaslat az MDP Pártfőiskoláján, 1956. június. História, 1989. 3. sz. 31–32.
- Simon 2012 = Simon István: Bal-kísértés. A kádári külpolitika és a nyugati szociáldemokrácia. [Bp.], 2012.
- Simon 2016 = Simon István: Balegyenes. Az MSZMP és az eurokommunizmus-kérdés. Bp., 2016.
- Simó 1977 = Simó Tibor: Az anyagi tényezők szerepe a termelészövetkezeti elnökök mobilitásában. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 1. sz. 83–95.
- Simó 1981 = Simó Tibor: Érdekérvényesítés a termelészövetkezetek formális és informális szerkezetében. Bp., 1981.
- Simó 1983 = Simó Tibor: A szőlő- és gyümölcsstermelő szövetkezetek új modelljéről. Bp., 1983.
- Sipos 2010 = Sipos Balázs: Média és demokrácia Magyarországon. A politikai média jelenkortörténete. Bp., 2010.
- Sipos 2015 = Sipos Anna Magdolna: Az államszocialista ancien régime hatalmi attribútuma, avagy kik olvashattak rendszerellenes könyveket? Valóság, 2015. 3. sz. 16–39.
- Somogyváry 2016 = Somogyváry Lajos: Iskolai hitoktatás 1957-ben. Századok, 2016. 6. sz. 1535–1562.
- SPBT 1989 = Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához. Szerk.: Nyíró András. Az adatokat gyűjtötte: Kelemen Gábor et al. [Bp., 1989.].
- Standeisky 2005 = Standeisky Éva: Cipő fűzővel. A hatalom és az irodalmi elit a hetvenes években. In: Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete. Szerk.: Kisantal Tamás – Menyhért Anna. [Bp.], 2005. 13–23.
- Stehr 2010 = Stehr, Nico: Mi a társadalmilag releváns tudomány? Információs Társadalom, 2010. 1. sz. 26–34.
- Stehr 2017 = Stehr, Nico: A szabadság a tudás leánya. Bp., 2017.
- Stemler 1981 = A szociáldemokrácia ma. Szerk.: Stemler Gyula. Bp., 1981.
- Sulek 2010 = Sulek, Antoni: 'To America!' Polish Sociologists in the United States after 1956 and the Development of Empirical Sociology in Poland. East European Politics & Societies, 2010. 3. sz. 327–352.
- Sylvester 1999 = Sylvester András: Kőrösi Valósága. Magyar Tudomány, 1999. 5. sz. 610–616.

- Szabari 2001a = Szabari Vera: A magyar szociológia néhány sikeres évtized után. *Szociológiai Szemle*, 2001. 1. sz. 117-125.
- Szabari 2001b = Hegedűs Andrásról. (Az interjúkat készítette és összeáll.: Szabari Vera). In: Rozgonyi – Zsille 2001. 278-290.
- Szabari 2010 = Szabari Vera: Határmunkálatok a magyar szociológiában: burzsoá kontra marxista szociológia. In: Kutrovácz – Láng – Zemplén 2010. 101-115.
- Szabó 1963 = Szabó József: Lakos Sándor: A szocializmus alapjainak lera-kása. Az átmeneti korszak időszerű elvi kérdéseiről. *Társadalmi Szemle*, 1963. 11. sz. 103-106.
- Szabó 1973 = Szabó Imre: A szociológia ma – egy kívülálló szemével. *Válóság*, 1973. 4. sz. 27-31.
- Szabó 1977 = Szabó Gábor: Bevezető. A tudományos-technikai forradalom főbb ideológiai kérdései. In: A tudományos-technikai forradalom főbb ideológiai kérdései (Szemelvénygyűjtemény). Összeáll., bevez.: Dr. Szabó Gábor egyetemi docens. Bp., 1977. 6-24.
- Szabó 1988 = Szabó Márton: A rendi szocializmus eszméje. Adalékok az 50-es évek ideológiatörténetéhez. *Mozgó Világ*, 1988. 2. sz. 3-11.
- Szabó 1989 = Szabó Máté: A politikai szocializáció kutatása Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 1989. 3. sz. 101-111.
- Szabó 1998 = Szabó Márton: Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról. Bp., 1998.
- Szabó 1999a = Szabó Máté: Civil társadalom, mozgalmak, tiltakozás. In: A politikatudomány arcai. Tanulmányok. Szerk.: A. Gergely András – Bayer József – Kulcsár Kálmán. Bp., 237-260.
- Szabó 1999b = Szabó András: Kanadai? Magyar? Szociológus? Kriminológus? *Magyar Tudomány*, 1999. 10. sz. 1263-1267.
- Szabó 2001 = Szabó Miklós: A rákosista emigráció renegátja. In: Rozgonyi – Zsille 2001, 201-204.
- Szabó 2007 = Szabó Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall*, 2007. 27. sz. 151-171.
- Szabó 2012 = Szabó Andrea: „Társadalmi folyamatok az ifjúság körében”, avagy egy negyedszázaddal ezelőtt megjelent, Gázsó Ferenc által szerkesztett könyv margójára. In: Bihari – Laki – Stumpf – Szabó 2012, 205-230.

- Szabó 2013 = Szabó Miklós: A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal. Előadások a kommunista pártok történetéről és a fekete-piros-fehér-zöld színre festett sztálinizmusról. Szerk., jegyz.: Jankó Attila. Szeged, 2013.
- Szabó 2014 = Szabó Márton: Kötőjelek. Írások tudományról, politikáról, közéletéről. Bp., 2014.
- Szalai 1972 = Szalai Béláné: A szociológia oktatásának tapasztalatai a Politikai Főiskolán. Szociológia, 1972. 1. sz. 107–113.
- Szalai 1998 = Szalai Júlia: Uram! A jogaimért jöttem! Esszék, tanulmányok. Bp., 1998.
- Szántó 1998 = Szántó Miklós: A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években. Bp., 1998.
- Szántó 2006 = Szántó Miklós: Életutam hét rendszerváltáson át. Bloomington, 2006.
- Szántó 2008 = Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években. Azt interjúkat készítette: Szántó Miklós. Szerk.: Rozgonyi Tamás. Bp., 2008.
- Szegő 1985 = Szegő Andrea: Vita helyett jegyzékváltás? Kritika, 1985. 7. sz. 18–19.
- Szelényi 1990a = Szelényi Iván: Új osztály, állam, politika. Bp., 1990.
- Szelényi 1990b = Szelényi Iván: Városi társadalmi egyenlőtlenségek. (Tanulmányok). Bp., 1990.
- Szelényi 1992 = Szelényi Iván: Láttelek – némi távolságból. Magyar Tudomány, 1992. 5. sz. 579–583.
- Szelényi 2015a = Szelényi Iván: Nosztalgikus jegyzetek a hatvanas évekről. Mozgó Világ, 2015. 1. sz. 80–97.
- Szelényi 2015b = Szelényi Iván: Egy kézirat története. Kritika, 2015. 7–8. sz. 4–10.
- Szepesi 2000 = Szepesi István: A magyar szociáldemokrácia újjászervezésének akadályai. Ahogyan Németországból láttam. In: A szociáldemokrácia vitatott öröksége. Szerk.: Kulcsár Péter. [Bp.], 2000. 81–93.
- Szerdahelyi 1982a = Filozófia és társadalmi köztudat. Filozófusokkal beszélget Szerdahelyi István. Kritika, 1982. 2. sz. 21–24.
- Szerdahelyi 1982b = Filozófia és társadalmi köztudat. II. rész. Filozófusokkal beszélget Szerdahelyi István. Kritika, 1982. 3. sz. 17–20.
- Szerdahelyi – Vörös T. 1987. = A marxizmus hazai helyzetéről. Szerk.: Szerdahelyi István – Vörös T. Károly. Bp., 1987.

- Szécsi 2002 = Szécsi Árpád: Az MDF megalakulása, 1979–1990. *História*, 2002. 8. sz. 21–24.
- Szécsi 2005 = Szécsi Árpád: A Bethlen Gábor Alapítvány első évtizede (1980–1990). In: *A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada 1980–2005. Alapítvány a nemzet javára. Összeáll.: Bakos István. Szécsi Árpád tanulmányával. Bp., 2005. 79–150.*
- Székely 2016 = Székely Gábor: A mai magyar színházról – tíz tételben (1986). In: *A második életmű. Székely Gábor és a színházcsinálás iskolája. Szerk.: Jákfalvi Magdolna – Nánay István – Sipos Balázs. Bp., 2016. 165–176.*
- Szoboszlai 1990 = Szoboszlai György: Politikai tagoltság 1990 – a választások tükrében. *Társadalmi Szemle*, 1990. 8–9. sz. 18–31.
- Szorcsik 1977 = Szorcsik Sándor: A társadalmi tervezésről. Bp., 1977.
- Szorcsik 1982 = Szorcsik Sándor: A társadalomtudományok és a politika kapcsolata. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982. 2. sz. 197–212.
- Szórádi 2008 = Szórádi Sándor: A '68-as reformok és a társadalmi konszenzus. In: *Dimenziók éve – 1968. A 2008. május 22–23-án Budapesten rendezett nemzetközi konferencia előadásai. Szerk.: Schmidt Mária. [Bp.], 2008. 264–271.*
- Szőnyei 2012 = Szőnyei Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. 2. kötet. Bp., 2012.
- Szpirulisz 1971 = Szpirulisz Antoniszné: A vasutas dolgozók rétegei és társadalmi helyük. (Részlet a szerző azonos című tanulmányából). *Társadalomtudományi Közlemények*, 1971. 2. sz. 43–64.
- Takács 2008 = Takács Róbert: A sajtónyilvánosság szerkezete. *Múltunk*, 2008. 3. sz. 157–172.
- Takács 2012 = Takács Róbert: Politikai újságírás a Kádár-korban. Bp., 2012.
- Takács 2014 = Takács Róbert: Nyitottság és zártság dilemmái – kulturális érintkezések a külfölddel és a Nyugattal. *Századok*, 2014. 6. sz. 1491–1515.
- Takács 2016 = Takács Róbert: A magyar kultúra nyitottsága az 1970-es években. *Múltunk*, 2016. 4. sz. 24–56.
- Taksás 1979a = Taksás Imre (szerk.): A Társadalomtudományi Intézet kutatásai eredményeiből – kiadványai tükrében (1967–1978). *Társadalomtudományi Közlemények*, 1979. 2. sz. 105–134.
- Taksás 1979b = Taksás Imre (szerk.): A Társadalomtudományi Intézet kutatásai eredményeiből – kiadványai tükrében (1967–1978). (Második rész). *Társadalomtudományi Közlemények*, 1979. 3. sz. 77–100.

- Tamás 2005 = Tamás Pál: Kutatási brókerek: társadalomtudományi szakértés és az új tudáspolitikai. *Magyar Tudomány*, 2005. 11. sz. 1385–1397.
- Tamás 2014 = Tamás Tibor: Donáth Ferenc száz éve. Félelem a tömegetől? A süketségünk okozza. *Kritika*, 2014. 1–2. sz. 13.
- Terestyéni 2010 = Terestyéni Tamás: Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont... (a TK 40 konferencián, 2009. október 1-én a Magyar Rádió Márványtermében elhangzott nyitóelőadás). *Jel-Kép*, 2010. 3–4. sz. 15–20.
- Thoma 1985 = Thoma László: A mag és a héj. *Kritika*, 1985. 6. sz. 3–5.
- Timár 1964 = Timár János: Oktatási rendszerünk fejlesztésének néhány problémája. *Magyar Tudomány*, 1964. 8–9. sz. 526–546.
- TK 1975 = Az antikommunista törekvések ideológiai koncepciói, a Magyar Népköztársaság ellen irányuló antikommunista propaganda sajátosságai, az ellenük folyó harc fő irányai és módszerei. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1975. 4. sz. 3–31.
- TK 1980 = Nemzetközi Fórum '80: részvétel, öngazgatás, szocializmus. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1980. 3–4. sz. 410–421.
- Tokody 1986 = A nemzetközi szociáldemokrácia és a fejlődő világ. Műhelytanulmányok. Szerk.: Tokody Gyula. Bp., 1986.
- Tomka 2009 = Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Bp., 2009.
- Tomka 2012 = Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában: intézmények, funkciók és szakaszok. *Múltunk*, 2012. 2. sz. 27–49.
- Tóth 1982 = Összefoglaló a tanácskozás vitacsoportjainak munkáiról. Összeáll.: Tóth Éva. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982. 3. sz. 635–646.
- Tóth 2007 = Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”. Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Bp., 2007.
- Tóth 2010 = Tóth Eszter Zsófia: Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Bp., 2010.
- Tóth 2013 = Tóth Zoltán: Két kor gyermeke. A demokrácia szolgája, a hatalom kritikusa. Beszélgetőtárs Körössi P. József. [Bp.], 2013.
- Tóth 2017 = Tóth Ágnes: A nemzetiségpolitika újragondolása (1965–1970). *Kisebbségkutatás*, 2017. 1. 7–31.
- Tóth – Murai 2014 = Tóth Eszter Zsófia – Murai András: Szex és szocializmus avagy „Hagyjuk a szexualitást a hanyatló nyugat ópiumának”? Bp., 2014.

- Tömpe 2015 = Tömpe István: Az elitek árulása. Bp., 2015.
- Tókei 1984a = Tókei Ferenc: Kortársunk-e Marx? Bp., 1984.
- Tókei 1984b = A nagyobb egészben gondolkodva. Beszélgetés Tókei Ferenc akadémikussal. Társadalmi Szemle, 1984. 10. sz. 69-77.
- Tókei 1985 = Tókei Ferenc: Folytatólagos vita a marxizmusról. Kritika, 1985. 10. sz. 23.
- Tőkés 1998 = Tőkés Rudolf: A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957-1990. [Bp.], 1998.
- TRHGY 1983 = Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1982. Bp., 1983.
- TRHGY 1986 = Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1985. Bp., 1986.
- TSZ 1971 = A munkásosztály-vita margójára. Társadalmi Szemle, 1971. 6. sz. 92-96.
- Turgonyi 1972a = Turgonyi Júlia: A nő munkájának néhány elvi kérdése. Társadalomtudományi Közlemények, 1972. 1. sz. 75-84.
- Turgonyi 1972b = Turgonyi Júlia: A belkereskedelmi dolgozók helyzetének vizsgálata. Társadalomtudományi Közlemények, 1972. 4. sz. 122-128.
- Turgonyi 1980 = Turgonyi Júlia: A belkereskedelmi dolgozók társadalmi helyzete. Bp., 1980.
- Turgonyi - Ferge 1973 = Turgonyi Júlia - Ferge Zsuzsa: Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. In: Tanulmányok a munkásosztályról. Bp., 1973. 57-141.
- Ungváry 2004 - Ungváry György: I. A foglalkozási megbetegedések, a foglalkozás-orvostan és a munkahigiéne nemzetközi és magyarországi története. In: Munkaegészségtan. Foglalkozás-orvostan, foglalkozási megbetegedések, munkahigiéne. Szerk.: Ungváry György. Bp., 2004. 23-35.
- Ungváry 2011 = Ungváry Krisztián: Mozgásterek és kényszerpályák. Az MTA és az ELTE tudósai az állambiztonság célkeresztjében. In: A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből. Szerk.: Rainer M. János. Bp., 2011. 73-99.
- Vajda 1993 = Vajda Mihály: A polgár nyomában. Filozófiai (láb)jegyzetek. Alföld, 1993. 9. sz. 86-92.
- Vajda 2015 = Vajda Mihály: Utam Marxtól. Válogatott művei. [Bp.-Pozsony], 2015.
- Valuch 2005 = Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp., 2005.

- Valuch 2008 = Valuch Tibor: A piaci szocializmus. Közelítések, értelmezések, értékelések. In: Közelítések a kádárizmushoz. Évkönyv XV. 2008. Szerk.: Germuska Pál – Rainer M. János. Bp., 2008. 85–108.
- Valuch 2012 = Valuch Tibor: Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések. Korall, 2012. 49. sz. 5–16.
- Valuch 2017 = Valuch Tibor: Munkáslét Magyarországon. A második világháború az 1960-as évek végéig. In: Rainer M. – Valuch 2017, 32–56.
- Varga 2004 = Varga Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In: „Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Szerk.: Rainer M. János. Bp., 2004. 99–125.
- Varga 2010 = Varga Gyula: A „tudományos munkás”. In: Erdei Ferenc emlékezete. Válogatott írások, tanulmányok és visszaemlékezések. Szerk.: Varga Gyula. Szeged, 2010. 325–351.
- Varga 2013 = Varga Zsuzsanna: Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában. Bp., 2013.
- Varga 2017 = Varga, Zsuzsanna: Agricultural Economincs and the Agrarian Lobby in Hungary under State Socialism. East-Central Europe/ L' Europe Du Centre Est, 2017. 2–3. 284–308.
- Varsányi 1992 = A szintézis megvalósítható. Vitányi Iván népiekről, urbánusokról. Az interjút készítette: Varsányi Gyula. Kritika, 1992. 10. sz. 7–10.
- Vas 1985 = Vas Ida: „Szélcsend” van, „megalvadtunk”? Kritika, 1985. 7. sz. 17.
- Vass 1989 = Vass Henrik (szerk.): Történelmi múlt – társadalmi jelen. Társadalomtudományi kutatóműhelyek Magyarországon. [Bp.], 1989.
- Vámos 2013 = Vámos Péter: „Következetes, kompromisszum nélküli harcot folytatunk a maoizmus ellen.” Egyeztetett Kína-kutatás és a magyar sinológia. Világtörténet, 2013. 2–3. sz. 227–257.
- Vekerdi 1971 = Vekerdi László: Kritika és tudományelmélet. Valóság, 1971. 4. sz. 103–106.
- Vekerdi 1975 = Vekerdi László: Minerva és a tudományfejlődés, avagy a modern tudományfilozófiák historiográfiai relevanciája I. Tudomány-szervezési Tájékoztató, 1975. 2. sz. 286–295.
- Veres 2001 = Veres András: Kis magyar értelmiségtörténet. Kritika, 2001. június. 8–12.
- Vida 1992 = Vida István: Az állami-politikai vezető réteg összetétele az 1980-as évek elején. (Előadások a Történettudományi Intézetben, 18.). Bp., 1992.
- Viezner 1974 = Viezner Péterné: A tudomány rendszerelmélete felé. Tudomány-szervezési Tájékoztató, 1974. 1. sz. 113–116.

- VII. ÖT 1986 = A VII. ötéves terv lakásellátási és kommunális szolgáltatási előirányzatai és főbb célkitűzései. Bp., 1986.
- Virágh 1985 = Virágh Ferenc: Adalékok a tsz-elnökök mobilitásának történetéhez. Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 602–615.
- Víg 1971 = Dokumentumok a nők gazdasági és szociális helyzetének megjavításáról. Szerk.: Víg Vilmosné. Bp., 1971.
- VL 1994 = Világirodalmi lexikon. 16. kötet, U-Vidz. Főszerk.: Szerdahelyi István, fel. szerk.: Juhász Ildikó. Bp., 1994.
- Weinberg 2004 = Weinberg, Elizabeth Ann: Sociology in the Soviet Union and beyond. Social enquiry and social change. Aldershot, Burlington, 2004.
- Wendt 1997 = Wendt, Hartmut: The Former German Democratic Republic: the Standardized Family. In: Family Life and Family Policies in Europe. Volume I. Structures and Trends in the 1980s. Ed. by Franz-Xaver Kaufmann et al. Oxford, 1997. 114–154.
- Wessely 1992 = Wessely Anna: Az autonómia ára. Magyar Tudomány, 1992. 5. sz. 591–592.
- Wiener-Szoboszlai 1980 = Wiener György – Szoboszlai György: Önkormányzat és gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1980. július-augusztus. 880–894.
- Wojtilla 1972 = Kandidátusi és doktori disszertációk katalógusa V. 1968–1970. Összeáll.: dr. Wojtilla Gyula. Bp., 1972.
- Yurchak 2005 = Yurchak, Alexei: Everything Was Forever, Until It Was No More. The Last Soviet Generation. Princeton–Oxford, 2005.
- Zeke 2009 = Zeke Gyula: Dürer-kert. Budapest, 2009. június. 37–38.
- Zoltayné 2005 = Zoltayné Paprika Zita: Döntéelméleti felfogásmódok, irányzatok. In: Döntéelmélet. Második kiad. Szerk.: Zoltayné Paprika Zita. Bp., 2005. 51–84.
- Zsebők 2017 = Zsebők Csaba: „Helytartóságok” a felsőoktatásban. Jelentések és határozatok az egyetemi és főiskolai marxizmus-leninizmus-oktatásról (1951–1988). In: „Tudják már a kisgyerekek is.” Tanulmányok a proletárdiktatúra ideológiai és kulturális alapjainak megteremtéséről. Szerk.: Máthé Áron. Bp., 2017. 309–387.
- Zsigmond 1978 = Zsigmond Anna: Az amerikai oktatáspolitikai egyes kérdései az 1950-es és az 1960-as években. Társadalomtudományi Közlemények, 1978. 2–3. 206–212.
- Zsille 1988 = Zsille Zoltán: Egy önhit életrajza (1956–1980). Bp., 1988.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A

A. Gergely András 370
Aczél Anna 117
Aczél György 10, 15, 23, 84, 104,
106, 117, 129–131, 157, 172–178,
192, 194, 218, 234, 273, 296,
308–309, 316, 321, 332, 367
Adler, Mortimer Jerome 213
Afanaszjev, V. G. 25, 36, 343
Agárdi Péter 129, 343
Aggod József 243, 343
Akszentievics György 120, 128, 139,
152, 343
Almási Miklós 208, 221, 343
Anderkó János 120, 124, 139
Anderle Ádám 15, 343
Andics Erzsébet 77
Andics Jenő 193, 282–289, 294, 297–
298, 343, 354
Andorka Rudolf 52, 68, 93–94, 96,
130, 231, 239, 290, 344, 357
Angelusz Róbert 25, 51, 66, 344
Aniszi Kálmán 11, 336
Antal Attila 15, 320, 344
Antal László 129, 155, 344
Antall József 176, 367
Apor Péter 12, 177, 344
Apró Antal 265, 339
Arató György 13
Arató Vera 70, 344
Arendt, Hannah 213
Aron, Raymond 213
Asztalos László György 52
Ausch Sándor 41

Á

Ágh Attila 311, 335
Ágoston László 128, 147–148, 183,
216, 344

B

B. Kádár Zsuzsanna 71, 75, 334, 349
Bahr, Egon 191
Bakos István 45, 55, 344, 372
Bakos Jolán 148, 344
Bakó Ágnes 361
Balajthy Anna 63, 65
Balázs Péter 73, 344
Ballai László 242, 336
Balogh Ferenc 54
Balogh István 7, 36, 39, 43–44, 57,
60, 83, 123–124, 127, 129, 132–
133, 139, 145, 148, 194–195, 209,
236, 238–239, 269–270, 316,
344–345
Balogh Sándor 75
Baló György 32, 34, 36, 163, 172, 345
Bana József 354
Baranyai Mária 85, 336
Baráth Magdolna 335, 350
Barna Imre 362
Barna János 139
Barna József 127
Bartha Eszter 10, 12, 15, 25, 63, 123,
130–131, 231–233, 238–239, 249,
253, 345
Bauer Tamás 55, 164
Bauman, Zygmunt 248
Bayer József 124, 139, 153–156, 165–
166, 171, 174, 176, 193–196, 313,
342, 345, 360, 370

- Bayer Zoltán 139
 Bálint József 68, 315
 Bánfalvi István 279, 281, 332
 Bánkuti Gábor 350
 Bányai Borbála 323, 345
 Bárdi Nándor 15, 346
 Becskeházi Attila 97, 328, 346
 Beke László 217
 Belényi Gyula 231–232, 237–238,
 245, 247, 249, 346
 Bell, Daniel 213, 215
 Belyó Pál 357
 Bence György 131, 217–218
 Benczédi László 116
 Benczés Gábor 171, 336
 Benda Gyula 206–207, 346, 362
 Benda Kálmán 365
 Benedeczki Jánosné 235
 Benkóné Vas Edit 269, 346
 Benkő Judit 139, 150
 Berde Mihály 208, 336
 Berecz János 184, 186, 191, 193–194,
 282, 322–323, 326, 346
 Berend T. Iván 42, 45, 50, 52, 112,
 174, 240, 336, 346
 Bezsenyi Tamás 345
 Békés Gáspár 365
 Békés Zoltán 69, 140, 142, 170, 275–
 278, 280, 282, 296, 299, 342, 346
 Bérci Gyula 69, 315
 Bélley László 122, 346
 Bibó István 64, 338
 Bihari Ottó 171
 Bihari Mihály 24–27, 39, 46, 50, 52,
 136, 151, 155, 167, 170, 176–177,
 193, 195–196, 206, 319, 324, 337,
 346–347, 359, 369–370
 Biszku Béla 129, 136, 259, 324
 Bíró Erzsébet 152
 Bíró Judit 7, 347
 Bíró Zoltán 153, 167, 176, 196, 340,
 342
 Blair, Tony 307
 Blaskovits János 83, 127, 234–235,
 239–243, 253, 261, 273, 347, 350
 Bod Péter Ákos 305, 347
 Bogdanor, Vernon 352
 Bognár József 26, 44, 50–51, 61, 325
 Bognár László 63, 347
 Bojtos Anita 13
 Bokros Lajos 58, 64
 Boreczky Beatrix 363
 Boros László 274–275, 278, 280, 282–
 283, 285, 293, 295, 347
 Borsi-Kálmán Béla 186, 347
 Borsodi Csaba 85, 347
 Bossányi Katalin 59, 347
 Bottoni, Stefano 12, 323, 347
 Bourdieu, Pierre 9, 28–31, 36, 67,
 347
 Bozóki András 32, 52, 85, 178, 219,
 310–313, 330, 347
 Bozóky Éva 237, 337
 Bozsonyi Károly 130, 325, 347
 Bódy Zsombor 359
 Bóhm Antal 33, 46, 48, 66, 69, 115,
 119–120, 123–124, 128, 136,
 139–142, 152, 156, 165, 167,
 170–171, 173, 182–183, 186, 188,
 191–192, 195–196, 206, 209, 332,
 343–344, 347–348
 Brandt, Willy 174, 300–301, 307,
 310–311, 339, 349
 Breisach, Ernst 229, 348
 Brezsnyev, Leonyid 133
 Brzezinski, Zbigniew 213–214
 Bródy András 41
 Bubnó Hedvig 343

Buda István 296
Burawoy, Michael 183, 348
Buza Márton 239

C

Callaghan, James 301, 306, 313
Carnap, Rudolf 30
Comenius 351, 356
Comte, Auguste 29
Craxi, Bettino 306
Crozier, Michel 190
Curlin, James 51
Cvetev, Sztojan 183

Cz

Czingráber János 196, 337

Cs

Cs. Lengyel Beatrix 74, 348
Csanádi Mária 26–27, 58, 325, 348
Csapó László 117, 202
Csatári Bence 113, 348
Csatári Dániel 116–117
Csatáry Ildikó 280
Csákó Mihály 23, 68, 120, 124, 131,
135–136, 139, 141, 156, 158–160,
166, 316, 342–343
Császi Lajos 153, 348
Cseh-Szombathy László 33, 45, 52,
68, 94–96, 98, 283, 348
Csehák Judit 296
Csepeli György 95, 153–154, 337
Csépanyi Lajos 206, 337
Csikós-Nagy Béla 44
Csillag István 16, 348
Csizmadia Ernő 163
Csizmadia Ervin 7, 10, 15, 29, 33, 53,
56–59, 61–65, 69, 101–102, 105,
129, 131, 159–160, 163, 218, 244,
315, 317, 321, 330, 332, 348–349

Csizmady Adrienne 284, 349
Csongrády Béla 176, 337
Csontos Tibor 279, 337
Csoóri Sándor 119, 176
Csorba Csaba 356
Csöndes Mária 45, 133, 349
Csurka István 176

D

Darányi Marianna 279, 337
Dániel Ferenc 366
Dávid János 23, 258, 342
Deák Ferenc 77
Dessewffy Tibor 248, 349
Dékány István 94
Dénes István 153
Dési Péter 279, 337
Dimény Imre 325
Dobos Balázs 15, 349
Dobozi István 189, 349
Domonkos Anna 224, 226, 349
Donáth Ferenc 54, 63–64, 373
Dögei Ilona 280
Dömény Zsuzsanna 109, 140, 142–
145, 156, 165, 170, 172
Duchesne, Rose Philippine 77

Dzs

Dzsibrailné Molnár Zsuzsa 39–40,
50, 349

E

Elster, Jon 25, 35, 349
Engels, Friedrich 39, 96, 207, 219,
226
Eörsi Gyula 132
Eörsi István 176
Erdei Edit 289, 294–295, 360

- Erdei Ferenc 43–44, 54–55, 95, 99–101, 119, 161, 315, 325, 375
 Erdei Mihályné 122, 349
 Erdődy Gábor 12, 366
 Erényi Tibor 71–72, 75–76, 301, 304, 308–309, 312
 Erős Ferenc 106, 154, 349
- É**
 Éles Csaba 224, 350
- F**
 Fabius, Laurent 310–311
 Faludi Andor 257, 350
 Faludi Gábor 151
 Faluvégi Lajos 356
 Faragó Tamás 128
 Farkas Gyula 83, 137
 Farkas István 240, 350
 Farkas János 8, 22, 26, 29, 32–37, 39, 42, 47–48, 51–52, 56, 70, 121–122, 205, 320, 317, 324, 328, 331, 350
 Farkas Zoltán 359
 Fazekasné Toma Katalin 13
 Fehér Ferenc 218
 Fehér Lajos 129–130, 324, 365
 Feitl István 15, 346–347, 350, 368
 Fekete Ferenc 54
 Fekete Gyula 48, 176
 Ferber Katalin 39, 56, 106, 118, 129, 162–163, 350
 Ferge Zsuzsa 43, 119–120, 123, 127, 158, 236–239, 251, 254, 291, 350, 374
 Feyerabend, Paul 30–31
 Fischer, Heinz 311
 Fitzpatrick, Sheila 330, 351
 Fleck Zoltán 16, 129, 351
 Fock Jenő 129–130, 203, 324
 Fodor Gábor 15
 Fodor Pál 206, 351
 Forgács Imre 26, 51–52, 191, 351
 Földes György 10, 12, 15, 25, 33, 41, 43, 49, 123, 130, 146, 149, 179, 208–210, 212, 217, 221, 228, 232–234, 249, 260, 264, 266, 272–273, 284, 296, 302, 320–323, 347, 350–351, 368
 Földvári Tamás 63, 102
 Földy Ferenc 161–162, 351, 356
 Főcze János 13
 Fráter Jánosné 111, 351
 Fricz Tamás 195
 Friss István 44, 55, 325
 Fromm, Erich 28
 Futala Tibor 30, 351
 Fülöp Gábor 117
 Fülöp József 356
 Fülöp Márta 7, 351
 Füzeséri András 28, 30, 39, 351
- G**
 G. Márkus György 180, 187, 195, 212, 305, 307, 347, 351–352
 Gaál Gyula 63, 65
 Galambos Péter 13
 Galbraith, James Kenneth 213, 215
 Gamble, Andrew 8, 352
 Ganev, Gancso 183
 Garai László 223, 352
 Gázsó Ferenc 32, 50, 52, 69, 109, 120, 124, 128, 136, 139–143, 156–159, 165–167, 169–170, 172, 177, 179, 193, 195, 206, 274–276, 281–289, 292, 294, 297–298, 337, 343, 347, 352, 370
 Gábor István 74–75, 352

Gábor Kálmán 68, 81, 93–96, 99,
102, 119, 132, 330, 335, 352
Gábor László 335
Gábor Róbert 308, 352
Gál Éva 7, 94–96, 98–99, 352
Gál Róbert 238–239, 254, 256–257,
264, 269–270, 275, 345, 352
Gárdos Judit 244, 254, 342
Gáspár Sándor 129, 323
Gecsényi Lajos 12
Gedeon Péter 124, 139, 150, 196
Gedő András 84
Gergely Ferenc 275, 352
Gergely Jenő 357
Germuska Pál 13, 375
Gerő Ernő 100
Gesztai Pál 245, 253, 337
Géczi József 311, 335
Gém Erzsébet 169, 352
Gémes Gábor 196, 337
Gidai Erzsébet 174, 189, 196, 353
Giddens, Anthony 222
Gillis, John R. 289, 353
Glatz Ferenc 7, 353
Goldman, Lucien 221
Gombár Csaba 23, 32, 65, 119–120,
123–124, 128, 134, 136, 139–140,
148, 152–157, 167, 170, 173,
1765–177, 180, 191, 193, 195–
196, 206, 227–229, 316, 319, 321,
338, 340, 342, 353
Gorz, André 222
Gottwald, Klement 185
Görgényi Ferenc 120, 124, 128, 369
Gregorovicz Anikó 26, 353
Grósz Károly 167
Guba László 91–92, 128, 139, 143,
181, 195
Gulyás János 176, 353

Gy

Gyarmati György 350
Gyenes Antal 63–65, 102, 315
Gyertyán Ervin 227, 353
Gyilasz, Milovan 213
Győrffy Sándor 71–72
Győri Szabó Róbert 15, 353
Gyulavári Ágnes 281

H

Habermas, Jürgen 154
Hagelmayer István 58, 315
Hahn Péter 279, 338
Hajdú Tibor 129, 353
Hajnal Gáspár 111, 351
Hajnal István 356
Halasi László 243, 353
Halay Tibor 32, 34, 44, 48, 83, 90–91,
124–125, 137, 141–143, 171, 173,
195, 216, 275–277, 326, 353–354
Halász Gábor 137
Halász Katalin 343
Halmesvirta, Anssi 354
Hamburger Mihály 131, 158–159,
206–207, 346, 362
Hammer Ferenc 248, 349
Hanák Tibor 207–209, 212, 215, 218,
354
Hankiss Elemér 45, 195, 340, 354,
361
Hanson, Norwood Russell 30
Harangozó István 12, 338
Haraszthy Ágnes 34, 354
Haraszti Miklós 131, 134–135, 273
Harcsa István 68–69, 278, 282–292,
294, 297–299, 330, 343, 354, 357
Hargita Árpádné 189, 349
Harsányi János 95–96

- Havas Gábor 23, 62, 166, 244, 254, 342–343
- Havas Péter 89, 143, 149–150, 183–184, 195, 199, 302, 306, 352, 354, 356, 358
- Hayek, Friedrich August von 26, 33, 191
- Háber Judit 102
- Háy Diana 20, 354
- Hegedüs András 35, 39–40, 44, 54, 62–63, 69, 77, 79, 81, 97, 100–106, 109, 115, 117, 121–122, 128–129, 131, 199, 350, 354–355, 359, 368, 370
- Hegedüs B. András 109, 355
- Hegedüs József 62
- Hegedüs Tibor: 154, 338
- Hegedüs Zsuzsa 57
- Hegyí Katalin 137, 355
- Heller Ágnes 102, 120–121, 131, 218
- Herczeg Ferenc 32, 355
- Hermann Péter 359, 363–364
- Héthy Lajos 32, 93, 104, 355
- Hidas Zoltán 354–355, 362, 364
- Himmelstrand, Ulf: 308, 355
- Hintikka, Jaakko 31
- Hoch Róbert 41, 327, 331, 355
- Hoffmann, David L. 355, 360
- Hoffmann, Dieter 184, 362
- Holquist, Peter 28, 355
- Honvári János 198, 355
- Horn Gyula 312
- Horváth Emőke 343, 362
- Horváth Gyula 200
- Horváth Sándor 12, 46, 274, 276, 278, 282, 284, 291, 297, 355, 366
- Horváth Zsolt 130, 325, 347
- Horváth Zsuzsanna 159
- Hovanyecz László 221, 355
- Hruscsov, Nyikita 43, 215
- Hubai László 347, 350, 368
- Huhák Heléna 13, 137
- Huntington, Samuel Phillips 213
- Hunyadi György 66, 356
- Huszár István 10, 22–23, 45, 68–69, 75, 87, 109, 115, 132, 135, 141, 157, 160–166, 169–173, 273, 275, 282–283, 287, 292–293, 295, 315–316, 324–326, 340, 342, 351, 356
- Huszár Tibor 7, 23, 39, 42, 44–45, 62, 66, 68, 83–84, 93–95, 98–100, 102, 107–108, 117, 119–120, 123–124, 130, 136, 153–155, 162, 164, 172, 188, 192, 244, 290, 304, 310–311, 324–325, 352, 356
- Hülvely István 139, 150, 185, 196, 206, 209, 212, 216, 306, 308–309, 320, 353, 356–357
- I**
- Ikladi Lajosné 107–108, 357
- Illés János 127, 233–236, 245, 254, 357
- Illyés Gyula 173, 343
- Isó Gergely 13
- Isó M. Emese 13
- Iván Géza 219, 357
- Izsák Lajos 12, 130, 335, 346, 357, 361
- J**
- Jakab Zoltán 66
- Jalsovszky Katalin 74, 357
- Jancsich Imre 200
- Jankó Attila 371
- Janos, Andrew C. 130, 331, 357
- Javorniczky István 68, 170, 357

- Jákfalvi Magdolna 372
 Jenei György 121, 357
 Jékely Zoltán 137
 Jobst Ágnes 11, 357
 Johancsik János 301–302, 306–308,
 354, 357–358
 Józsa György 205, 219, 358
 Juhász Ildikó 376
 Juhász Pál 63–65, 129, 338
- K**
- K. Horváth Zsolt 328, 331, 358
 Kalmár Melinda 7, 10, 13, 15, 38, 43,
 46, 49, 60, 68, 86, 100, 103–105,
 110–111, 114–115, 117, 119, 121–
 122, 130, 132–133, 164, 183, 185,
 189, 197, 199, 202–203, 208, 212,
 215, 233, 240, 300, 310, 320, 358
 Kalocsai Dezső 146
 Kapitány Ágnes 225–226, 358
 Kapitány Gabriella 298, 358
 Kapitány Gábor 225–226, 358
 Kardos István 278, 299, 338
 Kardos József 270–271, 358
 Karikó Sándor 223–224, 226, 338
 Kassai Végh Miklós 258
 Kaszás Veronika 15, 358
 Katona István 295
 Kaufmann, Franz-Xaver 376
 Kádár János 50, 68, 98–99, 107, 109–
 110, 113, 130, 136, 162, 164, 172,
 176, 178, 212, 228, 296, 316,
 322–324, 349, 351, 356, 366, 373
 Kádár Zsuzsanna ld. B. Kádár Zsu-
 zsanna
 Káli Anita 13
 Kállai Éva 99
 Kállay István 124, 358
 Kállay Miklós 54
- Kálmán Endre 73, 75
 Kelemen Gábor 369
 Kelso, Louis Orth 213
 Kemenes Ernő 331
 Kemény István 15, 59, 62, 68, 101,
 127, 231–233, 244–254, 259,
 272–273, 315, 357–358
 Kemény László 336
 Kenedi János 141, 334, 338
 Kerekes György 19, 22, 83, 109, 128,
 139–141, 143, 146, 148, 153–154,
 162, 165–167, 170, 173, 178, 188,
 192–193, 195–196, 245, 316, 334,
 338, 343
 Kerimov, D. A. 182
 Kertesi Gábor 62
 Keynes, John Maynard 306
 Képiró Ágnes 13
 Kérész Gyula 359
 Kéri László 24, 93, 158, 167–168,
 170–174, 177, 195–196, 274–275,
 278, 281–283, 285, 293, 295, 332,
 340, 347, 359
 Kézdi Gábor 227, 359
 Kindler József 27, 368
 Kis János 131, 176, 217–218
 Kisantal Tamás 31, 359, 369
 Kiss András 111, 359
 Kiss Arthur 121, 359
 Kiss Balázs 153, 359
 Kiss Ferenc 351
 Kiss Ferenc (irodalomtörténész) 366
 Kiss Jenő 363
 Kissinger, Henry 213–214
 Klemperer, Viktor 11, 359
 Kmetty Zoltán 130, 325, 347
 Knopp András 121, 213, 357
 Kocsis János Balázs 250–251, 265–
 266, 271, 359

- Koivunen, Pia 354
 Kollár Nóra 179, 181–190, 305, 307, 359
 Kolos Miklós 29, 359
 Kolosi Tamás 23, 33, 46, 52, 62, 69, 120, 123–124, 128, 134–135, 139, 152, 155–156, 164, 167, 170–171, 175, 182, 189, 193, 196, 206, 227, 359
 Koltai Gábor 108, 110, 335
 Komócsin Zoltán 129
 Konrád György 112, 131, 134–135, 176
 Kopátsy Sándor 164, 203, 359
 Kornai János 8, 26, 28, 41–43, 47, 56, 68, 97, 129, 135, 155, 183, 204, 207, 227, 360
 Kornidesz Mihály 87–89, 213–214, 295
 Kotkin, Stephen 28, 330, 360
 Kovai Melinda 320, 360
 Kovách Imre 142–143, 153, 156, 168, 170, 188, 192, 195–196, 343, 360
 Kovács András (filmrendező) 363
 Kovács András (szociológus) 159, 217
 Kovács Dóra 365
 Kovács Éva 342, 345
 Kovács Ferenc 127, 139, 152, 169, 183, 235, 239, 243, 258, 360
 Kovács János Mátyás 36, 49, 59, 133, 167, 360
 Kovács Júlia 291, 338
 Kovács Tibor 348, 357
 Kovács Zoltán 279, 338
 Kováts Dániel 351
 Kozák Gyula 109, 245–254, 355, 357–358, 360–361
 Kozma Ferenc 26, 360
 Kozma Tamás 279
 Kósa Erzsébet 139, 158, 189, 205
 Ködöböcz József 356
 Kökény Mihály 289, 294–295, 360
 Köpeczi Béla 34, 36, 45, 86–88, 163, 326
 Körösényi András 55, 360
 Köves András 331
 Kőrösi József 360, 369
 Kőrösi Zsuzsanna 99, 360
 Kőrössi P. József 373
 Kövesdi Péter 293, 338
 Krausz Tamás 345
 Krász Lilla 345
 Kreisky, Bruno 301, 308, 366
 Kronstein Gábor 154, 338
 Kuczi Tibor 39, 104, 129, 219, 229, 273, 327–328, 360–361
 Kuhn, Thomas 30–31
 Kukorelly István 52
 Kulcsár Kálmán 26, 38–39, 45, 50–51, 66, 93, 97, 119, 121, 283, 315, 361, 370
 Kulcsár Péter 371
 Kulcsár Rózsa 292, 354
 Kun Ferenc 235
 Kun Miklós 96, 361
 Kutrovácz Gábor 34, 47–48, 361, 370
- L**
 L. Balogh Béni 13
 Lackó Miklós 127, 235–236, 244–245, 357
 Lakatos Éva 117
 Lakatos Imre 30–31
 Lakatos Mária 354
 Laki László 139, 158, 347, 359, 370

- Laki Mihály 59, 65
 Lakos Éva 107–109, 361
 Lakos János 336
 Lakos Sándor 10, 15, 18, 22–23, 37, 87–90, 107–114, 116–119, 121–125, 134, 136, 139–143, 146, 154, 156, 159–160, 162, 164–165, 170–171, 181–184, 186, 188–191, 197, 199, 201–203, 210–212, 234–235, 250, 258–259, 265, 302, 316, 346, 361, 370
 Lange, Oskar Ryszard 8
 Lazo, Krisztov/Kristóf 128, 139, 146–148,
 Láng Benedek 361, 370
 László Ervin 30
 Lányi Kamilla 331
 Lázár György 323, 356
 Lázár István
 Leitner Éva ld. Lakos Éva
 Leitner Sándor ld. Lakos Sándor
 Lendvai L. Ferenc 209, 228, 361
 Lendvai Vera 237, 339
 Lengyel Eszter 13
 Lengyel György 62
 Lengyel László 58–59, 64, 133, 153–154, 156, 164, 173, 176–177, 315, 317, 324, 328, 331, 354, 361
 Lenin, Vlagyimir Iljics 39, 96, 184, 219, 226, 237, 240, 242
 Levendel László 176, 341
 Légmán Anna 323, 345
 Lénárt András 93, 100, 115, 244, 315, 361
 Lilón, Domingo 15, 362
 Liskó Ilona 158–159, 166
 Litván György 93, 362
 Loppert Csaba 301, 306–307, 313, 352, 362
 Losonczy Ágnes 23, 68, 101–103, 115, 342, 362
 Löffler Tibor 39–40, 362
 Lövei Emil 139
 Lócsei Pál 68, 102, 365
 Lukács György 95, 153, 208–209, 218, 223, 225
 Ludassy Mária 222–226, 362
 Lugosi András 208–209, 218, 362
- M**
- Macrakis, Kristie 184, 362
 Magyar Bálint 61–63, 65, 315, 348, 362
 Magyar József 69–70, 362
 Majakovszkij, Vlagyimir 11
 Majtényi György 10, 12, 15, 42, 131–133, 175, 178, 246, 261, 266, 283, 317, 320, 322–323, 330, 332, 362
 Makó Csaba 32, 93, 102, 104, 113, 115, 232, 327, 355
 Mann, Michael 222
 Mannheim Károly 29, 32–33, 39, 213, 322, 363
 Mao Ce-tung 140
 Marcel, Gabriel 213
 Marcuse, Herbert 213, 221
 Marosán György 98, 110
 Martí, José 343
 Marx, Karl 39, 96, 154, 207, 214, 216–217, 219, 221–224, 226–229, 240–241, 243, 338, 346, 374
 Matolcsy György 164
 Márffy István 157, 363
 Márkus György 100, 121, 131, 208, 218, 223, 363
 Márkus István 62, 96, 98, 119
 Márkus Mária 100, 120–121, 131, 218

Márta Ferenc 87–88
Márton János 54–55, 315
Máthé Áron 376
Meidner, Rudolf 308
Menyhért Anna 369
Meruk Vilmos 121, 363
Mey, Marc De 32
Michnik, Adam 62
Mihancsik Zsófia 363
Mikecz Tamás 139, 150, 183, 186,
189–190, 196, 215, 363
Mikkonen, Simo 354
Mills, Charles Wright 214
Mitrovits Miklós 41–42, 363
Mitterand, François 301, 306, 310
Molnár Adrienne 198, 200, 363
Molnár Erik 101, 207
Molnár Ferenc 41
Molnár László 81, 84, 121, 363
Mosoniné Fried Judit 30, 363, 365
Mód Aladárné 35, 51, 237, 240–243,
254, 364
Módra László 119–120, 124, 127–
128, 139, 152, 234, 275, 354, 364
Mórocz Zsolt 207, 221, 364
Murai András 48, 262, 373

N

Nagy András 41
Nagy Endre 23, 119–120, 139, 342
Nagy Gábor 13
Nagy Imre 42, 62–63, 74, 80, 98, 102,
106, 109
Nagy J. Endre 62, 96, 98, 115, 123,
364
Nagy László (igazgatóhelyettes)
142–143, 147, 165, 181–184, 186
Nádor Tamás 291, 364
Nánay István 372

Nemes Dezső 75–76, 83–84, 166, 324
Nemes Ferenc 102
Nemeskéri István 168
Némedi Dénes 67, 103, 154, 176,
236, 364
Németh Éva 32, 36, 47, 51, 364
Németh Jánosné 70, 336
Németh Károly 292, 324
Németh László 161, 173
Németh Miklós 52, 193
Némethné Vágyi Karola 70, 336
Nikolajenko, D. V. 40

Ny

Nyerges Éva 276, 364
Nyers Rezső 26, 50–51, 55–56, 60,
129–130, 176, 198, 203, 303,
310–312, 315, 324, 356
Nyikos László 112, 364
Nyitrai Ferencné 68, 365
Nyíró András 369

O

Oblath Gábor 331
Orbán Attila 232, 253, 340
Orbán László 99, 198, 202–203
Orosz Nándor 75
Ortega y Gasset, José 29

Ó

Ólmosi Zoltán 359
Óvári Miklós 141, 323, 340

Ö

Ö. Kovács József 11–13, 359, 365
Ökrös Tamás 224, 227, 365

Ő

Őze Sándor 7, 365

P

P. Kálmán Katalin 152
Pach Zsigmond Pál 45
Pajkossy Gábor 7, 68, 101–102, 365
Palló Gábor 29–30, 38, 40, 365
Pap Milán 232–233, 260, 365
Papandreu, Andreasz 301, 306
Papp István 15, 129, 365
Papp László 153
Papp Zsolt 23, 52, 65, 100, 120, 123–124, 128, 130–131, 133–134, 136, 139, 152–156, 170, 177, 188–189, 196, 206, 209, 221–223, 227, 316, 337–338, 345, 348, 359, 361, 365
Pataki Ferenc 45, 52, 119, 158, 174, 360
Patkós János 128, 133, 139, 146, 148
Pál László 124, 139, 186, 188–189, 348, 365
Pál Zoltán 7, 110–111, 113, 118, 318, 365–366
Pándi Lajos 205–206, 208, 219, 357, 366
Pándi Pál 130
Párdi Imre 199, 202–203, 325
Perjés Géza 95–96, 98
Pethő László 244, 366
Pető Iván 200, 366
Petőcz András 338
Petrasovits Anna 312, 337
Petri Edit 74, 366
Petri György 153, 366
Petrik Béla 129, 366
Petrina Györgyné 57, 76, 139, 366
Petrisch, Wolfgang 301, 366
Pettinger-Szalma Vendel 366
Péter Gábor 109
Péter János 171

Péter György 44, 59, 67–68, 97, 106, 110, 315, 360
Péteri György 7, 42, 56, 58–59, 325, 366
Piaget, Jean 32
Pintér Tamás 13
Pirityi Ottó 203
Pittaway, Mark 345
Pogány Ágnes 7, 57–58, 367
Pogány György 139, 148, 366
Pogonyi Lajos 167, 340
Pokol Béla 52, 151, 170–171, 193, 320
Polányi Mihály 30
Polonyi Péter 19, 124, 128, 139–140, 146, 148, 182, 190, 196, 340, 367
Popper, Karl 30–31
Pozsgay Imre 163, 176–177, 196, 311, 324, 356, 367
Pócs Gyula 145, 165
Pósa Zsolt 131, 367
Pótó János 96–98, 367
Pritz Pál 12
Pullai Árpád 129, 262
Puskely Mária 77, 367
Pütkösti Árpád 62, 71–72, 85, 135, 155–156, 158, 163, 170–171, 177, 227–228, 316, 324, 340

R

Rab László 171, 196, 340
Rainer M. János 7, 10, 43, 130, 228, 345, 350, 367, 374–375
Rakonczay Zoltán 356
Rakowski, Mieczysław Franciszek 328
Rathmanné Túry Mária 307, 367
Rácz Attila 49, 108, 110, 335
Rádi Péter 291, 367

- Rákosi Mátyás 39, 71–72, 98–100, 105, 185, 367
Rákosi Sándor 357
Reichenbach, Hans 31
Reisz T. Csaba 13
Rejtő Gábor 39, 56, 106, 118, 129, 162–163, 350
Réti László 71–73
Révai József 95
Révész Gábor 117, 202
Révész Sándor 15, 106, 114, 130–132, 134, 156, 172–174, 176, 178, 202, 218, 308–309, 319, 367
Rézler Gyula 367
Richta, Radovan 185
Rigó Balázs 13
Ripp Zoltán 50, 52, 176–178, 193, 196, 221, 304, 310–313, 331, 335, 368
Romány Pál 325, 356
Romsics Ignác 7, 71–73, 75–76, 78, 84, 129, 318, 320, 368
Rostow, Walt Whitman 213
Rottler Ferenc 32, 34, 44, 48, 281, 326
Roubal, Kvetoslav 185
Rozgonyi Tamás 102, 350, 355, 367–368, 370–371
Róbert Péter 192, 368
Rózsa Erzsébet 130–131, 133, 368
Ruzsányi Tivadar 27, 368
- S**
- S. Kosztricz Anna 336
Saád József 100, 368
Salacz Pál 137, 368
Salamon Konrád 55, 368
Salánki Miklós 296, 340
Salomon, Jean-Jacques 30
Sartre, Jean-Paul 221
Sass György 235
Sági Márton 146, 368
Ságvári Ágnes 113, 368
Ságvári Endre 108
Sárkány László 127
Sárközy Tamás 26–27, 35, 59, 130, 155, 164–165, 167, 273, 320, 325, 368
Schmidt, Helmut 307
Schmidt Ilona 2, 13
Schmidt Mária 372
Schmidt Péter 24, 118, 124, 128, 136, 140, 150–151, 155, 167, 177, 195–196, 319, 347, 368–369
Schultheisz Emil 356
Scpiades Erzsébet 124, 340
Sedivy, Ilja 185
Seleszt Ferenc 24, 167–168, 170–173, 176–177, 340
Sereg András 24, 52, 151, 155, 170, 177, 193, 196, 206, 312–313, 369
Siklós János 291, 341
Simka István 117, 202
Simon Béla 298, 341
Simon Endre 124, 369
Simon István 12, 189–190, 300–301, 305, 308, 369
Simon János 195
Simon Péter 80, 369
Simonkay Márton 13, 365
Simó Tibor 63, 139, 347, 369
Sinkovics István 366
Sipos Aladár 56
Sipos Anna Magdolna 15, 369
Sipos Balázs 317, 345, 369, 372,
Sipos József 335
Sipos Katalin 124, 134
Sipos Levente 349, 365
Solla Price, Derek John de 29

- Solt Ottília 194, 341
 Somogyváry Lajos 110, 369
 Soós Károly Attila 55, 164
 Soós László 336
 Sós János 366
 Sósne Molnár Edit 119
 Sötér István 137
 Standeisky Éva 129, 369
 Stehr, Nico 28–29, 36, 46–48, 369
 Stemler Gyula 303, 369
 Stumpf István 84, 168, 171, 177, 281,
 318, 341, 347, 359, 370
 Sulek, Antoni 185, 341, 369
 Sulyok Béla 128, 180
 Sükösd Mihály 176, 341
 Svéd László 361
 Sylvester András 177, 369
- Sz**
- Szabari Vera 68, 93–94, 97–98, 101,
 103–105, 117, 120, 124, 131, 135,
 158–159, 166, 316, 342, 370
 Szabó András 95–96, 370
 Szabó Andrea 292, 298, 347, 359, 370
 Szabó Béla 128, 139
 Szabó Csaba 13, 359
 Szabó Dénes 95
 Szabó Éva 7, 351
 Szabó Gábor 215, 370
 Szabó Imre 370
 Szabó István 356
 Szabó József 111–112, 370
 Szabó Márton 16, 28, 31, 38–41, 46,
 97, 132, 154, 232–233, 237, 242,
 244, 318, 322, 327–328, 360,
 370–371
 Szabó Máté 25, 175, 281, 370
 Szabó Melinda 365
 Szabó Miklós 292
- Szabó Miklós (történész) 64, 106,
 370–371
 Szabó Zoltán 161
 Szabó Zoltán Márton 192, 341
 Szakasits Árpád 72, 96
 Szalai András 341
 Szalai Béláné 76, 81, 84, 371
 Szalai Júlia 278, 285–286, 349, 371
 Szalai Sándor 94–101, 335
 Szalay György 320, 341
 Szandtner Iván 295, 341
 Szántó Gábor 279, 341
 Szántó Lajos 45, 133 349
 Szántó Miklós 7, 44, 81, 84, 93, 95,
 97–106, 114–116, 119–124, 133–
 134, 232, 371
 Szász Anna 63–65, 245, 342
 Szeberényi Gábor 31, 359
 Szecskő Tamás 66, 315
 Szegő Andrea 120, 167, 195, 224–
 225, 312, 371
 Szelényi Iván 62, 67–68, 84, 93–94,
 101–103, 105, 112, 119–120,
 123–124, 128, 134–135, 153, 156,
 167, 170, 195, 239, 247, 330, 343,
 371
 Szeljak György 343
 Szenes Imre 241, 276, 283, 341
 Szentes Tamás 173, 193
 Szentkuthy Miklós 137, 355
 Szepesi István 312, 371
 Szerb Antal 137
 Szerdahelyi Edit 128
 Szerdahelyi István 207–208, 221,
 352, 365, 368, 376
 Szereda, Vjacseszlav 99, 336
 Szesztay András 102
 Szécsi Árpád 55, 177, 372
 Székely Gábor (rendező) 271, 372

Székely Gábor (történész) 346
Székelyi Mária 7, 347
Széll János 128, 139, 190
Szilágyi Andor 279, 286, 341–342
Szilágyi Sándor 32–33, 155–157, 316,
332, 342
Szirmai István 113–114, 202, 234,
348
Szoboszlai György 112, 151, 156,
167, 171, 177, 195, 372, 376
Szorcsik Sándor 29, 32, 34–35, 43–
44, 331, 372
Szórádi Sándor 197, 372
Szögi László 13, 347
Szőnyei Tamás 63, 134, 159, 372
Szipirulisz Antoniszné/Szipirulisz
Ildikó 20, 127, 139, 152, 159,
195, 255–256, 372
Sztálin, Joszif 38–39, 41, 72–73, 109,
208, 221, 367
Sztikalin, Alekszandr 99, 336
Szűcs Jenő 310

T

T. Kovács Judit 216, 342
T. Varga György 70, 336
Takács Róbert 10, 12, 15–16, 41, 66–
67, 103–104, 118, 130, 178–179,
320, 322–323, 372
Taksás Imre 145, 152, 180, 258, 372
Tamás Pál 32, 34, 51, 373
Tamás Tibor 63, 373
Tamáska Máté 13
Tardos Márton 59, 155, 164, 347, 360
Tardos Róbert 66
Tellér Gyula 63
Terestyéni Tamás 65–67, 373
Thoma László 227, 373

Thurzó Tibor 310, 342
Tibori Tímea 115, 342
Timár János 291, 373
Timár Mátyás 325
Tokody Gyula 305, 373
Tolnai Gábor 363, 365
Tomka Béla 280, 285, 373
Tomka Miklós 66
Tót Éva 281
Tóth Ágnes 15, 373
Tóth Béla 117, 202
Tóth Eszter Zsófia 48, 233, 237–238,
246–247, 262, 276, 284–285, 366,
373
Tóth Éva 282, 373
Tóth Margit 23, 45, 87, 109, 115 135,
141, 157, 163–166, 172, 326, 342
Tóth Zoltán 23–24, 139–140, 151,
154, 156, 166, 196, 373
Toulmin, Stephen 30
Tömpe István 209, 374
Törzsök Erika 23, 63–65, 134, 245,
342
Tókei Ferenc 207–208, 223, 226, 374
Tőkés Rudolf 136, 174, 177, 319, 374
Turgonyi Júlia 124, 127, 139, 146,
148, 152, 236–239, 251, 254–255,
269, 374

U

Ungváry György 272, 374
Ungváry Krisztián 7, 374
Utasi Ágnes 195

Ú

Újhegyi Gyula 54
Újhelyi Szilárd 176

V

Vajda Imre 44
Vajda Mihály 8, 131, 153, 218, 374
Valuch Tibor 7, 26, 90, 204, 231, 233,
236, 242, 244, 249, 272, 284, 290,
320, 322–323, 345, 360, 367,
374–375
Varga Gyula 55, 375
Varga István 42
Varga Iván 102
Varga József 118, 124, 128
Varga Károly 102
Varga Lajos 349
Varga Lajos Márton 291, 342
Varga Zsuzsanna 7, 12, 39, 42–43,
54, 63, 97, 99, 111, 129–130, 178,
323, 325, 375
Varsányi Gyula 62, 375
Vas Ida 226, 375
Vass Henrik 75, 335, 375
Vaszileva, Cveta 183
Vámos Ilona 137
Vámos Péter 124, 140, 148, 375
Vámos Tibor 174
Várnai Györgyi 152
Vásárhelyi Miklós 176, 355
Vekerdi László 30–31, 375
Veres András 129, 375
Veres Péter 161
Veress Péter 356
Vészi Béla 363
Vida István 50, 85, 123, 174, 375
Viezner Péterné 30, 375
Virágh Ferenc 69, 376
Vitányi Iván 62, 310, 315–316, 375
Víg Vilmosné 263, 376
Vonsik Gyula 235
Vörös T. Károly 352, 365, 368, 371
Vörös Tamás 279, 342

W

Weiler Katalin 350
Weinberg, Alvin Martin 29
Weinberg, Elizabeth Ann 182, 376
Wendt, Hartmut 237, 285, 376
Weöres Sándor 137
Werner Ottó 139
Wessely Anna 95, 101, 348, 376
Whyte, William Hollingsworth 213
Wiener György 112, 167–168, 227,
376
Wilcsek Jenő 44
Winch, Peter 132
Wirth Ádám 84
Wittgenstein, Ludwig 47
Wojtilla Gyula 376
Wright, Erik 222

Y

Yurchak, Alexei 46, 376

Z

Zala Júlia 331
Zaszlavszkaja, Tatjana 183
Zám Tibor 119
Zeke Gyula 77, 376
Zemplén Gábor 361, 370
Zoltayné Paprika Zita 36

Zs

Zsarnóczai Sándor 65, 315
Zsebők Csaba 208, 215–216, 228, 376
Zsigmond Anna 191, 376
Zsille Zoltán 63–65, 69–70, 102–103,
105, 131, 134, 350, 355, 367–368,
370, 376

Pál Zoltán 1987-ben született Budapesten, diplomáját az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte 2013-ban. Dolgozott az MTA Történettudományi Intézetében (2016–2020), valamint az MTA-ELTE Egyetem történeti Kutatócsoportjában (2015–2020) is. 2021 óta a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának főlevéltárosa, az 1945 utáni munkáspártok iratanyagának egyik referense. Kutatási területe az 1945 és 1990 közötti politika-, művelődés- és társadalomtörténet.

PhD-fokozatát 2019-ben védte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Politikai döntéselőkészítés és valóságismeret a Kádár-korban. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (1966–1989) címmel. Disszertációjában makroszinten mutatta be azt a döntés-előkészítési struktúrát, amelyben a kommunista pártállami vezetés elhelyezte az intézményt. A fokozatszerzés után a szerző részben átdolgozta, kiegészítette munkáját azért, hogy részletesebb képet kaphassunk a Társadalomtudományi Intézetről, a Kádár-korszak eme kevésbé ismert, ám tudománytörténeti szempontból jelentékeny kutatóhelyéről.

Kötetünk két sorozatba is illeszkedik. Közös bennük, hogy olyan doktori disszertációkat tartalmaznak, amelyek a politikatörténettől az egyháztörténeten át a társadalom, a mentalitás és a környezet történelmének lényeges kérdéseit helyezik új megvilágításba. A Magyar Nemzeti Levéltár kiadványaival az intézményben őrzött iratanyag tudományos feldolgozásának ad teret. A Mika Sándor Egyesület a nyomtatott megjelenéssel lehetőséget kíván teremteni az Eötvös Collegium egykori Történész Műhelyének hagyományát ápoló közönség tagjainak arra, hogy önálló kiadványban mutathassák be eddigi legfontosabb eredményeiket.

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR